

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี
บรรณาธิการ

หนังสือ อำนาจ และนิเวศการอ่านในสังคมไทย

อ

า

ก

า

ไ

า

น

หนังสือ อำนาจ
และนิเวศการอ่านในสังคมไทย

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

บรรณาธิการ

า

ก

ก

๒๗

สารบัญ

คำนิยม

7

คำขอบคุณ

11

บทนำ

อ่านหลากหลาย: หนังสือ อ่านา และนิเวศการอ่านในสังคมไทย

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

13

เขียนโลกใหม่: “โครงเรื่องสามัญชน” ในวัฒนธรรมหนังสือในสังคมไทย

ช่วงทศวรรษ 2470-2510

ชัยพงษ์ สำเนียง

35

พลวัตเมืองใหญ่กับความเหลื่อมล้ำทางการอ่าน:

การเข้าถึงทรัพยากรการเรียนรู้ของเยาวชนหลากหลายชนชั้นในเชียงใหม่

พัลลภ นาสี

85

ชีวิตทางสังคมของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดเชียงใหม่

พ.ศ. 2490-2569: พลวัต แรงผลักดัน และการอยู่รอด

พงศกร สงวนศักดิ์

167

จากพื้นที่การค้าสู่พื้นที่แห่งการคิด:

ปฏิบัติการของร้านหนังสืออิสระในสังคมไทย

พงศกร สงวนศักดิ์

221

เศรษฐกิจความรู้สึกับทุนนิยมการพิมพ์เควีร์ในสังคมไทย

ณิรนุช แผลงฤทธิ์

265

หน้านี้เว้นว่างไว้โดยเจตนา: การเร่งปฏิกริยาด้านสิทธิหนังสือ

ในความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ของไทย

กนกวรรณ สมศิริวารกุล

299

ดัชนี

338

เกี่ยวกับผู้เขียน

359

คำนิยม จากหน่วยบริหารจัดการทุนด้านเทคโนโลยีและ นวัตกรรมเพื่ออุตสาหกรรมแห่งอนาคต (บพค.)

หนังสือ *อ่านหลากหลายโลก หนังสือ อำนาจ และนิเวศการอ่านในสังคมไทย* เป็นผลงานที่ชวนให้สังคมไทยกลับมาทบทวนความหมายของ “การอ่าน” อย่างลึกซึ้งกว่าที่เคยเป็นมา หนังสือเล่มนี้มีได้มองการอ่านเป็นเพียงพฤติกรรมส่วนบุคคล หรือวัดความสำเร็จของสังคมจากจำนวนหนังสือที่คนอ่านเท่านั้น หากเสนอให้มองการอ่านในฐานะ “ระบบนิเวศ” ที่ประกอบขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างผู้เขียน สำนักพิมพ์ ร้านหนังสือ ห้องสมุด โรงเรียน แพลตฟอร์มดิจิทัล นโยบายของรัฐ และผู้อ่าน ซึ่งล้วนมีบทบาทต่อการผลิต การเผยแพร่ และการเข้าถึงความรู้ของผู้คนในสังคม

ข้อเสนอสำคัญของหนังสือเล่มนี้คือ การชี้ให้เห็นว่า ปัญหาการอ่านในสังคมไทยมิได้เป็นเพียงเรื่องของการสร้างนิสัยรักการอ่าน หากเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมของสังคม ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากรทางความรู้ การรวมศูนย์ของอุตสาหกรรมหนังสือ ตลอดจนโอกาสของผู้คน หลากหลายกลุ่มในการมีส่วนร่วมกับโลกแห่งหนังสือและการเรียนรู้ หนังสือจึงมิใช่เพียงวัตถุทางวัฒนธรรม หากเป็นพื้นที่ของความรู้ จินตนาการ ประสบการณ์ และความเป็นไปได้ของโลกที่แตกต่างหลากหลาย

ในฐานะหน่วยงานบริหารจัดการทุนที่มีภารกิจในการสนับสนุนการวิจัยและนวัตกรรมเพื่อการพัฒนากำลังคน องค์กรความรู้ชั้นแนวหน้า และระบบนิเวศด้านวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม ที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศ บพค. เห็นว่า ผลงานวิชาการลักษณะนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง

ต่อการขยายขอบเขตของการวิจัยด้านสังคมศาสตร์ เพราะเป็นงานที่มีได้
 หยุดอยู่เพียงการผลิตองค์ความรู้เชิงวิชาการ หากยังเชื่อมโยงไปสู่คำถาม
 เชิงนโยบายและการใช้ประโยชน์ทางสังคมอย่างเป็นรูปธรรม โดยเฉพาะ
 การออกแบบโครงสร้างพื้นฐานที่เอื้อต่อการอ่าน การสนับสนุนพื้นที่ทาง
 วัฒนธรรม การเพิ่มความหลากหลายของทรัพยากรความรู้ และการสร้าง
 โอกาสให้ประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้าถึงหนังสือและการเรียนรู้ได้อย่าง
 เสมอภาค

ในมุมมองของ บพค. คุณูปการที่โดดเด่นของงานชิ้นนี้คือ การวาง
 รากฐานเชิงมโนทัศน์ที่เปลี่ยนกรอบ การมองการอ่าน จากมิติของทักษะ
 เชิงเทคนิคเฉพาะบุคคล (functional literacy) ไปสู่ความเข้าใจการอ่านใน
 ฐานะการปฏิบัติทางสังคมและวัฒนธรรม (literacy as social practice) ที่
 ผังอยู่ในโครงสร้างของอำนาจ ความเหลื่อมล้ำ และการเข้าถึงทรัพยากรทาง
 ความรู้ กรอบวิเคราะห์เชิง “นิเวศการอ่าน” ที่งานวิจัยนำเสนอจึงมีนัยสำคัญ
 ต่อการศึกษาเชิงวิชาการด้านการรู้หนังสือ สังคมวิทยาการศึกษา และ
 นโยบายการศึกษา ในการเชื่อมโยงประเด็นระดับปัจเจกเข้ากับเงื่อนไขเชิง
 โครงสร้างและสถาบันได้อย่างเป็นระบบ ในเชิงการใช้ประโยชน์ องค์ความรู้
 ดังกล่าวสามารถต่อยอดเป็นฐานเชิงประจักษ์สำหรับการออกแบบนโยบาย
 การอ่านและการเรียนรู้ การพัฒนาหลักสูตรและกระบวนการจัดการเรียนรู้
 ที่ส่งเสริมการอ่านเชิงวิพากษ์ (critical reading) ตลอดจนการวางมาตรการ
 ลดช่องว่างการเข้าถึงหนังสือและแหล่งเรียนรู้ในกลุ่มประชากรที่เสียเปรียบ
 อันเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของความเป็นธรรมทางการศึกษา (educational
 equity) การเดินทางของงานวิจัยจากรายงานวิชาการสู่หนังสือที่สื่อสารกับ
 สาธารณะได้อย่างมีพลัง จึงเป็นแบบอย่างของงานวิจัยด้านสังคมศาสตร์
 และการศึกษาที่เชื่อมองค์ความรู้ทางทฤษฎีเข้ากับการสร้างผลกระทบ
 ในระดับนโยบายและการปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม

บพค. เชื่อเป็นอย่างยิ่งว่า *อ่านหลากหลายโลก* จะเป็นหนังสือที่มีคุณประโยชน์
ต่อทั้งนักวิชาการ ผู้กำหนด นโยบาย ผู้ทำงานด้านวัฒนธรรม ผู้ประกอบการ
ในอุตสาหกรรมหนังสือ ครู บรรณารักษ์ นักอ่าน และประชาชนทั่วไป
ทั้งในฐานะงานวิชาการที่เปิดมุมมองใหม่ และในฐานะจุดเริ่มต้นของ
บทสนทนาสำคัญว่าด้วยอนาคตของวัฒนธรรมการอ่านในสังคมไทย

(ดร.ณิรวัดน์ ธรรมจักร์)

ผู้อำนวยการหน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคน
และทุนด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษา การวิจัยและ
การสร้างนวัตกรรม ปฏิบัติหน้าที่ผู้อำนวยการหน่วยบริหารจัดการทุน
ด้านเทคโนโลยี และนวัตกรรมเพื่ออุตสาหกรรมแห่งอนาคต

คำขอบคุณ

หนังสือเรื่อง *อ่านหลากหลายโลก: หนังสือ อ่านาจ และนิเวศการอ่านในสังคมไทย* เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “ระบบนิเวศและโครงสร้างพื้นฐานที่ส่งเสริมศักยภาพวัฒนธรรมการอ่านและอุตสาหกรรมหนังสือในฐานะฐานรากของเศรษฐกิจสร้างสรรค์” ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนจากหน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคน และทุนด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษาการวิจัยและการสร้างนวัตกรรม (บพค.) สำนักงานสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ (สอวช.) ผู้วิจัยขอขอบคุณ บพค. มา ณ ที่นี้

ขอขอบคุณนักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยในโครงการทุกคน ที่ทุ่มเทเวลาและพลังงานในการทำวิจัยอย่างอุทิศหา และถ่ายทอดออกมาเป็นบทต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้ได้เป็นอย่างดี ขอขอบคุณ คุณภักดี วีระภาสพงษ์ คุณจเรช วัฒนพานิชย์ คุณปกรณ์ เลิศเสถียรชัย ศ. ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ดร.ณพนธ์ ด้วงวิเศษ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ไอยเรศ บุญฤทธิ์ คุณกิตติพงศ์ สุทธิ และผู้ทรงคุณวุฒิท่านอื่น ๆ ที่ได้สละเวลาอันมีค่าในการให้ข้อคิดเห็นซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงโครงการวิจัยขึ้นนี้ ขอขอบคุณผู้ให้ข้อมูลทุกท่าน ทั้งจากภาครัฐและองค์กรเอกชน นักเขียน เจ้าของร้านหนังสืออิสระ ตัวแทนสำนักพิมพ์ ตัวแทนสมาคมผู้จัดพิมพ์ฯ นักอ่าน ตัวแทนห้องสมุดทุกท่าน ที่กรุณาให้ข้อมูลและข้อคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ ตลอดจนสนับสนุนโครงการวิจัยนี้ด้วยดีตลอดช่วงเวลาแห่งการทำวิจัย คณะผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ความรู้และข้อค้นพบในหนังสือเล่มนี้ จะมีส่วนช่วยสนับสนุนการสร้างระบบนิเวศการอ่านที่เข้มแข็งขึ้นในสังคมไทย ไม่นานก็น้อย

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

บทนำ

อ่านหลากหลาย: หนังสือ อำนาจ และนิเวศการอ่านในสังคมไทย

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

เป็นเวลากว่าหลายทศวรรษที่การอภิปรายเรื่องการอ่านในสังคมไทยถูกครอบงำด้วยวาทกรรมที่คุ้นเคยว่า “คนไทยไม่อ่านหนังสือ” ข้อความดังกล่าวปรากฏอยู่ในรายงานของหน่วยงานรัฐ สื่อมวลชน โครงการรณรงค์ส่งเสริมการอ่าน ตลอดจนการสนทนาในพื้นที่สาธารณะ จนกลายเป็นคำอธิบายที่ดูเหมือนจะได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับสถานะของการอ่านในสังคมไทย วาทกรรมดังกล่าวมักนำไปสู่ข้อสรุปในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือ ปัญหาของการอ่านเป็นปัญหาของพฤติกรรม ความสนใจ หรือทัศนคติของประชาชน และทางออกจึงอยู่ที่การสร้างนิสัยรักการอ่าน การเพิ่มจำนวนหนังสือ หรือการรณรงค์ให้ผู้คนหันมาอ่านมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของโลกหนังสือไทยในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ภาพที่ปรากฏกลับมีความซับซ้อนกว่าคำอธิบายดังกล่าวมากนัก ในช่วงเวลาเดียวกับที่เสียงวิจารณ์เรื่อง “วิกฤตการอ่าน” ดังขึ้นอย่างต่อเนื่อง สังคมไทยกลับได้เห็นการเติบโตของงานสัปดาห์หนังสือที่มีผู้คนเข้าร่วมจำนวนมหาศาล ความคึกคักของกิจกรรมของร้านหนังสืออิสระในหลายจังหวัด การก่อรูปของชุมชนนักอ่านบนแพลตฟอร์มดิจิทัล การเติบโตของนิยายวาย มังงะ และวรรณกรรมแปล ตลอดจนการเกิดขึ้นของสำนักพิมพ์ขนาดเล็กที่นำเสนอเนื้อหาและประเด็นใหม่ ๆ อย่างต่อเนื่อง ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้ยากที่จะอธิบายโลกของหนังสือไทยด้วยกรอบคิดเรื่อง “คนไทยไม่อ่านหนังสือ” เพียงอย่างเดียว

ความย้อนแย้งดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า โลกของหนังสือไทยในปัจจุบันกำลังเผชิญการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายประการพร้อมกัน ในด้านหนึ่ง อุตสาหกรรมหนังสือต้องเผชิญกับแรงกดดันจากการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี การแข่งขันจากแพลตฟอร์มดิจิทัล และภาวะเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อกำลังซื้อของผู้อ่าน ในอีกด้านหนึ่ง กลับปรากฏการขยายตัวของชุมชนนักอ่านบนสื่อสังคมออนไลน์ การเติบโตของตลาดนิยายวาย และวรรณกรรมแปล การเกิดขึ้นของกิจกรรมเกี่ยวกับร้านหนังสืออิสระในหลายจังหวัด รวมถึงความพยายามของสำนักพิมพ์ขนาดเล็กในการสร้างพื้นที่สำหรับเนื้อหาและประเด็นที่อยู่นอกกระแสหลัก ปรากฏการณ์เหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่กำลังเปลี่ยนแปลงอาจไม่ใช่การเสื่อมถอยของการอ่าน หากเป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบของการผลิต การเผยแพร่ และการเข้าถึงความรู้ภายในนิเวศการอ่านร่วมสมัย

คำถามสำคัญจึงไม่ใช่เรื่องที่ว่าคนไทยอ่านหนังสือมากหรือน้อย หากเป็นคำถามว่า หนังสือ ความรู้ และโอกาสในการอ่าน ถูกผลิต กระจาย และเข้าถึงภายใต้เงื่อนไขแบบใด ใครมีอำนาจในการกำหนดว่า หนังสือประเภทใดจะได้รับการเผยแพร่และมองเห็นในพื้นที่สาธารณะ ใครสามารถเข้าถึงทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จำเป็นต่อการเป็นนักอ่าน และใครบ้างที่ยังคงถูกกีดกันออกจากโลกของหนังสือและการเรียนรู้ คำถามเหล่านี้ นำเราไปสู่การมองการอ่านในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคมที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างของอำนาจ ความเหลื่อมล้ำ และการกระจายทรัพยากรทางวัฒนธรรม มากกว่าจะเป็นเพียงเรื่องของพฤติกรรมส่วนบุคคล

หนังสือเล่มนี้เสนอว่า การทำความเข้าใจการอ่านในสังคมไทย จำเป็นต้องขยับจากการมอง “การอ่าน” ในฐานะคุณลักษณะของปัจเจกบุคคล ไปสู่การมอง “นิเวศการอ่าน” ในฐานะระบบความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงผู้เขียน สำนักพิมพ์ ร้านหนังสือ ห้องสมุด โรงเรียน แพลตฟอร์มดิจิทัล

นโยบายของรัฐ และผู้อ่านเข้าด้วยกัน นิเวศการอ่านมิใช่พื้นที่ที่เป็นกลาง หากแต่เป็นสนามที่อำนาจในรูปแบบต่าง ๆ เข้ามากำหนดว่า ความรู้ประเภทใดจะได้รับการยอมรับ หนังสือประเภทใดจะได้รับการมองเห็น และผู้คนกลุ่มใดจะสามารถเข้าถึงทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จำเป็นต่อการมีส่วนร่วมในชีวิตทางปัญญาและวัฒนธรรมของสังคม

ปัญหาของการอ่านในสังคมไทยจึงมิได้เป็นเพียงปัญหาของจำนวนผู้อ่าน หากเป็นปัญหาของการจัดระเบียบอำนาจในนิเวศการอ่านร่วมสมัย อำนาจดังกล่าวปรากฏอยู่ในรูปของความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากร การอ่าน การรวมศูนย์ของอุตสาหกรรมหนังสือ การแข่งขันเพื่อการมองเห็นในตลาดวัฒนธรรม การดำรงอยู่ของพื้นที่ทางเลือกอย่างร้านหนังสืออิสระ และสำนักพิมพ์ขนาดเล็ก ตลอดจนข้อจำกัดที่ทำให้ผู้คนบางกลุ่มยังไม่สามารถเข้าถึงโลกแห่งความรู้ได้อย่างเท่าเทียม การศึกษาการอ่านจึงมิใช่เพียงการศึกษาหนังสือหรือผู้อ่าน หากเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความรู้ อำนาจ และความไม่เท่าเทียมในสังคมไทยร่วมสมัย

จากวัฒนธรรมการอ่านสู่นิเวศการอ่าน

หนังสือนั้นเป็นหนึ่งในเทคโนโลยีทางวัฒนธรรมที่ทรงอิทธิพลที่สุดในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ นับตั้งแต่การปฏิวัติการพิมพ์ในยุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่สิบห้า หนังสือได้เปลี่ยนแปลงวิธีที่มนุษย์รับรู้โลก จัดระเบียบความรู้ และสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น Eisenstein (1979) ได้ชี้ว่า การพิมพ์ทำให้ความรู้ถูกผลิตซ้ำและเผยแพร่ในวงกว้างอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ในขณะที่ Anderson (1983) เห็นว่า สิ่งพิมพ์มิได้เพียงถ่ายทอดความคิด กำเนิดของ print capitalism และผลพวงของทุนนิยมสิ่งพิมพ์ ได้สร้าง “ชุมชนจินตกรรม” ที่ทำให้ผู้คนนับล้านซึ่งไม่เคยพบหน้ากัน สามารถจินตนาการว่าตนเองเป็นสมาชิกของชุมชนการเมือง

เดียวกัน หนังสือจึงเป็นกลไกในการสร้างโลกทางสังคม มิใช่เป็นเพียงภาพสะท้อนของสังคมเท่านั้น

แต่หากหนังสือนั้นสร้างโลก คำถามที่ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ได้แก่ ใครเป็นผู้สร้าง และสร้างเพื่อใคร งานของ Darnton (1982), Chartier (1994) และ Thompson (2010) ต่างชี้ร่วมกันว่า หนังสือมิใช่วัตถุทางวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากเป็นผลลัพธ์ของเครือข่ายการผลิต การเผยแพร่ และการให้คุณค่าที่เกี่ยวข้องกับผู้กระทำการและสถาบันหลากหลายระดับ Darnton (1982) ได้เสนอให้มองหนังสือในฐานะผลผลิตของ “วงจรการสื่อสาร” ที่ครอบคลุมนักเขียน บรรณาธิการ สำนักพิมพ์ โรงพิมพ์ ผู้จัดจำหน่าย ร้านหนังสือ และผู้อ่าน ในขณะที่ Chartier (1994) ได้เสริมว่า ความหมายของหนังสือนั้นถูกสร้างขึ้นใหม่ทุกครั้งที่มีการอ่าน ในบริบทที่ต่างกัน ข้อเสนอทั้งสองต่างก็ชี้ว่า หนังสือแต่ละเล่มที่วางอยู่บนชั้นต่างก็มีประวัติศาสตร์ทางสังคมซ่อนอยู่ และประวัติศาสตร์นั้นไม่เคยเป็นกลาง นอกจากที่หนังสือจะดำรงอยู่ภายในอุตสาหกรรมที่ประกอบด้วยเครือข่ายผู้มีส่วนเกี่ยวข้องจำนวนมากทุกขั้นตอนเท่านั้น ตั้งแต่ต้นฉบับถึงมือผู้อ่าน ที่กำหนดพื้นที่ของการตัดสินใจ การให้คุณค่า และการกีดกัน (Thompson, 2010) ในโลกยุคดิจิทัล แพลตฟอร์มออนไลน์ อัลกอริทึม และนักรีวิวนโซเชียลมีเดีย ก็ได้กลายเป็นตัวกลางใหม่ที่กำหนด “การมองเห็น” ของหนังสือในตลาดวัฒนธรรมร่วมสมัย (Murray, 2018) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ วัฒนธรรมหนังสือนั้นคือเครือข่ายของการผลิต การไหลเวียน การอ่าน สถาบัน นโยบาย และคุณค่าทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งทำให้หนังสือสามารถ “ทำงาน” ในสังคมหนึ่ง ๆ นั่นเอง (Kurschus, 2015)

เราเรียกกระบวนการความสัมพันธ์นี้ว่า นิเวศการอ่าน เช่นเดียวกับระบบนิเวศทางธรรมชาติ นักเขียนไม่สามารถดำรงอยู่ได้ หากไม่มีสำนักพิมพ์

สำนักพิมพ์อยู่ไม่ได้หากไม่มีผู้อ่าน และผู้อ่านเองก็มิได้เกิดขึ้นตามธรรมชาติ พวกเขาถูกสร้างขึ้นโดยโรงเรียน ห้องสมุด ร้านหนังสือ เพื่อน กลุ่มนักอ่าน และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่เอื้อต่อการบ่มเพาะ การอ่าน เมื่อใดก็ตามที่องค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งล่มสลาย ระบบ ทั้งหมดย่อมสั่นคลอนตามไปด้วย นิเวศการอ่านนั้นยังเกี่ยวข้องโดยตรงกับ โครงสร้างพื้นฐานที่ส่งเสริมการอ่าน Larkin (2013) ได้นิยามโครงสร้าง พื้นฐานว่า คือเครือข่ายที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อเอื้ออำนวยต่อการไหลเวียนของ สินค้า ผู้คน และความคิด โครงสร้างพื้นฐานนั้นมิได้เป็นเพียงระบบทาง เทคนิที่อำนวยความสะดวกแก่การไหลเวียนของผู้คน สินค้า หรือข้อมูล หากเป็นรูปแบบหนึ่งของการเมืองที่จับต้องได้ เพราะโครงสร้างพื้นฐานมี ส่วนกำหนดว่าใครสามารถเข้าถึงทรัพยากรบางประเภท และใครถูกกัน ออกจากการเข้าถึงนั้น และด้วยเหตุนี้ โครงสร้างพื้นฐานจึงไม่เคยเป็นกลาง หากแต่เต็มไปด้วยการตัดสินใจเชิงอำนาจ ว่าใครควรได้รับบริการ วัฒนธรรมแบบใดควรถูกสนับสนุน และอะไรควรถูกทำให้มองไม่เห็น เมื่อประยุกต์แนวคิดนี้กับโลกของหนังสือ ประเด็นจึงมิใช่เพียงว่ามีหนังสือ ห้องสมุด หรือพื้นที่การอ่านอยู่หรือไม่ หากเป็นเรื่องที่ว่า ทรัพยากรเหล่านี้ ถูกกระจายอยู่ที่ใด ใครสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านี้ และ การกระจายที่เกิดขึ้นถูกออกแบบเพื่อสนับสนุนการอ่านในฐานะปฏิบัติการ ทางวัฒนธรรมหรือไม่ นิเวศการอ่านจึงมิใช่เพียงเครือข่ายของผู้ผลิตและ ผู้อ่าน หากเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่กำหนดว่าใครมีสิทธิในการเข้าถึงความรู้ และใครถูกกันออกจากโลกของหนังสือ

ในบริบทของสังคมไทย กรอบคิดเรื่องนิเวศการอ่าน ชวนให้ตั้งคำถาม เกี่ยวกับบทบาทของโครงสร้างพื้นฐานที่สนับสนุนและบ่มเพาะการอ่านใน ปัจจุบัน โดยเฉพาะโรงเรียน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เคยเสนออย่างทำทนายไว้ว่า สังคมไทยนั้นไม่ใช่สังคมนักอ่าน ที่เป็นเช่นนั้นส่วนหนึ่งมาจากความล้มเหลว

ของระบบการศึกษาของไทยที่เน้นการอ่านเพื่อท่องจำและเพื่อสอบ มากกว่าการวิเคราะห์และตีความ โรงเรียนนั้นไม่เคยทำให้การอ่านเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้เพื่อความเพลิดเพลินอย่างแท้จริง (“ปาฐกถาณัติ,” 2554) ข้อเสนอของนิริสสะท้อนรากปัญหาใหญ่ของวัฒนธรรมการอ่านในสังคมไทย นอกเหนือจากเรื่องความเหลื่อมล้ำและการกระจายทรัพยากร การอ่านที่ไม่เท่าเทียมกันในสังคมแล้ว ความล้มเหลวของโครงสร้างพื้นฐานทางการในการสร้างนิเวศการอ่านในสังคมไทย เกิดจากการที่มุ่งผลิตคนที่รู้จักอ่านเพียงเพื่อสอบและแข่งขัน หากแต่ไม่รู้จักบ่มเพาะและสร้างเสริมการอ่านเพื่อให้รู้จักตนเอง อีกทั้งยังไม่รู้ว่าการอ่านทั้งสองประเภทนั้นมีความหมายที่แตกต่างกันและดำรงอยู่ สิ่งที่น่าสนใจคือ ในขณะที่โรงเรียนแปลงการอ่านให้เป็นวินัยและการท่องจำ วัฒนธรรมการอ่านของคนจำนวนมากกลับเติบโตขึ้นอยู่นอกพื้นที่สถาบันการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นร้านหนังสือในชุมชนออนไลน์ ในวัฒนธรรมแฟนด้อม และในเครือข่ายเพื่อนฝูงที่แนะนำหนังสือให้แกกัน ความเปื้อนหน่ยต่อการอ่านในระบบโรงเรียนได้ผลักดันให้เยาวชนของไทยออกแสวงหาทางเลือกในการอ่านในพื้นที่อื่น ๆ ที่มีอิสรภาพมากกว่า จึงไม่น่าแปลกใจที่กลุ่มผู้ซื้อหนังสือที่ใหญ่ที่สุดในสังคมไทยกลับเป็นกลุ่มคนรุ่นใหม่ หรือ Gen Z¹ ทั้งที่มักถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนที่ละทิ้งการอ่านหนังสือเล่ม คนเหล่านี้กลับเป็นกลุ่มประชากร

¹ จากผลสำรวจของโครงการวิจัยเรื่อง “ระบบนิเวศและโครงสร้างพื้นฐานที่ส่งเสริมศักยภาพวัฒนธรรมการอ่านและอุตสาหกรรมหนังสือในฐานะฐานรากของเศรษฐกิจสร้างสรรค์” ในงานมหกรรมหนังสือใน 4 เมือง ได้แก่ กรุงเทพฯ เชียงใหม่ ขอนแก่น และพิษณุโลก ในปี 2568 ในจำนวนผู้ให้ข้อมูล 1,065 คน กลุ่มผู้ซื้อหนังสือที่ใหญ่ที่สุด ได้แก่ Gen Z อายุ 21-30 ปี คิดเป็นเกือบร้อยละสี่สิบของผู้ตอบแบบสอบถาม

ที่ใสสะอาดสว่างวัฒนธรรมการอ่านและทางเลือกในการอ่านของตนเองที่
แข่งขันในสังคม

ทุนนิยมหนังสือ การรวมศูนย์ และการเมืองของการมองเห็น

ในฐานะที่เป็นสินค้า การที่หนังสือเล่มหนึ่งจะเดินทางจากต้นฉบับ
ไปสู่มือผู้อ่านได้นั้น ต้องผ่านเครือข่ายทางเศรษฐกิจ ที่ประกอบด้วย
สำนักพิมพ์ โรงพิมพ์ สายส่ง ร้านหนังสือ และแพลตฟอร์มดิจิทัล ในแต่ละ
ขั้นตอนมีการตัดสินใจอะไรสามารถผ่านต่อไปได้ Bourdieu (1993, 1996)
เรียกระบบนี้ว่า สนามวรรณกรรม ซึ่งหมายถึงพื้นที่แข่งขันเพื่อกำหนด
ว่า อะไรคือ “วรรณกรรม” และความรู้ประเภทใดควรค่าแก่การเผยแพร่
ในอุตสาหกรรมหนังสือไทยร่วมสมัย แรงกดดันนี้ปรากฏชัดในแนวโน้ม
ของการรวมศูนย์ สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่บางกลุ่มที่เป็นเจ้าของทั้งต้นน้ำและ
ปลายน้ำ กล่าวคือ ทั้งผลิต จัดจำหน่าย และขายผ่านร้านเซ่นของตนเอง
ซึ่งทำให้เกิดโครงสร้างที่มีการแข่งขันในสนามเดียวกันอย่างไม่สมดุล
อย่างสิ้นเชิง หนังสือที่ผลิตโดยทุนใหญ่ย่อมมีโอกาสถูกวางในพื้นที่ที่
ถูกมองเห็นได้มากกว่า และได้รับการประชาสัมพันธ์มากกว่า ตลอดจนเข้าถึง
ผู้อ่านได้กว้างขวางกว่า ไม่ว่าเนื้อหาจะดีกว่าหรือไม่ก็ตาม ทุนใหญ่ยังมีอำนาจ
ในการควบคุมตลาดการซื้อขายหนังสือสูงกว่าสำนักพิมพ์ขนาดเล็กและ
ร้านหนังสืออิสระ เนื่องจากเป็นทั้งผู้ผลิต จำหน่าย และกระจายหนังสือที่มี
ต้นทุนที่ต่ำกว่า

English (2005) ชี้ว่า ในโลกวัฒนธรรมร่วมสมัย การมองเห็น
(visibility) กลายเป็นทรัพยากรสำคัญ ไม่ต่างจากทุนทางเศรษฐกิจ ในขณะที่
เดียวกันแพลตฟอร์มดิจิทัลในปัจจุบัน ก็มีใช้พื้นที่กลางแห่งการส่งผ่านและ
แลกเปลี่ยนข้อมูล หากเป็นโครงสร้างพื้นฐานของ “ทุนนิยมแพลตฟอร์ม”
ที่สร้างการรวมศูนย์รูปแบบใหม่ผ่านอัลกอริทึมและข้อมูล (Srnicek, 2017)

หนังสือที่มียอดขายสูงก็จะได้รับการแนะนำมากขึ้น ซึ่งทำให้ยอดขายสูงขึ้นอีก วงจรนี้สร้างความได้เปรียบสะสมให้แก่ผู้ที่ได้เปรียบอยู่แล้ว ซึ่งได้แก่กลุ่มทุนอุตสาหกรรมหนังสือที่ควบคุมสนามการแข่งขันตั้งแต่ต้นน้ำจนปลายน้ำนั่นเอง ในขณะที่ร้านหนังสืออิสระนั้นแข่งขันได้อย่างยากลำบาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการกำหนดราคาในตลาดการแลกเปลี่ยนที่ไม่เสมอภาคอยู่แล้วตั้งแต่ต้น และแม้ว่าจะมีความพยายามทั้งโดยภาครัฐและเอกชนในการส่งเสริมกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้ร้านหนังสืออิสระนั้นถูกมองเห็นมากขึ้นในสายตาของสาธารณชน แต่ก็ช่วยอะไรไม่ได้มากนัก เนื่องจากไม่ได้แก้ปัญหาคือโครงสร้างที่ไม่เท่าเทียมของตลาดหนังสือ

วิกฤตการณ์อ่านในสังคมไทยจึงมิใช่เพียงวิกฤตของการไม่มีหนังสือเพียงพอ แต่ยังเป็นวิกฤตของการกระจายทรัพยากรทางวัฒนธรรม และการแข่งขันด้านราคาที่ไม่เสมอภาคระหว่างกลุ่มทุนผู้ผลิตหนังสือขนาดใหญ่ และร้านหนังสืออิสระ ตลอดจนสำนักพิมพ์ขนาดเล็ก ในขณะที่หนังสือนั้นถูกมองว่าเป็นสินค้าในตลาดเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่มีอนาคตค่อนข้างไกล โดยตลาดหนังสือมีมูลค่ารวมสูงถึง 20,000 ล้านบาทในปี 2568 และมีแนวโน้มที่จะเติบโตต่อเนื่องราว 5-10% โดยมีปัจจัยหลักมาจากกลุ่มคนรุ่นใหม่ (Gen Z) ที่ครองสัดส่วนผู้อ่านกว่า 70% (“ตลาดหนังสือ 2 หมื่นล้าน,” 2568) อย่างไรก็ตาม มูลค่าตลาดที่เติบโตอย่างรวดเร็วของสินค้าหนังสือชิ้นนี้ มีผลอย่างไรต่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับวัฒนธรรมการอ่านของผู้คนในประเทศ โดยเฉพาะในพื้นที่นอกศูนย์กลางของเมืองหลวง เป็นคำถามที่ยังคงไม่มีคำตอบ ในท่ามกลางความเหลื่อมล้ำในการกระจายทรัพยากรหนังสือในประเทศที่ดำเนินมาเป็นเวลายาวนาน ที่ซึ่งการกระจุกตัวของทรัพยากรด้านหนังสือและการอ่านในกรุงเทพมหานคร และเมืองใหญ่ไม่กี่แห่งเป็นเรื่องที่เห็นได้เด่นชัด กรุงเทพมหานครนั้นมีห้องสมุดประชาชนกว่า 71 แห่ง ในขณะที่เชียงใหม่ซึ่งถือเป็นเมืองใหญ่

อันดับสองของประเทศ มีห้องสมุดประชาชนในเขตเมืองที่อยู่ในสภาพที่ให้บริการได้เพียง 4 แห่ง และงบประมาณสนับสนุนห้องสมุดก็มีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ในขณะเดียวกันร้านหนังสืออิสระที่มีอยู่ก็กำลังปรับตัวและดิ้นรนอย่างหนัก เพื่อรักษาบทบาทในการสร้างพื้นที่วัฒนธรรมทางปัญญาไว้อย่างยากลำบาก สถานการณ์ดังกล่าวเป็นภาพตัดกับมูลค่าของตลาดหนังสือที่พุ่งสูงขึ้นในตลอดหลายปีที่ผ่านมา สะท้อนความสัมพันธ์อันเลื่อมล้ำภายในเศรษฐกิจหนังสือ และช่องว่างในการสร้างวัฒนธรรมการอ่านในสังคมไทยเป็นอย่างดี

วรรณกรรม รสนิยม และประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม

หากหนังสือเป็นกลไกที่สร้างโลกทางสังคม คำถามที่ตามมาได้แก่ หนังสือนั้นสร้างโลกแบบใด และโลกนั้น รวมหรือกีดกันใคร ความรู้บางประเภทนั้นได้รับการสนับสนุนจากรัฐ สถาบัน และตลาด ขณะที่ความรู้อีกจำนวนมาก กลับถูกทำให้เป็นชายขอบ การเติบโตของนิยายวาย มังงะ วรรณกรรมแปล หรือวรรณกรรมออนไลน์ เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจของโลกหนังสือที่เคยถูกกีดกันจากสถาบันที่ควบคุมการอ่านกระแสหลัก วรรณกรรมเช่นนิยายยายนั้นมักถูกมองด้วยสายตาแห่งความกังวลว่า เป็นตัวบ่งชี้ภาวะที่วรรณกรรมไทยกำลัง “เสื่อมถอย” ทว่ามุมมองนี้ก็ชวนให้สร้างข้อถกเถียงต่อวิธีคิดในการมองคุณค่าของวรรณกรรมด้วยเช่นกัน เพราะสิ่งที่เรียกว่า “การเสื่อมถอย” อาจเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงดุลอำนาจภายในสนามวรรณกรรมเองก็เป็นได้ ทั้งนี้ ในขณะที่การเปลี่ยนแปลงรสนิยมการอ่านมักถูกตีความว่าเป็นหลักฐานของการเสื่อมถอยทางวัฒนธรรม แต่นักเขียนจำนวนหนึ่งกลับเห็นว่า วรรณกรรมกระแสหลักและวรรณกรรมตลาดไม่ควรถูกมองว่าเป็นคู่ตรงข้ามกันเสมอไป วรรณกรรมแต่ละประเภท

นั้นต่างก็ทำหน้าที่ที่แตกต่างกันในระบบนิเวศการอ่าน² งานวิจัยด้าน manga literacy โดย Schwartz และ Rubinstein-Ávila (2013) ได้แสดงให้เห็นว่าการอ่านมังงะเกี่ยวข้องกับทักษะการตีความที่ซับซ้อน ทั้งการอ่านภาษาภาพ การเรียงลำดับเหตุการณ์ และการสร้างความหมายจากสื่อหลายรูปแบบพร้อมกัน นักอ่าน Gen Z จำนวนไม่น้อย เริ่มต้นชีวิตการอ่านด้วยนิยายมังงะก่อนเข้าสู่โลกวรรณกรรมชนิดอื่น หรือยังคงเป็นนักอ่านมังงะที่จริงจังไปพร้อม ๆ กับการอ่านวรรณกรรมสร้างสรรค์อื่น ๆ ด้วยเช่นกัน

ในขณะเดียวกัน นิยายวายหรือ Boys' Love fiction ก็เป็นตัวอย่งที่น่าสนใจของพลวัตในระบบนิเวศการอ่านของไทย ในอดีต วรรณกรรมประเภทนี้ได้ถูกห้ามในห้องสมุด และไม่มีพื้นที่บนชั้นวางของร้านหนังสือกระแสหลัก ซึ่งแม้ในปัจจุบันเองห้องสมุดของโรงเรียนหลายแห่งในไทยก็ยังไม่อนุญาตให้มีหนังสือดังกล่าว แต่ภายนอกสถาบันการศึกษานั้น นิยายวายกลับกลายเป็นหนึ่งในพลังขับเคลื่อนหลักของอุตสาหกรรมสิ่งพิมพ์ไทย ด้วยชุมชนนักอ่านที่เหนียวแน่น การสร้างความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างนักเขียนและผู้อ่าน ระบบ pre-order ที่ลดความเสี่ยงทางธุรกิจ และการขยายตัวสู่สื่ออื่น ๆ เช่น ซีรีส์ โมเดล และสินค้าแฟชั่น เป็นต้น ความสำเร็จของนิยายวายชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมการอ่าน ยังคงเติบโตได้

² เช่น นักเขียน จิตนันท์ เหลืองเพียรสมุท ได้ให้ความเห็นว่า การทำงานทั้งกระแสหลักกับวรรณกรรมสร้างสรรค์ ทำให้นักเขียนสามารถสร้างสมดุลในชีวิตการเขียนได้ เช่น การเขียนวรรณกรรมสร้างสรรค์นั้นใช้พลังงานที่ค่อนข้างหนักหน่วง เมื่อเขียนจบก็อยากจะเขียนนิยายรัก (เช่น นิยายวาย) ซึ่งใช้ความสามารถเช่นกัน แต่เขียนแล้วจิตใจจะเป็นทางบวกกว่า สำหรับจิตนันท์ วรรณกรรมทั้งสองประเภทนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นคู่ขัดแย้ง และผู้คน รวมทั้งนักเขียน ก็สามารถอ่านงานทั้งสองประเภทในบริบทที่ต่างกัน (วจนา, 2017)

เมื่อได้รับการหนุนเสริมด้วยโครงสร้างทางสังคมที่มีชีวิต แม้ในบริบทที่สถาบันรัฐล้มเหลวในการสร้างวัฒนธรรมการอ่าน หรือปิดกั้นนิเวศการอ่าน ที่มีได้เป็นไปตามจารีตหรือบทสวดหลักของสังคม

งานศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมและผู้อ่านที่ผ่านมา ได้แสดงให้เห็นค่อนข้างชัดเจนว่า ผู้อ่านนั้นไม่เคยเป็นผู้รับสารที่ปราศจากการสะท้อนคิดหรือให้ความหมาย Radway (1984) ได้ชี้ให้เห็นว่า ผู้หญิงที่อ่านนิยายรักไม่ได้รับข้อมูลอย่างเฉื่อยชา แต่ใช้การอ่านเพื่อต่อรองกับข้อจำกัดในชีวิตประจำวัน งานของ Felski (2008) ได้ขยายกรอบคิดนี้ออกไป โดยเสนอว่า การอ่านนั้นเป็นความสัมพันธ์มากกว่าการตีความ ผู้อ่านจำนวนมากจดจำหนังสือบางเล่มไม่ใช่เพียงเพราะคุณค่าทางวรรณศิลป์ หากแต่เพราะหนังสือนั้นทำให้พวกเขาารู้สึกว่ามีคนเข้าใจตนเอง ส่วน Ahmed (2004) ก็ได้เสนอมุมมองด้านอารมณ์ ความรู้สึกที่ไหลเวียนระหว่างผู้คน วัตถุ และพื้นที่ทางสังคม ซึ่งได้สร้างสิ่งที่ Ahmed เรียกว่า “เศรษฐกิจความรู้สึก” (affective economies) ที่เชื่อมโยงหนังสือและชุมชนผู้อ่านเข้าด้วยกัน พัฒนาการของนิยายวายตลอดจนนิยายเคียวรี่ที่ค่อย ๆ เติบโตจากหนังสือต้องห้ามไปสู่สินค้าสำคัญนั้น เกิดขึ้นจากชุมชนการอ่านนอกสถาบันการอ่านกระแสหลัก ไม่ว่าจะเป็นสำนักพิมพ์ขนาดเล็ก ชุมชนนักเขียนวรรณกรรมทางเลือก และเครือข่ายการผลิตวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ ประวัติศาสตร์ของนิยายชนิดนี้สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่ทางวัฒนธรรมมิได้ถูกกำหนดโดยตรรกะของตลาดเพียงอย่างเดียว หากยังเป็นพื้นที่ของการทดลอง การแสวงหาเสียงใหม่ ๆ และการสร้างชุมชนที่มีความสนใจร่วมกัน การดำรงอยู่ของพื้นที่เหล่านี้ช่วยขยายขอบเขตของสิ่งที่สามารถถูกพูดถึง มองเห็น และรับฟังในสังคม อันเป็นพื้นที่ที่ผู้คนใช้สร้างความสัมพันธ์ทางอารมณ์ จินตนาการถึงรูปแบบชีวิตที่แตกต่าง และสร้างชุมชนที่ตั้งอยู่บนประสบการณ์ร่วมกัน

ในแง่นี้ หนังสือและการอ่านจึงมิได้เป็นเพียงการแลกเปลี่ยนข้อมูล หากเป็นพื้นที่ที่ความรู้สึก ความปรารถนา และความหมายทางสังคม หมุนเวียนและก่อรูปขึ้นเป็นชุมชนทางวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ โลกของหนังสือจึงมิได้ประกอบขึ้นจากการต่อสู้เพื่อทรัพยากรหรือการมองเห็นเพียงอย่างเดียว หากยังเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความหมาย การสร้างตัวตน และการสร้างความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนด้วย ในหลายกรณี หนังสือทำหน้าที่เป็นพื้นที่ที่ผู้คนสามารถค้นพบประสบการณ์ที่สอดคล้องกับชีวิตของตนเอง หรือจินตนาการถึงความเป็นไปได้ที่แตกต่างจากระเบียบทางสังคมที่ดำรงอยู่

การมองนิเวศการอ่านผ่านมุมมองดังกล่าว จึงช่วยให้เราเข้าใจว่า แม้โลกของหนังสือจะเต็มไปด้วยความไม่เท่าเทียมและการรวมศูนย์ของอำนาจ แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้เกิดการต่อรอง การสร้างสรรค์ และการก่อรูปของพื้นที่สาธารณะทางเลือกอยู่เสมอ ความสำคัญของร้านหนังสืออิสระ สำนักพิมพ์ขนาดเล็ก เครือข่ายนักอ่าน และชุมชนทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จึงอาจไม่ได้อยู่ที่ขนาดหรืออิทธิพลทางเศรษฐกิจของพวกเขา ซึ่งแน่นอน ย่อมไม่อาจแข่งขันกับสำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ได้ หากแต่อยู่ที่บทบาทในการรักษาความหลากหลายของเสียง ความรู้ และจินตนาการทางสังคมเอาไว้ภายในนิเวศการอ่านร่วมสมัย

สิทธิในการอ่านและความยุติธรรมทางความรู้

ถ้าการอ่านเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการมีส่วนร่วมในวิถีทางวัฒนธรรม การเมือง และเศรษฐกิจ การเข้าไม่ถึงหนังสือ ย่อมไม่ใช่ว่าเป็นเพียงแค่ปัญหาส่วนบุคคล หากแต่เป็นรูปแบบหนึ่งของการกีดกันทางสังคม ผู้คนจำนวนมากยังคงเผชิญกับข้อจำกัดทางเศรษฐกิจ พื้นที่ ภาษา เทคโนโลยี และความสามารถทางร่างกาย ที่ทำให้โลกของหนังสือเป็น

พื้นที่ที่เข้าถึงได้ยาก ในกรณีของประเทศไทย ประเด็นเรื่องความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ (print disability) เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของความไม่เป็นธรรมทางความรู้ในระดับโครงสร้าง ทั้งนี้ ผู้อ่านในอุดมคติของระบบมักถูกจินตนาการว่า เป็นบุคคลที่มองเห็นได้ อ่านภาษาเขียนมาตรฐานได้ และเข้าถึงหนังสือในรูปแบบสิ่งพิมพ์ได้อย่างไม่มีอุปสรรค ผู้ที่ไม่ตรงกับเงื่อนไขไม่ว่าจะเป็นผู้พิการทางการมองเห็น ผู้มีภาวะบกพร่องทางการอ่าน ผู้สูงอายุ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่ใช้ภาษาอื่น ล้วนถูกทำให้เป็นข้อยกเว้นในระบบที่ไม่ได้ออกแบบมาสำหรับพวกเขาเหล่านั้น หากโครงสร้างพื้นฐานบางรูปแบบทำให้ผู้คนเข้าไม่ถึงหนังสือ ผลลัพธ์ย่อมไม่ใช่เพียงความเหลื่อมล้ำในการอ่าน แต่ยังนำไปสู่สิ่งที่ Santos (2014) เรียกว่า epistemicide หรือ “ญาณฆาต” ซึ่งหมายถึงกระบวนการที่ระบบความรู้ของผู้คนบางกลุ่มถูกทำให้สูญเสียความชอบธรรม ถูกลดทอนคุณค่า และถูกกำจัดออกจากพื้นที่แห่งการผลิตความรู้อย่างเป็นระบบ จนความรู้เหล่านั้นค่อย ๆ เลือนหายไปพร้อมกับผู้คนผู้เป็นเจ้าของความรู้

หนังสือจึงมิใช่เป็นเพียงทรัพยากรทางวัฒนธรรมเท่านั้น หากแต่ยังเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางประชาธิปไตย (democratic infrastructure) รูปแบบหนึ่งที่มีความสำคัญต่อสร้างความรู้และปัญญาให้กับสมาชิกทางสังคมที่มีความหลากหลายทั้งทางกายภาพ วัฒนธรรม ชาติพันธุ์ เพศ ชนชั้น และวัย ด้วยเหตุนี้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างหลักประกันในการเข้าถึงโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวด้วยความเท่าเทียมกัน ในสังคมที่ให้ความสำคัญต่อการสร้างความเจริญทางภูมิปัญญา การสนับสนุนให้เกิดความหลากหลายของทรัพยากรทางวัฒนธรรม ตลอดจนช่องทางการเข้าถึงทรัพยากรเหล่านั้นอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม ถือเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด สำหรับในสังคมไทยนั้น การละเลยโครงสร้างพื้นฐานที่ตอบสนองต่อความต้องการของกลุ่มคนชายขอบของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่มีภาวะบกพร่อง

ทางการอ่านและกลุ่มชนผู้ด้อยอำนาจอื่น ๆ นับเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างสำคัญในระบบนิเวศการอ่านที่ยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบัน ที่ไม่ได้รับการตระหนักถึงอย่างเพียงพอ

อ่านหลากหลาย: หนังสือ อำนาจ และความเป็นไปได้ของโลกอื่น

“อ่านหลากหลาย” เล่มนี้ นำเสนอมุมมองที่มีต่อการอ่าน มิใช่เพียงกิจกรรมส่วนบุคคล หากแต่ดำรงอยู่ในนิเวศการอ่านที่ประกอบขึ้นจากความสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนระหว่างเครือข่ายต่าง ๆ นับตั้งแต่หนังสือ ผู้เขียน สำนักพิมพ์ ร้านหนังสือ ห้องสมุด โรงเรียน แพลตฟอร์มดิจิทัล และผู้อ่าน ความสัมพันธ์เหล่านี้มิได้เป็นกลาง หากเต็มไปด้วยการกระจายตัวของอำนาจ ทรัพยากร และโอกาสที่ไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อการผลิต การเผยแพร่ และการเข้าถึงความรู้ในสังคม ในแง่นี้ โลกของหนังสือจึงมิได้เป็นเพียงพื้นที่แห่งการเรียนรู้ หากเป็นพื้นที่ที่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจดำรงอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ และในความสัมพันธ์อันไม่เท่าเทียมของผู้กระทำการต่าง ๆ ภายในเครือข่ายของอุตสาหกรรมหนังสือ อย่างไรก็ตาม แม่วานิเวศการอ่านจะเป็นพื้นที่ของอำนาจ แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ของการต่อรองด้วยเช่นกัน ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากรการอ่าน การรวมศูนย์ของอุตสาหกรรมหนังสือ และการแข่งขันเพื่อการมองเห็น มิได้ดำรงอยู่อย่างสมบูรณ์ เบ็ดเสร็จ หากเผชิญกับความพยายามของผู้กระทำการหลากหลายกลุ่มในการสร้างพื้นที่ทางเลือก ไม่ว่าจะเป็นร้านหนังสืออิสระ สำนักพิมพ์ขนาดเล็ก เครือข่ายนักอ่าน หรือชุมชนทางวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ที่เปิดพื้นที่ให้กับเสียง ความรู้ และประสบการณ์ที่เคยถูกผลักดันให้อยู่ชายขอบสามารถปรากฏตัวขึ้นได้

ในความหมายนี้ อ่านหลากหลาย จึงมิได้หมายถึงการอ่านหนังสือให้มากขึ้นหรืออ่านให้หลากหลายขึ้นเท่านั้น หากยังหมายถึงการตระหนักว่า

ภายใต้โลกแห่งหนังสือ นั้น มีโลกของประสบการณ์ ความรู้ และจินตนาการทางสังคมจำนวนมากดำรงอยู่ร่วมกัน แต่โลกเหล่านั้นมิได้มีโอกาสปรากฏตัวอย่างเท่าเทียมกันเสมอไป บางโลกได้รับการสนับสนุนให้มองเห็นและรับฟัง ขณะที่บางโลกยังคงถูกทำให้เงียบงัน ถูกกดทอนคุณค่า หรือถูกผลักออกไปจากพื้นที่สาธารณะ ดังนั้น คำถามสำคัญอาจไม่ใช่เพียงว่าเราอ่านอะไร หากเป็นคำถามว่า เรามีโอกาสได้พบกับโลกแบบใดผ่านการอ่าน และใครบ้างที่ยังไม่มีโอกาสเช่นนั้น อีกทั้งยังไม่มีโอกาสที่จะทำให้โลกของตนเองปรากฏต่อสายตาของผู้อื่น บทต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้มิได้พยายามตอบคำถามดังกล่าวจากมุมมองเดียว หากร่วมกันสำรวจเงื่อนไขที่ทำให้โลกบางใบถูกทำให้มองเห็น ขณะที่โลกอีกจำนวนมากยังคงอยู่ในเงามืดของนิเวศการอ่านร่วมสมัย และชวนให้เราพิจารณาว่า อนาคตของการอ่านอาจมิได้ขึ้นอยู่กับจำนวนหนังสือหรือจำนวนผู้อ่านเพียงอย่างเดียว หากขึ้นอยู่กับความสามารถของสังคมในการรักษาความหลากหลายของความรู้ เสียง และจินตนาการทางสังคมเอาไว้ภายในพื้นที่สาธารณะร่วมกัน หากหนังสือคือหน้าต่างสู่โลก การทำความเข้าใจนิเวศการอ่านก็คือการตั้งคำถามว่า ใครเป็นผู้สร้างหน้าต่างเหล่านั้น และใครบ้างที่ยังคงถูกกีดกันจากการมองเห็นโลกที่อยู่อีกฟากหนึ่งของกระจก

หนังสือเล่มนี้ เปิดด้วยบทความของ ชัยพงษ์ สำเนียง ซึ่งพาผู้อ่านย้อนกลับไปสำรวจความสัมพันธ์ระหว่างการผลิต การเผยแพร่ความรู้ และการก่อรูปพื้นที่สาธารณะในสังคมไทย บทนี้ชี้ให้เห็นว่า หนังสือและสิ่งพิมพ์มิได้เป็นเพียงสื่อกลางของความรู้ หากมีบทบาทสำคัญในการก่อรูปชุมชนทางจินตนาการ การถกเถียงทางปัญญา และความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในแต่ละยุคสมัย การทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ของการพิมพ์จึงช่วยให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างหนังสือและอำนาจมิใช่ปรากฏการณ์ใหม่ หากเป็นส่วนหนึ่งของพัฒนาการทางสังคมสมัยใหม่มาโดยตลอด

หากบทความแรกช่วยให้เราเห็นบทบาททางประวัติศาสตร์ของหนังสือ บทต่อ ๆ มาจะนำผู้อ่านเข้าสู่พลวัตของนิเวศการอ่านร่วมสมัยที่ซับซ้อนมากขึ้น โดยเฉพาะคำถามเกี่ยวกับการกระจายตัวของทรัพยากรทางวัฒนธรรมและโอกาสในการเข้าถึงความรู้ บทความของ พิสิษฐ์ นาสี แสดงให้เห็นว่า การเป็นนักอ่านมิได้ขึ้นอยู่กับความสนใจส่วนบุคคลเพียงอย่างเดียว หากสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สังคม และภูมิศาสตร์ โอกาสในการเข้าถึงหนังสือ ห้องสมุด ร้านหนังสือ และกิจกรรมทางวัฒนธรรมยังคงกระจายตัวอย่างไม่เท่าเทียม ซึ่งส่งผลกระทบต่อโอกาสในการมีส่วนร่วมในโลกแห่งความรู้ของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ

ขณะเดียวกัน นิเวศการอ่านก็ได้ถูกกำหนดโดยโครงสร้างความเหลื่อมล้ำเพียงด้านเดียว หากยังเต็มไปด้วยความพยายามในการสร้างพื้นที่ทางเลือกและขยายขอบเขตของสิ่งที่สามารถถูกมองเห็นได้ บทความของ พงศกร สงวนศักดิ์ ว่าด้วยร้านหนังสืออิสระชี้ให้เห็นว่า ร้านหนังสือเหล่านี้มิได้เป็นเพียงกิจการค้าปลีกขนาดเล็กเท่านั้น หากแต่ยังเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงผู้คน ความคิด และชุมชนทางปัญญาเข้าด้วยกัน ท่ามกลางกระบวนการรวมศูนย์ของอุตสาหกรรมหนังสือ ร้านหนังสืออิสระจึงกลายเป็นพื้นที่สำคัญของการต่อรองกับตรรกะของตลาดและการผูกขาดทางวัฒนธรรม

ประเด็นเรื่องการสร้างพื้นที่ทางเลือกได้รับการขยายต่อในบทความของ ธีรนุช แผลงภู ซึ่งศึกษาวัฒนธรรมการพิมพ์เครือข่ายและเศรษฐกิจความรู้ลึกในสังคมไทยร่วมสมัย บทนี้เสนอให้มองหนังสือและการอ่านไม่เพียงในฐานะการแลกเปลี่ยนความรู้ หากเป็นพื้นที่ที่อารมณ์ ความปรารถนา และการสร้างตัวตนหมุนเวียนอยู่ภายในชุมชนทางวัฒนธรรม เฉพาะ วรรณกรรมเครือข่ายจึงมิได้เป็นเพียงสินค้าทางวัฒนธรรม หากเป็นพื้นที่ที่ผู้คนสามารถจินตนาการถึงชีวิต ความสัมพันธ์ และความเป็นไปได้

ทางสังคมในรูปแบบที่แตกต่างไปจากปทัสสถานกระแสหลัก

บทความปิดท้ายหนังสือเล่มนี้โดย กนกวรรณ สมศิริวารกุล ตั้งคำถามต่อการเข้าถึงโลกแห่งความรู้ โดยสำรวจปัญหาสิทธิในการอ่านของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ บทนี้ชี้ให้เห็นว่า ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงหนังสือมิได้เกิดขึ้นจากข้อจำกัดทางเศรษฐกิจหรือภูมิศาสตร์เท่านั้น หากยังเกี่ยวข้อง กับข้อจำกัดทางกายภาพ กฎหมาย และโครงสร้างทางสังคมที่ทำให้ผู้คนจำนวนหนึ่งยังไม่สามารถเข้าถึงความรู้ได้อย่างเท่าเทียม การเข้าถึงหนังสือจึงมิใช่เพียงประเด็นด้านการศึกษา หากเป็นคำถามเรื่องสิทธิทางวัฒนธรรมและความเป็นธรรมทางความรู้ด้วย

หากหนังสือเล่มนี้มีข้อเสนอร่วมกันประการหนึ่ง ก็คือ การอ่านมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางวัฒนธรรม หากยังเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่สังคมใช้จัดระเบียบความรู้ คุณค่า และการมองเห็น โลกของหนังสือจึงมิได้เป็นเพียงพื้นที่ของการผลิตและบริโภคตัวบท หากเป็นพื้นที่ที่ความรู้บางประเภทได้รับการยอมรับ ขณะที่ความรู้อีกจำนวนมากถูกทำให้เจียบงัน ถูกผลักให้อยู่ชายขอบ หรือถูกกีดกันออกจากพื้นที่สาธารณะ ในความหมายนี้ *อ่านหลากหลาย* จึงมิได้หมายถึงการเดินทางผ่านหนังสือหลายประเภทเท่านั้น หากยังหมายถึงการตระหนักว่า ภายใต้งสังคมเดียวกันนั้นมีโลกของความรู้ ประสบการณ์ และจินตนาการทางสังคมที่หลากหลายดำรงอยู่พร้อมกัน แต่โลกเหล่านั้นมิได้มีโอกาสปรากฏตัวอย่างเท่าเทียมกันเสมอไป

ท้ายที่สุดแล้ว อนาคตของวัฒนธรรมการอ่านในสังคมไทยมิได้ขึ้นอยู่กับความกระตือรือร้นของผู้อ่านแต่ละคนเพียงลำพัง หากขึ้นอยู่กับความสามารถของสังคมในการสร้างและธำรงรักษานิเวศการอ่านที่มีทั้งความหลากหลายและความเป็นธรรม การส่งเสริมวรรณกรรมสำหรับเยาวชน การขยายโอกาสในการเข้าถึงห้องสมุด การสนับสนุนสำนักพิมพ์ และร้านหนังสืออิสระอย่างเป็นรูปธรรม ตลอดจนการสร้างพื้นที่สำหรับ

การอ่าน การวิพากษ์ และการสนทนาเกี่ยวกับวรรณกรรม ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญของโครงสร้างพื้นฐานที่ทำให้แนวทางการอ่านสามารถเติบโตได้อย่างยั่งยืน หากปราศจากฐานรากเหล่านี้ การอ่านก็จะกลายเป็นเพียงกิจกรรมส่วนบุคคลที่ขับเคลื่อนด้วยกลไกตลาดและความริเริ่มของปัจเจกเพียงอย่างเดียว มากกว่าจะเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงอย่างเสมอภาค

ในความหมายนี้ คำถามเรื่องวัฒนธรรมการอ่านจึงมีอาจแยกขาดจากคำถามที่กว้างกว่าว่าด้วยประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม เพราะการเข้าถึงหนังสือ รวมทั้งชุมชนแห่งการตีความที่ทำให้หนังสือมีความหมาย คือเงื่อนไขสำคัญของการสร้างสังคมที่ประชาชนสามารถทำความเข้าใจโลกที่ตนอาศัยอยู่ วิพากษ์โลกใบนั้น และจินตนาการถึงความเป็นไปได้ของโลกที่แตกต่างออกไป การอ่านจึงไม่ควรถูกมองว่าเป็นเพียงผลลัพธ์ของระบบการศึกษาหรือสินค้าในตลาด หากแต่เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมสาธารณะที่มีบทบาทในการกำหนดวิธีที่สังคมเข้าใจอดีต ตีความปัจจุบัน และร่วมกันสร้างอนาคต

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- ปาฐกถาณิธิ เอียวศรีวงศ์: สังคมไทยไม่ใช่สังคมนักอ่าน. (2554, 6 สิงหาคม).
 ประชาไท. <https://prachatai.com/journal/2011/08/36630>
- วจนา วรรณलयกุล. (2560, 11 ธันวาคม). จิตานันท์ เหลืองเพียรสมุท
 ในวันที่ซีไรต์มาพร้อมกับแรงเสียดทาน. มติชน. https://www.matichon.co.th/prachachuen/news_775828
- ตลาดหนังสือ 2 หมื่นล้านคึกคัก คนรุ่นใหม่แห่ซื้อดันปี 69 โต 5-10%.
 (2568). ฐานเศรษฐกิจ. <https://www.thansettakij.com/business/642109>

ภาษาอังกฤษ

- Ahmed, S. (2004). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production: Essays on art and literature*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (1996). *The rules of art: Genesis and structure of the literary field*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Chartier, R. (1994). *The order of books: Readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth*

- centuries*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Darnton, R. (1982). What is the history of books? *Daedalus* 111(3): 65-83.
- Eisenstein, E. (1979). *The printing press as an agent of change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- English, J. (2005). *The economy of prestige: Prizes, awards, and the circulation of cultural value*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Felski, R. (2008). *Uses of literature*. Oxford: Blackwell.
- Kurschus, S. (2015). *European book cultures: Diversity as a challenge*. Wiesbaden: Springer VS.
- Larkin, B. (2013). The politics and poetics of infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 42: 327-343.
- Murray, S. (2018). *The digital literary sphere: Reading, writing, and selling books in the internet era*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Radway, J. (1984). *Reading the romance: Women, patriarchy, and popular literature*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Santos, B. (2014). *Epistemologies of the south: Justice against epistemicide*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Schwartz, A. and E. Rubinstein-Ávila. (2013). Understanding the manga hype: Uncovering the multimodality of comic-book literacies. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 57(1): 40-49.

- Srnicek, N. (2017). *Platform capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, J. B. (2010). *Merchants of culture: The publishing business in the twenty-first century*. Cambridge: Polity Press.

เขียนโลกใหม่: “โครงเรื่องสามัญชน”

ในวัฒนธรรมหนังสือในสังคมไทย ช่วงทศวรรษ 2470-2510

ชัยพงษ์ สำเนียง

บทนำ

วัฒนธรรมการพิมพ์ตั้งแต่ทศวรรษ 2460 ขยายตัวอย่างกว้างขวาง เนื่องด้วยเทคโนโลยีการพิมพ์ที่พัฒนาขึ้น ทำให้สามารถพิมพ์หนังสือได้จำนวนมาก อีกทั้งระบบการศึกษาที่ขยายตัวเพื่อสนองต่อการผลิตคนเข้าสู่ระบอบราชการ ทำให้เกิดคนชั้นกลางใหม่ที่สามารถอ่านออกเขียนได้ นำมาสู่การเกิดสิ่งพิมพ์หลากหลายประเภท โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์หลากหลายหัว และกลายเป็นพื้นที่สาธารณะใหม่ของสามัญชน จะเห็นได้ว่า นักหนังสือพิมพ์กลายเป็นกลุ่มคนที่สำคัญในการสะท้อนเสียงของมวลชน และวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลและกลุ่มชนชั้นนำ ไม่เพียงเท่านั้น การเขียนอ่านที่ขยายตัวยังก่อให้เกิดอาชีพนักเขียน ที่กลายเป็นกลุ่มคนที่สร้างมโนภาพใหม่ของสังคม โดยเฉพาะนักเขียนฝ่ายก้าวหน้าที่เขียนนิยายสะท้อนสังคมในหลายรูปแบบ อาจกล่าวได้ว่า หลังทศวรรษ 2470 วัฒนธรรมการเขียนและการอ่านขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2545)

ในขณะเดียวกัน การที่เศรษฐกิจของไทยเชื่อมต่อกับระบบเศรษฐกิจโลกผ่านการปลูกข้าวเพื่อขาย และเศรษฐกิจภาคส่วนต่าง ๆ สัมพันธ์กับการส่งออก เป็นการผลิตที่ไม่ผูกโยงกับเศรษฐกิจรากฐานเท่านั้นแต่มีการแปรรูปเบื้องต้นแล้ว รวมถึงสถานการณ์ของโลกที่เริ่มมีการขยายตัวของความคิดประชาธิปไตย สังคมนิยม และต่อเนื่องมาถึงสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและสอง เป็นปัจจัยในเชิงโครงสร้างที่ทำให้วัฒนธรรมหนังสือของไทยขยายตัวด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของหนังสือข้างต้นกล่าวอย่างย่อว่าเป็น “โครงสร้างวัฒนธรรมหนังสือ” แต่ในอีกด้านที่ทำให้วัฒนธรรมหนังสือเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงตัวบทและเรื่องเล่าที่ไม่อยู่ในแนวนวนวรรณกรรมไทยแบบดั้งเดิม หรือประวัติศาสตร์แบบพงศาวดารเท่านั้น แต่เกิดวรรณกรรมและข้อเขียนแบบใหม่ ๆ มีความหลากหลายของตัวบท ทำให้ความคิดฝันของผู้คนไม่ได้มีแบบเดียว เห็นได้จากโครงเรื่องนิยายที่หลากหลาย ข้อเขียนในหนังสือพิมพ์ รวมถึงสิ่งพิมพ์หลากหลายประเภท และมีสำนักพิมพ์เอกชนเพิ่มขึ้นจำนวนมาก (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2565) อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมหนังสือของไทยขยายออกไปจากชนชั้นนำ สู่คนธรรมดาสามัญกว้างขวางขึ้น

สู่การพิมพ์มวลชน

ในช่วงทศวรรษ 2450 มีการขยายตัวของสิ่งพิมพ์อย่างกว้างขวาง เนื่องด้วยการนำแท่นพิมพ์เข้ามา ส่งผลให้พิมพ์ได้จำนวนมาก ถือว่าเป็นยุคที่การพิมพ์ขยายสู่มวลชน อีกทั้งมีการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ วรรณคดีสโมสร เพื่อรวบรวมคัดสรรหนังสือของรัฐ อย่างไรก็ตาม ช่วงหลังทศวรรษ 2460 หลังจากรัชกาลที่ 6 สวรรคตในปี พ.ศ. 2468 วรรณคดีสโมสรก็ได้ปิดตัวลงเนื่องจากปัญหาทางด้านงบประมาณ รัชกาลที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกกรมศิลปากร และทรงโปรดฯ ให้คัดเลือกบุคคลสำคัญไว้ในความดูแลของกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ที่เปลี่ยนชื่อเป็น “ราชบัณฑิตยสภา” แต่มรดกของวรรณคดีสโมสรยังตกทอดอยู่ต่อมา โดยมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพดำรงตำแหน่งอุปนายก (ศรีกรุง 2469, 3; หจช. ร.7. บ.11/2 อ้างถึงใน ธนาพล ลิมอภิชาติ และ พวงทอง ภวัครพันธุ์ 2568, 335) การก่อตั้งราชบัณฑิตยสภา เนื่องจากความต้องการขยายขอบเขตการทำงานของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับ

พระนครให้ครอบครัวมิติต่างวัฒนธรรมที่กว้างขวางขึ้น โดยเมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 คณะกรรมการหอพระสมุดฯ ได้เสนอต่อที่ประชุม เสนาบดีสภาให้รื้อฟื้นฐานะของ “กรมราชบัณฑิตย” ขึ้นมาอีกครั้ง เพื่อทำหน้าที่บำรุงรักษาและส่งเสริมวิชาหนังสือ วรรณคดี โบราณคดี (หจข. ร.7 บ.11.3/1 อ้างถึงใน กัณฐิกา ศรีอุดม 2561, 19) และงานพิพิธภัณฑ์ อย่างเป็นระบบ (ราชกิจจานุเบกษา, 2466, 244-246) ในการเปลี่ยนแปลง ครั้งนี้ได้มีการนำตรามังกรคาบแก้ว ซึ่งเป็นตราพระราชทานในสมัย รัชกาลที่ 5 มาใช้เป็นสัญลักษณ์ประจำราชบัณฑิตยสภา โดยขอบข่าย การทำงานได้ขยายตัวจากการจัดเก็บและพิมพ์หนังสือ ไปสู่การสำรวจและ อนุรักษ์โบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเป็นวิทยาการสมัยใหม่ ที่นักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวตะวันตกในขณะนั้นให้ความสนใจ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ดูแลมรดกทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมให้มีความถูกต้องแม่นยำตามหลักวิชาการ รัชกาลที่ 7 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งมี ความเชี่ยวชาญงานช่างในระดับสูง เข้ามารับตำแหน่งกรรมการเพื่อดูแล งานด้านนี้โดยเฉพาะ ส่งผลให้โครงสร้างของราชบัณฑิตยสภาถูกจัดแบ่ง ออกเป็นสามแผนกหลักอย่างชัดเจน ได้แก่ แผนกวรรณคดี แผนกโบราณคดี และแผนกศิลปากร โดยกิจกรรมอย่างแรกของสถาบันนี้คือ การจัด ประกวดการแต่งหนังสือไทยรายปี (หจข. ร.7 บ. 11.3/7 อ้างถึงใน ธนาพล ลีมอภิชิต และพวงทอง ภวัครพันธุ์, 2568, 335) ผู้ชนะจะได้รับ รางวัลจากพระมหากษัตริย์ (หจข. ร.7 บ.11/10 อ้างถึงใน ธนาพล ลีมอภิชิต และพวงทอง ภวัครพันธุ์, 2568, 355)

ในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นยุคเฟื่องฟูของสื่อมวลชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือพิมพ์ จะเห็นได้ จากการมีอยู่ของหนังสือพิมพ์ไทยที่ออกรายวันในช่วง พ.ศ. 2411-2453

มีจำนวนทั้งสิ้น 8 ฉบับ และนิตยสารต่าง ๆ รวมทั้งสิ้นแล้ว 34 ฉบับ (สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 140) ในช่วง พ.ศ. 2469 จนถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 หนังสือพิมพ์ไทยรายวันได้เพิ่มขึ้นจากเดิมเป็น 35 ฉบับ และมีนิตยสารต่าง ๆ ประมาณ 130 ฉบับ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2472, 1-5 อ้างถึงใน สุพรรณิ วราร, 2519, 31) ลักษณะเด่นของหนังสือพิมพ์ในยุคนี้คือ การนำรูปหรือภาพล้อเลียนทางการเมืองมาใส่ในเนื้อหาของหนังสือพิมพ์ มีการนำบทสัมภาษณ์มาใช้ในการประกอบเขียนข่าว และมีการบริการสาธารณะอื่น ๆ เช่น การลงรูปคนหาย เป็นต้น

ในส่วนของการศึกษาช่วงปลายทศวรรษ 2460 ประเทศไทยได้รับผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก (The Great Depression) ทำให้รายได้ของรัฐบาลลดลงอย่างมาก รัฐจึงจำเป็นต้องปรับลดงบประมาณของทุกกระทรวง รวมทั้งกระทรวงธรรมการที่รับผิดชอบด้านการศึกษา แม้เผชิญข้อจำกัดทางการคลัง แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังคงทรงตระหนักว่า การศึกษาคือรากฐานแห่งความเจริญของประเทศ จึงมีพระราชดำริให้ดำเนินการจัดการศึกษาอย่างต่อเนื่อง เพื่อเตรียมให้คนในสังคมไทยเตรียมพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ นโยบายสำคัญประการหนึ่งในสมัยนี้ คือ การขยายโอกาสทางการศึกษาไปสู่ประชาชนในวงกว้าง พระองค์ทรงโปรดให้ ยกเลิก “เงินศึกษาพลี” (ราชกิจจานุเบกษา, 2473) ซึ่งเป็นค่าธรรมเนียมการเรียนในโรงเรียนของรัฐ เพื่อให้เด็กทุกคนชั้นสามารถเข้าถึงการศึกษาได้โดยไม่ถูกจำกัดด้วยฐานะทางเศรษฐกิจ นโยบายนี้มีผลอย่างยิ่งในการสร้างโอกาสให้เด็กชนชั้นกลางระดับล่างและชาวชนบทได้เข้ามาอยู่ในระบบการศึกษา นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมให้มีการจัดตั้งโรงเรียนประชาบาลในหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อให้เด็กในท้องถิ่นห่างไกลได้เข้าถึงการเรียนรู้ การขยายเครือข่ายโรงเรียนเป็นการการวางรากฐานของ “การศึกษาภาคบังคับ” ในอนาคตต่อมา ขณะเดียวกันยังมีการพัฒนาโรงเรียน

มัธยมและวิทยาลัยครู เพื่อผลิตบุคลากรทางการศึกษาและข้าราชการระดับกลางให้เพียงพอต่อความต้องการของรัฐที่ขยายตัว

ในด้านโครงสร้างทางวิชาการ ในสมัยนี้ได้มีการจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น “หอสมุดแห่งชาติ” ในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง) (หอสมุดแห่งชาติ 2568) เพื่อเป็นศูนย์กลางความรู้และแหล่งค้นคว้าของประชาชนทั่วไป ที่มองว่าการศึกษาไม่จำกัดอยู่เฉพาะภายในโรงเรียน แต่ควรเป็นกระบวนการที่ประชาชนสามารถแสวงหาความรู้ได้ตลอดเวลา ขณะเดียวกันมีการปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาใหม่โดยเพิ่มวิชาหน้าพลเมือง เศรษฐศาสตร์ และความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับระบบการปกครอง เพื่อปลูกฝังให้เยาวชนเข้าใจสิทธิหน้าที่ และความรับผิดชอบของตนในฐานะพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ในช่วงทศวรรษ 2470 รัฐบาลสร้างได้โรงเรียนและการปฏิรูปทางการศึกษา มีการวางแผนการศึกษาชาติ ก่อให้เกิดการพัฒนาของการศึกษาอย่างเป็นระบบ และการอ่านเองนั้นก็กระจายไปตามการศึกษาที่เกิดขึ้นด้วย รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการที่ออกมาหลังช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วพบว่า ในปี พ.ศ. 2476 มีโรงเรียนรัฐบาล 246 โรง ครู 2,066 คน นักเรียน 45,728 คน โรงเรียนประชาบาล 6,513 โรง ครู 15,362 คน นักเรียน 781,819 คน โรงเรียนราษฎร์ 1,304 โรง ครู 2,969 คน นักเรียน 55,786 คน โรงเรียนรวมทั้งสิ้นเป็น 8,063 โรง ครู 20,397 คน นักเรียน 883,333 คน และประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้ว 4,707 ตำบล คิดเป็นร้อยละ 94.7 ของจำนวนตำบลทั้งหมดในประเทศไทย (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายครุฑิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2514, 169) จากตัวเลขข้างต้นสามารถอนุมานได้ว่าเป็นผู้ที่อ่านออกเขียนได้เกือบทั้งหมดที่อยู่ในช่วงวัยเรียน อีกทั้งแผนการศึกษาหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองมีการกำหนดให้

จัดการศึกษา โดยคำนึงถึงความเท่าเทียมในการรับเข้าศึกษา นอกจากนี้แล้ว ยังให้เอกชนเข้ามามีบทบาทในการศึกษามากกว่าเดิม

จากแนวคิดในการสร้างพลเมืองด้วยการบังคับให้ทั้งเด็กหญิงและเด็กชายได้เรียนหนังสือ ทำให้ฐานการอ่านของสังคมไทยเริ่มเปลี่ยนจาก “การอ่านเพื่อเชื่อฟังรัฐ” สู่ “การอ่านเพื่อเข้าใจโลกและตนเองในฐานะพลเมือง” การขยายการศึกษาและการยกเลิกเงินศึกษาฟรีเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกชนชั้น โดยเฉพาะชนชั้นกลางและคนชนบท เข้าถึงการเรียนรู้อย่างมากขึ้นอย่างไม่จำกัดฐานะทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้จำนวนผู้รู้หนังสือเพิ่มขึ้นทั่วประเทศ โรงเรียนประชาบาลในหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้การอ่านขยายจากศูนย์กลางไปสู่ท้องถิ่น การส่งเสริมการศึกษาผู้หญิงก็ยิ่งสะท้อนถึงการเปิดพื้นที่ทางการอ่านให้มีความเสรีมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกัน การจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครก็เป็นการวางรากฐานของการสร้างแหล่งข้อมูลขนาดใหญ่ จะเห็นได้ว่า การศึกษานั้นมีความสำคัญต่อฐานการอ่านภายในสังคมไทยเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากทักษะการอ่านนั้นมักมาควบคู่กับการศึกษา จากตำรา จะเห็นได้จากการออกแบบเรียนของทางรัฐและการสอบ ซึ่งถ้าขาดทักษะการอ่านนั้นก็ไม่ว่าจะผ่านการสอบได้

ในระดับอุดมศึกษา ได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น ในวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2477 ซึ่งมาจากแนวคิดของปรีดี พนมยงค์ มีเป้าหมายให้ความรู้ประชาชนในระบอบประชาธิปไตย ทางด้านการเมือง และได้กลายเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตย มีประชาชนเข้าไปเรียนในระบบตลาดวิชาจำนวนมาก

โดยสรุป ในทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา หนังสือพิมพ์และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ มีพัฒนาการขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ และมีการตีพิมพ์เนื้อหาที่หลากหลายแบบมากขึ้น ผ่านการขยายตัวของการจัดตั้งโรงเรียนประชาบาลทั่วประเทศ เพื่อรองรับระบบราชการ การอ่านจึงขยายตัวตามไปด้วย

ราษฎรใหม่: โลกใหม่ผ่านหนังสือพิมพ์

การขยายตัวของโรงเรียนส่งผลให้เกิดการอ่านออกเขียนได้ และส่งผลทางอ้อมให้มีสิ่งพิมพ์ขยายตัวขึ้นด้วย หนึ่งในนั้นคือหนังสือพิมพ์ ทั้งยังมีบทบาทในการเผยแพร่ทัศนคติ รวมถึงแนวคิดทางการเมืองของผู้เขียนเผยแพร่สู่ประชาชนตามไปด้วย ทั้งนี้มีสองปัจจัย ปัจจัยแรก ปัญหาทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศเนื่องจากเกิดสภาวะเศรษฐกิจโลกตกต่ำ ทำให้เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจภายในประเทศ ซึ่งรัฐบาลในขณะนั้นไม่สามารถที่จะรับมือกับปัญหานี้ได้ จึงนำมาสู่ความไม่พอใจต่อระบบการปกครองที่ไม่สามารถบริหารประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ ปัจจัยที่สอง อิทธิพลของแนวคิดเสรีนิยมจากตะวันตก เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้หนังสือพิมพ์มีอิทธิพลต่อสังคม แนวคิดนี้ก่อตัวและขยายตัวผ่านทางผู้ที่ไปศึกษาต่างประเทศ และหนังสือจากต่างประเทศที่มีผู้นำเข้ามาเผยแพร่และแปลเป็นภาษาไทย รวมถึงตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ในหลายประเทศ เช่น การโค่นล้มระบอบกษัตริย์ในเยอรมนี และจักรวรรดิออสเตรีย - ฮังการี หลังการสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ทั้งสองสาเหตุนำมาสู่ลักษณะการตีพิมพ์สื่อที่มีการวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลสยามขณะนั้น ในลักษณะที่สำคัญสองประการคือ เผยให้เห็นข้อบกพร่องของการบริหารการปกครองประเทศในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการนำความคิดเกี่ยวกับการปกครองแบบประชาธิปไตยมาเผยแพร่ต่อสาธารณะ (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, 2520, 23-36)

การเติบโตอย่างรวดเร็วของสื่อมวลชนโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ในช่วงนี้ กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่จำนวนของหนังสือพิมพ์และหนังสือประเภทอื่น ๆ ที่เพิ่มขึ้น จะเห็นได้จากการที่สำนักพิมพ์ศรีกรุงและสยามราษฎร์ได้สั่งแทนพิมพ์ที่ทันสมัยที่สุดในขณะนั้นนำมาใช้ ช่วยให้ผลิตนิตยสาร

พงศาวดารจีนเพิ่มขึ้นจากวันละ 3,000 ฉบับเป็น 30,000 ฉบับ (ป. วัชรารณ, 2506, 232 และเสถียร จันทิมาธร 2524, 126-128 อ้างถึงใน สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 9) และการเกิดขึ้นของสำนักพิมพ์ใหม่ ๆ ในหลายแห่ง นับตั้งแต่ปี 2470 เป็นต้นมา มีสำนักพิมพ์ที่ชื่อเสียงก่อตั้งขึ้นมา เช่น สำนักพิมพ์เพลินจิต สำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ เป็นต้น ส่วนหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นในยุคนี้ แบ่งออกเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ คือ หนังสือและนิตยสารแนวบันเทิงที่เน้นนวนิยาย เรื่องสั้น และเรื่องแปล หนังสือประเภทนี้เป็นประเภทที่มีความกว้างขวางมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 และส่วนใหญ่ปัญญาชน นักเขียนรุ่นใหม่ ใช้ตีพิมพ์ผลงานของตนในระยะแรก มักจะเป็นเรื่องราวประเภทนี้ ดังเช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ มาลัย ชูพินิจ สด กุระมะโลหิต เป็นต้น ทั้งเรื่องสั้นและนวนิยายถูกตีพิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์รายวัน ทำให้หนังสือพิมพ์เหล่านั้นได้รับความนิยมจากผู้อ่านหลายระดับ ไม่จำกัดอยู่ในวงเฉพาะคนที่สนใจข่าวสารบ้านเมืองเท่านั้น กลุ่มนักหนังสือพิมพ์เหล่านี้ยังได้มีบทบาทในการผลักดันให้นักเขียนสามารถกลายเป็นอาชีพได้ (สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 60)

ทั้งนี้ หนังสือรายปักษ์เกิดขึ้นด้วยความร่วมมือกันเอง และรับซื้อเรื่องจากนักเขียนและนำมาตีพิมพ์ ซึ่งตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือกลุ่ม “คณะสุภาพบุรุษ” ออกหนังสือพิมพ์ *สุภาพบุรุษรายปักษ์* ทำได้เพียงสองปีก็ต้องเลิกล้มไป แต่กลุ่มและนักเขียนนั้นก็ยังคงรวมตัวและเป็นส่วนหนึ่งของการพิมพ์หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ร่วมกันในหลายฉบับ เช่น *บางกอกการเมือง* *ประชาชาติ* *สุภาพบุรุษรายวัน* เป็นต้น และกลุ่มนักเขียนเหล่านี้ก็ยังคงมีบทบาททางการเมืองต่อมาในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 โดยการเขียนบทความและผลงานต่าง ๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์เพื่อมุ่งหวังให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในสังคมที่ตนคิดเห็นปรากฏต่อสาธารณชน (เรื่องเดียวกัน, 10-12) อีก

ประเภทคือ หนังสือที่มุ่งรายงานข่าวสารและความเคลื่อนไหวทางการเมือง ทั้งสถานการณ์ภายในบ้านเมืองและข่าวจากต่างประเทศ โดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นหนังสือพิมพ์รายวัน อาทิ *มนุษย์ภาพ* ของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* ปลายปี 2474 เป็นเรื่องเกี่ยวกับการวิพากษ์วิจารณ์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุด เนื่องจากบทความได้วิพากษ์วิจารณ์การเมืองไทยที่เรียกร้องให้รัฐบาลเห็นความสำคัญของสิทธิ เสรีภาพ ความเท่าเทียมและเสมอกันของประชาชน พร้อมกับเสนอให้ระบอบการปกครองนี้เปลี่ยนเป็นการปกครองแบบระบอบประชาธิปไตยแทน (เรื่องเดียวกัน, หน้า 13) ส่งผลให้เจ้าหน้าที่กองเอกสารและหนังสือพิมพ์ ยึดใบอนุญาตหนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* พร้อมกับปิดแท่นพิมพ์¹

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 นำโดยคณะราษฎรให้เป็นรูปแบบประชาธิปไตย ก่อให้เกิดความตื่นตัวทางการเมือง เป็นยุคที่การแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ของประชาชนเกิดความเสรีมากขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มของนักหนังสือพิมพ์ ที่มีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์การเมืองอย่างมาก และยังเป็นกลุ่มหลักในสังคมที่สนใจพร้อมแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ของบ้านเมืองอยู่ตลอดเวลา โดยกลุ่มนี้ล้วนแล้วเป็นกลุ่มที่วิพากษ์วิจารณ์การเมืองมาตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแปลงการ

¹ เป็นผลมาจากกฎหมายพระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ พ.ศ. 2470 พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ พ.ศ. 2470 เป็นพระราชบัญญัติฉบับที่ออกมาเพื่อยกเลิก ฉบับปี พ.ศ. 2465 เนื่องด้วยต้องการควบคุมเนื้อหาของสิ่งพิมพ์ให้รัดกุมมากขึ้น เพราะในสมัยนั้นเอง หนังสือพิมพ์มักจะมีเรื่องหมิ่นประมาทกันบ่อยครั้งจนเป็นต้นเหตุให้เกิดความเกลียดชังขึ้นภายในสังคมพระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเปรียบเสมือนหลักจรรยาบรรณของบรรณาธิการ

ปกครอง เช่นเดียวกับอาชีพนักเขียนในหนังสือพิมพ์ที่มีการขยายตัวอย่างกว้างขวางมากขึ้นมีทั้งของรัฐและเอกชน เพื่อให้หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการเผยแพร่และสนับสนุนแนวคิดของกลุ่มตนเอง หนึ่งในนั้นคือ หนังสือพิมพ์*ประชาชาติ* ของหม่อมพร้อยสุพิณ วรวรรณ ชายาม.จ.วรรณไวยากร วรวรรณ มีเป้าหมายเพื่อสนับสนุนระบอบประชาธิปไตย หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ยังมีอิทธิพลต่อประชาชนอีกด้วย เนื้อหาของหนังสือเสนอความคิดเห็นทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมแนวใหม่ ประกอบรวมกับหลักเหตุผลและหลักวิชาการ ทั้งยังมีการเสนอข่าว “ประชาคม” ซึ่งเป็นข่าวสังคมโดยแท้ ไม่มีการออกความคิดเห็นสอดแทรก และหนังสือพิมพ์*ประชาชาติ*ยังมีนักพิมพ์หนังสือที่มีชื่อเสียง เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ มาลัย ชูพินิจ ตระกูล ทองนิมิต ร่วมทำงานด้วยกัน (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, 2520, 49)

เหตุการณ์ทางการเมืองต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ส่งผลให้ผู้คนมีความสนใจในการเมืองมากขึ้น หนังสือพิมพ์ต่างนำเสนอข่าวการเมืองที่สอดแทรกความคิดเห็นทางการเมืองเพื่อให้เป็นที่นิยม รัฐบาลจึงเล็งเห็นถึงความเสรีในโลกประชาธิปไตยนั้นบางครั้งก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในสังคมขึ้นได้ จึงได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2475 โดยพระราชบัญญัติฉบับนี้มอบอำนาจให้รัฐบาลในการควบคุมหนังสือพิมพ์ ด้วยการอนุญาตให้เสนอบตีกระทรงมหาตไทยและกระทรงการต่างประเทศสามารถตรวจทานและห้ามการเสนอข่าวที่กระทบกระทเือนต่อสองกระทรงนี้ รวมถึงรัฐบาลสามารถปิดกิจการหนังสือพิมพ์ได้ โดยกำหนดให้ใบอนุญาตหนังสือพิมพ์สิ้นสุดอายุถ้าหนังสือพิมพ์ไม่ได้ออกจำนวนติดต่อกันเกิน 30 วัน ทั้งยังจัดตั้งกรมโฆษณาการ (ต่อมาคือกรมประชาสัมพันธ์) ทำหน้าที่กลั่นกรองข่าวของรัฐบาลที่จะเสนอต่อประชาชนเพื่อไม่ให้ข่าวนั้นเกิดผลเสียแก่รัฐบาล และ

ยังห้ามข้าราชการรวมถึงกระทรวงทบวงต่าง ๆ เขียนบทความลงหนังสือพิมพ์อีกด้วย (สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 18) การตรวจเนื้อหาก่อนที่จะได้รับอนุญาตให้เผยแพร่ เป็นสาเหตุที่ทำให้กิจการหนังสือพิมพ์หลาย ๆ แห่งถูกสั่งลงโทษ เช่น ในวันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2475 กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นหนึ่งในหนังสือพิมพ์ที่เก่าแก่และมีชื่อเสียงของไทย ถูกสั่งลงโทษถอดถอนในอนุญาตเป็นเจ้าของ (สุภาพันธุ์ บุญสะอาด, 2517, 105) ในวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 หนังสือพิมพ์ ประชาชาติ ถูกยึดสั่งปิดด้วยข้อหาเป็นเสี้ยนหนามต่อแผ่นดิน (เรื่องเดียวกัน, 98) นอกจากนี้ในรัฐบาลของพระยามโนปกรณนิติธาดา ยังได้ออกพระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2476 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่ควบคุมสื่อหนังสือพิมพ์ห้ามการเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์อันก่อให้เกิดผลร้ายต่อสถาบันกษัตริย์

เมื่อเข้าสู่รัฐบาลของพระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นรัฐบาลหลังจากการทำการรัฐประหารล้มเหลวของรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา ความสัมพันธ์ระหว่างหนังสือพิมพ์กับรัฐบาลดีขึ้นเล็กน้อย โดยมีการให้หนังสือพิมพ์แต่ละฉบับส่งตัวแทนเข้าฟังการประชุมสภาผู้แทนราษฎรได้แต่อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์นี้ก็ไม่ได้ดีขึ้นนัก ในปี 2477 รัฐบาลก็ได้ยกเลิกกฎหมายการพิมพ์ฉบับแก้ไข พ.ศ. 2475 และออกกฎหมายฉบับใหม่เป็นพระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2476 มอบอำนาจให้เจ้าพนักงานการพิมพ์สามารถแต่งตั้งหรือถอดถอนใบอนุญาตหนังสือพิมพ์ได้โดยไม่มีกำหนด ทั้งยังกำหนดคุณสมบัติของการเป็นบรรณาธิการขึ้นมา โดยต้องผ่านการตัดสินทดสอบจากเจ้าพนักงานการพิมพ์ก่อนถึงจะได้รับอนุญาตให้สามารถพิมพ์หนังสือพิมพ์ได้ (สุรัตน์ นุ่มนนท์, 73-75) ส่วนการสละราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 รัฐบาลได้ทำการควบคุมเนื้อหาการเสนอข่าวของหนังสือพิมพ์อย่างเข้มงวด มีการออกประกาศห้ามการเสนอข่าวพร้อมทั้งยังได้ตรวจข่าว

หนังสือก่อนออกจำหน่ายด้วย สร้างความไม่พอใจหนังสือพิมพ์ต่อคำสั่งนี้ และได้มีการรวมตัวกัน 17 ฉบับ ร้องเรียนต่อรัฐมนตรีมหาดไทย ว่าเป็นการปฏิบัติเกินกว่าอำนาจหน้าที่ของตน (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, 2520, 57-58 อ้างถึงใน สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 21) การควบคุมสื่อยังคงดำเนินการเรื่อย ๆ และเริ่มผ่อนปรนลงหลังจากที่รัฐบาลจอมพล ป. พินิจ ดำเนิน

การควบคุมเสรีของสื่อเข้มงวดมากขึ้นหลังการประกาศพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช 2484 ในวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2484 ภายใต้รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม (สมัยแรก) ท่ามกลางบรรยากาศความตึงเครียดของสงครามโลกครั้งที่สอง และกระแสชาตินิยมที่เข้มข้น รัฐบาลในขณะนั้นต้องการเครื่องมือที่เบ็ดเสร็จเด็ดขาดในการควบคุมข้อมูลข่าวสาร เพื่อรักษาความมั่นคงของชาติและภาพลักษณ์ของรัฐบาล โดยกฎหมายฉบับนี้เข้ามาแทนที่พระราชบัญญัติสมุด เอกสาร และหนังสือพิมพ์ พ.ศ. 2470 และ พ.ศ. 2476 ที่ถูกมองว่ายังให้อิสระแก่สื่อมากเกินไปในสถานการณ์คับขัน ในกฎหมายฉบับนี้ได้มีการแต่งตั้ง “เจ้าพนักงานการพิมพ์” (ซึ่งเปรียบเสมือนตำรวจที่คอยตรวจสอบสิ่งพิมพ์) ให้เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการควบคุมสื่อ กฎหมายกำหนดให้ผู้ที่将会ออกหนังสือพิมพ์ต้องได้รับใบอนุญาต และมอบอำนาจตามดุลพินิจให้เจ้าพนักงานสามารถออกคำสั่งเตือน ยึด หรือสั่งปิดโรงพิมพ์ได้ทันที หากพิจารณาว่าข้อความนั้น “เป็นการขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน” โดยไม่จำเป็นต้องผ่านกระบวนการทางศาล (สมาคมนักข่าวหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย, 2569) ส่งผลให้หนังสือพิมพ์ถูกเพิกถอนจนเหลือเพียง 12 ฉบับ (สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 22) และพระราชบัญญัตินี้เองมีการบังคับใช้ยาวนานถึง 66 ปี กลายเป็นเครื่องมือของรัฐบาลในการกำกับควบคุมอิสระของสื่อ จนกระทั่งถูกยกเลิกและแทนที่ด้วย

พระราชบัญญัติจัดแจ้งการพิมพ์ พ.ศ. 2550 ในยุคหลังเหตุการณ์รัฐประหาร 2549 ซึ่งเป็นช่วงที่ภาคประชาชนเรียกร้องเสรีภาพสื่อ

ในช่วง พ.ศ. 2491 ถึง 2500 เป็นสมัยของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยที่สอง เกิดความขัดแย้งระหว่างหนังสือพิมพ์กับรัฐบาลขึ้น รัฐบาลพยายามควบคุมบทบาทของหนังสือพิมพ์ โดยให้รัฐสภาหรือฝ่ายนิติบัญญัติเป็นผู้บัญญัติกฎหมายการพิมพ์ขึ้น มาตรการการควบคุมหนังสือพิมพ์นั้นหลัก ๆ มีอยู่สองประการ ประการแรกคือ มาตรการทางกฎหมาย แบ่งย่อยออกเป็นอีกสองประเภท คือ 1. กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการพิมพ์โดยตรงคือ พระราชบัญญัติการพิมพ์พุทธศักราช 2484 ว่าด้วยการให้อำนาจเจ้าหน้าที่การพิมพ์ออกคำสั่งครอบคลุมหนังสือพิมพ์โดยตรง 2. กฎหมายอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ประมวลกฎหมายอาญาที่เกี่ยวข้องกับฐานหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ฐานหมิ่นประมาท ฐานกบฏภายในราชอาณาจักร เป็นต้น (ทองใบ ทองเปาด์, 2524, 1 อ้างถึงใน สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 140) ประการที่สองคือ มาตรการทางการเมือง เป็นการใช้อำนาจของรัฐบาลในการควบคุมและจำกัดเสรีภาพของสื่อ โดยรัฐบาลจะใช้มาตรการพิเศษนี้เมื่อการเมืองขาดเสถียรภาพ รวมถึงใช้เมื่อไม่สามารถควบคุมหนังสือพิมพ์ได้เพียงพอ โดยการใช้อำนาจคุกคาม ช่มชู้ จับกุม กักขัง โดยอาศัยกฎหมายและวิธีการอื่น ๆ อย่างการใช้กฎหมาย ซึ่งกฎหมายสำคัญในรัฐบาลชุดนี้คือ พระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2495 เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของหนังสือพิมพ์ที่ต้องรายงานข่าวหรือโฆษณาโดยตรง เมื่อเนื้อหาข่าวเอนเอียงไปในส่วนที่ทำให้เสถียรภาพของรัฐบาลเกิดความขัดข้องก็มักจะถูกดำเนินการตามกฎหมายนี้ และพระราชบัญญัติกฎอัยการศึกซึ่งเป็นการห้ามออกข่าวก่อนการตรวจข่าวของทหารในกรณีประเทศอยู่ในสภาวะคับขัน (เรื่องเดียวกัน, 140-141) โดยรัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ชี้แจงว่า

“ในขณะนี้ ทางราชการทหารใครจะขอความร่วมมือจากบรรดาหนังสือพิมพ์และผู้พิมพ์โฆษณาทั้งหลายว่า ขอให้ช่วยกันเสนอข่าวและข้อความเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยและปราศจากภัยของประเทศ... หากทางราชการได้รับความร่วมมือโดยดีแล้วก็ไม่ประสงค์จะดำเนินการตรวจข่าวบรรดาหนังสือพิมพ์และสิ่งพิมพ์ทั้งหลายแต่ถ้าหนังสือพิมพ์และผู้พิมพ์โฆษณาไม่ได้ให้ความร่วมมือแล้วทางราชการทหารก็มีความจำเป็นจะต้องดำเนินการตรวจข่าวตามอำนาจที่มีอยู่ในกฎหมายนั้นต่อไป” (หจข. 7/2494, เบ็ดเตล็ด 3 ก. อ้างถึงใน สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 149)

หนังสือพิมพ์ฉบับใดต้องการที่จะจำหน่ายเผยแพร่สู่สาธารณะ จำเป็นจะต้องส่งข่าวให้เจ้าหน้าที่ตรวจก่อนการพิมพ์หรือที่เรียกว่าเซ็นเซอร์ หากหนังสือพิมพ์ฉบับใดไม่ทำตามก็จะถูกสั่งปิดชั่วคราว การแทรกแซงกิจการหนังสือพิมพ์ของฝ่ายรัฐบาล รัฐบาลสามารถควบคุมกิจการหนังสือพิมพ์ได้โดยการส่งคนของตนเข้าไปสืบความเคลื่อนไหวของหนังสือพิมพ์ (สยามนิกร, 2499; และสัมภาษณ์ สุภา ศิริमानนท์ 2523 อ้างถึงใน สุวิมล รุ่งเจริญ, 2526, 141) อีกวิธีคือ การใช้ทุนสนับสนุนให้มีการทำหนังสือพิมพ์เอง เพื่อเป็นการคานอำนาจหนังสือพิมพ์ที่วิพากษ์วิจารณ์คัดค้านรัฐบาล ก่อให้เกิดผลในการสร้างประชาธิปไตยที่รัฐบาลต้องการ รวมทั้งยังเป็นการแข่งขันในหมู่ผู้นำทางการเมืองเพื่อสร้างอำนาจทางการเมือง และทำลายนักการเมืองฝ่ายตรงข้าม เช่น การสนับสนุนการออกหนังสือพิมพ์ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นต้น นอกจากนี้แล้วยังใช้วิธีการคุกคามชีวิตของนักหนังสือพิมพ์โดยตรงเมื่อมีเหตุขัดแย้งกับรัฐบาล ซึ่งในงาน บทบาทของนักหนังสือพิมพ์ในการเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. 2490 - 2501 ยกตัวอย่างกรณีนายอารีย์ ลีวีระ ซึ่งเป็นเจ้าของกิจการหนังสือพิมพ์พิมพ์ไทย สยามนิกร สยามสมัย กระดังทองฯ ที่ในเนื้อหาหนังสือพิมพ์นั้น

โจมตีรัฐบาล ป. พิบูลสงคราม อย่างตรงไปตรงมา และสนับสนุนให้ยกเลิกพระราชบัญญัติการพิมพ์ และเมื่อพลตำรวจเอก เผ่า ศรียานนท์ ต้องการซื้อหุ้นส่วนใหญ่ของบริษัทกักตุนเกลือ เป็นเหตุนำมาซึ่งการฆาตกรรม (เรื่องเดียวกัน, 141)

จะเห็นได้ว่า พื้นที่ในหนังสือพิมพ์กลายเป็นพื้นที่ปะทะทางความคิดใหม่ ที่คนกลุ่มต่าง ๆ เข้ามาช่วงชิงเพื่อที่จะสร้างวาระและแสดงออก นอกจากนี้ อาชีพนักหนังสือพิมพ์ได้กลายเป็นอาชีพที่มีบทบาทในการขับเคลื่อนสังคม ที่สำคัญ กลายเป็นปากเสียงให้ประชาชนตามไปด้วย ขณะเดียวกัน รัฐบาลในระบอบใหม่ก็หามาตรการในการควบคุมทั้งการออกกฎหมาย และการใช้ทุนเข้าไปควบคุมขับเคลื่อนทิศทางของหนังสือพิมพ์เพื่อให้เป็นคุณแก่ตนเอง สะท้อนให้เห็นว่า หนังสือพิมพ์ได้กลายมาเป็นพื้นที่ใหม่ในสังคม ที่คนกลุ่มต่าง ๆ ต้องการช่วงชิงเพื่อที่จะได้ขับเคลื่อนและเปลี่ยนแปลงสังคมในทิศทางที่ตนปรารถนา

โลกระหว่างบรรทัดกับนวนิยายเพื่อสังคม

ก่อนทศวรรษ 2500 เกิดการรัฐประหารและความไม่สงบทางการเมืองบ่อยครั้ง ทำให้นักเขียนหลายคนตระหนักถึงอิทธิพลของสังคมและการเมืองที่มีต่อชีวิตของผู้คน จะเห็นได้จากนักเขียนที่ไม่เคยเขียนนวนิยายเกี่ยวกับการเมืองเลย ก็ได้เขียนบทวิพากษ์วิจารณ์การเมืองและสภาพสังคม เช่น ดอกไม้สด หรือ ร. จันทพิมพะ เป็นต้น นักเขียนเหล่านี้ต้องการที่จะใช้ช่องทางอาชีพของตนก่อให้เกิดเป็นแรงบันดาลใจสำหรับการต่อสู้ทางการเมือง (ตุลยเทพ สุวรรณจินดา, 2517 อ้างถึงใน ตรีศิลป์ บุญขจร, 2521, 165) ด้วยเหตุนี้เองจึงเกิดการเขียนนวนิยายเพื่อชีวิตมากขึ้น เป็นการเสนอปัญหาสังคมและการเมืองเพื่อให้ผู้อ่านสรุปความคิดได้เอง และมีลักษณะสมจริงมากกว่าเดิม ในปี พ.ศ. 2493 นวนิยายเพื่อชีวิต

เล่มแรกถูกเขียนขึ้น และยังเป็นช่วงแรกที่แนวคิดศิลปะเพื่อชีวิตเริ่มขยายตัว วรรณกรรมประเภทนวนิยายจากเดิมที่ให้ความบันเทิงถูกสอดแทรกความรู้มากขึ้น นวนิยายเพื่อชีวิตขึ้นบุกเบิกมีเนื้อหาเกี่ยวกับความรัก คือ

1. *เรลชีวิต-บนหลุมฝังศพของวาสิฐฐี* แต่งโดย ร. จันทพิมพะ ชื่อจริง รวงทอง หรือ เริ่ม จันทพิมพะ นวนิยายเรื่องนี้เป็นนวนิยายสองภาคจบภาคแรกชื่อว่า *เรลชีวิต ดีพิมพลัง* ในนิตยสารประชามิตรสุภาพบุรุษ เมื่อ พ.ศ. 2489 และภาคที่สองชื่อว่า *บนหลุมฝังศพวาสิฐฐี* ในนิตยสาร *สยามสมัย* พ.ศ. 2493 และรวมเล่มเมื่อปี 2505 นวนิยายได้เสนอลักษณะความรักในอุดมคติไว้ว่า คือความรักที่มีเมตตา มีความอ่อนโยน และให้อภัย โดยไม่ต้องมีอารมณ์เพศ ความรักสามารถให้ทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวได้ เพราะเราเองก็เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมคือธรรมชาตินั่นเอง (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2521, 167) เรื่องต่อมาคือ *จนกว่าเราจะพบกันอีก* เขียนโดยศรีบุรพา หรือ กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นนวนิยายเรื่องแรกหลังจากที่เขากลับมาจากออสเตรเลีย และยังเป็นเรื่องแรกของสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ วางจำหน่ายครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2493 (กุหลาบ สายประดิษฐ์, 2523, 14) ในเนื้อเรื่องกล่าวถึงนักเรียนไทยซึ่งเป็นลูกของผู้ที่มีเงินที่ใช้ชีวิตเสเพลในเมืองหลวง แต่พอต้องการให้ลูกเป็นบุคคล “ชั้นหัวกะทิ” ตามค่านิยมของสังคมไทยในสมัยนั้น จึงได้ส่งไปเรียนยังออสเตรเลีย นักเรียนไทยคนนี้จึงได้ไปพบหญิงสาวที่มีอุดมคติ และเป็นผู้ที่มีอิทธิพลเปลี่ยนวิถีชีวิตของเขาให้เลิกทำตัวเสเพล กลายเป็นผู้ที่มีอุดมคติรักเพื่อนมนุษย์ และตั้งใจจะกลับมาทำประโยชน์ให้แก่สังคมบ้านเกิด และในเนื้อเรื่องยังได้สะท้อนปัญหาของสังคมไทยพร้อมกับเสนอแนวทางแก้ไขปัญหา เช่น ปัญหาการจัดการคุณภาพชีวิตประชาชนของรัฐ

“...โกเมศบรรยายต่อไปว่านอกจากความอุดมสมบูรณ์อันน่าพิศวงที่ธรรมชาติได้อำนวยให้แล้ว ชาวประเทศของเขายังมีนิสัยใจคออันน่าพิศวงแก่คนชาวอีกด้วย ลักษณะที่เด่นของชาวนาไทยคือการบริจาทาน ความเผื่อแผ่ อารีอารอบของคนพวกนั้นต่อแขกหรือของเขาและต่อคนแปลกถิ่นเป็นสิ่งที่ไม่มีขีดชั้นจำกัด ในประเทศนั้นไม่เคยรู้จักสิ่งที่เรียกว่า ประกันการว่างงาน ดังที่พวกคนขาวรู้จักกันดี เพราะไม่เคยปรากฏว่าคนว่างได้รับการคุกคามจากภัยแห่งการตาย มีคนเป็นอันมากที่พร้อมจะบริจาทให้แก่คนที่ไม่มีอะไรจะกิน โดยที่รัฐบาลไม่ต้องเข้ามาเกี่ยวข้องจัดแจงเลย ทานนั้นหลังไหลมาจากคนจน ยิ่งกว่าคนมั่งมี เป็นการประหลาดทีเดียวที่คนยากจนอยู่แล้วยังพร้อมที่จะสละให้ แต่คนมั่งมีนั้นในส่วนใหญ่พร้อมแต่จะดักตวงเอา คนว่างงานในประเทศนั้น ทุกวันนี้ก็มีอยู่เป็นอันมาก แต่ทุกคนก็ปลอดภัยจากภัยแห่งการอดตายโดยที่รัฐไม่ได้ประกันการว่างงานและไม่ได้ให้ความประสงค์อะไร”

“ชาวนาไทย ประกอบเป็นพลเมืองของสยามกว่า 80 เปอร์เซนต์ และก็แรงงานของคนพวกนั้นอีกเหมือนกันที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศไทยแลנדถึง 60-70 เปอร์เซนต์ และก็คนพวกนั้นอีกนั้นแหละที่ถูกปล่อยไว้ให้อยู่และให้เคยชินกับชีวิตที่ต่ำทรามที่สุด เป็นชนชั้นที่อาภัพที่สุดของประเทศ...เขาถูกปล่อยไว้กับธรรมชาติและตามยถากรรมมาอย่างไรในศตวรรษที่แล้วมา จนถึงยุคที่โลกกำลังตื่นกลัอะตอมมิคบอมอย่างขนาดใหญ่นี้เขาก็คงถูกปล่อยไว้เช่นนั้น” (กุหลาบ สายประดิษฐ์, 2523, 41-44)

นวนิยายยังสะท้อนปัญหาของระบอบการปกครองที่เปลี่ยนมาเป็นประชาธิปไตยในคราบของเผด็จการ “...ประเทศของฉันทก็เหมือนกับประเทศอื่น ๆ รัฐบาลได้อำนาจเงินไปจับจ่ายใช้สอยในการทหาร การตำรวจ การปกครอง การศึกษา การพาณิชย์ และกิจการอื่น ๆ อีก แต่ข้อเน้นในการจับจ่ายใช้สอยนั้นแตกต่างกัน รายได้ของบุคคลและอัตราค่าจ้าง

ที่กำหนดกันไว้ในประเทศของฉันทันแต่มนานมาแล้วนั้น ทำให้เกิดภาวะอันเศร้าสลดใจดังที่เป็นอยู่แม้จนในทุกวันนี้ ในประเทศของเธอผู้ที่ เป็น minister ซึ่งเมื่อหักค่าภาษีแล้วก็ไม่มากไปกว่ารายได้ของคนส่งนมหรือขนมปังตามบ้าน 5 คนรวมกัน ในประเทศของฉันทันสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ผู้ที่เป็น minister มีเงินเดือนขนาดคนงานชั้นที่ส่งขนมปังรวมกัน 150 คนเห็นจะได้ และเมื่อเทียบกับชานาแล้ว minister คนหนึ่งได้รับเงินเดือนเท่ากับรายได้ของชานาประมาณ 400 หรือ 500 คนรวมกัน...”โดยมีบทโต้ตอบจากโดโรธีตัวละครหนึ่งค้านว่า “มันเป็นไปไม่ได้ เป็นของเหลือเชื่อทีเดียวโกเมศ...แล้วพวกประชาชนของเธอก็ทนกันได้ ต่อหน้าการแบ่งสรรปันส่วนรายได้อันยุติธรรมร้ายกาจเช่นนั้นซึ่งเป็นมาช้านานแล้ว ไม่มีการกบฏจลาจลอะไรกันบ้างเลยหรือในประเทศของเธอ” ส่วนโกเมศก็พูดด้วยอารมณ์ว่า “...ในสยามได้มีผู้ที่มีความคิดเช่นเธอเหมือนกันได้มีกบฏและการเปลี่ยนระบอบการปกครองเมื่อปี 1932 (เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475)... ทุกอย่างยังคงเป็นอยู่เช่นเดิม ผู้ที่ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็เพียงแค่แค่ไล่ผู้มีอำนาจชุดเก่าไป แล้วตัวเขาก็ขึ้นนั่งบัลลังก์แทน...” (เรื่องเดียวกัน, 46-47) จะเห็นได้ว่า บทพูดของตัวละครข้างต้นต้องการสื่อให้เห็นความผิดปกติในสังคมผ่านนวนิยาย ที่บางครั้งไม่อาจพูดได้ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์อย่างหนังสือพิมพ์ที่ถูกควบคุมโดยรัฐ การใช้นวนิยายเป็นการสร้างเรื่องสมมติที่ทำให้หลุดรอดจากการควบคุมบงการของรัฐได้

เชิงหยาง อู๋ ยังได้วิเคราะห์นวนิยายเรื่องนี้ไว้ว่า ผู้แต่งต้องการเสนอความเป็นจริงที่ว่าสังคมไทยต้องการผู้ที่มีความรู้และแนวความคิดใหม่ ๆ เพื่อมาพัฒนาประเทศ แต่ระบบการศึกษาในประเทศยังล้าหลังมาก ซึ่งวิธีแก้ปัญหาที่เขาเสนอก็คือ การยกระดับความรู้และความคิดของบุคคลให้ เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศ (อู๋ เชิงหยาง, 2023, 247) และ

ยังเสนอภาพของความรักที่ไม่ใช่เพียงหนุ่มสาว แต่เป็นความรักระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

นิยายที่มีอิทธิพลทางความอย่างสูงในสังคมคือ *ความรักของวัลยา* ที่แต่งโดย เสนีย์ เสาวพงศ์ เขียนลงพิมพ์เป็นตอน ๆ ใน *สยามสมัยรายสัปดาห์* เมื่อปี พ.ศ. 2495 ต่อมาสำนักพิมพ์รวมสาส์นได้นำมาพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2496 เสนีย์เล่าถึงภูมิหลังของนวนิยายเรื่องนี้ว่า (“นัดพบ เสนีย์ เสาวพงศ์ ที่ย่างกุ้ง”, 2521, 44-53 อ้างถึงใน ปรีชา ปัญญาชิโรภาส, 2527, 125-126)

“เรื่องนี้เขียนภายหลังจากที่ผมถูกส่งไปประจำต่างประเทศ ผมไปอยู่ที่สถานทูตไทยประจำสหภาพโซเวียต แล้วผมก็มาเที่ยวปารีส...พอลงไปเมืองไทย จึงค่อยหาพล็อตเรื่องได้ ก็เอาจากต่าง ๆ ใส่เข้าไป พวกนักเรียนไทยรุ่นหลังที่ไปเรียนฝรั่งเศส เขานึกว่าผมเป็นนักเรียนเก่าฝรั่งเศสเสียอีก...เรื่อง *ความรักของวัลยา* ท่องเรื่องเป็นสภาพภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองในยุโรป ที่สะท้อนออกจากแง่ของคนไทยกลุ่มหนึ่ง หลังจากการพ่ายแพ้ของกลุ่มอักษะ คนไทยรุ่นหนุ่มสาวในระยะนั้นเชื่อกันว่าประชาธิปไตยจะเจริญงอกงาม เผด็จการจะถูกกวาดล้างออกไป แผ่นดินจะสะอาด สำหรับดอกไม้ประชาธิปไตยจะเบ่งบาน แต่เขายังคิดไปไกลถึงเรื่องของประชาชนส่วนใหญ่ว่าเขาควรจะทำอะไรเพื่อประชาชนคนสามัญเหล่านี้ แต่ในการเขียนนั้นก็ต้องคำนึงถึงบรรยากาศในเวลานั้นด้วย...เหตุการณ์ของโลกได้เปลี่ยนแปลงไปอีกสภาพของสงครามเย็นเริ่มแผ่ซ่าน เมืองไทยก็มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ผมจึงต้องใช้ความระมัดระวัง ซึ่งจะเห็นได้จากบทสนทนาของตัวละครที่พูดไปแล้วก็หยุดอย่างห้วน ๆ ความจริงควรจะพูดมากกว่านั้น ผมคิดว่าถ้าพอจะพูดได้บ้าง ยังดีกว่าพูดไม่ได้เสียเลย ก็ทำนองเซ็นเซอร์ตัวเองไว้ก่อน”

นวนิยายนี้เป็นเรื่องราวชีวิตคนไทยที่ผู้เขียนได้พบเจอที่ฝรั่งเศส วลัยยา เป็นหญิงสาวจากครอบครัวสามัญชนที่มีฐานะค่อนข้างยากจนแต่ได้ทุนมาเรียนวิชาดนตรีที่ฝรั่งเศส วลัยยามีเพื่อนชายที่สนิทคนหนึ่งชื่อ เรวัตร์ แต่ทั้งสองมีทัศนะความรักที่แตกต่างกัน ดังนั้น เมื่อเรวัตร์สารภาพรักและขอแต่งงานกับเธอ วลัยยาจึงปฏิเสธ ทัศนะเรื่องความรักของวลัยยา คือความรักไม่ใช่เพียงความสุขหรือความใคร่ของคนใดคนหนึ่ง ความรักในทัศนะของวลัยยาเป็นความรักที่ให้คุณค่าแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ดังที่ปรากฏ “ความรักของคนเราควรจะขยายกว้างออกไปถึงชีวิตอื่น ถึงประชาชนทั้งหลายด้วย ชีวิตของคนเราจึงจะมีคุณค่าและมีความหมาย...ชีวิตเรามีความรักและความรักนั้นสามารถผลักดันชีวิตของคนเราให้สูงส่งยิ่งขึ้นกว่าชีวิตของสิ่งอื่น” และเรื่องการเห็นแก่สังคมส่วนใหญ่ (เรื่องเดียวกัน, 180) ขณะอยู่ที่กรุงปารีส วลัยยาได้รู้จักคนไทยหลายคน ได้แก่ เสนีย์ นักหนังสือพิมพ์ มนตรี ดิลก นคร นักศึกษาไทย ชิตและไพจิตร ข้าราชการประจำสถานทูตไทย ที่กรุงปารีสไพจิตรมีภรรยาชื่อ เตือนตา ไพจิตรไม่ได้รักเตือนตาด้วยความบริสุทธิ์ใจ แต่เขาแต่งงานกับเตือนตาเนื่องจากเธอเป็นลูกสาวนักการเมืองที่มีอำนาจในขณะนั้น ซึ่งสามารถสนับสนุนความก้าวหน้าในอาชีพของข้าราชการได้ ต่อมาพ่อของเตือนตาหมดอำนาจลง ไพจิตรจึงขอหย่ากับเตือนตาในขณะที่เธอนั้นกำลังตั้งครรภ์ เตือนตาได้รับความสะเทือนใจอย่างมากจึงแท้งลูก และระหว่างที่พักรักษาอยู่ที่คลินิก วลัยยาจึงไปเยี่ยมและได้แนะนำหนังสือเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ของสตรีให้เตือนตาอ่าน และยังชี้แนะให้เตือนตามองเห็นถึงความสำคัญของสตรีเพศ จนเธอกลายเป็นคนเข้มแข็งและมีความเข้าใจโลกในชีวิตมากขึ้น และได้กลับมาเมืองไทยซึ่งกลับมาทำงานเป็นครูสอนหนังสือเพื่อสร้างประโยชน์ต่อสังคม ต่อมา เสนีย์ได้แนะนำวลัยยาให้รู้จักกับยง โดยยงเป็นคนที่มือดมคติคล้ายคลึงกับวลัยยา ทั้งสองสนิทสนมกันก่อนที่จะเดินทางกลับไทย ยงยังได้นำความรู้อ

ที่ได้จากการศึกษาไปทำงานรับใช้ประชาชนในชนบทซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ จะเห็นได้ว่า อุดมคติของวัลยาเกิดขึ้นในบริบทที่สังคมต้องการให้สังคมก้าวหน้าและแบ่งปันของประชาธิปไตย แต่ด้วยเงื่อนไขทางการเมืองในทศวรรษ 2490 จึงไม่สามารถที่พูดตรง ๆ ได้ เสียงของวัลยาจึงเป็นเสียงการเรียกร้องแห่งยุคสมัยที่ซ่อนไว้ในตัวละครในนิยาย

ส่วนเรื่องการแต่งงานของไพจิตรและเตือนตาส่งสะท้อนชุดความคิดที่ล้าหลังเกี่ยวกับทัศนคติในเรื่องความรักของสังคมไทยในขณะนั้นอีกด้วย

“...เมื่อไพจิตรผ่านเข้ามาในชีวิต แม้ความสนิทสนมจะไม่ได้มีมาก่อน การแต่งงาน เธอก็ได้เตรียมใจรักเขาเท่าที่หัวใจของผู้หญิงคนหนึ่งจะรักผู้ชายได้ แม่และพ่อของเธอก็ไม่ได้รักกันมาก่อน ที่แต่งงานกันก็เพราะผู้ใหญ่จัดการ และชีวิตในครอบครัวก็ราบรื่นเป็นสุขดีอยู่ เธอก้าวเข้าสู่อการแต่งงานด้วยลักษณะคล้าย ๆ คนฝันพร้อมด้วยความภาคภูมิใจที่จะรักและเสียสละเพื่อผู้ชายคนหนึ่ง ที่ชีวิตของเธอขึ้นแก่เขาทั้งหมด” (เสนีย์ เสาวพงศ์, 2548, 25)

จากข้อความข้างต้นคือการแต่งงานของเตือนตาสะท้อนให้เห็นถึงการคลุมถุงชนของคนในอดีต ถึงแม้ว่าเตือนตาจะไม่ได้รู้จักหรือรักไพจิตรมาก่อนแต่ด้วยความต้องการของพ่อ เธอจึงจำเป็นต้องแต่งงานกับเขา

นอกจากนี้ ในนิยายยังได้สะท้อนปัญหาความเหลื่อมล้ำและโอกาสการเข้าถึงของคนอีกจำนวนมาก “คนเรานี้แม้จะเล็กระจ้อยร่อยสักเพียงไร แต่เขาเป็นกำลังอันไพศาลเมื่อเขาต้องทำงาน...เวลาจะมาถึงเมื่อคนเล็ก ๆทั้งหลายสามารถทำสิ่งใดได้ตามที่เขาประสงค์” (เสนีย์ เสาวพงศ์, 109-113 อ้างถึงใน ตรีศิลป์ บุญขจร, 2521, 180) และในเรื่องยังได้เสนอแนวทางการแก้ไขที่เป็นการบอกเล่าผ่านตัวยงและวัลยา หลังจากกลับมาไทยได้ตัดสินใจมุ่งหน้าสู่ชนบทที่ซึ่งเป็นดินแดนที่ถูกกลืนและยังคงมีสภาพที่

ยากไร้แร้นแค้น เขาและเธอได้เสนอค่านิยมของผู้ที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศส่วนมาก มักจะใช้ชีวิตในเมืองหลวงด้วยการรับราชการ ละทิ้งบ้านเกิด แต่หากในนิยายกลับเสนอแนวทางในการกลับไปพัฒนาที่ที่ตนมาจากมาเพื่อเป็นประโยชน์ต่อสังคม *ความรักของวัลยา* ได้พัฒนานวนิยายเพื่อชีวิตมาสู่การเสนอทฤษฎีที่มีลักษณะเป็นนามธรรม คือเป็นความคิดที่กว้างขวางละเอียดรอบด้านมากขึ้น แม้จะไม่ได้มีเน้นลักษณะสะท้อนปัญหาในระดับโครงสร้างสังคม แต่ก็มีลักษณะที่ชี้ให้เห็นแนวทางไปสู่สภาพที่ดีกว่า ในด้านการสร้างแรงบันดาลใจให้รู้จักแยกแยะสิ่งดีออกจากสภาพอันเลวร้ายรอบตัว (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2521, 183-186) นวนิยายที่แต่งในช่วงเวลานี้สะท้อนปัญหาของระบบราชการ เปิดเผยมุมมืดของการใช้อำนาจโดยไม่เป็นธรรมของชนชั้นปกครอง ซึ่งการเรียบเรียงและสอดแทรกการเมืองให้เข้ากับฉากของชนบท ดังที่สะท้อนในเรื่อง *แผ่นดินนี้ของใคร* ที่เขียนโดย ศรีรัตน์ สถาปนวัฒน์ ลงใน *ปิยะมิตร*

อย่างไรก็ตาม ด้วยบริบททางการเมืองที่มีการต่อสู้ของฝ่ายต่าง ๆ ในปี 2495 เกิดเหตุการณ์การกวาดล้างทหารหนุ่ม นักเขียนและนักหนังสือพิมพ์ที่เข้าร่วมกบฏสันติภาพ การกวาดล้างครั้งนี้ไม่ได้ส่งผลกระทบให้หนังสือพิมพ์หรือสื่อวิพากษ์วิจารณ์น้อยลง แต่กลับกันยิ่งทำให้นวนิยายที่ออกมาในช่วงนั้นสะท้อนให้เห็นถึงปัญหานี้ได้อย่างชัดเจน เช่น *แลไปข้างหน้า* ของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ เขาเป็นคนที่ถูกจับกุมในข้อหาดังกล่าว ในระหว่างที่ถูกคุมขังเองได้เขียนเรื่องนี้ขึ้น ในช่วงนี้เองรัฐก็ได้มีความพยายามในการมีบทบาทในสื่อทางด้านวรรณกรรม โดยมีการจัดตั้งสำนักวัฒนธรรมทางวรรณกรรมขึ้น มี เลียว ศรีเสวก หรือ อวรรณ เป็นประธาน ได้เข้ามาจัดวางแนวทางโครงการด้านวรรณกรรมและวัฒนธรรม แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ บทบาทของรัฐที่จะเข้ามามีบทบาทในด้านวรรณกรรมจึงล้มเหลว (เรื่องเดียวกัน, 204-205)

นวนิยายแนวสังคมและการเมืองในยุคนี้ ทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนความวุ่นวายและความขัดแย้งในระบบประชาธิปไตยไทยที่เริ่มเบี่ยงเบนไปจากอุดมคติเดิม ขณะเดียวกันยังเกิดการเปลี่ยนผ่านทางความคิดจาก “นวนิยายเพื่อชีวิต” ไปสู่ “นวนิยายเพื่อประชาชน” โดยนักเขียนที่ในด้านนี้ได้แปรเปลี่ยนอุดมการณ์ทางการเมืองที่เป็นนามธรรมและประสบการณ์ส่วนตัวที่เขาได้พบเจอมาเป็นการตีแผ่ปัญหาสังคมที่มีรายละเอียดชัดเจนมากขึ้น และมีลักษณะกระตุ้นความคิดให้เห็นถึงปัญหาสภาพของผู้คนส่วนใหญ่ อันหมายถึงชนวนซึ่งเป็นกระดูกสันหลังของสังคมชาติ และยังเป็นกำลังในการต่อสู้เรียกร้องเพื่อสิทธิอันชอบธรรมที่ควรจะได้ของประชาชนส่วนใหญ่ด้วย นวนิยายหลายเรื่องจึงกล่าวถึงสภาพและปัญหาของประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ ในลักษณะที่ตีแผ่สภาพและปัญหาที่พวกเขาพบเจอ เช่น *ปีศาจ* ของ เสนีย์ เสาวพงศ์ *แลไปข้างหน้า* ของ ศรีบูรพา

ปีศาจ เขียนหลังจาก เสนีย์ เสาวพงศ์ เขียนเรื่อง *ความรักของวัลยา* เสร็จเมื่อปี 2495 จึงได้เริ่มเขียนเรื่องนี้ในปี 2496 เพื่อเป็นภาคต่อ เขียนลงในพิมพ์ลงใน *สยามสมัยรายสัปดาห์* และต่อมาสำนักพิมพ์ကျေးတောได้นำมาพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2500 *ปีศาจ* เป็นเรื่องราวของชายหนุ่มลูกชานา บ้านเขามีฐานะยากจน แต่มีโอกาสไปเรียนนิเวศวิทยาในกรุงเทพฯ จนจบการศึกษา เมื่อออกมาทำงานเขาได้รู้จักและพบรักกับลูกสาวของขุนนางผู้ดีที่มีทั้งฐานะและชาติตระกูล ความรักของทั้งสองคนจึงมีอุปสรรค เพราะฝ่ายชายได้รับการดูถูกเหยียดหยามจากพ่อแม่ของฝ่ายหญิง แต่เขาไม่หวั่นไหวเพราะเขาถือว่าทรัพย์สินสมบัติตลอดจนยศฐานันดรไม่ใช่เครื่องหมายวัดคุณค่าของความเป็นคนดี เขาจึงทำงานตามอุดมการณ์ที่ตั้งไว้ มุ่งช่วยเหลือคนยากจนที่ไม่ได้รับความยุติธรรม เพราะถูกพ่อค้านายทุนเอาเปรียบข่มเหง ในท้ายสุด เขาและคนรักพร้อมด้วยเพื่อนวัยหนุ่มสาวซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่จึงได้ตัดสินใจออกไปทำงานในชนบท

เพราะเขาตระหนักถึงความรับผิดชอบต่อสังคม และพวกเขาก็ยังเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ไขปัญหาของชาวชนบทให้มีชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยนวนิยายเรื่องนี้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาของสังคมทั้งด้านค่านิยม ปัญหาทางเศรษฐกิจ ผ่านมุมมองของตัวละครที่เป็นลูกชานาและลูกชนชั้นสูง คำสัมภาษณ์ของเสนีย์เล่าถึงแรงบันดาลใจในการเขียนนวนิยายเรื่องนี้ว่า

“เรื่อง *ปีศาจ* เป็นปัญหาเรื่องที่ดินในชนบท คือที่บางบ่อมีผู้มีอำนาจเข้าไปยึดที่ดินของชาวนาซึ่งทำมานานแล้ว แต่ชาวนาไม่มีความรู้ทางกฎหมาย นี่เป็นจุดที่ต้องการเพียงจุดนี้มันยังไม่พอ มันก็ต้องหาตัวละครหาเหตุการณ์อื่น ๆ พอได้มีการต่อต้านญี่ปุ่น และญี่ปุ่นยึดที่ดินที่คลองสำโรง เราก็เอาสวมเข้าไปเพื่อเป็นสื่อความคิดไปสู่ผู้อ่าน” (ผู้สื่อข่าวพิเศษ 2522, 47-49 อ้างถึงใน ปรีชา ปัญญาวิโรภาส, 2527, 125-126) และยังใน *โลกหนังสือ* ที่กล่าวว่า

“...ผมได้ความคิดจากเหตุการณ์จริงอยู่บ้าง ในตอนนั้นมีกรณีพิพาทที่ดินที่บางบ่อซึ่งหนังสือพิมพ์ก็รายงานเรื่องนี้ครึกโครมมาก ชัดแย้งกันถึงขนาดผู้หญิงคนหนึ่งคว่ำปิ่นมายิงผู้บุกรุก นั่นคือการปะทุของผีหนองจุตเล็ก ๆ ในองคาพยพของสังคมเกษตรกรรมในเมืองไทย ผมเป็นเด็กท้องถิ่นชิมซาบปัญหาเหล่านี้อยู่เต็มอก ผมจึงเขียนมันออกมา ผมคิดว่าปัญหาเช่นนี้ยังมีอยู่รูปแบบและวิธีการอาจจะไม่เหมือนกันทีเดียว ภายในเปลือกนอกที่หุ้มไว้แต่ปัญหาที่อยู่ภายในยังมี “ไม่ได้หายไปไหน” (“นักพบเสนีย์ เสาวพงศ์ ที่ย่างกุ้ง”, 2521, 44-53 อ้างถึงใน ปรีชา ปัญญาวิโรภาส, 2527, 125-126)

ปีศาจที่เสนีย์ใช้ในนวนิยายเรื่องนี้ไม่ได้หมายถึงภูติ ผี หรือวิญญาณร้าย หากมีความหมายโดยนัยหลาย ๆ ความหมาย อันเปรียบถึงการเปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้า กาลเวลา เป็นต้น ด้วยความก้าวหน้าและการเปลี่ยนแปลงนั้น

เกิดขึ้นตามเวลา เป็นไปตามกฎแห่งการพัฒนาการ นั้นมักจะมีผู้ที่คัดค้านเสมอ ความเปลี่ยนแปลงจึงเปรียบเสมือนปีศาจที่คอยตามติดผู้ที่ไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ปีศาจตนนี้จะยังคงอยู่เมื่อยังมีผู้คัดค้านอยู่ และปีศาจก็ยังกลายเป็นตัวแทนของคนรุ่นใหม่ที่คอยต่อสู้กับผู้คัดค้านการเปลี่ยนแปลงเสมอมา (เรื่องเดียวกัน, 211) ดังเช่นที่ในนิยายกล่าวไว้ว่า

“ครับ แน่نونทีเดียว ความผิดแปลกแตกต่างกันในสมัยและเวลา ทำให้เรามีความคิดผิดแผกแตกต่างกันด้วย...ท่านไม่สามารถจะยับยั้งความเปลี่ยนแปลงแห่งกาลเวลาได้ดอก เมื่อวันเวลาล่วงไป ของเก่าทั้งหลายก็นับวันจะเข้าไปอยู่ใกล้พิภพภยันตรายยิ่งขึ้น...ท่านเข้าใจผิดที่คิดว่าผมจะลอบคราบตัวเองขึ้นเป็นผู้ดี เพราะนับเป็นการถอยหลังกลับเวลาได้ล่วงไปมากแล้วระหว่างโลกของท่านกับโลกของผมมันก็ห่างกันมากมายออกไปทุกที ผมเป็นปีศาจที่กาลเวลาได้สร้างขึ้นมาหลอกหลอนคนที่อยู่ในโลกเก่า ความคิดเก่าทำให้เกิดความละเมอหวาดกลัว และไม่มีอะไรที่จะเป็นเครื่องปลอบใจท่านเหล่านี้ได้ เท่ากับไม่มีอะไรหยุดยั้งความทรุดหน้าของกาลเวลาที่จะสร้างปีศาจเหล่านี้ให้มากขึ้นทุกที ท่านคิดจะทำรายปีศาจตัวนี้ในคืนวันนี้ต่อหน้าสมาคมชั้นสูงเช่นนี้ แต่ไม่มีทางจะเป็นไปได้ เพราะเขาอยู่ยงคงกระพันยิ่งกว่าอาคิลลิสหรือซิกพริด เพราะเขาอยู่ในเกราะกำบังแห่งกาลเวลา ท่านอาจจะเหนียวรั้งอะไรไว้ได้บางสิ่งบางอย่างชั่วคราวชั่วครั้งชั่วคราว แต่ท่านไม่สามารถจะรักษาทุกสิ่งทุกอย่างไว้ได้ตลอดไป โลกของเราเป็นคนละโลก...โลกของผมเป็นโลกของธรรมดาสามัญชน” (เสนีย์ เสาวพงศ์, ม.ป.ป., 305-307)

ช่วงก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม บทวิจารณ์ ปีศาจ ของวิทยากร เชียงกูล ได้เขียนว่า “เราซึ่งเป็นคนรุ่นหลังเอง กำลังรอกาลเวลาเหมือนกับที่เสนีย์ รอยอยู่ เราไม่เพียงฝันที่จะเห็น สาย สีมา หรือคนแบบเดียวกับเขาเพียงไม่กี่คน ผุดลุกขึ้นมาเพื่อที่จะถูกกระแทกให้ล้มคว่ำลงและถูกลืมเลือนไป แต่เราฝันที่จะเห็น สาย สีมา เป็นพันธมิตรเป็นพันธมิตรกัน ซึ่งจะลุกขึ้นยืนหยัดต่อสู้กับสิ่งที่เขาเห็นว่าไม่ยุติธรรมด้วยความมั่นใจ” (วิทยากร เชียงกูล, 2513 อ้างถึงใน เสนีย์ เสาวพงศ์, ม.ป.ป., 27) สิ่งที่น่าสนใจคือ ผู้วิจารณ์จะต้องอ่านและศึกษานวนิยายที่ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี 2500 ของสำนักพิมพ์ကျေးတော หากแต่หนังสือเรื่องนี้เป็นหนังสือต้องห้าม ประจักษ์ ก้องกีรติ วิเคราะห์ว่า เขาได้ต้นฉบับมาจาก คำสิงห์ ศรีนอก (ลาว คำหอม) ซึ่งเป็นเจ้าของสำนักพิมพ์ကျေးတော และผู้ร่วมก่อตั้งหนังสือพิมพ์จัตุรัสที่วิทยากรเขียนวิจารณ์ลงไป (เรื่องเดียวกัน, 27) นวนิยายเพื่อชีวิตในช่วงเวลานี้มีลักษณะสะท้อนปัญหาในสังคมไทย การเสนอแนวทางการแก้ไขปัญหาในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในบทพูดคุยของตัวละครเรื่องนี้ ให้ภาพของปัญหาในสังคมที่กว้างขึ้นกว่าเดิม (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2521, 179) และกลายเป็นแรงบันดาลใจให้นิสิตนักศึกษาในการเคลื่อนไหวในช่วงทศวรรษ 2510 ต่อมา

สังคมศาสตร์ปริทัศน์: ตะเกียงกลางพายุในสังคมที่แสวงหาแสงสว่างทางปัญญา

ในยุครัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีการใช้ *ประกาศของคณะปฏิวัติ* ฉบับที่ 17 (“ประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 17”, ม.ป.ป., 7-10) ว่าด้วย “การเสนอข่าวและบทความในหนังสือพิมพ์ฉบับใดเป็นไปในลักษณะที่ไม่เหมาะสม เช่นบางกรณีเป็นการกระทบกระเทือนพระบรมเดชานุภาพ และในบางกรณีเป็นการส่งเสริมให้เกิดความหลงเชื่อนิยมในลัทธิคอมมิวนิสต์ หรือเป็นกลอุบายของคอมมิวนิสต์ เพื่อก่อความบ่อนทำลาย

ความมั่นคงของประเทศ ทั้งนี้ เพื่อความสงบสุขในบ้านเมือง” สำคัญของ ประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 17 นั้น คือบุคคลใดที่จะเป็นผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา บรรณาธิการ หรือเจ้าของหนังสือพิมพ์โดยใช้สิทธิพิมพ์ที่มีชื่อเจ้าหน้าที่ ต้องยื่นคำร้องขออนุญาตต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ตามแบบพิมพ์ที่กำหนด หากละเมิดในข้อนี้เจ้าหน้าที่ยึดหนังสือพิมพ์นั้นและทำลาย และให้ยึดเครื่องพิมพ์หนังสือพิมพ์นั้นไว้ตามที่พนักงานเจ้าหน้าที่เห็นสมควร แต่ไม่ให้เกิน 6 เดือน และหนังสือใดที่โฆษณาในลักษณะที่เป็นการละเมิดต่อพระมหากษัตริย์ ราชวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประเทศชาติ ไม่ว่าจะเป็นการกล่าวร้ายเสียดสี หมิ่นประมาท ดูหมิ่นหรือเหยียดหยาม และส่งเสริม ให้ข้อมูลเท็จ ปลุกปั่น และเกี่ยวข้องในลัทธิคอมมิวนิสต์ ให้พนักงานเจ้าหน้าที่ตักเตือนหรือยึดหนังสือพิมพ์นั้นทำลาย หรือทิ้งสิ่งถอนใบอนุญาตผู้พิมพ์นั้น ปรากฏว่าสาระในส่วนข้อหลังนี้กว้างเกินไป หรือคือแทบจะไม่สามารถออกแสดงความเห็นไม่ได้เลย (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2545, 72)

ประกาศนี้ทำหน้าที่ควบคุมสื่อมวลชนอย่างเคร่ง ค่ำจำกัดความของ “หนังสือพิมพ์” ในประกาศนั้นกว้างมาก สามารถตีความรวมถึงนิตยสาร รายสัปดาห์หรือหนังสืออนุสรณ์ต่าง ๆ หลังจากการประกาศฉบับนี้ถูกใช้งาน หนังสือพิมพ์รายวันของบริษัทเอกชนจึงแทบไม่เกิดขึ้นเลย ทั้ง ๆ ที่มีผู้มาขออนุญาตจำนวนมาก ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ทางกรมนโยบายที่จะไม่เพิ่มหนังสือพิมพ์เอกชน กลับกันจากการสำรวจในช่วงปี 2501 ถึง 2506 หนังสือที่ออกมาส่วนใหญ่ล้วนแล้วเป็นหนังสือของหน่วยงานราชการและไม่ได้วางขายสาธารณะ โดยเนื้อหาเป็นการแจ้งข่าวผลงานของหน่วยงานและตีพิมพ์บทความวิชาการที่เกี่ยวกับงานในหน้าที่ของหน่วยงานนั้น ๆ (เรื่องเดียวกัน, 73) ในส่วนของนิตยสาร วารสาร ยังพบว่า มีการอนุญาตให้ผลิตออกมาใหม่ได้ เช่น วารสารสังคมศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์ และรัฐศาสตร์นิเทศ ซึ่งถือได้ว่าเป็นวารสารวิชาการยุคแรกของไทย ทั้งสาม

วารสารนี้มีเนื้อหาที่แตกต่างกันไป โดย วารสารสังคมศาสตร์ ที่มีคณะรัฐศาสตร์ของจุฬาฯ เป็นเจ้าของเมื่อดูหน้า “จากบรรณธิการ” ไม่ได้มีเนื้อหาที่เฉพาะเจาะจงทางด้านรัฐศาสตร์เพียงอย่างเดียว แต่ในบทความส่วนใหญ่แล้วยังคงเป็นบทความทางด้านรัฐศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการรวมบทความทางวิชาการของอาจารย์ในมหาวิทยาลัย และข่าวความเคลื่อนไหวในมหาวิทยาลัย ท้ายสุด รัฐศาสตร์นิเทศ มีเนื้อหาทางวิชาการ อย่างไรก็ตาม ทั้งสามวารสารนี้ล้วนแล้วเป็นวารสารทางวิชาการทำให้มีผู้อ่านในวงแคบ วารสารทางวิชาการนี้เองได้กลายเป็นจุดเริ่มต้นของนิตยสารกึ่งวิชาการอย่าง สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่สามารถแสดงความคิดของเหล่าบรรดาปัญญาชนไทย และเปิดพื้นที่สาธารณะต่างชนชั้นต่างอุดมการณ์ต่างแนวคิด สามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันอย่างเสรี

จุดเริ่มต้นของ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ เริ่มจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้รับการอนุญาตจัดตั้งเป็นสมาคมเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2499 (“สรุปข้อรายละเอียดของหน่วยงานของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย”, ม.ป.ป.) การจัดตั้งสมาคมมีวัตถุประสงค์เพื่อดำเนินงานศึกษา วิจัยงานทางด้านวิชาการทางสังคมศาสตร์ โดยจัดพิมพ์เอกสาร หนังสือ บทความทางวิชาการ วารสาร ทั้งรูปแบบภาษาไทยและอังกฤษ และเพื่อพัฒนางานทางด้านวิชาการและใช้ในการอ้างอิงในคราวต่อไป นอกจากนี้มีวัตถุประสงค์/บทบาทในการเผยแพร่และแลกเปลี่ยนข้อมูลทางด้านสังคมศาสตร์

ก่อนหน้านั้น สหรัฐฯ มีบทบาทและอำนาจในการควบคุมดูแลองค์การสหประชาชาติ ได้เสนอให้ UNESCO จัดตั้งสำนักงานด้านสังคมศาสตร์ขึ้น

อีกทั้งมีการตั้งสำนักงานด้านสังคมศาสตร์ของเอเชียอยู่ที่กรุงเดลี ประเทศอินเดีย และยังได้มีการชักชวนให้ UNESCO จัดตั้งสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2497 บรรดานักวิชาการที่มีในเวลานั้นต่างก็มาหารือกันว่า ประเทศที่เจริญนั้นควรจะต้องมีสมาคมวิชาการแทบทุกสาขา เช่น สมาคมวิทยาศาสตร์ สมาคมคณิตศาสตร์ สมาคมประวัติศาสตร์ ฯลฯ แต่ประเทศไทยในขณะนั้นไม่มีสมาคมในทางวิชาการเลย แม้จะมีสยามสมาคมซึ่งเป็นสมาคมทางด้านวิชาความรู้ ก็ดูเป็นสมาคมดูไม่มีการวิชาการที่จริงจัง ยังถูกมองไปว่าเป็นพวกอนุรักษนิยมไม่เคยเปลี่ยนผ่านไปตามแนวความคิดใหม่ ๆ (นิพนธ์ แจ่มดวง, 2540, 44) จึงมีความพยายามที่จะจัดตั้งสมาคมสังคมศาสตร์ขึ้น รวมถึงมีการจัดตั้งโรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์ด้วย²

สำหรับการทำ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* นั้นเพื่อให้งานมีหลักเป็นสังคมศาสตร์มากขึ้น มีการใช้หลักการในการเขียนดังนี้ 1. พึงบุคคลที่เป็นผู้คุ้นเคยของบรรณาธิการมาก่อน เช่น ในปีที่ 1 ฉบับที่ 1 ออกเมื่อเดือนมิถุนายน 2506 มีบทความของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรและเสถียรโกเศศชรัอยู่ therein ซึ่งบุคคลเหล่านี้นล้วนเป็นผู้ที่เคยตีพิมพ์งานมาก่อนแล้ว 2. ให้บุคคลร่วมสมัยเขียน หรือหากจะกล่าวก็คือ อาศัยเพื่อน ๆ

² อย่างไรก็ดี ก่อนหน้าที่จะพิมพ์ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* นั้น ทางสมาคมเองก็ได้มีการจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ เช่น ได้มีการนำหนังสือชั้นครูหรือหนังสือที่มีการตีพิมพ์หลายครั้งแล้วนำมาปรับแก้ให้เหมาะแก่ยุคสมัย อย่าง *ความทรงจำ* ของสมเด็จพระยาตากษานาภาพ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และ *ชุมนุมนิพนธ์* เป็นต้น นอกจากหนังสือที่แปลจากต้นฉบับภาษาต่าง ๆ เช่น *ประธานาธิบดีในประวัติศาสตร์อเมริกัน* การศึกษาในอเมริกา หมอทอม ดูลีย์ โมนต์จกญาย ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้น หนังสือส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นสังคมศาสตร์ เป็นเพียงหนังสือในทางมนุษยศาสตร์เพียงเท่านั้น

ของบรรณาธิการเป็นผู้เขียน 3. แปลงานจากภาษาต้นฉบับมาเป็นภาษาไทย โดยการแปลนั้นจะเป็นแบบแปลตรงผู้เขียนต้นฉบับหรืออธิบายขยายความเพิ่มลงไปในงาน ในหลักการนี้นั้นเป็นการยกเอาเนื้อหาใจความของวิชาทางสังคมศาสตร์ที่เกิดขึ้นภายนอกประเทศเข้ามาเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักมากขึ้น 4. ข้อเขียนที่เป็นภาษาอังกฤษ ในหลักนี้เป็นหลักที่ต้องการเผยแพร่งานให้มีความเป็นสากลและนานาชาติสามารถเข้าถึงได้

ตั้งแต่ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ตีพิมพ์ฉบับแรกในเดือนมิถุนายน มีการพัฒนาคุณภาพของเล่มและเนื้อหาขึ้นมาเรื่อย ๆ มีการออกฉบับพิเศษในโอกาสต่าง ๆ ตั้งแต่ปี 2507 เมื่อพระยาอนุมานราชธนมีอายุครบร้อยศตวรรษ ได้มีการเชิญลูกศิษย์ของท่านให้เขียนตามสาขาวิชาต่าง ๆ ที่ท่านสนใจและรวมเล่ม ภายหลังจึงเปลี่ยนมาใช้ชื่อ พรหมแดนแห่งความรู้ ตามความต้องการของท่าน ฉบับแรกก็ได้รับทุนอุดหนุนจากมูลนิธิเอเชียและยูนิส เนื่องจากงานทางวิชาการของ บิล เกตนีเย์ เรื่อง “A Comparative Sketch of White, Black and red Tai” ซึ่งเป็นบทความที่มีคุณค่าในทางวิชาการอย่างมาก ฉบับ 2 ได้รับทุนจากสภาเพื่อเสรีภาพทางวัฒนธรรมแห่งกรุงปารีส เนื่องจาก สมศักดิ์ ชูโต และ เขียน วีรวิทย์ ได้แปลเรื่อง *ประชาธิปไตยอะไรดี* ของ จอห์น สเตรซี ฉบับพิเศษ 3 ว่าด้วยเรื่องประวัติศาสตร์ โดยความคิดริเริ่มนั้นมาจากพระยาอนุมานราชธน โดยท่านว่าฉบับที่ 1 สามารถตีแผ่ไปในหลายสาขา ซึ่งสามารถต่อยอดลงลึกเข้าไปได้กว่านั้น ด้วยฉบับนี้หลังจากที่มีการตีพิมพ์ออกมาได้รับความสำเร็จมาก และมีผู้มาขอตีพิมพ์เข้าไปแจกสำหรับงานพระราชทานเพลิงศพอีกด้วย ฉบับพิเศษ 4 นั้น บิล คลอสเนอร์ ได้นำเสนอความคิดเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนา ในสมัยนั้นนักวิชาการไทยไม่มีใครสนใจที่จะทำนัก ผลงานที่เด่นชัดในเล่มนี้ได้แก่ของพระมหาประยุต ปยุตโต บทความของเจ้าคุณพระศาสนโสภณ แห่งวัดบวรนิเวศ ซึ่งต่อมาได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ มีการตีพิมพ์

ออกมาเผยแพร่อย่างกว้างขวาง จนก่อให้เกิดเป็นการจัดสัมมนาด้วย พุทธศาสนากับสังคมไทยในเวลาต่อมา รวมไปถึงเรื่องงานด้านพัฒนาพระ (เรื่องเดียวกัน, 97-98) นอกจากนี้ เมื่อเข้าปีที่ 3 *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ก็สามารถขยายเป็นปีละ 4 ฉบับ จากเดิม 3 ฉบับ จำนวนในการสั่งพิมพ์ ก็เพิ่มขึ้นจากหนึ่งพันเป็นสองพัน

จะเห็นได้ว่า *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ทั้ง ในด้านการจัดทำฉบับปกติและการออกฉบับพิเศษ เพื่อขยายเนื้อหาให้ ครอบคลุมประเด็นทางสังคมศาสตร์ที่หลากหลาย อย่างไรก็ตาม เนื้อหา ยังคงจำกัดและเน้นนำเสนอแง่มุมต่าง ๆ ของสังคม ในทางด้านประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรม กลุ่มผู้อ่านหลักของหนังสือยังคงจำกัดอยู่ในแวดวง ของนักวิชาการและนักเรียนนอก มากกว่าที่จะมุ่งเน้นสู่เยาวชนหรือ เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเมืองโดยตรง แต่กลับกัน กระแสความนิยม ของ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* กลับขยายเข้าสู่กลุ่มนิสิตนักศึกษาอย่างเห็น ได้ชัด (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2545) สะท้อนให้เห็นจากการที่มีผู้ออ อนุญาตนำบทความไปตีพิมพ์ซ้ำ ครูและอาจารย์นำเนื้อหาไปใช้ในการ ออกข้อสอบ รวมทั้งมีการกล่าวถึงเนื้อหาจากตัวหนังสือในสื่อกระจายเสียง เช่น รายการวิทยุ และสื่อสิ่งพิมพ์รายวัน ทำให้ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ยังได้ รับการเผยแพร่ในวงกว้างผ่านเครือข่ายตัวแทนจำหน่ายที่กระจายไปยัง สถาบันการศึกษาต่าง ๆ นอกเหนือจากมหาวิทยาลัย ซึ่งปัจจัยที่สำคัญเหล่านี้ ส่งผลให้ขอบเขตการเข้าถึงกลุ่มผู้อ่านได้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น และอีกทั้ง ยังเป็นตัวกลางในการดึงดูดและขยายฐานการอ่านในสังคมให้มากยิ่งขึ้น

นอกจาก *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ทั้งฉบับหลักและฉบับพิเศษที่เป็น ที่สนใจของแวดวงวิชาการ ยังมี *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา จัดทำโดยนักศึกษาหัวก้าวหน้า โดยก่อนที่จะมาเป็นนิสิตนักศึกษาเหล่านี้ จะมาเขียน *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตศึกษานั่น พวกเขาได้

ออกนิตยสารชื่อ *เจ็ดสถาบัน* อันมาจากการรวมสถาบันของพวกเขาแล้ว จะมี เจ็ดสถาบัน ซึ่งสถาบันมหาวิทยาลัยเหล่านี้ในขณะนั้นเรียกได้ว่าเป็น มหาวิทยาลัยชั้นนำของไทย โดยเนื้อหาของนิตยสารมุ่งเน้นตั้งคำถาม เกี่ยวแก่ระบบการศึกษาโดยพุ่งไปหาการเมืองการปกครอง อีกทั้งนิตยสาร ฉบับนี้นั้นไม่ถูกกฎหมาย การจัดพิมพ์ก็ไม่มีทุนพอ ส. ศิวรักษ์ ในขณะนั้น เป็นบรรณาธิการอยู่สมาคมสังคมศาสตร์ได้ชักชวนให้พิมพ์ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา โดยที่เขาเป็นผู้รับผิดชอบในเรื่องของค่าใช้จ่าย และเรื่องที่จะตามมาหลังจากการตีพิมพ์ นักศึกษาเหล่านั้นนั้นได้ตกลงทำ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา โดยมีรายชื่อดังนี้ 1. นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2. ชัช กิจธรรม 3. เฉลิมศักดิ์ ศิลพร 4. ศุภกิจ นิมมานรเทพ 5. ชาญชัย ลลิตรังสิมา 6. มัลลิกา ชีรพงษ์ 7. กล้าหาญ ตระกูลแสง 8. พิภพ ธงไชย 9. นิรันดร์ ประดิษฐ์กุล 10. กมล ฉายาวัดนะ 11. กำแหง ภิตานนท์ 12. ขวลิขิต ปัญญาลักษณ์ 13. วสันต์ สร้อยพิสุทธิ์ 14. ประสิทธิ์ สิริสวัสดิ์ 15. ดีพร้อม ไชยวงศ์เกียรติ และ 16. ธัญญา ผลอนันต์ (นิพนธ์ แจ่มดวง, 2540, 99)

หลังจากมีการดำเนินการทำ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา ตีพิมพ์ออกมาในปี พ.ศ. 2509 เดือนมิถุนายน ถูกยอรับและเผยแพร่ในวงกว้าง เช่น เรื่องของนิธิ เรื่องข้อสังเกตเกี่ยวกับกิจกรรมนอกหลักสูตรของจุฬาฯ และเรื่องของดีพร้อม เรื่องข้อสังเกตเกี่ยวกับดนตรีสากลในมหาวิทยาลัยเกษตรฯ และเรื่องอื่น ๆ ยังคงความเป็นตัวเองและท้าทายสถาบันการศึกษาอย่างน่ารบกวน นอกจากนั้นใน *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา ยังพยายามคัดใจความต่าง ๆ จากหนังสือเรื่องอื่น ๆ มาใช้ในงานหรือเพื่อมาใช้ในการอธิบายเรื่องต่าง ๆ โดยการให้โอกาสกับนิสิตนักศึกษาได้เข้ามาเขียนนั้น ก่อให้เกิดเครือข่ายปัญญาชน และยังได้กระจายออกไปสู่สิ่งพิมพ์ฉบับอื่น ๆ อีกด้วย

สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ของสมาคมสังคมศาสตร์นั้น กล่าวได้ว่า เป็นหนึ่งในหนังสือที่ขายดี จะเห็นได้จาก “รายงานสภาพการณ์ของสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ในรอบปี 2516” ดังนี้

“สภาพการณ์ที่ผ่านมาในรอบปี 2516 การกล่าวได้นับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงกำหนดออกมาเป็นรายเดือน พร้อม ๆ กับการปรับปรุงเนื้อหา ทำให้ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ เป็นที่สนใจจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง จะเห็นได้จากจำนวนพิมพ์เพิ่มขึ้นจาก 3,000 ฉบับ ซึ่งสามารถขายได้สูงสุดคือ 10,000 กว่าฉบับ...” (สังคมศาสตร์ ปริทัศน์, ม.ป.ป.)

นอกจากจะขายได้จำนวนมากแล้ว งานเหล่านี้ยังคงมีการกระจายไปยังต่างจังหวัดอีกด้วยที่จะเห็นได้จากรายงานฉบับนี้เช่นกัน “...หากจะหาทางที่จะตัดสายส่งรายนี้ออกไป โดยมอบให้ศาลสยามเป็นผู้วางตลาดทั้งพระนครและต่างจังหวัดแล้ว สถานการณ์ด้านการเงินคงจะรวดเร็วกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและเสี่ยงน้อยกว่า...” (สังคมศาสตร์ ปริทัศน์, ม.ป.ป.) จากรายงานฉบับนี้และสิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น สามารถชี้ให้เห็นได้ว่า สังคมศาสตร์ปริทัศน์ เป็นหนังสือที่ให้ความรู้ทางด้านสังคมศาสตร์ และได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง มีการกระจายตัวของหนังสือไปยังร้านค้าต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนจำหน่าย แม้ว่าหนังสือเหล่านี้จะเน้นเนื้อหาทางวิชาการเป็นหลัก (ซึ่งอาจจะไม่สำหรับคนทั่วไป หรือไม่ได้มีความสำคัญเท่ากับหนังสือพิมพ์) แต่ก็แสดงให้เห็นว่า วงการวิชาการและการเผยแพร่หนังสือทางวิชาการไม่ได้จำกัดอยู่เพียงกรุงเทพมหานครและปริมณฑลเท่านั้น แต่หากมีการกระจายออกไปทั่วประเทศตามความสนใจของผู้อ่านที่เพิ่มมากขึ้น

หลังจากที่จอมพล ถนอม ได้ทำการรัฐประหารตนเองในปลายปี 2514 กลุ่มปัญญาชนรุ่นใหม่ก็ได้มีการจัดทำนิตยสาร/วารสารของปัญญาชน ที่วิจารณ์ปัญหาสังคมการเมืองและเผด็จการทหารอย่างตรงไปตรงมามากขึ้น นอกจากนี้แล้วยังมีนิตยสารที่ไม่ได้เป็นของทั้งสมาคมทางวิชาการหรือของทั้งบริษัทเอกชน หากเป็นเพียงนิตยสารที่กลุ่มนักศึกษาปัญญาชนจัดทำขึ้นกันเองมีเนื้อหาเกี่ยวกับการวิพากษ์วิจารณ์ได้อย่างอิสระ นิตยสารเหล่านี้ก่อตัวขึ้นมาได้มีส่วนมาจากนักศึกษามหาวิทยาลัยเกิดความตื่นตัวทางปัญญา โดยตัวหนังสือนั้นจะจัดทำเป็นรายสัปดาห์จำหน่ายแจกจ่ายกันเองจนไปถึงเผยแพร่สู่สาธารณะ มักจะเรียกกันต่อ ๆ มาว่า “หนังสือเล่มละบาท” จนเรียกได้ว่าเป็นวัฒนธรรมการทำหนังสือที่พบได้ในทุกมหาวิทยาลัย รูปแบบของตัวหนังสือโดยทั่วไปแล้วจะมีขนาดเหมือนกับนิตยสารเนื้อหาแล้วแต่ผู้เขียน เริ่มจัดทำกันตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา และเริ่มปรากฏเป็นบทวิจารณ์ปัญหาสังคมอย่างจริงจังเมื่อช่วงต้นทศวรรษ 2510

หนังสือเล่มละบาท: สร้างโลกใหม่ผ่านการเขียน

ในช่วงปี 2511 มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับที่ 8 ของประเทศไทย นิสิตนักศึกษาได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในทางการเมือง ผ่านทางการจัดพิมพ์หนังสือที่เรียกต่อ ๆ กันมาว่า “หนังสือเล่มละบาท” อนุญาตได้เล้าถึงการทำหนังสือเล่มละบาทนี้ว่า เป็นหนังสือที่ทาออกมาเป็นระยะจากการจัดทำของชมรมและกลุ่มต่าง ๆ ของนักศึกษา เอกสารแสดงความคิดเห็นของนักศึกษา มีเนื้อหาสาระบ้าง ไม่มีบ้าง แต่ก็เป็นการหารายได้เข้าชมรม และความคิดริเริ่ม กล้าแสดงออกของนักศึกษา (กองบรรณาธิการ: เศรษฐวัฒน์ สุรินทร์คำ และคนอื่น ๆ, 2556, 80) บางเล่มมีเนื้อหาเพื่อวิพากษ์วิจารณ์สังคมและการเมือง ได้รับอิทธิพลจากบริบทช่วงนั้น วารสาร

ทางการเมืองเองก็เริ่มถูกพูดถึงในกลุ่มของนักศึกษาปัญญาชนไทย เช่น ชัยพฤกษ์ฉบับนักศึกษาประชาชนรายักษ์ เป็นต้น ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้มีกลุ่มของนักรัฐศาสตร์ ออกหนังสือชื่อ *คัมภีร์* ประกอบไปด้วย สุพล ศรีคำ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ธัญญา ชุนชฎาธาร และ สุชิน ตันติกุล อีกทั้งธเนศเคยพูดถึงหนังสือเล่มนี้ไว้ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม “*คัมภีร์* เป็นหนังสือเล่มละบาทเล่มแรกและเล่มสุดท้ายของนักศึกษาที่มีรูปลักษณ์ประหลาดที่สุด คือมีปกท่อนบนสุดที่มีแต่ชื่อหนังสือ*คัมภีร์*กับมีหน้าสุดท้ายที่เหลือครึ่งเดียวมีแต่คณะผู้จัดทำเท่านั้นที่ได้เห็น และเก็บฉบับสมบูรณ์ไว้คนละเล่มเป็นที่ระลึก อย่างไรก็ตาม ผู้ได้อ่านหนังสือเล่มนี้คงจะได้ว่า ปกที่หายไปนั้นคืออะไรและในปกหลังนั้นมีภาพกรรมกรเหลืออยู่ราวครึ่งหน้ากลับคำอธิบาย ซึ่งลอกมาจากข้อเขียนของ สุชาติ สวัสดิ์ศรี ในหนังสือเรื่อง ‘เซ กูวารา’” (จรัญ ดิษฐาภิรักษ์, 2546, 68-69)

โดยการพิมพ์หนังสือนี้นับได้ว่าเป็นความก้าวหน้าของการเมืองในกลุ่มนักศึกษา ที่จะแสดงออกทางความคิดเห็นทางการเมืองผ่านการเขียนหนังสือ จรัญ ดิษฐาภิรักษ์ ยังกล่าวใน “การเสวนาบอกเล่าประวัติศาสตร์เดือนตุลาคมผ่านงานวรรณกรรม” ในหัวข้อวรรณกรรมกับการเปลี่ยนแปลงการเมืองและสังคม สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมส่วนหนึ่งมาจากหนังสือ ส่วนใหญ่จะเป็นวรรณกรรม หนังสือประเภทศาสตร์ต่าง ๆ ก็มีบทบาท แต่โดยส่วนใหญ่แล้วงานวรรณกรรมจะมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงของแต่ละประเทศมากกว่า ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ มีการเผยแพร่งานวรรณกรรมต่าง ๆ คือหนังสือ *ปิศาจ* ของ เสนีย์ เสาวพงศ์ *ชีวิตและความไฝ่ฝัน* ของ อุดม ศรีสุวรรณ และหนังสือ *เซ กูวารา* รวมถึงบทกวีของ จิตร ภูมิศักดิ์ ในช่วงที่มีการชุมนุมประท้วงคัดค้านคำสั่งคณะปฏิวัติที่ 299 มีการชุมนุมหน้าศาลฎีกาก็มีคนเอาบทกวีของจิตรไปอ่าน หลังจากนั้นก็มี การนำวรรณกรรมต่าง ๆ ในอดีตอย่างในช่วงยุค 2500 ที่เป็นยุคทอง

ของวรรณกรรม กลับมาเผยแพร่และตีพิมพ์ซ้ำในรูปแบบของหนังสือ วรรณกรรม นิยาย กวี เรื่องสั้น เพลงเพื่อชีวิต ออกมาอีกมากมาย งานเขียน เหล่านี้มีบทบาทที่ทำให้คนออกมาต่อสู้ในเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ (“รายงาน เสวนา ‘บอกเล่าประวัติศาสตร์เดือนตุลา ผ่านงานวรรณกรรม’”, 2556)

ส่วนการก่อตั้งสภาหน้าโดม ธัญญา (ธัญญา ชุนชฎาธาร, 2546) เล่าว่า สภาหน้าโดมก่อตั้งขึ้นจากการรวมกลุ่มกัน โดยมีกลุ่ม “กะजूสยาม” เป็นสมาชิกหลัก รูปแบบของกลุ่มก็จะเป็นวงพูดคุยอภิปรายปัญหากัน ไม่มีระเบียบวาระ หรือที่เรียกกันว่า สภากาแฟ โดยบางครั้งจะมีการเชิญวิทยากร ภายนอกมาร่วมพูดคุยด้วย ไม่ว่าจะเป็นอาจารย์ รวมไปถึงนักการเมือง จาก วงการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นที่คุยกัน ได้เริ่มเปลี่ยนเป็นความเคลื่อนไหว กิจกรรมแรกที่สภาหน้าโดมทำคือการออกโรงคัดค้านและวิพากษ์งานฟุตบอลประเพณีซึ่งเป็นสิ่งที่สิ้นเปลือง สร้างความไม่พอใจต่อนิสิตเป็นจำนวนมาก เพราะมุมมองของผู้เข้าร่วมกิจกรรมมองว่าเป็นประเพณีเก่าแก่ ของมหาวิทยาลัย ยังมีการจัดทำหนังสือ *ตื่นเถิดลูกโดม* ของสโมสรนักศึกษา ธรรมศาสตร์ วันตรวรับน้องใหม่ กลางปี 2512 เป็นหนังสือที่สื่อฮามาก หนังสือพยายามที่จะกระตุ้นความคิดของนักศึกษาว่า มหาวิทยาลัยนั้นไม่ใช่ แหล่งบ่มเพาะระบบชนชั้นที่จะสอนให้นักศึกษามีทัศนคติแบบชนชั้นนำ มีความเจริญกว่าผู้อื่น แต่หากเป็นชนชั้นที่มีสำนึกการรับผิดชอบสังคม และต้องนำการพัฒนาไปสู่สังคม (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2545, 68) ยังมี “เพลงเถื่อนแห่งสถาบัน” ซึ่งเป็นบทกวีของ วิทยากร เชียงกูล ที่ว่า “ฉันเยาว์ ฉันเขลา ฉันทิ้ง ฉันจึงมาหาความหมาย ฉันหวังเก็บอะไรไปมากมาย สุดท้ายให้กระดาษฉันแผ่นเดียว” เป็นการวิจารณ์ระบบการเรียนในระดับอุดมศึกษา และสุดท้ายคือ การวิจารณ์ระบบ SOTUS (โซตัส) ที่เป็นแหล่ง บ่มเพาะชุดความคิดเผด็จการขนาดย่อม ทำให้หนังสือเล่มนี้เป็นที่รู้จัก ส่วนสำคัญที่ทำให้หนังสือเรื่องนี้เกิดเรื่องใหญ่โตขึ้นคือ รูปปกที่เป็นหน้า

ของอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ พร้อมกับข้อความว่า “แต่-ความเลวทรามต่ำช้า ในผืนแผ่นดินแห่งนี้” ทางตำรวจให้ความเห็นว่า เป็นการยุยงปลุกปั่นให้เกิดความเกลียดชังต่อรัฐบาล จึงได้ขอเก็บหนังสือ ห้ามไม่ให้เผยแพร่ ออกไป เมื่อชาวนักก็ได้กระจายไปทั่วมหาวิทยาลัยก็มีกลุ่มต่าง ๆ ออกไปปลิวโจมตีสโมสร ลามไปถึงอาจารย์ ทางสโมสรถูกออกชี้แจง ตอบโต้ เกิดเป็นความขัดแย้งในมหาวิทยาลัย ลามไปถึงคนนอกเข้ามายุ่งเกี่ยว อย่าง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้นำไปเขียนวิจารณ์ในหน้า 5 น.ส.พ. *สยามรัฐรายวัน* (กองบรรณาธิการ: เศรษฐวัฒน์ สุรินทร์คำ และคนอื่น ๆ, 2556, 81) และในอีกหลาย ๆ สำนัก เช่น ในหนังสือพิมพ์ *ชาวไทย* วันที่ 26 กันยายน 2513 พาดหัวข่าวว่า “สันติบาลยึดหนังสือธรรมศาสตร์” และ “ข้อเขียนกระทบพระมหากษัตริย์และสถาบันปรีดี” (วรินทร์ คำโพธิ์ทอง, 2565)

นอกจากสภานาโดมแล้ว ก็เริ่มจัดตั้งกลุ่มอิสระตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ อาทิ มหาวิทยาลัยเกษตรฯ เกิดกลุ่มสภาภาพขึ้น มีการจัดทำหนังสือ *ภัยเหลือง* ที่เนื้อหาชี้ให้เห็นถึงการเอารัฐเอาเปรียบทางเศรษฐกิจของญี่ปุ่น มหาวิทยาลัยรามคำแหงเกิดกลุ่มพระร่วง กลุ่มมกราคม 16 กลุ่มชาวมหาวิทยาลัยมหิดลมีการรวมกลุ่มของนักศึกษาแพทย์ได้จัดพิมพ์หนังสือ *ศิริราช* เป็นการนำบทกวีของ จิตร ภูมิศักดิ์ “เปิบข้าวทุกราวคำ จงสุาเป็นอาจิณ” ในส่วนของมหาวิทยาลัยต่างจังหวัด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่มีกลุ่มวรยุทธศาสตร์ จัดทำหนังสือ *ภัยเขียว* ชี้ให้เห็นถึงเผด็จการทางการเมืองของกลุ่มทหาร เป็นต้น

ในช่วงกลางปี พ.ศ. 2511 มีการรวมตัวของกลุ่มนิสิตนักศึกษาตามสถาบันต่าง ๆ จัดตั้งขึ้นภายใต้ “กลุ่มนิสิตนักศึกษาอาสาสมัครสังเกตการเลือกตั้ง” ซึ่งเป็นองค์กรกลางอย่างไม่เป็นทางการ มีจุดประสงค์เพื่อสังเกตการเลือกตั้ง โดยกลุ่มนี้เป็นจุดเริ่มต้นและเป็นแรงกระตุ้นในการผลักดันจัดตั้งศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยในวันที่

1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2513 (กองบรรณาธิการ: เศรษฐวัฒน์ สุรินทร์คำ และคนอื่น ๆ, 2556, 48) และกลุ่มนิสิตนักศึกษาที่เคยกล่าวมา ต่อมา ได้จัดตั้งเป็นกลุ่ม “ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย” กลุ่มนี้ ทำหน้าที่ขับเคลื่อนการเผยแพร่และปลุกจิตสำนึกของนิสิตนักศึกษาและประชาชนให้ลุกขึ้นมารับผิดชอบต่อบ้านเมือง ซึ่งมีการตีพิมพ์บทความผ่าน *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* และ *ชัยพฤกษ์ฉบับนักศึกษาประชาชน* เช่นกัน แต่อย่างไรก็ตาม วารสารนี้ถูกพักลงและเปลี่ยนเป็น “*วิทยาสารปริทัศน์*” แทน ในช่วงระยะเวลานั้น ๆ นี้ วารสารฉบับนี้ได้สร้างพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นและการวิจารณ์สังคม

ปี พ.ศ. 2513 ไปจนถึงก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ยังเป็นปีที่ขบวนการนักศึกษา เริ่มออกมาแสดงความคิดเห็นต่อการเมืองและนโยบายของรัฐบาลขึ้น ผ่านการจัดพิมพ์นิตสาร หนังสือ เช่น *ตื่นเถิดลูกโดม กายขาว* ของ กมล กมลตระกูล วิชาภาควิชาการันบทบาทและพฤติกรรมของสหรัฐอเมริกา ในประเทศด้อยพัฒนาและประเทศไทยอย่างรุนแรง (เจริญ ดิษฐาภิรักษ์, 2546, 86) และ *คมกวี* หนังสือทั้งสามเล่มนี้ เรียกได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการตื่นตัวทางความคิดเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพ นอกจากนี้ยังมีการจัดพิมพ์หนังสือรายสัปดาห์ รายเดือน รายสะดวก ที่เด่นชัดในช่วงนั้นคือ *มหาสารภูธร* (ธัญญา ชุนชฎาธาร, 2546, 42-43) เป็นสำนักพิมพ์เล็ก ๆ ที่คอยเป็นกระบอกเสียงให้แก่ประชาชนและยังพร้อมต่อสู้กับอำนาจเผด็จการ ในช่วงเดือนตุลา

ก่อนเหตุการณ์ทางการเมืองในเดือนตุลาคม กลุ่มนักศึกษานุรักษ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้มีการจัดพิมพ์หนังสือ *บันทึกกลับจากทุ่งใหญ่* เป็นหนังสือเกี่ยวกับการเปิดโปงพฤติกรรมการใช้ อำนาจทางราชการ เพื่อเข้าไปล่าสัตว์ในเขตนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่ การจัดพิมพ์หนังสือนี้ได้รับความสนใจจากสื่อมวลชนและประชาชนเป็น

อย่างมาก เนื่องจากเป็นชาวที่นักศึกษาชั้นเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองซึ่งพุ่งเป้าไปที่เจ้าหน้าที่รัฐ หนังสือพิมพ์หลายสำนักยังมีการรายงานข่าวและภาพสัปดาห์ที่ถูกล่า ภาพของกลุ่มคนล่าสัตว์ ทำให้ประชาชนรู้สึกไม่พอใจต่อการใช้อำนาจของรัฐบาลนี้

การเคลื่อนไหวนี้ยังเป็นส่วนช่วยให้กระแสการต่อต้านระบอบเผด็จการมีมากขึ้น ประกอบกับด้วยเหตุการณ์ที่อธิการบดีมหาวิทยาลัยรามคำแหง ศักดิ์ ฝาสุกนิรันดร์ ได้ลบชื่อของนักศึกษา 9 คนที่จัดทำหนังสือมหาวิทยาลัยที่ยังไม่มีคำตอบ (กองบรรณาธิการ: เศรษฐวัฒน์ สุรินทร์คำ และคนอื่น ๆ, 2556, 115) ในหนังสือมีเนื้อหาเกี่ยวกับปัญหาการศึกษา ปัญหามหาวิทยาลัย และองค์ประกอบของการเรียน รวมถึงสิ่งที่นักศึกษาพึงมีโดยที่ไม่เอ่ยถึงชื่อมหาวิทยาลัยโดยตรง แต่หากปรากฏข้อความว่า “สภาสัปดาห์ทุ่งใหญ่มีมติให้ต่ออายุสัปดาห์อีก 1 ปี เนื่องจากสถานการณ์ภายในภายนอกไม่เป็นที่วางใจ” ซึ่งเป็นการเสียดสีรัฐบาลจอมพล ถนอม กิตติขจร ที่ต่ออายุราชการอีก 1 ปี และเรื่องการล่าสัตว์ในเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่ ดังนั้นจึงได้ลบชื่อของทั้ง 9 คนนี้ออก และไม่นานเมื่อข่าวการลบชื่อของทั้ง 9 คนได้แพร่กระจายออกไปส่งผลให้นักศึกษามหาวิทยาลัยต่าง ๆ รู้สึกไม่พอใจต่อการกระทำดังกล่าว ในเช้าวันที่ 21 มิถุนายน 2516 จึงได้เห็นเหตุการณ์การชุมนุมปราศรัยเพื่อโจมตีผู้บริหารมหาวิทยาลัย ในเหตุการณ์นี้โดยสรุปแล้วมีผู้มาร่วมชุมนุมเกือบ 40,000 คน และมีการประกาศข้อเรียกร้องสามประการ อันได้แก่ 1. มหาวิทยาลัยรามคำแหงต้องรับนักศึกษาทั้ง 9 คนกลับเข้าเรียนตามเดิม 2. ให้อธิการบดีมหาวิทยาลัยรามคำแหงพิจารณาตนเอง 3. ให้รัฐบาลรีบร่างและประกาศรัฐธรรมนูญภายใน 6 เดือน มิฉะนั้นนักศึกษาและประชาชนจะเคลื่อนไหวเรียกร้องรัฐธรรมนูญจนถึงที่สุด

จะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมหนังสือเล่มละบาทมีอิทธิพลต่อความคิดของนักศึกษาในสมัยนั้นเป็นอย่างมาก บัณฑิต เอ็งนิลรัตน์ เล่าว่า ในช่วงปีแรก

ที่เขาได้ย้ายเข้ามาเรียนในธรรมศาสตร์ (กรุงเทพฯ) บริบทในขณะนั้น กระแสนุรักษ์นิยมหรือชาตินิยมเชิงวิพากษ์ กระแสต่อต้านสงคราม เวียดนามจากต่างประเทศ กระแสความคิดซ้ายใหม่จากตะวันตก เกิดขึ้นภายในสังคมของคนเมืองแล้ว เป็นสิ่งที่ค่อนข้างแปลกสำหรับเขา หนังสือเล่มละบาทที่ผลิตโดยนักศึกษาในหลายมหาวิทยาลัย จัดทำจัดขายกันเอง ก็มีมากขึ้นเรื่อย ๆ (กองบรรณาธิการ: เศรษฐวัฒน์ สุรินทร์คำ และคนอื่น ๆ, 2556, 111) สอดคล้องกับในช่วงนั้นที่มีการตีพิมพ์บทความของ สุพจน์ ด้านตระกูล เกี่ยวกับกรณีสวรรคต และบทวิพากษ์นโยบายต่างประเทศของไทยที่ดำเนินตามแนวทางของสหรัฐอเมริกาในการทำสงครามเวียดนาม ซึ่งได้รับข้อมูลเชิงลึกจาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ส่งตรงมาจากมหาวิทยาลัยคอร์เนล ซึ่งเป็นแหล่งรวมขบวนการนักศึกษาอเมริกันที่ต่อต้านสงครามเวียดนาม แม้ว่านิตยสารนี้จะถูกสั่งปิดไป แต่นั่นเป็นสิ่งที่เปิดพื้นที่เสรีทางการแสดงความคิดเห็นทางการเมือง และกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวเกี่ยวกับเรื่องประชาธิปไตยในยุคที่เผด็จการทหารปกครองประเทศ นำมาสู่การตีพิมพ์เรื่อง จดหมายจากนายเข้ม เย็นยิ่ง ถึงผู้ใหญ่ท่านุ เกียรติก้องของ ป่วย อึ้งภากรณ์ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียกร้องรัฐธรรมนูญและความเป็นประชาธิปไตย ซึ่งก่อให้เกิดเป็นปฏิริยาลูกโซ่คือ เกิดหนังสือเล่มละบาทตามหน้ามหาวิทยาลัย เช่น *ภัยขาว เศรษฐศาสตร์ วรรณกรรม เพื่อชีวิต* ฯลฯ

อาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวของการศึกษาที่ต้องผลิตพลเมืองเพื่อป้อนเข้าสู่ระบบราชการและภาคเอกชน ก่อให้เกิดการขยายตัวของสถานศึกษา ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้ผู้คนในสังคมได้เข้าไปแสวงหาความรู้ภายใต้การมุ่งพัฒนาทางเศรษฐกิจ แต่บริบททางการเมืองยังอยู่ภายใต้ระบอบเผด็จการ นำมาสู่การแสวงหาพื้นที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ หนึ่งในนั้นคือการผลิตหนังสือในกลุ่มนิสิตนักศึกษา เพื่อแสดงความคิดเห็น

ต่อเรื่องต่าง ๆ ในสังคม รวมถึงวิพากษ์และแสดงความอัดอั้นต่อภาวะการณ์นั้น หนังสือเล่มละบาทจึงเป็นพื้นที่ทางปัญญาเชิงวิพากษ์ที่กลายมาเป็นต้นธารของการเคลื่อนไหวในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ต่อมา

สรุป

การขยายตัวของการศึกษาส่งผลให้เกิดสิ่งพิมพ์ใหม่ ๆ แพร่กระจายสู่สามัญชนเพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังนำมาสู่การเผยแพร่ความคิดทางการเมืองในรูปแบบต่าง ๆ จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 ทั้งยังนำมาสู่การเปลี่ยนความหมายของ “ชาติ” ผ่านการพัฒนาเทคโนโลยีการพิมพ์ ที่ชาติมิได้ถูกผูกขาดโดยชนชั้นนำ หรือมีกษัตริย์เป็นผู้หลักกวีตีประวัติศาสตร์แต่ฝ่ายเดียว การเกิดการพิมพ์หนังสือจำนวนมาก โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ได้กลายมาเป็นพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ ที่สามัญชนใช้เป็นพื้นที่แสดงความคิดเห็นในกิจการบ้านเมือง รวมถึงเกิดวรรณกรรมของฝ่ายซ้ายหรือฝ่ายก้าวหน้า ทำให้สามัญชนมีที่ทางในประวัติศาสตร์ชาติ

การพิมพ์สมัยใหม่ยังก่อร่างสร้างสำนึกของสามัญชนที่กลายมาเป็นเครื่องในการสร้างตำแหน่งแห่งที่ของคนธรรมดาในฐานะองค์ประธานของประวัติศาสตร์ กล่าวได้ว่า เทคโนโลยีการพิมพ์ ได้เปลี่ยนการรับรู้ของผู้คนเปลี่ยนเรื่องเล่าที่คั่งงำกับการรับรู้หลัก และไม่มีใครยึดกุมเรื่องหลักได้ฝ่ายเดียวอีกต่อไป ซึ่งอาจเป็นการกลับหัวของทฤษฎีการเกิดชาติของ Benedict Anderson (2016) ที่อธิบายถึงการเกิดชาติจากการพิมพ์มวลชนที่แพร่หลายและสร้างสำนึกความเป็นชาติจากข้างบนแผ่ขานสู่มวลชนในวงกว้างทำให้เกิดจินตนาการถึงชาติแบบเดียวกัน แต่ในสังคมไทยไม่ได้เป็นแบบนั้นเสียทีเดียว ดังจะเห็นได้จากสนามทางปัญญาที่สามัญชนกลุ่มต่าง ๆ ได้เข้าไปคั่งงำกับนิยามชาติจากเบื้องบน ทั้งนวนิยายเพื่อชีวิต นิตยสารฝ่ายก้าวหน้านอกกระแส หนังสือเล่มละบาท ที่ไม่ได้แพร่ขยายจาก

ข้างบนทิศทางเดียว ส่งผลให้นิยามชาติมีความเป็นพหุลักษณะ และกลายเป็นพื้นที่แย่งชิง เกิดการช่วงชิงความหมายและนิยามจากเบื้องล่าง ไม่ได้เกิดจากข้างบนเท่านั้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กจข. 7/2494. (2494). เบ็ดเตล็ด 3 ก. ข่าวกรมโฆษณาการ วันที่ 2 กรกฎาคม 2494: ใน สุวิมล รุ่งเจริญ. "บทบาทของนักหนังสือพิมพ์ในการเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. 2490-2501." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2526.
- กองบรรณาธิการ. (2556). บันทึกเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ผ่าน 13 กบฏ. กรุงเทพฯ: สำนักงานมูลนิธิ 14 ตุลา.
- กัญญา ศรีอุดม. (2561). ราชบัณฑิตยสภาในรัชกาลที่ 7: การสืบสานพระราชกรณียกิจด้านการศึกษา. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยรังสิต, 13(2).
- กุลลาบ สายประดิษฐ์. (2523). จนกว่าเราจะพบกันอีก. ม.ป.ท.: กอไผ่.
- จรัญ ดิษฐาอภิชัย. (2546). ก่อนจะถึง 14 ตุลาคม: บันทึกความทรงจำเกี่ยวกับพัฒนาการและบทบาทของขบวนการนักศึกษายุคอุดม-ประภาส. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมฆขาว.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. (2521). พัฒนาการนวนิยายไทย พ.ศ. 2475-2500: การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างนวนิยายกับสังคม (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ตุลยเทพ สุวรรณจินดา. (2517). วรรณกรรมการเมือง: รูปแบบกับเนื้อหา. อнуสรวรรณศิลป์.
- ทองใบ ทองเปาด์. (2524, 8-9 ธันวาคม). กฎหมายที่ควบคุมหนังสือพิมพ์ในปัจจุบัน. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องหนังสือพิมพ์

- กับความอยู่รอด...?, สมาพันธ์นักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย และคณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ. ธนาพล ลีมอภิชิต และ พวงทอง ภวัครพันธุ์ (บรรณาธิการ). (2568). *มานุษยภาพ: รวมบทความเชิงวิพากษ์เพื่อเป็นเกียรติแก่ธงชัย วินิจจะกุล*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.
- ธัญญา ชุนชฎาธาร. (2546). *บันทึก 1 ใน 13 กบฏรัฐธรรมนูญ: เรื่องบอกเล่า ก่อนถึงวัน 14 ตุลา 16*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิชาการ 14 ตุลา. นัตพบเสนีย์ เสาวพงศ์ ที่ย่างกุ้ง 'ผมอยากเขียนนิยายอีก'. (2521, สิงหาคม). *โลกหนังสือ*, 11.
- นิพนธ์ แจ่มดวง (บรรณาธิการ). (2540). *ช่วงหลังแห่งชีวิต ของ ส.ศิริรักษ์*. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- ป. วัชรภรณ์. (2506). *คนหนังสือพิมพ์*. พระนคร: โอเดียนสโตร์.
- ประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 17. (ม.ป.ป.). *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 75 ตอนที่ 85 ฉบับพิเศษ.
- ประกาศจัดการตรวจรักษาสอบของโบราณ. (2466, 20 มกราคม). *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 40.
- ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2545). *ก่อนจะถึง 14 ตุลาฯ : ความเคลื่อนไหวทางการเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและ*
- ปัญญาชนภายใต้ระบอบเผด็จการทหาร พ.ศ. 2506-2516* (วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ประวัติหอสมุดแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). สืบค้น 23 ตุลาคม 2568, จาก <https://www.nlt.go.th/about/211->
- ปรีชา ปัญญาชิโรภาส. (2527). *พัฒนาการงานเขียนนวนิยายของ เสนีย์ เสาวพงศ์* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, กรุงเทพฯ.

ผู้สื่อข่าวพิเศษ. (2522, มีนาคม). การกลับมาของ เสนีย์ เสาวพงศ์.

ศุภปริทัศน์, 3.

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม. (2520). บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย 2475-2488. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

พระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔. ได้ถูกยกเลิกไปแล้ว. สมาคมนักข่าวนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย. สืบค้นจาก <https://tja.or.th/view/media-law/830>. เข้าถึงเมื่อ 12 มีนาคม 2569.

วินทร์ คำโพธิ์ทอง. (ม.ป.ป.). ตื่นเถิดลูกโดม : หนังสือต้องห้ามและการตื่นขึ้นของปรีดี พนมยงค์ ก่อน 14 ตุลาฯ. สืบค้น 9 มีนาคม 2569, จาก https://pridi.or.th/th/content/2022/10/1281#_ftnref9

ราชบัณฑิตยสถาน. (2472). รายนามหนังสือพิมพ์ข่าวซึ่งออกเป็นระยะในประเทศไทย. พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

รายงานเสาวนา บอกเล่าประวัติศาสตร์เดือนตุลา ผ่านงานวรรณกรรม. (ม.ป.ป.). ประชาไท. สืบค้น 19 ธันวาคม 2568, จาก <https://prachatai.com/journal/2013/09/48970>

วิทยากร เชียงกุล. (2544). คู่มือนักอ่านและผู้เฝ้าการเรียนรู้. กรุงเทพฯ: สายธาร.

วิทยากร เชียงกุล. ไม่มีข่าวจากเสนีย์ เสาวพงศ์. จัดรึส 3. ตุลาคม 2513: ใน เสนีย์ เสาวพงศ์. ปีศาจ. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศรีกรุง. 2469. 3: หจข. ร.7. บ.11/2 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 7 เบ็ดเตล็ด เรื่อง ประกาศตั้งราชบัณฑิตสภาและกรรมการฯ. 15-19 เม.ย.2469.

สจข. ร.7 บ.11.3/1. (2468). เรื่องประณีตศิลป์. 15 ก.พ. 2468: ใน. กัณฐิกา ศรีอุดม. ราชบัณฑิตยสภาในรัชกาลที่ 7: การสืบสานพระราชกรณียกิจ ด้านการศึกษา. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยรังสิต. 13. 2. มกราคม-มิถุนายน 2561.

สรุปข้อรายละเอียดของหน่วยงานของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. (ม.ป.ป.). สืบค้น 18 สิงหาคม 2568, จาก [suspicious link removed]

สังคมศาสตร์ ปรัชญา. (ม.ป.ป.). สืบค้น 23 สิงหาคม 2568, จาก [suspicious link removed]

สมาคมนักข่าวนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย. (ม.ป.ป.). พระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔. สืบค้น 12 มีนาคม 2569, จาก <https://tja.or.th/view/media-law/830>

สุพรรณิ วรธ. (2519). ประวัติการประพันธ์นวนิยายไทย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). (2565). สยามพิมพ์การ: ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุภาพันท์ บุญสะอาด. (2517). ประวัติหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง.

สุรัตน์ นุ่มนนท์. (ม.ป.ป.). ไซ้ดรวนหนังสือพิมพ์. กรุงเทพฯ: สวนหนังสือ.

สุวิมล รุ่งเจริญ. (2526). บทบาทของนักหนังสือพิมพ์ในการเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. 2490-2501 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.

เสนีย์ เสาวพงศ์. (2548). ความรักของวิลยา. กรุงเทพฯ: มติชน.

เสนีย์ เสาวพงศ์. (ม.ป.ป.). ปีศาจ (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: มติชน.
 เสรี นิกร. (2499, 22 กันยายน). จากหน้าต่างสยามนิกร. *สยามนิกร*.
 เสถียร จันทิมาธร. (2524). *สายธารวรรณกรรมเพื่อชีวิตของไทย*.

กรุงเทพฯ: เจ้าพระยา.

หจข. ร.7. บ.11/2. (2469). เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 7 เบ็ดเตล็ด
 เรื่อง ประกาศตั้งราชบัณฑิตสภาและกรรมการฯ (15-19 เม.ย.
 2469)

หจข. ร.7 บ.11.3/1. (2468). *เรื่องประณิตศิลป์* (15 ก.พ. 2468)

หจข. ร.7 บ. 11.3/7. (2473-2475). เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 7
 เบ็ดเตล็ด เรื่อง แผนกศิลปากร และเรื่องให้เจ้าพระยาวรวงศาไป
 ทำการแทนอุปนายก และเรื่องโอนงานแผนกก่อสร้างจากศิลปากร
 ไปอยู่กระทรวงวัง (11 มี.ค. 2473-12 ส.ค.2475)

หจข.ร.7 บ.11/10. (2476). เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 7 เบ็ดเตล็ด
 เรื่อง ก. การประกวดแต่งหนังสือสอนเด็ก (แผนกวรรณคดี) ข.
 เรื่องประกวดแต่งหนังสือสอนเด็ก (แจกในงานวิสาขะ). (23 พ.ย.
 2469-27 ก.ค.2476).

หจข. 7/2494. (2494). เบ็ดเตล็ด 3 ก. ข้าราชการโฆษณาการ วันที่
 2 กรกฎาคม 2494

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายครุฑชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา
 ณ วัดธาตุทอง วันที่ 18 มกราคม 2514. (2514). ม.ป.ท: โรงพิมพ์
 กรมแผนที่ทหาร.

อู่ เชียงหยาง. (2023). จาก จนกว่าเราจะพบกันอีก ถึง แลไปข้างหน้า: การ
 ศึกษาการพัฒนาศิลปะการสร้างนวนิยายเพื่อชีวิตของศรีบูรพา.
วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 23(2).

ภาษาอังกฤษ

Anderson, B. (2016). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised ed.). London: Verso.

Hobsbawm, E. (2006). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

พลวัตเมืองใหญ่กับความเหลื่อมล้ำทางการอ่าน:
การเข้าถึงทรัพยากรการเรียนรู้
ของเยาวชนหลากหลายชนชั้นในเชียงใหม่
พิสิษฐ์ นาสี

บทนำ

การอ่านได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางว่าเป็นทักษะพื้นฐานและปฏิบัติการทางวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อการสร้างความรู้ จินตนาการ และการมีส่วนร่วมของพลเมืองในสังคมสมัยใหม่ อย่างไรก็ตาม ประเทศไทยยังคงเผชิญกับความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงหนังสือและกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน ซึ่งสะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำทางการเรียนรู้ และส่งผลกระทบต่อโอกาสในการพัฒนาตนเองและคุณภาพชีวิตด้วย (ศรัณภัทร โชติมนกุล, 2568) ข้อมูลเชิงประจักษ์ทั้งหลายต่างตอกย้ำภาพรวมที่ว่า “ยิ่งห่างกรุงเทพฯ ยิ่งห่างหนังสือ” โดยพบว่า มีช่องว่างระหว่างภูมิภาคที่อ่านหนังสือสูงสุดกับต่ำสุดต่างกันถึงร้อยละ 18.6 ใน พ.ศ. 2561 (สำนักงานอุทยานการเรียนรู้, 2562) ในขณะที่สถานการณ์เด็กและสตรี พ.ศ. 2562 พบว่า เด็กในกรุงเทพฯ มีหนังสืออ่านที่บ้านถึงร้อยละ 63 ในขณะที่ภาคเหนือมีเพียงร้อยละ 38 (เบนาร์นิวส์ อ้างถึงใน ประชาไท, 2567) โดยปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับความเหลื่อมล้ำนี้มีความซับซ้อนตั้งแต่ระดับนโยบาย โครงสร้างพื้นฐานที่แตกต่างกัน ไปจนถึงสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของท้องถิ่นและครัวเรือน ซึ่งรวมถึงการขาดแคลนร้านหนังสือ (ประชาไท, 2567)

ในขณะที่การศึกษาส่วนใหญ่มุ่งความสนใจไปที่ความเหลื่อมล้ำระหว่างเมืองหลวงกับส่วนภูมิภาค อีกส่วนหนึ่งมุ่งเน้นความเหลื่อมล้ำ

ระหว่างเมืองกับชนบท โดยมีข้อเสนอสำคัญคือการลดช่องว่างความเจริญระหว่างเมืองกับชนบท เพื่อให้เกิดความเท่าเทียมในการเข้าถึงโอกาสทางการอ่าน (สำนักงานอุทยานการเรียนรู้, 2562; ประชาไท, 2567; ศรีนภัทร โชติมนกุล, 2568; Boonaree et al., 2018) ซึ่งมีคุณูปการที่ทำให้เห็นผลวัดของการอ่านในภาพรวมของประเทศ อย่างไรก็ตาม ความเหลื่อมล้ำในระดับพื้นที่ในมิติที่ซับซ้อนกว่านั้นยังไม่ได้ได้รับความสนใจเท่าที่ควร เช่น ในบริบทของการกลายเป็นเมืองที่ศูนย์กลางของการพัฒนาสร้างความเหลื่อมล้ำให้กับผู้คนแม้อยู่ในเมืองเหมือนกัน (สุปรียา หวังพัชรพล, 2561; United Nations, 2019) เชียงใหม่ถือเป็นตัวอย่างของเมืองระดับภูมิภาคที่มีพลวัตสูง และกำลังเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยการเติบโตของเมืองที่หลากหลายในมิติทางกายภาพ เศรษฐกิจ และประชากร ก่อให้เกิดความหนาแน่นเฉพาะจุดและการกระจายทรัพยากรสาธารณะที่ไม่ทั่วถึง (Johnson, 2014; อติศักดิ์ กันทะเมืองลี, 2564; พิสิษฐ์ นาสี และชัยพงษ์ สำเนียง, 2567)

งานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยที่มีแนวคิดหลัก คือ วัฒนธรรมการอ่านและระบบนิเวศที่ส่งเสริมการอ่านของสังคมไทย โดยบทความต้องการเชื่อมโยงสภาพการณ์ความเหลื่อมล้ำหลากหลายมิติในเมืองกับปฏิบัติการทางวัฒนธรรมเพื่อส่งเสริมการอ่านที่เข้าถึงได้โดยถ้วนหน้า ที่ผ่านมาพบว่า การศึกษาในประเทศไทยที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการอ่านในห้องถิ่นมักเน้นไปที่กลไกหลักของรัฐคือ สำนักงานส่งเสริมการเรียนรู้ (สกร. หรือ กศน. เดิม) ซึ่งดูแลห้องสมุดประชาชนและห้องสมุดประจำศูนย์ส่งเสริมการเรียนรู้ประจำอำเภอและตำบล (สกร.) เช่น ที่นำเสนอโดย วิเชียร มั่นแหล่ และพงศ์ศักดิ์ สังขปัญญ (2565) น้อย คันชังทอง และปราณี ชื้ออุทิศกุล (2564) อภินพ นิลพันธ์ และคณะ (2565) และถาวร พลดี (2567) ซึ่งถึงแม้จะมีการกล่าวถึงความท้าทายด้าน

งบประมาณ บุคลากร และความร่วมมือกับท้องถิ่น แต่ยังให้ภาพที่จำกัดของการเติบโตอย่างมีส่วนร่วม และการมองหาแนวทางปฏิบัติที่สร้างรูปธรรมของการเปลี่ยนแปลงจากฐานราก งานวิจัยนี้จึงต้องการขยายการวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างพื้นฐานและระบบนิเวศของเมืองว่าเอื้ออำนวยหรือเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงทรัพยากรการอ่านและกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการอ่านของกลุ่มคนต่าง ๆ โดยเฉพาะกลุ่มคนชายขอบอย่างไร ภายใต้บริบทของความเหลื่อมล้ำในเมืองใหญ่นอกกรุงเทพฯ

การวิจัยนี้ ใช้เมืองเชียงใหม่เป็นกรณีศึกษาในฐานะตัวอย่างของเมืองใหญ่ในส่วนภูมิภาค (เมืองรอง/second-tier city) ที่สะท้อนปัญหาความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงหนังสือ พื้นที่การอ่านและกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนชายขอบ เช่น คนจนเมือง แรงงานข้ามชาติและชาติพันธุ์ ที่มีข้อจำกัดจากสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม และสถานะทางกฎหมาย รวมทั้งมีทุนทางวัฒนธรรมน้อย ปัญหาดังกล่าวยังเชื่อมโยงกับข้อจำกัดเชิงนโยบายและการกระจายทรัพยากรการอ่านของรัฐและการออกแบบเมือง ตลอดจนกิจกรรมของห้องสมุดโรงเรียนที่ไม่สามารถตอบสนองต่อผู้อ่านที่หลากหลายได้อย่างเท่าเทียม โดยประยุกต์ใช้แนวคิดความยุติธรรมเชิงพื้นที่ (spatial justice) การศึกษาในบริบทเมือง (urban education) และทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) มาสร้างกรอบการวิเคราะห์

การเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วยการวิจัยเอกสารเพื่อสำรวจทั้งแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับนโยบายและโครงการส่งเสริมการอ่าน และการวิจัยภาคสนามระหว่างเดือนมกราคม - กันยายน 2568 อันประกอบด้วย 1) การสำรวจเชิงกายภาพในโครงสร้างพื้นฐานและระบบนิเวศของเมืองเชียงใหม่ที่ส่งเสริมการอ่าน โดยเฉพาะที่สามารถเข้าถึงได้โดยถ้วนหน้า ได้แก่ ห้องสมุด

ประชาชน บ้านหนังสือชุมชนและตู้หนังสือในพื้นที่สาธารณะ รวม 15 แห่ง 2) การสัมภาษณ์เชิงลึก โดยใช้คำถามแบบกึ่งโครงสร้างกับผู้ให้ข้อมูลหลักและผู้ให้ข้อมูลรอง ได้แก่ เยาวชนซึ่งเป็นนักเรียนจากโรงเรียนในเขตเมือง 4 แห่ง จำนวน 8 ราย (แบ่งเป็นโรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่ที่มีชื่อเสียง 2 แห่ง และโรงเรียนสังกัดเทศบาลและการกุศลของวัด 2 แห่ง) ตัวแทนภาคประชาสังคม “เครือข่ายเชียงใหม่อ่าน” จำนวน 2 ราย และ “Spark U Lanna” ซึ่งเป็นผู้มีส่วนร่วมในโครงการเชียงใหม่เมืองแห่งการเรียนรู้ จำนวน 1 ราย ผู้อำนวยการหอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่และบรรณารักษ์ รวม 2 ราย บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนเชียงใหม่ จำนวน 1 ราย บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่ จำนวน 1 ราย บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนเทศบาลนครเชียงใหม่ จำนวน 1 ราย บรรณารักษ์และครูประจำห้องสมุดโรงเรียนในเขตเมืองเชียงใหม่ 4 แห่ง (รวม 6 ราย) และ 3) การสังเกตการณ์ในห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ ห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่ ห้องสมุดประชาชนเทศบาลฯ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษกฯ ห้องสมุดประจำโรงเรียนทั้ง 4 แห่ง บ้านหนังสือชุมชนของ สกร. 9 แห่ง ตู้หนังสือสาธารณะของเครือข่ายเชียงใหม่อ่าน 2 แห่ง ห้องสมุดเฉพาะทางและร้านหนังสือคาเฟ่ 5 แห่ง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการอ่านที่จัดขึ้นโดยเครือข่ายกรณีศึกษา เช่น วันรักการอ่าน โดย สกร. จังหวัด กิจกรรมอบรมเชิงปฏิบัติการ Learning Together และเทศกาลนิทานสาระท้องถิ่น ภาคเหนือ โดยเครือข่ายเชียงใหม่อ่าน และการเสวนาในหัวข้อ “เมื่อเมืองอ่าน: เสวนาว่าด้วยการอ่านของท้องถิ่น” ภายในงาน CMU Book Fair ประจำปี 2568 ซึ่งโครงการวิจัยจัดร่วมกับสำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน 2568 โดยมีวิทยากรจำนวน 5 ราย ประกอบด้วยตัวแทนนักเขียนอิสระในเชียงใหม่

ตัวแทนจากเครือข่ายเชียงใหม่อ่านและภาคีการอ่านและการเรียนรู้ จังหวัดเชียงใหม่ ตัวแทนจากร้านหนังสืออิสระในเมืองเชียงใหม่ รวมทั้ง ตัวแทนจากพรรคการเมืองที่มีนโยบายส่งเสริมการอ่าน ได้แก่ พรรค ประชาชน

ข้อค้นพบ

ในส่วนนี้จะเป็นการนำเสนอข้อค้นพบสำคัญ โดยแบ่งการนำเสนอ ออกเป็นสามหัวข้อหลัก ได้แก่ 1) เชียงใหม่: เมื่อเมืองเติบโตแต่การอ่าน เหลือมลั 2) พื้นที่ไม่เป็นกลาง: ปฏิบัติการส่งเสริมการอ่านของโรงเรียน หลากชนชั้นในเมืองเชียงใหม่ และ 3) วัฒนธรรมการอ่านและความเหลื่อมล้ำ เชิงซ้อนของเยาวชนเมืองเชียงใหม่

1) เชียงใหม่: เมื่อเมืองเติบโตแต่การอ่านเหลื่อมล้ำ

เชียงใหม่คือเมืองที่กำลังเติบโต มีความสำคัญในฐานะเมืองรอง พื้นที่ชั้นในหรือแกนกลางอย่างเทศบาลนครเชียงใหม่มีพื้นที่กว่า 40.216 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอเมืองเชียงใหม่ (เทศบาลนครเชียงใหม่, 2568) ถือเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของภาคเหนือ ปัจจุบันเมืองเชียงใหม่ได้ขยายตัวออกไปครอบคลุมพื้นที่รอบนอก หรือเมืองบริวาร เกิดเป็นภูมิภาคเมืองต่อเนื่องที่ไม่จำกัดเพียงขอบเขต การปกครอง การขยายตัวแบบกระจายอย่างรวดเร็วนี้สะท้อนให้เห็นผ่านข้อมูลประชากร เช่น ในปี 2566 จังหวัดเชียงใหม่มีประชากร 1,797,075 คน โดยในเขตอำเภอเมืองมีอยู่ 223,363 คน ซึ่งอยู่ในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ไปแล้ว 115,299 คน (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย อ้างถึงใน สำนักงานสถิติจังหวัดเชียงใหม่, 2567) นอกจากนี้ เมืองเชียงใหม่ยังเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาระดับภูมิภาค มี

สถาบันการศึกษาหลายระดับ นับเฉพาะในเขตอำเภอเมืองพบว่าเป็นที่ตั้งของสถาบันอุดมศึกษากว่า 8 แห่ง สถาบันอาชีวศึกษา 6 แห่ง โรงเรียนประถมศึกษาและมัธยมศึกษา 19 แห่ง โรงเรียนนานาชาติ 4 แห่ง โรงเรียนในสังกัดเทศบาลนครเชียงใหม่ อีก 11 แห่ง และโรงเรียนสาธิตของมหาวิทยาลัยอีก 2 แห่ง ทั้งหมดสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองใหญ่ที่รองรับทั้งประชากรท้องถิ่นและประชากรแฝงจากภายนอกอีกเป็นจำนวนมาก

โดยสรุป เมืองเชียงใหม่ในปัจจุบันมีพลวัตสูง โดยการเติบโตของเมืองเชียงใหม่ที่มีความหลากหลาย ทั้งในเชิงกายภาพ เศรษฐกิจ และประชากร ก่อให้เกิดปัญหาการกระจายตัวของเมืองแบบไร้ทิศทาง โดยสามารถสรุปลักษณะเฉพาะได้ดังต่อไปนี้ 1) มีความหนาแน่นเฉพาะจุดซึ่งก่อให้เกิดปัญหาในการจัดการสาธารณูปโภคสาธารณูปการ 2) มีความเหลื่อมล้ำด้านการเข้าถึงทรัพยากรและบริการสาธารณะ การขยายตัวของเมืองแบบไร้ทิศทางได้สร้างความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงบริการต่าง ๆ เช่น การขนส่งสาธารณะ การศึกษาและการเรียนรู้ การสาธารณสุข และพื้นที่สีเขียว กลุ่มประชากรบางส่วนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่บริเวณที่ห่างไกลออกไป มีสิทธิเข้าถึงบริการเหล่านี้น้อยลง 3) มีความเหลื่อมล้ำด้านรายได้และสถานะทางสังคม ปัญหานี้มีความสำคัญอย่างมาก เพราะผลของการขยายตัวของเมืองแบบไร้ทิศทางนี้ปรากฏให้เห็นในการที่กลุ่มประชากรที่มีรายได้ปานกลางถึงสูง มีความสามารถในการสร้างหรือการอพยพไปในพื้นที่ที่มีคุณภาพเหมาะสมกับลักษณะของเมืองสมัยใหม่ เช่น บ้านจัดสรรหรือคอนโดมิเนียมในพื้นที่สำคัญ ๆ ในขณะที่ประชากรที่มีรายได้ต่ำหรือแรงงานข้ามชาติและคนจนในเมืองถูกกันออกจากแนวทางของตลาดอสังหาริมทรัพย์ ให้อยู่ในพื้นที่ชั้นขอบ หรือแหล่งชุมชนที่ค่อนข้างแออัดในเมืองที่ขาดการพัฒนาและดูแลอย่างเหมาะสม และ 4) มีความเหลื่อมล้ำ

ด้านสิทธิและการเลือกปฏิบัติ เพราะนอกเหนือจากความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจแล้ว การขยายตัวแบบไร้ทิศทางของเมืองเชียงใหม่ได้สร้างความเหลื่อมล้ำด้านการเข้าถึงสิทธิ กลุ่มประชากรแฝง เช่น แรงงานข้ามชาติ และคนจนในเมือง มักตกอยู่ในสถานะที่ไม่มีการคุ้มครองด้านแรงงานอย่างเหมาะสม สถานที่อาศัยที่ปลอดภัยส่งเสริมสุขภาวะและถูกสุขลักษณะ หรือการเข้าถึงบริการสาธารณสุขที่มีคุณภาพ การเลือกปฏิบัติต่อกลุ่มคนเหล่านี้เป็นเรื่องที่พบได้บ่อยทั้งในภาวะปกติและภาวะวิกฤตเช่นการแพร่ระบาดของโรคอุบัติใหม่โควิด-19 ที่ผ่านมา (อดิศักดิ์ กัณฑ์เมืองลี, 2564; พิสิษฐ์ นาสี และชัยพงษ์ สำเนียง, 2567; Johnson, 2014)

ดังนั้น เมื่อนำประเด็นข้างต้นมาเฟ้นพิจารณาในด้านโครงสร้างพื้นฐาน และระบบนิเวศของเมืองที่ส่งเสริมการอ่านของเมืองเชียงใหม่ จากการสำรวจในช่วงต้นปี 2568 พบว่า พื้นที่การอ่านของเมืองเชียงใหม่ประกอบด้วย 6 ประเภท ได้แก่

- 1) ห้องสมุดประชาชนของรัฐ (4 แห่ง) ได้แก่ ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่ ห้องสมุดประชาชนศาลาแดง และห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่ (วัดลังกา)
- 2) ห้องสมุดประจำศูนย์การเรียนรู้ระดับตำบล กระจายไปใน 19 ตำบล (ศูนย์ส่งเสริมการเรียนรู้ระดับอำเภอเมืองเชียงใหม่, 2568ก)
- 3) ห้องสมุดในมหาวิทยาลัย
- 4) ห้องสมุดขององค์กรเอกชนต่างประเทศ ได้แก่ ห้องสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (EFEO-École Française d'Extrême-Orient) และ Chiang Mai Christian International Library
- 5) ห้องสมุดเฉพาะด้านโดยองค์กรรัฐ ได้แก่ ห้องสมุดศูนย์สร้างสรรค์การออกแบบ เชียงใหม่ (TCDC)
- 6) ร้านคาเฟ่หนังสือ (ให้บริการพื้นที่ทำงานและบางแห่งจำหน่าย

หนังสือด้วย) เช่น ร้าน Book Re:public ร้าน Tantawan Café ร้าน Anyway Café ร้าน Librarista Chiang Mai ร้าน Chillax Corner by the Booksmith เมื่อพิจารณาต่อในมิติของการอ่านผ่านโครงสร้างพื้นฐานและระบบนิเวศของเมือง พบถึงความเหลื่อมล้ำอันเนื่องมาจากมีพื้นที่การอ่านเพียง 4 แห่งเท่านั้นที่มีศักยภาพในการส่งเสริมการอ่านที่เหมาะสมสำหรับบุคคลทั่วไปและให้บริการฟรีอย่างแท้จริง จึงถือว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับการเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่เช่นนี้ สถานที่เหล่านั้น ได้แก่ ประเภทที่หนึ่งที่น่าสนใจอย่างต้น ในขณะพื้นที่การอ่านอื่น ๆ สร้างข้อจำกัดทั้งการเดินทาง ค่าใช้จ่าย และการให้บริการเฉพาะกลุ่มบุคคล ยกตัวอย่าง ศูนย์ TCDC ที่มีเฉพาะหนังสือด้านการออกแบบ เป็นภาษาอังกฤษทั้งหมด และมีค่าสมัครสมาชิก ห้องสมุด EFEO เน้นด้านประวัติศาสตร์ สังคมศาสตร์และเอกสารโบราณ หรือแม้แต่ Chiang Mai Christian International Library ซึ่งสัมพันธ์กับการเผยแพร่คริสต์ศาสนา

ในส่วนต่อไปจะขอให้ภาพพื้นที่ส่งเสริมการอ่านที่เอื้อต่อการเข้าถึงอย่างถ้วนหน้าภายในเมืองเชียงใหม่ทั้ง 4 แห่ง ดังนี้

1) ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ ดำเนินการโดย สกร. จังหวัด ตั้งอยู่บนถนนห้วยแก้ว ตำบลช้างเผือก อาคารด้านหน้าอยู่เยื้องกับศูนย์การค้ากาดสวนแก้ว (ปิดกิจการ) ห่างจากคูเมืองเชียงใหม่เพียงหนึ่งนาที่ สถานที่แห่งนี้มีประวัติความเป็นมาตั้งแต่ปี 2493 และย้ายมาอยู่ในสถานที่ปัจจุบันตั้งแต่ปี 2515 มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อส่งเสริมให้ประชาชนทุกวัยได้มีพื้นที่ในการหาความรู้และพัฒนาตนเอง สนับสนุนการเรียนรู้ตลอดชีวิตและการพัฒนาทักษะที่จำเป็น และเป็นศูนย์ข้อมูลและความรู้ที่ทันสมัยสำหรับชุมชน ตามนโยบายของ สกร. และกระทรวงศึกษาธิการ เปิดให้บริการวันจันทร์ถึงอาทิตย์ ระหว่างเวลา 8:30-19:00 น. และหยุดทุกวันหยุดนักขัตฤกษ์ (ห้องสมุดประชาชน จังหวัดเชียงใหม่, ม.ป.ป.)

ภาพ 1: บรรณารักษ์ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่
(ที่มา: นักวิจัย)

ห้องสมุดแห่งนี้ถือว่ามีความสำคัญมากในแง่ของการส่งเสริมการอ่านให้กับบุคคลทั่วไป เนื่องจากตั้งอยู่ในเมืองที่รายล้อมด้วยแหล่งการค้าและแหล่งที่พักอาศัย ทำให้เดินทางได้สะดวก มีหนังสือครบทุกหมวด รวมถึงวารสาร หนังสือพิมพ์ มีจุดพักผ่อน จุดให้นั่งอ่านและทำงาน มีคอมพิวเตอร์สำหรับการค้นคว้าและสัญญาณอินเทอร์เน็ตไร้สาย (Wi-Fi) มีบริการยืม - คืน มีเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์จำนวนสองคน และเจ้าหน้าที่ประจำอีกสองคนคอยให้บริการในแต่ละวัน ในแต่ละปีจะมีการประชาสัมพันธ์ให้ผู้ใช้นั่งหนังสือใหม่เข้าห้องสมุด นอกจากนี้ ห้องสมุดยังจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านและการเรียนรู้สอดคล้องไปกับการกิจของ ศกร. อำเภอเมืองเชียงใหม่ ในรูปแบบกิจกรรมภายในและออนไลน์ สำหรับบุคคลทั่วไป เช่น บ้านหนังสือชุมชน ห้องสมุดชาวตลาด มีช่องทางสื่อสารหลักกับสาธารณะผ่านสื่อสังคมออนไลน์คือ เพจบุ๊ก “ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ CNXLibrary” และยูทูป “ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่เฉลิมพระเกียรติ ๗๐ พรรษา”

ตัวอาคารได้รับการปรับปรุงครั้งใหญ่เมื่อปี 2565 ออกแบบโดยได้รับแรงบันดาลใจจากบับสา (พื้สา) หรือสมุดโบราณของชาวล้านนา มีขนาดสองชั้น มีพื้นที่ co-learning space ห้องหนังสือนิทานสำหรับเด็ก ห้องการเรียนรู้สำหรับมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช (มสธ.) ห้องเรียนรู้ภาษาจีนและภาษาเกาหลี นิทรรศการ และห้องประชุม อย่างไรก็ตาม ระหว่างเดือนมกราคม - พฤษภาคม 2568 มีการปิดปรับปรุงอีกครั้งเนื่องจากระบบไฟฟ้า เครื่องปรับอากาศ และการตกแต่งภายใน ยังไม่สมบูรณ์เพราะข้อจำกัดเรื่องงบประมาณ

สำหรับสถานการณ์นโยบายส่งเสริมการอ่านภายใต้ ศกร. นั้น บรรณารักษ์ผู้มีประสบการณ์กว่าสี่สิบปีให้ข้อสังเกตว่า มีการปรับลดงบประมาณเรื่อยมาในช่วงการเปลี่ยนผ่านเป็น ศกร. (พระราชบัญญัติส่งเสริมการเรียนรู้ พ.ศ. 2566) จากก่อนหน้านี้อยู่ที่ปีละประมาณ 30,000 บาท

เมื่อมีการปรับโครงสร้างมาเป็นสำนักงานการศึกษาออกโรงเรียนและการศึกษาตามอัธยาศัย (กศน.) ลดลงเหลือประมาณ 20,000 บาท และเมื่ออยู่ภายใต้กรมส่งเสริมการเรียนรู้กลับได้รับงบประมาณเพียง 10,000 บาท โดยผู้บริหารมีความเข้าใจว่าคนทั่วไปหันมาอ่านหนังสือผ่านช่องทางออนไลน์มากขึ้น โดยอาศัยการสำรวจจากบางสำนัก อย่างไรก็ตาม สิ่งนี้อาจไม่ได้สะท้อนภาพความจริงในพื้นที่ของเมืองเชียงใหม่ เพราะ

“อันนี้ คือถ้าคุณมาถามในห้องสมุดจริง ๆ คนยังชอบอ่านหนังสือนะ เพราะว่าอ่านในนี้แล้วเค้าบอกปดตา” (บรรณารักษ์ประจำห้องสมุด, การสื่อสารส่วนบุคคล, 24 เมษายน 2568)

นอกจากนี้ หนังสือพิมพ์รายวันจากที่เคยรับวันละสามฉบับกลับถูกปรับลดเหลือเพียงฉบับเดียว ส่วนวารสารนั้นถูกปรับลดเหลือสี่เล่มต่อเดือน อย่างไรก็ตาม ความย้อนแย้งที่เกิดขึ้นคือ ต้นสังกัดเองก็ไม่มีงบประมาณสนับสนุนการซื้อหนังสือออนไลน์ ซึ่งการซื้อแต่ละครั้งจะมีราคาแพงกว่านี้มาก ในขณะที่เคยมีการทดลองนำหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ (e-book) มาทดลองให้บริการฟรีจากบางสำนักพิมพ์ ซึ่งผลปรากฏว่าแทบไม่มีการเข้าใช้ ในสถานการณ์เช่นนี้อาจทำให้การส่งเสริมการอ่านของห้องสมุดขาดความต่อเนื่องได้ ทั้งหมดจึงนำไปสู่การเรียกร้องไปยังส่วนกลางร่วมกับเครือข่ายห้องสมุดประชาชนในจังหวัดภาคเหนือ ทว่ายังไม่ได้รับการตอบสนองจากส่วนกลาง นอกเหนือจากงบประมาณซื้อหนังสือดังกล่าว ในส่วนอื่น ๆ ก็มีการปรับลดลงอย่างต่อเนื่อง ที่สำคัญคืองบสำหรับจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านตลอดทั้งปี (จัดเดือนละหนึ่งครั้ง) ทั้งในและนอกสถานที่ ซึ่งได้รับเพียง 16,000 บาทต่อปีสำหรับห้องสมุดสองแห่งซึ่งไม่เคยเพียงพอ การแก้ปัญหาที่ผ่านมาคือ การทำงานร่วมกับเครือข่าย

ภาพ 2: บรรยากาศห้องสมุดประชาชนศาลาแดง
(ที่มา: นักวิจัย)

เพื่อแบ่งปันทรัพยากรอย่างชมรมห้องสมุด เครือข่ายเชียงใหม่อ่าน และ โครงการเชียงใหม่เมืองแห่งการเรียนรู้ ส่วนหนังสือใช้การรับบริจาคผ่าน โครงการบรรณสัญจร ซึ่งมีความเสี่ยงสูงที่จะได้รับหนังสือที่ไม่ตรงกับความต้องการของผู้อ่าน (บรรณารักษ์ประจำห้องสมุด, การสื่อสารส่วนบุคคล, 24 เมษายน 2568)

2) ห้องสมุดประชาชนศาลาแดง ดำเนินการโดยสำนักงานการศึกษา เทศบาลนครเชียงใหม่ ตั้งอยู่บนถนนวัวลาย ตำบลช้างคลาน (ตรงข้ามกับ สุสานหายยา) เป็นห้องสมุดประชาชนเพียงแห่งเดียวที่ดำเนินการโดย เทศบาลนครเชียงใหม่ บอร์ดประชาสัมพันธ์ภายในอาคารระบุว่า มีประวัติ การเปิดให้บริการตั้งแต่ปี 2513 โดยย้ายมาอยู่ในสถานที่ปัจจุบันตั้งแต่ เดือนตุลาคม 2528 ซึ่งอยู่ในชุมชนศาลาแดง เปิดให้บริการวันอังคาร - เสาร์ เวลา 8:00-18:00 น.

ห้องสมุดให้บริการหนังสือและทรัพยากรสารสนเทศแก่ประชาชน ทั่วไป สามารถเข้าถึงได้สะดวกเพราะอยู่ในเขตชุมชน รายล้อมด้วยบ้าน และหอพัก ตัวอาคารหนึ่งชั้นแบ่งพื้นที่ใช้สอยเป็นมุมเด็ก มุมวารสาร และ มุมหนังสือ มีโต๊ะนั่งอ่านและทำงาน มีคอมพิวเตอร์สำหรับสืบค้น มีสัญญาณ Wi-Fi มีน้ำดื่ม มีบริการยืม - คืน เปิดเครื่องปรับอากาศและเครื่องฟอกอากาศ ตลอดเวลา และมีบรรณารักษ์ประจำจำนวนหนึ่งคน มีช่องทางหลักเพื่อ สื่อสารกับสาธารณะผ่านสื่อสังคมออนไลน์คือ เฟซบุ๊ก “ห้องสมุดประชาชน ศาลาแดง” อย่างไรก็ตาม ปริมาณการเข้าใช้ห้องสมุดนี้ถือว่าอยู่ในระดับต่ำ ข้อมูลจากบอร์ดในห้องสมุดที่แสดงจำนวนผู้ใช้ในแต่ละเดือนระบุว่า ระหว่าง เดือนตุลาคม 2567 - เมษายน 2568 มีผู้เข้าใช้จำนวน 1,139 คน เฉลี่ย เดือนละประมาณ 190 คน

3) ห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่ (วัดลังกา) ดำเนินการ โดย ศกร. อำเภอเมืองเชียงใหม่ ตั้งอยู่ในพื้นที่วัดลังกา ตำบลฟ้าฮ่าม เป็น

ภาพ 3: บรรยากาศห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่
(ที่มา: นักวิจัย)

ส่วนหนึ่งของเครือข่ายห้องสมุดประชาชนในจังหวัดเชียงใหม่ ให้บริการหนังสือและสื่อการเรียนรู้ หมวดหนังสือทั่วไป หนังสือเด็ก วารสาร เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับประชาชนทั่วไปและนักศึกษาของ ศกร. ตำบลฟ้าฮ่าม (ซึ่งอยู่ห่างออกไปเล็กน้อย) มีหน้าที่ให้บริการหนังสือและสื่อการเรียนรู้ ส่งเสริมการอ่านของประชาชน และจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านในชุมชน รวมถึงกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้อื่น ๆ ร่วมกับ ศกร. ระดับอำเภอและตำบลโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย เช่น บ้านหนังสือชุมชนและห้องสมุดชาวตลาด เปิดให้บริการวันอาทิตย์ - พุธสัปดาห์ เวลา 10:00-18:00 น. และหยุดวันนักขัตฤกษ์ มีช่องทางสื่อสารสาธารณะหลักคือ เฟซบุ๊ก “ห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่” และยูทูป “ห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่ เชียงใหม่”

ตัวอาคารปรับใช้หอไตรชั้นที่หนึ่งของวัดลังกา (ซึ่งมีอยู่สามชั้น) แบ่งเป็นมุมหนังสือพิมพ์ มุมวารสารและมุมหนังสือ มุมอบรมอาชีพ มีโต๊ะนั่งอ่านและทำงาน โซฟาพักผ่อน มีสัญญาณ Wi-Fi มีน้ำดื่ม มีบริการยืม - คืน และมีบรรณารักษ์ประจำหนึ่งคน แต่ไม่มีเครื่องปรับอากาศ และคอมพิวเตอร์สำหรับสืบค้นข้อมูลเนื่องจากเหตุการณ์น้ำท่วมครั้งใหญ่เมื่อปี 2567 เช่นเดียวกับห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดแห่งนี้แสดงความกังวลถึงแนวโน้มงบประมาณสนับสนุนที่ลดน้อยลง โดยในปีงบประมาณ 2567 ได้รับงบประมาณ 33,070 บาท โดยงบที่ใช้ในการจัดซื้อหนังสือใหม่คือ 10,000 บาท ในขณะที่วารสารและหนังสือพิมพ์มีงบประมาณจัดซื้อที่ 4,660 บาท (บรรณารักษ์ประจำห้องสมุด, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 13 พฤษภาคม 2568) ในส่วนของผู้ใช้บริการนั้นพบว่า มีจำนวนลดลงเรื่อยมา กล่าวคือ ในช่วงเดือนมกราคม - มีนาคม 2568 มีผู้เข้าใช้รวมกันเพียง 66 คน ส่วนเดือนพฤษภาคมในวันที่เข้าไปสังเกตการณ์ (13 พฤษภาคม 2568 ก่อน 16:00 น. เพียงเล็กน้อย)

มีผู้เข้าใช้สื่คน รวมผู้วิจัยแล้ว (จากสมุดบันทึกการเข้าใช้) สิ่งที่น่าสังเกตในส่วนนี้คือ ข้อมูลในบอร์ดประกาศของห้องสมุดซึ่งแสดงจำนวนผู้ใช้บริการห้องสมุดและผู้รับบริการที่มีจำนวนมากถึง 5,460 คน ซึ่งมากกว่าจำนวนที่ตั้งเป้าหมายไว้ที่ 1,730 คน โดยบรรณารักษ์ให้ข้อมูลว่า เป็นการนับรวมกับกิจกรรมส่งเสริมอาชีพที่ดำเนินการตลอดทั้งปี ซึ่งปรากฏว่ามีผู้สนใจจำนวนมาก ทำให้ในช่วงหลังกิจกรรมเหล่านี้ถูกใช้เป็นกลยุทธ์สำคัญในการปรับตัวเพื่อดึงดูดผู้ใช้บริการ ตัวอย่างผลงานและอุปกรณ์ของการฝึกอบรมถูกจัดแสดงกระจายอยู่ตามมุมต่าง ๆ ของห้องสมุด เช่น เครื่องจักสาน ของชำร่วย หัตถกรรมพื้นบ้าน และตุ๊กตขนม

4) หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่ เป็นหอสมุดแห่งชาติประจำภาคเหนือ ตั้งอยู่บนถนนบุญเรืองฤทธิ์ ตำบลหายยา ติดกับโรงเรียนวัฒโนทัยพายัพ อยู่ภายใต้การดูแลของสำนักงานศิลปากรที่ 7 เชียงใหม่ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม หอสมุดแห่งนี้มีประวัติการก่อตั้งและเปิดให้บริการตั้งแต่เดือนสิงหาคม 2532 เนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งของหอสมุดแห่งชาติ จึงมีหน้าที่ที่หลากหลายเช่นหอสมุดแห่งชาติที่กรุงเทพฯ เปิดให้บริการในวันอังคาร - เสาร์ ระหว่างเวลา 9:00-17:00 น. และหยุดทุกวันนักขัตฤกษ์ (หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่, 2563) ตัวอาคารมีสองชั้นขนาดใหญ่ ประกอบด้วยเจ็ดห้องบริการให้บริการหนังสือทั่วไป หนังสือที่จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร วารสาร หนังสือพิมพ์ หนังสือหายาก เอกสารโบราณ คัมภีร์ใบลานและสมุดไทย อนุสรณ์งานศพ หนังสือและสื่อการเรียนรู้สำหรับเด็กและเยาวชน บอร์ดเกม มุมหนังสือเกาหลี และ smart library ให้บริการฐานข้อมูลออนไลน์ สื่อโสตทัศนวัสดุ มีสัญญาณ Wi-Fi พร้อมเครื่องปรับอากาศ ในแต่ละห้องมีเจ้าหน้าที่ให้บริการทั้งบรรณารักษ์และพนักงานกว่าหกคน แต่ไม่มีบริการยืม - คืน นอกจากนี้ยังมีช่องทางหลักเพื่อสื่อสารสาธารณะคือ เฟซบุ๊ก

“หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่ NL.CNX” และ TikTok “@nl.cnx” โดยรวมในเชิงกายภาพและทรัพยากรถือว่าเป็นห้องสมุดสาธารณะที่ใหญ่ที่สุดในจังหวัดเชียงใหม่และภาคเหนือ

ด้วยภารกิจหลักที่ส่งตรงมาจากกรมศิลปากร คืองานด้านการอนุรักษ์ ดังนั้น การให้บริการของห้องสมุดแห่งนี้จึงจำเป็นต้องยึดนโยบายหลักคือ เน้นให้บริการนักวิจัยและนักศึกษารวมถึงบุคคลทั่วไปที่สนใจเรื่อง วัฒนธรรมล้านนา ประวัติศาสตร์ ศิลปะ วรรณกรรมและวรรณคดี ซึ่งจะแตกต่างจากภารกิจของห้องสมุดประชาชนทั่วไป ผู้ใช้อีกกลุ่มที่มีมาเป็นประจำ คือญาติคนไข้ในโรงพยาบาลมหาราชนครเชียงใหม่ ที่จะเข้ามาใช้พื้นที่เพื่อพักผ่อนหรืออ่านรอญาติ เนื่องจากอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน นอกจากนี้ยังมีการปรับกิจกรรมให้เหมาะสมกับลักษณะของเมืองเชียงใหม่ เช่น โปรแกรมพาชมห้องสมุดในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ และกิจกรรมนันทนาการ ดังที่ผู้อำนวยการเล่าว่า

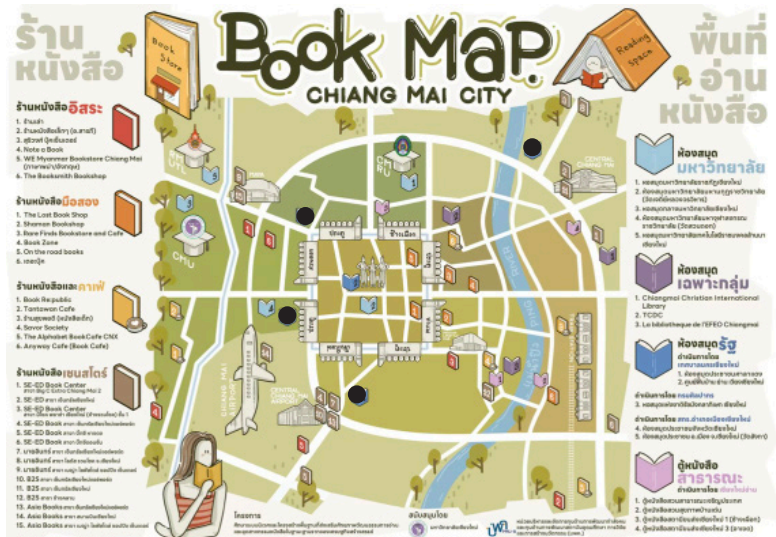
“เราเป็นแนว recreation อย่างห้องสมุดมันนันทนาการได้ด้วยใช่ไหม ให้เป็นแบบ reading เหมือนกับบริการอ่าน แต่เราก็นันทนาการได้ด้วย พวกนี้มันสามารถอยู่ในห้องสมุดได้” (ผู้อำนวยการหอสมุด, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 26 กุมภาพันธ์ 2568)

ในส่วนของแนวโน้มของผู้ใช้บริการและงบประมาณที่ได้รับ จากข้อมูลพบว่า มีลักษณะสวนทางกัน กล่าวคือ ในส่วนของผู้เข้าใช้บริการมีจำนวนเพิ่มขึ้น โดยผู้อำนวยการกล่าวว่าในบรรดาหอสมุดแห่งชาติทั้ง 11 ศูนย์ ทั่วประเทศยกเว้นกรุงเทพฯ หอสมุดที่จังหวัดเชียงใหม่มีจำนวนผู้เข้าใช้บริการมากที่สุด โดยให้เหตุผลถึงการเป็นเมืองขนาดใหญ่ มีสถานที่ตั้งที่เดินทางได้สะดวก และมีพื้นที่เชิงกายภาพที่ใหญ่โต และที่สำคัญ เป็นเมือง

การศึกษาที่มีทั้งนักวิจัย นักวิชาการ และนักศึกษาเข้ามาใช้บริการอยู่เสมอ รวมถึงการตั้งอยู่ใกล้กับโรงพยาบาลขนาดใหญ่ สิ่งที่สามารถเห็นได้ชัดในช่วงหลายปีให้หลังคือ การมีนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติเข้ามาใช้บริการ โดยเฉพาะที่มาเป็นครอบครัว ซึ่งมักจะพาเด็กมาพักผ่อนนั่งเล่นในห้องเด็กและเยาวชน กระทั่งมีการบริจาคหนังสือภาษาต่างประเทศจากนักท่องเที่ยวจนทำให้เกิดมุมหนังสือภาษาเกาหลีขึ้นมา ในขณะที่มีแนวโน้มเชิงบวกของจำนวนผู้เข้าใช้บริการ แต่ปรากฏว่างบประมาณที่ได้รับจัดสรรกลับมีแนวโน้มลดลงเฉลี่ยร้อยละ 5 ต่อปี โดยปัจจุบันงบประมาณสำหรับการซื้อหนังสือทั้งหมดคือ 20,000 บาทต่อปี ในขณะที่มีค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ในการดูแลโดยภาพรวมที่เพิ่มสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม หนังสือใหม่ที่ใช้งบประมาณจากหอสมุดแห่งชาติอีกส่วนหนึ่งจะถูกส่งมายังเครือข่ายทั่วประเทศอีกประมาณ 2-3 ครั้งต่อปี แต่จะเป็นหนังสือประเภทวิชาการและที่เกี่ยวข้องกับพันธกิจของกรมศิลปากร ซึ่งอาจจะไม่ตรงกับความต้องการของผู้ใช้ (ผู้อำนวยการหอสมุดและบรรณารักษ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 26 กุมภาพันธ์ 2568)

ภาพ 4: บรรยากาศของหอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่
(ที่มา: ผู้วิจัย)

ภาพ 5: แผนที่แสดงจุดสีบ้านที่ตั้งของห้องสมุดสาธารณะ
ในเมืองเชียงใหม่ทั้ง 4 แห่ง¹
(ที่มา: โครงการวิจัย, 2568)

¹ มิ่งานศึกษาเรื่องพื้นที่การอ่านและอุตสาหกรรมหนังสือผ่านร้านหนังสืออิสระ
ดู พงศกร สงวนศักดิ์ ในเล่มเดียวกันนี้

โดยสรุป พื้นที่ส่งเสริมการอ่านที่เหมาะสมกับบุคคลทั่วไปในเมืองเชียงใหม่มีเพียงสี่แห่งข้างต้น ด้วยเหตุผลสำคัญดังต่อไปนี้

1) ตั้งอยู่ในทำเลที่เข้าถึงง่าย ใกล้ชุมชน แหล่งที่พักอาศัย และย่านการค้า

2) มีประวัติการให้บริการมาอย่างยาวนาน เป็นที่รู้จักโดยทั่วไป และพื้นที่เชิงกายภาพได้รับการปรับปรุงอย่างต่อเนื่อง

3) มีทรัพยากรหลากหลายหมวดหมู่ โดยเฉพาะห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่และหอสมุดแห่งชาติ ที่ให้บริการ smart library และ e-book

4) มีการจัดสรรพื้นที่ใช้งานอย่างเหมาะสม เช่น co-working space มุมนั่งอ่าน มุมพักผ่อน คอมพิวเตอร์สืบค้นข้อมูล และ Wi-Fi

5) ห้องสมุดบางแห่ง เช่น ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ และหอสมุดแห่งชาติ ยังมีห้องประชุมเล็กให้บริการ

6) มีกิจกรรมส่งเสริมการอ่านอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะห้องสมุดในเครือข่าย สกร. ซึ่งดำเนินกิจกรรมทั้งภายในและภายนอกสถานที่ เช่น ห้องสมุดชาวตลาด และบ้านหนังสือชุมชน เชื่อมโยงกับชุมชนภายนอก

7) มีบริการยืม - คืน (ยกเว้นหอสมุดแห่งชาติ ที่ให้บริการอ่านในสถานที่เท่านั้น)

8) มีบุคลากรประจำ ทั้งบรรณรักษ์และเจ้าหน้าที่

9) มีช่องทางสื่อสารสาธารณะที่ชัดเจนผ่านสื่อสังคมออนไลน์ เช่น เฟซบุ๊ก ยูทูบ และ TikTok

10) มีบริการพื้นฐานเพิ่มเติม เช่น น้ำดื่ม เครื่องปรับอากาศ เครื่องฟอกอากาศ (ยกเว้นห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่)

11) มีการสำรวจความต้องการหนังสือใหม่จากผู้ใช้บริการเป็นประจำ (ยกเว้นหอสมุดแห่งชาติ)

12) สำคัญที่สุดคือ ให้บริการโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย

เมื่อวิเคราะห์ในบริบทเมืองรองและมีความหลากหลายสูงอย่าง เชียงใหม่ ที่มีประชากรรวมกันเกิน 200,000 คน นอกจากนี้ยังเป็นเมืองท่องเที่ยวระดับสากล เป็นศูนย์กลางด้านการศึกษาและเศรษฐกิจ ทว่ามี ห้องสมุดเพียง 4 แห่งเท่านั้นที่มีศักยภาพเป็นพื้นที่ส่งเสริมการอ่าน ที่เหมาะสมกับบุคคลทั่วไปและให้บริการฟรีอย่างแท้จริง จึงถือว่าน้อยมาก กลุ่มคนที่มีรายได้น้อยและมาจากครอบครัวแรงงาน โดยเฉพาะเด็กและเยาวชนซึ่งกระจายตัวอยู่ในเมืองจำนวนมาก จึงยังมีข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากรการอ่านหรือกิจกรรมส่งเสริมการอ่านในระดับชีวิตประจำวัน²

อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้อาจมีข้อโต้แย้งว่า สกร. ระดับอำเภอได้พยายามริเริ่มภารกิจในการกระจายทรัพยากรการอ่านเข้าไปในชุมชนมากขึ้น ผ่านโครงการบ้านหนังสือชุมชน (ดำเนินการทั่วประเทศ) ซึ่งตั้งอยู่ใน 16 ตำบลทั่วอำเภอเมืองเชียงใหม่ โดยในแต่ละรอบปีจะมีการสลับสับเปลี่ยนไปทำกิจกรรม ณ บ้านหนังสือชุมชนพร้อมการหมุนเวียนหนังสือ (ศูนย์ส่งเสริมการเรียนรู้ระดับอำเภอเมืองเชียงใหม่, 2568ข)

“เพื่อให้คนในชุมชนเกิดนิสัยรักการอ่านสามารถหาข้อมูลจากในชุมชนก่อน ถ้าไม่มีค่อยมาที่ห้องสมุดใหญ่ เพราะว่าแต่ละชุมชนในเมืองการเดินทางมันลำบาก แม้แต่รอบนอกก็ตาม...ทุกที่ทั่วประเทศไทยก็ต้องทำเหมือนกัน” (บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนเชียงใหม่, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 24 เมษายน 2568)

² มีงานศึกษาเรื่องกลุ่มชายขอบทางการอ่านที่น่าสนใจอีกกลุ่มคือ ผู้พิการทางสายตา ดู กนกวรรณ สมศิริวรกุล ในเล่มเดียวกันนี้

โดยสถานที่ตั้งของบ้านหนังสือชุมชนมักอยู่ในบริเวณบ้านของผู้นำชุมชน วัด สถานที่ราชการ และอาคารเอกชนประสงค์ประจำชุมชน ซึ่งถือเป็นโครงการที่ใช้ในการแก้ปัญหาการเข้าไม่ถึงพื้นที่การอ่านที่ริเริ่มกันเอง โดยไม่มีงบประมาณสนับสนุน นอกจากนี้ คือโครงการห้องสมุดชาวตลาดที่มีการหมุนเวียนกิจกรรมไปจัดตามตลาดสดและตลาดนัดในพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วเมืองเชียงใหม่ โดยกิจกรรมประกอบด้วยการนำหนังสือไปให้บริการ และมีการอบรมเชิงปฏิบัติการ เช่น ทำขนม ประดิษฐ์ของเล่น ของที่ระลึก ของตกแต่งตามประเพณีในท้องถิ่น ซึ่งเป็นการให้บริการฟรี โดยที่ผ่านมาดำเนินการด้วยงบประมาณที่จำกัด (บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนเชียงใหม่, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 24 เมษายน 2568) อย่างไรก็ตามจากการลงพื้นที่สำรวจบ้านหนังสือชุมชนจำนวน 9 แห่งในเวลาปกติพบว่า มีบรรยากาศเงียบเหงา ไม่มีผู้คนเข้ามาใช้เพื่อการอ่าน เหลือเพียงการเป็นที่นั่งพัก หนังสือส่วนใหญ่เป็นหนังสือบริจาค หลายเล่มมีสภาพบวมพองจากความชื้น ประเภทของหนังสือมีปะปนกันระหว่างนิยายและหนังสือด้านจิตวิทยาและพัฒนาตนเอง อีกส่วนหนึ่งคือ หนังสือประวัติศาสตร์สังคมทั่วไป หนังสือธรรมะ และหนังสือเตรียมสอบเมื่อหลายปีก่อน เมื่อลองจับดูพบว่า แทบไม่มีร่องรอยของการหยิบใช้เพราะมีฝุ่นจับหนาทั้งหมด สภาพพื้นที่โดยรวมไม่ได้รับการดูแลให้อยู่ในสภาพดี ในขณะที่หนึ่งแห่งซึ่งจัดไว้ในสุสานชุมชนกลายเป็นพื้นที่โล่งสำหรับใช้จัดกิจกรรมเป็นครั้งคราว ดังนั้นจึงคาดการณ์ว่าพื้นที่เช่นนี้อาจไม่ได้เน้นให้เกิดการส่งเสริมการอ่านอย่างจริงจัง แต่เป็นเรื่องของการตอบสนองนโยบาย และมีการใช้เฉพาะเมื่อมีการจัดกิจกรรมเป็นครั้งคราว อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า บ้านหนังสือชุมชนที่ตั้งอยู่ในสถานที่เดียวกันกับ ศกร. ตำบล หรือสถานที่ราชการ มักจะได้รับการดูแลที่ดีกว่าและมีร่องรอยของการเข้าใช้งานจริง ดังที่ได้พบเห็นจาก 2 ใน 9 แห่ง

ภาพ 6: ตัวอย่างโครงการบ้านหนังสือชุมชนในหลายตำบล
ของอำเภอเมืองเชียงใหม่
(ที่มา: ผู้วิจัย)

นอกเหนือจากการกระจายตัวของพื้นที่การอ่านแล้วยังพบว่า ห้องสมุดเหล่านี้ประสบกับความท้าทายที่ทำให้ผู้เข้าใช้มีจำนวนลดลง ที่สำคัญได้แก่

1) การแพร่หลายของสื่อสังคมออนไลน์และสื่อดิจิทัล ทำให้คนส่วนใหญ่หันมาใช้อินเทอร์เน็ตและสื่อดิจิทัลแทนการอ่านในรูปแบบหนังสือ โดยเฉพาะกลุ่มวัยรุ่นและคนวัยทำงาน

2) แม้จะมีความพยายามปรับตัวอย่างต่อเนื่องทั้งในเชิงกายภาพและกิจกรรม แต่หลายอย่างอาจยังไม่ตรงกับความต้องการของกลุ่มคนที่หลากหลาย การสื่อสารประชาสัมพันธ์ที่ยังไม่มีประสิทธิภาพและไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิต เช่น กลุ่มแรงงานหรือเด็กและเยาวชนในครอบครัวยากจนและต่างวัฒนธรรม การกำหนดเนื้อหาหรือกิจกรรมและพื้นที่อาจไม่ได้มาจากกระบวนการมีส่วนร่วม หรือการสำรวจความต้องการที่ชัดเจน

3) ครอบครัวยรายได้น้อยสะท้อนความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและเวลา เพราะจำเป็นต้องทำงานตั้งแต่เช้าจรดค่ำ และเป็นงานที่ต้องใช้แรงงานเข้มข้น ไม่มีเวลาพักเพื่อเข้าห้องสมุด หรือคิดว่าไม่มีความจำเป็น ในขณะที่เดียวกันก็ไม่มีเวลาพาเด็กเข้าไปใช้ และ

4) ห้องสมุดที่มีศักยภาพเหล่านี้อยู่ภายใต้ข้อจำกัดด้านงบประมาณและบุคลากร ทำให้ขาดการพัฒนาด้านเทคโนโลยี การจัดหาทรัพยากรสำหรับการอ่านที่เพียงพอ และการสร้างสรรค์กิจกรรมเชิงรุก นอกจากนี้ ระบบและระเบียบราชการยังทำให้เกิดความยุ่งยากในการใช้งบประมาณและการบริหารจัดการพื้นที่ ในขณะที่ห้องสมุดประชาชนสองแห่งยังเน้นการตอบสนองภารกิจของ สกร. เป็นหลัก (ห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ปิดปรับปรุงอาคารครั้งใหญ่เมื่อปี 2565 และปิดอีกครั้งเพื่อปรับปรุงระบบภายในตั้งแต่เดือนมกราคม 2568 และกลับมาเปิดทำการอีกครั้งเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม ในปีเดียวกัน ทำให้ขาดความต่อเนื่องในการให้บริการไปช่วงหนึ่ง) และห้องสมุดของเทศบาล

ยังขาดการเชื่อมโยงการทำงานเป็นเครือข่ายกับภายนอก (ผู้อำนวยการหอสมุดแห่งชาติฯ และบรรณารักษ์, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 26 กุมภาพันธ์ 2568; บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนเชียงใหม่, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 24 เมษายน 2568; บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนอำเภอเมืองเชียงใหม่, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 13 พฤษภาคม 2568; บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดประชาชนศาลาแดง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 1 พฤษภาคม 2568; วิเชียร มั่นแหล่ และพงศ์ศักดิ์ สังขปัญญา, 2565)

ดังนั้นแล้ว ความเหลื่อมล้ำของระบบนิเวศการอ่านในเมืองเชียงใหม่จึงไม่สามารถแยกออกจากการเติบโตของเมืองที่ไร้ทิศทางได้ การเติบโตที่ขับเคลื่อนด้วยทุนนิยมและการท่องเที่ยวนี้ได้สร้างความเหลื่อมล้ำในระบบนิเวศการอ่านอย่างมีนัยสำคัญด้วย นั่นคือ ในขณะที่เมืองขยายตัวออกไปอย่างไร้ขีดจำกัด แต่โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะด้านการอ่านกลับถูกแซะแซงอยู่กับที่ พื้นที่ส่งเสริมการอ่านของรัฐที่มีศักยภาพทั้ง 4 แห่งล้วนเป็นมรดกตกทอดจากการเติบโตและพัฒนาเมืองในยุคแรก และยังคงกระจุกตัวอยู่แต่ในเขตเมืองชั้นใน ในทางตรงกันข้าม สิ่งที่เติบโตและกระจายควบคู่ไปกับการขยายเมืองกลับมีเพียงพื้นที่เชิงพาณิชย์ เช่น ร้านกาแฟ คาเฟ่หนังสือ หรือ co-working space โครงสร้างเมืองในลักษณะนี้จึงผลักดันให้ประชากรแรงงานและคนชายขอบที่อาศัยอยู่ตามขอบเมืองและแคมป์คนงาน ต้องแบกรับต้นทุนเดินทางหากต้องการเข้าถึงห้องสมุดสาธารณะ ในขณะที่เดียวกันก็ถูกกีดกันออกจากพื้นที่การอ่านสมัยใหม่ด้วยกำแพงทางเศรษฐกิจ เมืองเชียงใหม่ในปัจจุบันจึงเติบโตขึ้นพร้อมกับโครงสร้างเชิงกายภาพที่ตอกย้ำความไม่เป็นธรรมเชิงพื้นที่ในการเข้าถึงความรู้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ต่อมา ในส่วนของกิจกรรมเพื่อสร้างบรรยากาศส่งเสริมการอ่านในเมือง พบว่า ส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในงานมหกรรมหนังสือ โดยในแต่ละปี เชียงใหม่มีงานมหกรรมหนังสือสำคัญสามครั้ง ได้แก่ งานเชียงใหม่บู๊คแฟร์ จัดโดยสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT) มหกรรมหนังสือไทยและภาษาอังกฤษ จัดโดย Plan for Kids และ Big Bad Wolf Books และ CMU Book Fair จัดโดยสำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในขณะที่กิจกรรมส่งเสริมการอ่านอื่น ๆ สำหรับคนทั่วไป ในช่วงหลังพบเพียงกิจกรรมมหกรรมการอ่านและการเรียนรู้เพื่อเด็กเชียงใหม่ ซึ่งจัดโดยเครือข่ายเชียงใหม่อ่าน (พ.ศ. 2567 จัดเป็นครั้งที่ 5 ในเดือนธันวาคม)³ ซึ่งเมื่อพิจารณาในภาพรวมแล้วแสดงให้เห็นว่า กิจกรรมเหล่านี้ไม่สามารถสร้างการเข้าถึงหนังสือและส่งเสริมบรรยากาศของการอ่านได้อย่างต่อเนื่อง และยังเป็นกิจกรรมที่เน้นการซื้อ ดังนั้น กลุ่มคนทั่วไปที่มีรายได้น้อยและมาจากครอบครัวแรงงาน จึงยังมีข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากรและกิจกรรมส่งเสริมการอ่านในระดับชีวิตประจำวัน ผู้ให้ข้อมูลสี่รายซึ่งเป็นนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาในโรงเรียนที่มีสัดส่วนของเด็กยากจนและหลากหลายชาติพันธุ์สูงให้ข้อมูลที่ตรงกันว่า ไม่เคยเข้าร่วมงานมหกรรมหนังสือและกิจกรรมส่งเสริมการอ่านใด ๆ แม้แต่ครั้งเดียว ด้วยข้อจำกัดด้านเศรษฐกิจ เวลา และการเดินทาง นอกจากนี้ยังไม่ทราบมาก่อนว่าเมืองเชียงใหม่มีห้องสมุดประชาชนที่สามารถเข้าใช้บริการได้ฟรี (การสื่อสารระหว่างบุคคล, 9 กุมภาพันธ์ 2568; 18 กุมภาพันธ์ 2568; 23 กุมภาพันธ์

³ ผู้วิจัยได้เขียนบทความที่เน้นประเด็นการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อส่งเสริมการอ่านจากฐานราก โดยมีเครือข่ายเชียงใหม่อ่านและสภาการอ่านและการเรียนรู้จังหวัดเชียงใหม่เป็นกรณีศึกษา โปรดติดตามใน วารสารสังคมวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เร็ว ๆ นี้

2568; 21 เมษายน 2568; 26 เมษายน 2568) ในขณะที่ผู้ให้ข้อมูลอีกสี่รายจากโรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่ที่มีชื่อเสียงระบุว่า เคยเข้าร่วมงานมหกรรมหนังสือบ้าง (แต่ไม่เป็นประจำทุกปี) ในขณะที่มีทางเลือกมากกว่าในการซื้อหนังสือตามความสนใจจากร้านต่าง ๆ เพราะไม่มีข้อจำกัดด้านงบประมาณ นอกจากนี้ยังสามารถเดินทางเข้าใช้บริการห้องสมุดในมหาวิทยาลัย แต่เป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับการนั่งอ่านและทำงานในร้านกาแฟที่ไม่มีหนังสือให้บริการ (การสื่อสารระหว่างบุคคล, 23 กุมภาพันธ์ 2568; 25 กุมภาพันธ์ 2568; 28 กุมภาพันธ์ 2568; 20 เมษายน 2568; 29 เมษายน 2568) โดยประเด็นนี้จะมีการขยายความในส่วนถัดไป

ความยุติธรรมเชิงพื้นที่ในระบบนิเวศการอ่านของเมืองเชียงใหม่

จากการนำเสนอข้างต้นนำมาสู่การวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำของระบบนิเวศการอ่านในเมืองเชียงใหม่ร่วมกับแนวคิดความยุติธรรมเชิงพื้นที่ (spatial justice) ซึ่งมีนักวิชาการอย่าง Edward Soja (2009) แนะนำไว้อย่างน่าสนใจ เพื่อชี้ให้เห็นว่า ปัญหาการเข้าถึงการอ่านนั้นไม่ใช่เป็นเพียงปัญหาส่วนบุคคล แต่เป็นผลผลิตของโครงสร้างเมืองที่เกิดกันและเลือกปฏิบัติด้วย จากที่นำเสนอไปแล้วว่า เมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของความเจริญในภาคเหนือที่มีพลวัตสูง อย่างไรก็ตาม เมื่อมองผ่านมุมของความยุติธรรมเชิงพื้นที่ ซึ่งหมายถึงการกระจายทรัพยากรและโอกาสที่พึงปรารถนาทางสังคมอย่างเป็นธรรมในพื้นที่ (Soja, 2009) พบว่า การเติบโตของเมืองมีลักษณะไร้ทิศทาง และได้สร้างผลกระทบไปในทิศทางเดียวกับการขยายตัวของเมืองทั่วโลกที่สะท้อนว่าเมืองขนาดใหญ่จะสร้างความมั่งคั่ง แต่ล้มเหลวในการมอบโอกาสที่เท่าเทียม (Connor et al., 2025) ความเหลื่อมล้ำนี้ไม่ได้ปรากฏในรูปของตัวเลขรายได้เท่านั้น แต่ปรากฏชัดเจนในมิติทางกายภาพหรือความไม่เป็นธรรมเชิงพื้นที่ ในการศึกษาครั้งนี้คือ พื้นที่การเรียนรู้

และการอ่าน ซึ่งทรัพยากรเหล่านี้ถูกกระจายอย่างไม่สมดุล ส่งผลให้คนบางกลุ่มถูกกีดกันออกไปจากการเข้าถึงการอ่าน (Dadashpoor & Dehghan, 2025) ในขณะที่ข้อมูลเชิงประจักษ์ในเชียงใหม่ชี้ให้เห็นถึงความเปราะบางในด้านนี้ ผ่าน

1) การกระจุกตัวของโอกาส แสดงให้เห็นผ่านพื้นที่อ่านฟรีที่มีศักยภาพในเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีเพียงสี่แห่งเท่านั้น โดยสามในสี่แห่งตั้งอยู่ในเขตเมืองชั้นใน ในขณะที่เมืองขยายตัวออกไปและกลุ่มคนทั่วไปและชายขอบอาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจาย ทั้งในหมู่บ้านดั้งเดิม แคมป์คนงาน หอพัก และชุมชนแออัดที่ไม่สามารถเข้าถึงได้ จากแนวคิดของ Soja (2009) ชี้ว่า การเลือกปฏิบัติเชิงทำเลที่ตั้งเป็นกลไกหลักอันหนึ่งของความไม่เป็นธรรมในบริบทเมืองเชียงใหม่กลุ่มคนชายขอบมักเผชิญกับต้นทุนค่าเดินทางและเวลาที่สูงเกินกว่าจะเข้าถึงห้องสมุดกลางเมืองได้ ในขณะที่ร้านหนังสือคาเฟ่หรือ co-working space ต่าง ๆ ซึ่งเป็นพื้นที่อ่านสมัยใหม่กลายเป็นพื้นที่กีดกันด้วยราคาที่คุณคนจนเข้าไม่ถึง

2) การกระจายทรัพยากรสู่ชุมชนของรัฐยังมีปัญหาเชิงโครงสร้างและคุณภาพ เช่น โครงการบ้านหนังสือชุมชน ซึ่งพบว่า ขาดมิติของคุณภาพและความยั่งยืน แม้จะมีความพยายามในการกระจายจุดให้บริการออกไปยัง 16 ตำบล แต่สภาพความเป็นจริงคือ หนังสือบริจาคที่เก่า ขำรุด และไม่น่าสนใจ นอกจากนี้ พื้นที่ยังถูกปล่อยทิ้งร้าง บางแห่งเป็นบ้านส่วนตัวที่ไม่มีใครกล้าเข้าใช้ สิ่งเหล่านี้สะท้อนว่าการกระจายเพียงจำนวนโดยไม่คำนึงถึงคุณภาพและกระบวนการดูแล ไม่สามารถสร้างความเป็นธรรมเชิงพื้นที่ได้จริง

3) กลุ่มคนชายขอบและการถูกมองข้าม งานวิจัยเรื่องความไม่เท่าเทียมในเมืองใหญ่ชี้ให้เห็นตรงกันว่า เมืองที่ขยายตัวมักลดทอนทุนทางสังคม (social capital) และสร้างความแปลกแยก (Connor et al., 2025) เมืองเชียงใหม่มีประชากรแฝงจำนวนมาก โดยเฉพาะแรงงานข้ามชาติ

และชาติพันธุ์ ซึ่งถือเป็นกลุ่มเปราะบาง ในมิติของความยุติธรรมเชิงพื้นที่ การยอมรับสิทธิการมีตัวตนเป็นสิ่งสำคัญ (Dadashpoor & Dehghan, 2025) แต่กลุ่มแรงงานข้ามชาติและชาติพันธุ์ รวมถึงคนจนเมืองและลูกหลานของพวกเขา มักถูกมองข้ามในการวางแผนเมือง จากข้อมูลพบว่าพวกเขายังไม่ทราบด้วยซ้ำว่ามีห้องสมุดที่ให้บริการฟรี ซึ่งสิ่งนี้สะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำด้านข้อมูลและสิทธิ นอกจากนี้ยังมีประเด็นที่รวมถึงกระบวนการและการยอมรับในความหลากหลายด้วย ประเด็นนี้อาจสะท้อนให้เห็นการละเลยอัตลักษณ์อันหลากหลาย โดยเฉพาะทางวัฒนธรรมของผู้คนชายขอบที่อาศัยอยู่ในเมือง จึงมีแนวโน้มทำให้พื้นที่สาธารณะกลายเป็นพื้นที่เฉพาะกลุ่ม ในขณะที่เดียวกัน การสรรสร้างกิจกรรมส่งเสริมการอ่านยังขาดกระบวนการมีส่วนร่วมจากกลุ่มผู้อ่านที่หลากหลายเหล่านี้ ซึ่งสะท้อนการจัดการแบบบนลงล่างที่ล้มเหลว สุดท้ายการขาดแคลนสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ในวัยเด็กเป็นปัจจัยสำคัญที่ลดโอกาสในการเลื่อนสถานะทางสังคม (Connor et al., 2025) เพราะการที่เด็กในครอบครัวยากจนเข้าไม่ถึงหนังสือและกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน ในขณะที่เด็กครอบครัวร่ำรวยมีทางเลือกมากมาย จะส่งผลให้ความเหลื่อมล้ำนี้ส่งต่อไปยังลูกหลาน เป็นส่วนหนึ่งของกับดักความยากจนข้ามรุ่น (intergenerational inequality)

จากทั้งหมดทำให้เห็นว่า เมืองเชียงใหม่กำลังเติบโตแบบทิ้งใครไว้ข้างหลัง เพราะระบบนิเวศการอ่านในปัจจุบันถูกออกแบบมาเพื่อชนชั้นกลางและผู้มีเวลาร่าง โดยละเลยข้อจำกัดของกลุ่มคนอื่น ๆ ที่หลากหลายอย่างคนชายขอบ

2) พื้นที่ไม่เป็นกลาง: ปฏิบัติการส่งเสริมการอ่านของโรงเรียนหลากหลายชนชั้นในเมืองเชียงใหม่

จากประเด็นความเหลื่อมล้ำของระบบนิเวศการอ่านของเมืองเชียงใหม่ข้างต้น นำมาสู่การพิจารณาผ่านหน่วยทางสังคมที่เล็กลงแต่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการส่งเสริมการอ่านของเด็กและเยาวชนตั้งแต่งว่เริ่มต้นของชีวิต นั่นคือ ห้องสมุดโรงเรียน งานวิจัยโดย National Literacy Trust สหราชอาณาจักรเน้นย้ำว่า ห้องสมุดโรงเรียนไม่ใช่เพียงทางเลือกเสริม แต่เป็นหัวใจที่ส่งผลกระทบต่อทั้งผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและสุขภาวะทางใจของนักเรียน โดยเฉพาะในกลุ่มนักเรียนที่ต้องการโอกาสทางการศึกษามากที่สุด เช่น กลุ่มเปราะบาง ชายขอบและด้อยโอกาส (Teravainen & Clark, 2017) โดยสามารถสรุปความสำคัญของห้องสมุดโรงเรียนได้เป็นสามมิติหลัก คือ 1) ความสำคัญต่อผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน (Teravainen & Clark, 2017) 2) ความสำคัญต่อทัศนคติและนิสัยรักการอ่าน โดยพบว่า เด็กที่ใช้ห้องสมุดมักมองว่าการอ่านเป็นเรื่องเท่ (reading is cool) และตื่นเต้นที่จะได้อ่าน การใช้ห้องสมุดสัมพันธ์กับการอ่านหนังสือจำนวนเล่มที่มากกว่าในแต่ละเดือน และช่วยให้นักเรียนพัฒนาความสนใจในการอ่านที่หลากหลายขึ้น (Teravainen & Clark, 2017) และ 3) ความสำคัญในฐานะพื้นที่ปลอดภัยและการลดความเหลื่อมล้ำ โดยเฉพาะกลุ่มที่รู้สึกว่าจะสภาพแวดล้อมอื่น ๆ ในโรงเรียนไม่เป็นมิตร ห้องสมุดเป็นพื้นที่ที่เป็นกลาง ซึ่งนักเรียนจะได้รับการยอมรับและสามารถเข้าถึงสื่อที่ตรงกับความต้องการของตนเอง นอกจากนี้ ห้องสมุดโรงเรียนยังมีความสำคัญอย่างมากต่อนักเรียนกลุ่มด้อยโอกาส เด็กที่มีความต้องการพิเศษ และเด็กกลุ่มชาติพันธุ์ การมีห้องสมุดที่ดีช่วยลดช่องว่างทางการเรียนรู้และช่วยพัฒนาความมั่นใจในตนเองของเด็กกลุ่มนี้ ห้องสมุดช่วยให้นักเรียนที่ไม่มีอินเทอร์เน็ตหรือคอมพิวเตอร์ที่บ้าน

สามารถเข้าถึงเทคโนโลยีสารสนเทศได้ ซึ่งช่วยลดความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงข้อมูล (Teravainen & Clark, 2017) ข้อเสนอข้างต้นสามารถนำมาขยายความเข้าใจต่อห้องสมุดโรงเรียนในบริบทของไทยที่มีความแตกต่างและซับซ้อน ซึ่งจะนำเสนอในส่วนถัดไป

ความแตกต่างของโรงเรียนกรณีศึกษา

1) โรงเรียนเทศบาลวัด ตั้งอยู่ในวัดบนถนนช้างคลาน ย่านเศรษฐกิจไนท์บาร์ชาร์ เป็นโรงเรียนนาร่องขยายโอกาสทางการศึกษาแห่งแรกของเทศบาลนครเชียงใหม่ ปัจจุบันเปิดสอนตั้งแต่ระดับอนุบาล 1 - มัธยมศึกษาตอนต้น เป็นโรงเรียนขนาดกลาง ในปีการศึกษา 2568 มีจำนวนนักเรียนกว่า 450 คน (ครู, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 10 พฤษภาคม 2568) ในภูมิทัศน์การศึกษาในเมืองเชียงใหม่ โดยทั่วไปโรงเรียนในสังกัดเทศบาลมักมีสัดส่วนนักเรียนที่มาจากครอบครัวรายได้ต่ำเป็นจำนวนมาก นัยหนึ่งสะท้อนบทบาทของโรงเรียนในกลุ่มนี้ที่เน้นการสร้างโอกาสทางการศึกษา และดูแลเด็กกลุ่มเปราะบางในเขตเมือง ปัจจุบันรองรับเด็กที่มีฐานะยากจนซึ่งส่วนใหญ่มาจากครอบครัวแรงงานทั้งคนไทย ชาวพื้นเมือง กลุ่มชาติพันธุ์ และแรงงานข้ามชาติ โดยเฉพาะชุมชนโดยรอบ

จากการสำรวจของโรงเรียนเมื่อปี 2566 พบว่า มีเด็กที่ถูกพิจารณาว่ายากจนพิเศษจำนวน 145 คน และในปี 2568 พบว่า จากจำนวนนักเรียน 450 คน มีนักเรียนที่มีปัญหาสถานะและสิทธิ (เด็กรหัส G ไปจนถึงถือบัตรประจำตัวที่ขึ้นต้นด้วยเลข 0 และ 7 ถึง 173 คน) (ครู, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 10 พฤษภาคม 2568) อย่างไรก็ตาม ในบรรดาโรงเรียนสังกัดเทศบาลทั้ง 11 แห่ง โรงเรียนแห่งนี้ถือว่ามีภาพลักษณ์ที่ดี โดยเฉพาะผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา เช่น ผลการทดสอบทางการศึกษาระดับชาตินัยพื้นฐาน (O-NET) ซึ่งเป็นอันดับหนึ่งของกลุ่มโรงเรียนในสังกัดเทศบาล

นครเชียงใหม่ติดต่อกันสามปีซ้อน นอกจากนี้ยังเป็นสถานศึกษาที่เทศบาลใช้เป็นพื้นที่นำร่องในการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาและโครงการอื่น ๆ ตามนโยบาย เช่น mini English program สำหรับชั้นประถมศึกษา และ แผนวิชาการและแผนวิชาชีพสำหรับมัธยมศึกษาตอนต้น นัยหนึ่งคือ เป็นสถานศึกษาที่ได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากเทศบาลนครเชียงใหม่มาอย่างต่อเนื่อง

2) โรงเรียนการกุศลของวัด เป็นโรงเรียนขนาดกลาง สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ประเภทโรงเรียนการกุศลของวัด ตั้งอยู่ในวัดโบราณที่มีความสำคัญเป็นอันดับต้น ๆ ในใจกลางเมืองเชียงใหม่ มีบุคลากรที่ทำหน้าที่ประมาณ 46 คน (ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส) มีบรรณารักษ์ 1 คน (จบสาขาโดยตรง) เปิดสอนตั้งแต่ระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 ระดับมัธยมศึกษาตอนปลายมีสี่แผนการเรียน คือ วิทยาศาสตร์ - คณิตศาสตร์ ศิลป์ - คำนวณ ศิลป์ - ภาษาญี่ปุ่น และศิลป์ - ภาษาจีน

โรงเรียนแห่งนี้มีบทบาทสำคัญในการรองรับเด็กจากกลุ่มที่ขาดโอกาสทางการศึกษา เช่น เด็กยากจน เด็กชาติพันธุ์ และลูกหลานแรงงานข้ามชาติ เพื่อให้เยาวชนเหล่านี้ได้เข้าถึงการศึกษาและมีโอกาสพัฒนาตนเอง นอกจากนี้ คือการจัดการศึกษาสามัญและธรรมะให้กับสามเณร ถือเป็นสถานศึกษาที่เป็นกลไกสำคัญของการลดความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงการศึกษา ในแง่นี้ภาพลักษณ์ของโรงเรียนจึงถูกมองว่าเป็นสถานศึกษาแห่งโอกาสและสะท้อนความหลากหลายทางวัฒนธรรม เนื่องจากมีนักเรียนจากหลากหลายชาติพันธุ์และภูมิหลังทางวัฒนธรรม จากข้อมูลในปี 2568 มีจำนวนนักเรียนกว่า 561 คน ในจำนวนนี้มีนักเรียนที่มีปัญหาสถานะและสิทธิ (เด็กรหัส G ไปจนถึงถือบัตรประจำตัวที่ขึ้นต้นด้วยเลข 0 และ 7 ถึง 175 คน โดยในจำนวนนี้เป็นสามเณรจำนวน 16 รูป) (ครู, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 16 พฤษภาคม 2568)

อย่างไรก็ตาม หากจัดวางโรงเรียนในภูมิทัศน์การศึกษาของเมืองเชียงใหม่ พบว่า มีความแตกต่างจากโรงเรียนอื่น ๆ ในเขตเมืองที่มักมีทรัพยากรที่ดีกว่า เนื่องจากมีจุดประสงค์ในการรองรับนักเรียนกลุ่มเปราะบาง นอกจากนี้ คือสามเณรที่ต้องการเรียนควบคู่ระหว่างการศึกษาศาสนาและธรรมะ โรงเรียนจึงสะท้อนให้เห็นถึงการทำลายที่ระบบการศึกษาในเมืองต้องเผชิญ นั่นคือ ความเหลื่อมล้ำ แม้โรงเรียนจะตั้งอยู่ในพื้นที่ที่สะดวกสำหรับการเข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ แต่กลุ่มเป้าหมายที่โรงเรียนรองรับกลับอยู่ในกลุ่มที่อาจเข้าไม่ถึง เนื่องจากเงื่อนไขด้านเศรษฐกิจ ภาษาวัฒนธรรม หรือสถานะทางกฎหมาย

3) โรงเรียนเอกชนคริสเตียน เป็นโรงเรียนสหศึกษาขนาดใหญ่ที่สุดของจังหวัดเชียงใหม่ แบ่งออกเป็นสามแผนกคือ ระดับชั้นอนุบาล ประถมศึกษา และมัธยมศึกษา มีจำนวนนักเรียนรวมกันกว่า 7,000 คน นอกจากนี้ยังเป็นโรงเรียนแบบตะวันตกแห่งแรกในภาคเหนือ ก่อตั้งโดยมิชชันนารีคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน โรงเรียนมีชื่อเสียงด้านวิชาการและการเตรียมความพร้อมสำหรับการศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา พร้อมกิจกรรมเสริมหลักสูตรหลากหลาย มีศิษย์เก่าที่มีชื่อเสียงในสังคมมากมาย จึงถือเป็นอีกหนึ่งโรงเรียนที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในภาคเหนือ

ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีแผนการเรียนถึงหกแผน ในขณะที่ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย แบ่งเป็นสองแผนหลักคือ ปกติ (เจ็ดแผน) และโปรแกรมส่งเสริมอัจฉริยภาพ ในส่วนของค่าเล่าเรียนอยู่ในระดับกลางถึงสูง ในโปรแกรมปกติประมาณ 28,000 บาทต่อภาคการศึกษา ในขณะที่โปรแกรมส่งเสริมอัจฉริยภาพมีค่าเล่าเรียนประมาณ 33,500 บาทต่อภาคการศึกษา ขึ้นอยู่กับโปรแกรมที่เลือกเรียน ด้วยชื่อเสียงด้านวิชาการและค่าเล่าเรียนที่ค่อนข้างสูง การเรียนที่นี้จึงเหมาะกับครอบครัวที่มีฐานะทาง

การเงินและสามารถจัดสรรค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาทั้งในและนอกโรงเรียนได้

4) โรงเรียนเอกชนคาทอลิก เป็นโรงเรียนสหศึกษาขนาดใหญ่ที่มีชื่อเสียงและมีประวัติการก่อตั้งที่ยาวนานในฐานะโรงเรียนเอกชนลำดับที่สามในเครือภารดาเซนต์คาเบรียล แบ่งออกเป็นสองแผนกคือ ระดับประถมศึกษา และมีธยมศึกษา มีการเรียนการสอนสองหลักสูตรคือ หลักสูตรปกติและหลักสูตรภาษาอังกฤษ โรงเรียนแห่งนี้มีชื่อเสียงโดดเด่นทั้งด้านวิชาการ กิจกรรม และการพัฒนานักเรียน ภาพลักษณ์ของโรงเรียนแห่งนี้มักถูกมองว่าเป็นโรงเรียนที่มีค่าเล่าเรียนค่อนข้างสูง โดยค่าเล่าเรียนในแผนการเรียนปกติประมาณ 37,000-49,000 บาทต่อภาคการศึกษา และในแผนการเรียนภาษาอังกฤษ หรือโปรแกรมพิเศษ เช่น gifted programs สูงถึงประมาณ 83,000-87,500 บาทต่อภาคการศึกษาดังนั้น โรงเรียนแห่งนี้จึงเหมาะกับนักเรียนที่มาจากครอบครัวที่ต้องการคุณภาพการศึกษาทางวิชาการสูง ต้องการผลสัมฤทธิ์ในการเรียนต่อในระดับอุดมศึกษา และที่สำคัญ ต้องสามารถรับภาระค่าใช้จ่ายในการศึกษาทั้งในโรงเรียน การเรียนพิเศษ และกิจกรรมเสริมต่าง ๆ ได้

โรงเรียนทั้งสี่แห่งแสดงให้เห็นถึงภูมิทัศน์การศึกษาของเมืองที่สะท้อนความหลากหลาย ทว่าเหลื่อมล้ำอย่างชัดเจน โดยสามารถจำแนกความแตกต่างออกเป็นสี่มิติหลัก ดังนี้

1) สังเกตและรากฐานการก่อตั้ง กล่าวได้ว่า เป็นความแตกต่างพื้นฐานที่สุดซึ่งกำหนดปรัชญาการศึกษาของแต่ละแห่ง คือ 1) กลุ่มโรงเรียนศาสนาคริสต์ (elite private) ทั้งสองโรงเรียนมีประวัติศาสตร์อันยาวนานในฐานะโรงเรียนแบบตะวันตกยุคแรก ๆ ของภาคเหนือที่มีรากฐานจากมิชชันนารี เน้นความเป็นเลิศและภาพลักษณ์ที่ทันสมัย 2) กลุ่มโรงเรียนท้องถิ่นและวิถีพุทธ เน้นการปลูกฝังคุณธรรมตามแนวคิดพุทธศาสนา ควบคู่กับความรู้ทางโลก ในขณะที่โรงเรียนเทศบาลวัดอยู่ในสังกัด

ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น มีบทบาทเป็นโรงเรียนรัฐที่ให้บริการสาธารณะ

2) กลุ่มเป้าหมายและสถานะทางเศรษฐกิจ สิ่งนี้คือจุดแบ่งแยกที่สำคัญระหว่างโรงเรียนสองกลุ่ม กล่าวคือ กลุ่มครอบครัวรายได้ปานกลางถึงสูง กับกลุ่มเปราะบางและผู้ขาดโอกาส

3) จุดเน้นทางวิชาการและเป้าหมาย กล่าวได้ว่า โรงเรียนในกลุ่มแรกเน้นความเป็นเลิศและการแข่งขัน ทั้งสองโรงเรียนมุ่งเน้นการเตรียมความพร้อมเพื่อศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา โดยเฉพาะในมหาวิทยาลัยและคณะชั้นนำ จึงปรากฏให้เห็นการสร้างหลักสูตรพิเศษมากมาย สภาพการเรียนการสอนจึงมีความเข้มข้นทางวิชาการสูงเพื่อการสอบวัดระดับและการแข่งขัน ในขณะที่อีกกลุ่มเน้นการขยายโอกาสและลดความเหลื่อมล้ำเพื่อให้เด็กกลุ่มชายขอบได้มีที่เรียนและได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐาน

4) ทรัพยากรและสถานะบุคคล ซึ่งโรงเรียนในกลุ่มที่สองเผชิญความท้าทายที่คล้ายคลึงกัน นั่นคือ การดูแลนักเรียนที่มีปัญหาสถานะและสิทธิจำนวนมาก ส่งผลต่อข้อจำกัดด้านโอกาสของเด็กในอนาคตและพร้อมกับงบประมาณสนับสนุนที่มีจำนวนจำกัด ในขณะที่โรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่ไม่ได้เผชิญกับปัญหาด้านทรัพยากร ในขณะที่นักเรียนมีความพร้อมทางเศรษฐกิจสูง ไม่มีปัญหาทางสถานะและสิทธิพื้นฐาน อย่างไรก็ตาม ความท้าทายที่มีคือ การต้องรักษามาตรฐานการแข่งขันทางวิชาการ เพื่อตอบสนองต่อความคาดหวังของผู้ปกครองที่จ่ายค่าเล่าเรียนในอัตราสูง ท่ามกลางการแข่งขันสูงกับโรงเรียนเอกชนอื่น ๆ และโรงเรียนนานาชาติที่มีอยู่อีกจำนวนมากในเชียงใหม่

ดังนั้น โรงเรียนทั้งสี่แห่งจึงสะท้อนภาพภูมิทัศน์การศึกษาของเมืองเชียงใหม่ที่แบ่งแยกหน้าที่กันอย่างชัดเจน โรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่ทั้งสองทำหน้าที่เปรียบเสมือนแท่นกระโดดที่มีคุณภาพสูง ออกแบบมา

เพื่อส่งแรงให้นักเรียนที่มีความพร้อมกระโดดไปสู่จุดที่สูงขึ้นในระดับมหาวิทยาลัยและสังคมชั้นนำ ในขณะที่โรงเรียนขยายโอกาสเปรียบเสมือนตาข่ายนิรภัยที่คอยรองรับเด็กและเยาวชนที่อาจพลัดตกจากระบบการศึกษาหลัก เพื่อไม่ให้พวกเขาร่วงหล่นสู่พื้นและสูญเสียโอกาสในชีวิต โดยทำหน้าที่ประคับประคองและสร้างพื้นฐานให้แข็งแรงพอ

การศึกษาในบริบทเมือง ห้องสมุดโรงเรียน และความเหลื่อมล้ำ

ในส่วนนี้จะเสนอการวิเคราะห์การส่งเสริมการอ่านของโรงเรียนทั้ง 4 แห่ง ซึ่งสะท้อนภาพที่ชัดเจนของความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างและกลไกการผลิตซ้ำทางชนชั้นในระบบการศึกษาไทย งานวิจัยโดย Loh (2017) ในประเทศสิงคโปร์ช่วยนำทางให้เห็นว่า การจัดสรรทรัพยากรที่แตกต่างกันในโรงเรียนที่มีสถานะต่างกัน ส่งผลให้เกิดการสร้างอัตลักษณ์การอ่านที่ต่างกัน ซึ่งเป็นการเตรียมเยาวชนไปสู่เส้นทางเศรษฐกิจและชีวิตที่แตกต่างกันนั่นเอง (social trajectories) ในขณะที่ Teravainen & Clark (2017) เน้นย้ำว่า ห้องสมุดโรงเรียนส่งผลโดยตรงต่อผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและทัศนคติต่อการอ่าน แต่เมื่อพิจารณาจากกรณีศึกษาทั้ง 4 กลับพบว่า ห้องสมุดโรงเรียนเองกำลังหน้าที่ผลิตซ้ำสถานะทางสังคมของผู้เรียน โดยแนวคิดการศึกษาในบริบทเมือง (urban education) (Anderson & Summerfield, 2010; Neri et al., 2023) ช่วยเน้นย้ำให้ตระหนักว่าเมืองไม่ใช่พื้นที่ที่เป็นเนื้อเดียวกัน แต่เป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายและความเหลื่อมล้ำสูง กรณีศึกษาในเชียงใหม่สะท้อนวาระสำคัญของการศึกษาในบริบทเมืองที่หลายพื้นที่ทั่วโลกกำลังเผชิญ โรงเรียนขนาดกลางและเล็กในเมืองที่มักรองรับนักเรียนที่มีพื้นฐานชายขอบเชิงชนชั้น ในที่นี้คือ โรงเรียนเทศบาลวัดและโรงเรียนการกุศลของวัด สะท้อนภาพของพื้นที่แห่งความขาดแคลน แม้ตั้งอยู่ในเขตเมืองเก่าและย่านเศรษฐกิจ แต่รองรับนักเรียนกลุ่มคนจนเมือง

และเด็กข้ามชาติ (urban poor) นักเรียนเหล่านี้เผชิญกับความเปราะบางซ้อนทับ (intersectionality) ทั้งความยากจน ต่างวัฒนธรรม และสิทธิทางกฎหมาย ในทางตรงกันข้าม โรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่เป็นภาพสะท้อนของพื้นที่แห่งความมั่งคั่ง (urban elite) เป็นตัวแทน (และความฝัน) ของชนชั้นกลางในเมืองที่มีความพร้อมด้านทรัพยากร และสามารถดึงดูดทรัพยากรจากภายนอกเข้ามาได้ ดังนั้น ความเป็นเมืองในเชียงใหม่จึงไม่ได้นำมาซึ่งโอกาสและความเท่าเทียม แต่กลับสร้างการแบ่งแยกเชิงพื้นที่ (spatial segregation) ทางการศึกษา แม้ว่าเด็กและเยาวชนจะอยู่ในพื้นที่ทางกายภาพเดียวกัน แต่กลับเป็นโลกคู่ขนานของทรัพยากรการอ่านและการเรียนรู้ที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง

ข้อมูลทั้งหมดต่างชี้ให้เห็นความแตกต่างของทุนที่โรงเรียนมี โดยพบว่า โรงเรียนการกุศลของวัดประสบภาวะขาดสนอย่างรุนแรง ในห้องสมุดงบประมาณซื้อหนังสือถูกตัดออกเป็นจำนวนมาก จึงต้องพึ่งพาหนังสือบริจาค ภาพที่เห็นคือ หนังสือบริจาคกองเป็นพะเนินหลังโต๊ะทำงานของครูบรรณารักษ์ แต่เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดกลับพบว่า ส่วนใหญ่เป็นหนังสือธรรมะ หนังสือเตรียมสอบ หนังสือด้านการบริหารธุรกิจเก่า ๆ และหนังสือวิชาการประวัติศาสตร์ที่เด็กไม่ต้องการ ระบบจัดการห้องสมุดยังเป็นแบบทำมือ เพราะไม่มีงบประมาณจัดซื้อระบบคอมพิวเตอร์ ในขณะที่โรงเรียนเทศบาลวัดแม้จะมีงบประมาณในการส่งเสริมการอ่านปีนั้นกว่าหนึ่งแสนบาท แต่ต้องร่วมใช้กับโครงการปรับปรุงเชิงกายภาพจากความเสียหายหลังน้ำท่วมครั้งใหญ่ พร้อมกับคอมพิวเตอร์ที่อยู่ในสภาพเก่าไม่รองรับระบบ e-book

เมื่อพิจารณาห้องสมุดในโรงเรียนเอกชนคาทอลิก พบว่า มีความพร้อมด้านดิจิทัลสูงสุด นักเรียนมีสมาร์ตโฟนและคอมพิวเตอร์ อีกทั้งโรงเรียนยังลงทุนกับระบบ e-book และฐานข้อมูลออนไลน์ ด้วยงบประมาณเฉพาะหนังสือสูงถึง 300,000 บาท ในขณะที่โรงเรียนเอกชนคริสเตียน พบว่า

มีลักษณะเป็นอาณาจักรการเรียนรู้ มีห้องสมุดแยกตามระดับชั้นถึง 3 แห่ง พร้อมงบประมาณจัดซื้อหนังสือถึงปีละ 300,000 บาท สามารถซื้อตำราจากต่างประเทศในราคาเล่มละกว่าหนึ่งหมื่นบาทให้นักเรียนได้

นอกจากนี้ ในกระบวนการของการคัดเลือกหนังสือต่างสะท้อนคุณภาพของทรัพยากรสารสนเทศ ซึ่งเป็นตัวชี้วัดสำคัญของการผลิตซ้ำความขาดแคลนทางปัญญา ดังที่พบว่า โรงเรียนการกุศลของวัดต้องพึ่งพาหนังสือบริจาค หรือซื้อหนังสือได้ตามงบประมาณที่สูงสุดแสนจะจำกัด ทำให้ได้หนังสือที่ไม่ตรงกับความต้องการของนักเรียน หนังสือที่นักเรียนอยากอ่าน เช่น การ์ตูนมังงะ และนิยาย ยังมีน้อยและต้องแย่งกันอ่าน (เอาช้อนไว้) ซึ่งเป็นภาพที่พบเห็นได้ในโรงเรียนเทศบาลวัดเช่นกัน แม้ว่าทางโรงเรียนจะมีงบประมาณและหลีกเลี่ยงการรับหนังสือบริจาคก็ตาม ในขณะที่โรงเรียนเอกชนทั้งสองแห่งสะท้อนภาพของการผลิตซ้ำความเป็นเลิศ โดยการใช้นโยบายซื้อตามคำเรียกร้องของนักเรียนและครู โดยเน้นหนังสือเตรียมสอบเข้มข้น หนังสือจิตวิทยาสมัยใหม่ และวรรณกรรมภาษาอังกฤษ (graphic novels) เพื่อเตรียมเด็กสู่การเป็นพลเมืองโลก หรือเข้าสู่คณะและมหาวิทยาลัยที่มีการแข่งขันสูง กล่าวได้ว่า เด็กในโรงเรียนกลุ่มแรกถูกฝึกให้ยอมจำนนกับสิ่งที่ผู้ใหญ่หยิบยื่นให้ ในขณะที่เด็กกลุ่มหลังถูกฝึกให้เป็นผู้เลือกและผู้กำหนดความรู้ของตนเองได้ ซึ่งเป็นคุณลักษณะของชนชั้นผู้นำ

สุดท้าย ในรูปแบบของกิจกรรมส่งเสริมการอ่านซึ่งพบว่า โรงเรียนขยายโอกาสต่างมีกิจกรรมที่ผูกติดกับระเบียบวินัยหรือหน้าที่ตามนโยบายของกระทรวงศึกษาธิการ เช่น บันทึกรักการอ่านเพื่อส่งครู (แม้ว่าในปัจจุบันจะลดความเข้มงวดลง) นอกจากนั้น คือการเข้ามาใช้ห้องสมุดเพื่อพักผ่อนเล่นเกม หรือหนีความร้อนและความวุ่นวาย ในขณะที่โรงเรียนเอกชนทั้งสองแห่งใช้กลยุทธ์การสร้างแรงจูงใจ เช่น การสะสมแต้มแลกของรางวัล

การจัดกิจกรรมตามเทศกาล หรือการจัดงานมหกรรมหนังสือที่ดึงดูดร้านหนังสือชั้นนำเข้ามาขายในโรงเรียนเพื่อตอบสนองกับกำลังซื้อของนักเรียน ดังนั้น กิจกรรมของโรงเรียนเอกชนจึงสร้างทุนทางวัฒนธรรมให้เด็กได้คุ้นเคยกับวิถีชีวิตแบบชนชั้นกลาง (การบริโภคสื่อ การใช้เครื่องมือเทคโนโลยีสมัยใหม่ งานอีเวนต์ และการซื้อ) ในขณะที่โรงเรียนขยายโอกาส ห้องสมุดทำหน้าที่เป็นพื้นที่ปลอดภัยทางกายภาพมากกว่าพื้นที่ทางปัญญา ผู้วิจัยมีข้อสังเกตทิ้งท้ายว่า แม้ทุกโรงเรียนจะมีครูบรรณารักษ์ (หรือครูผู้ดูแลห้องสมุด) ที่มีความตั้งใจดีในการส่งเสริมการอ่านเหมือนกัน แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่าโครงสร้างงบประมาณและสถานะทางเศรษฐกิจของผู้ปกครอง เป็นกำแพงหนาที่ทำให้ผลลัพธ์ทางการเรียนรู้และการอ่านแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ซึ่งตอบย้ำว่า ห้องสมุดโรงเรียนไม่ใช่พื้นที่ที่เป็นกลาง แต่เป็นกระจะสะท้อนความเหลื่อมล้ำของโครงสร้างสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

3) วัฒนธรรมการอ่านและความเหลื่อมล้ำเชิงชั้นของเยาวชนเมืองเชียงใหม่

ในส่วนนี้จะขอนำเสนอผ่านกรณีศึกษาเยาวชนในเมืองเชียงใหม่ทั้ง 8 รายจาก 4 โรงเรียนข้างต้น ที่จะนำไปสู่การเชื่อมโยงมิติของการส่งเสริมการอ่านและวัฒนธรรมการอ่านตั้งแต่ระดับเมือง โรงเรียน ครอบครัวและปัจเจกบุคคล โดยกรณีศึกษาในที่นี้จะถูกกล่าวถึงด้วยนามสมมติ

กรณีศึกษาจากโรงเรียนเทศบาลวัด

1) “นับ” นักเรียนชายชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ซึ่งมีน้องอีกสองคนกำลังเรียนอยู่ที่เดียวกัน นับอาศัยอยู่กับสมาชิกในครอบครัวรวมห้าคน ได้แก่ แม่ พ่อเลี้ยง และน้องชายหญิงอีกสองคน พวกเขาทั้งหมดอาศัยอยู่ในบ้านเช่าในชุมชนใกล้กับโรงพยาบาลแม่และเด็ก (นับ, การสื่อสารระหว่าง

บุคคล, 23 กุมภาพันธ์, 26 เมษายน 2568)

ในส่วนพื้นเพและสถานะทางกฎหมาย นับเป็นชาวไทยใหญ่เช่นเดียวกับแม่และพ่อเลี้ยง แม่ของเขอพยพมาจากรัฐฉาน (ประเทศเมียนมา) ตั้งแต่อายุ 12 ปี (ปัจจุบันอายุประมาณ 33-35 ปี) เอกสารประจำตัวที่นับและน้องทั้งสองคนมีคือ บัตรประจำตัวคนซึ่งไม่มีสัญชาติไทย (เลขสองตัวแรก “00” บุตรคนต่างด้าวที่เกิดในประเทศไทย) ในขณะที่แม่ของนับถือศาสนาคริสต์และบัตรประจำตัวคนซึ่งไม่มีสัญชาติไทย ในส่วนสภาพทางเศรษฐกิจ แม่ทำงานเป็นแม่บ้าน ส่วนพ่อเลี้ยงทำงานในบริษัทขนส่งสินค้า ด้านการศึกษาของผู้ปกครองพบว่า แม่ของนับเคยเรียนหนังสือที่ประเทศเมียนมาจนถึงชั้น ป. 3 จากนั้นจึงเข้ามาทำงานที่เชียงใหม่ การศึกษาของนับในอดีตมาจากอำเภอเชียงดาวก่อนย้ายมาอยู่กับแม่ในตัวเมืองเชียงใหม่ตอนชั้น ป. 4 เทอม 2

นับเล่าให้ฟังถึงแผนการศึกษาและอนาคตว่า มีความฝันอยากเป็นวิศวกรออกแบบ ในขณะที่เดียวกันก็ตระหนักถึงข้อจำกัดทางการเงินของครอบครัว ดังนั้น แม้จะอยากเรียนต่อสายสามัญ แต่นับรู้ว่าต้องมาพร้อมกับภาระค่าใช้จ่ายที่สูง ในช่วงที่ได้พบกันนับเผยว่าได้คุยกับแม่และวางแผนไว้ว่าจะไปเรียนต่อสายอาชีพที่วิทยาลัยอาชีวศึกษา หลังจบ ม. ต้น เหตุผลคือค่าเล่าเรียนถูก และสามารถทำงานส่งตัวเองเรียนได้เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระของแม่ โดยสนใจสาขาช่างกลหรือไฟฟ้า เพราะเป็นพื้นฐานของการเป็นวิศวกร การตัดสินใจนี้สะท้อนว่า การเข้าถึงการศึกษาของนับถูกกำหนดโดยความสามารถในการอยู่รอดทางเศรษฐกิจของครอบครัวเป็นอันดับแรก

เมื่อกล่าวถึงพฤติกรรมการอ่าน พบว่า การเข้าถึงทรัพยากรการอ่านของนับขึ้นอยู่กับเทคโนโลยีเป็นหลัก ในช่วงที่ได้พูดคุยด้วยพบว่า นับไม่ได้อ่านหนังสือที่เป็นเล่มเลย แม้กระทั่งหนังสือการ์ตูนหรือหนังสือเพื่อความบันเทิงอื่น ๆ โดยนับเน้นไปที่การศึกษาค้นคว้าในสมาร์ตโฟนมากกว่ารูปแบบการบริโภคสื่อเช่นนี้คือ เพื่อให้ได้เนื้อหาที่กระชับเข้าใจง่าย พฤติกรรม

การค้นคว้าจะเป็นไปตามความสนใจ โดยนับจะเลื่อนดูตามแอปพลิเคชัน (เช่น TikTok) และเมื่อพบเรื่องที่สนใจเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์หรือความรู้รอบตัว จึงจะหยุดอ่านดูบ้างเพื่อเก็บเป็นความรู้ติดตัว นอกจากนี้ นับยังมีการเรียนรู้ผ่านสื่อประเภทอื่นที่ไม่ใช่หนังสือ เช่น วิดีโอที่มีคนพูดภาษาต่างประเทศ (จีน เกาหลี ญี่ปุ่น) โดยในแต่ละวันนับใช้เวลาท่องโลกอินเทอร์เน็ตประมาณ 7-8 ชั่วโมง

ความสนใจในการอ่านและการเรียนรู้ของนับเน้นไปที่การเสริมความรู้เพื่อยกระดับทางวิชาการ และการเตรียมพร้อมสำหรับอาชีพในอนาคต เขามีวิชาที่สนใจคือ วิทยาศาสตร์ และคณิตศาสตร์ โดยทั่วไป วัตถุประสงค์ในการค้นคว้าคือ เพื่อต้องการมีความรู้รอบตัว เพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ครูสอนในห้องเรียนมากขึ้น อย่างไรก็ตามก็ติดลบพบว่า สิ่งที่น่าับไม่ค่อยให้ความสนใจคือ หนังสือการ์ตูน หนังสือนิยายหรืออนิเมะ (ซึ่งแตกต่างจากความนิยมของเพื่อน ๆ)

ในส่วนของการเข้าถึงทรัพยากร พบว่า นับเผชิญอุปสรรคหลักสามด้านคือ ด้านทรัพยากรทางกายภาพ ด้านดิจิทัล และด้านเศรษฐกิจ โดยอุปสรรคด้านทรัพยากรทางกายภาพ หลัก ๆ ได้แก่ ห้องสมุดโรงเรียน ซึ่งนับเล่าย้อนความว่า เคยเข้าห้องสมุดบ่อยในช่วงประถมศึกษา (ป. 1-4) เพื่ออ่านหนังสือวิทยาศาสตร์และไดโนเสาร์ แต่ช่วง ม. ต้นเขากลับไม่ค่อยได้เข้าไป โดยระบุว่า เพราะมักถูกครูเรียกพบให้ไปทำกิจกรรมอื่น เช่น กีฬานอกจากนี้ ในช่วงเวลาต่อมาโรงเรียนได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติน้ำท่วมทำให้หนังสือ โต๊ะ และยางปูพื้นเสียหาย คำกล่าวที่น่าสนใจคือนับเลือกที่จะไม่เข้าไปใช้ห้องสมุด เพราะคิดว่าเด็กเข้าไปใช้เยอะแล้วห้องจะแออัด และอยากปล่อยให้เด็กประถมศึกษาซึ่งเป็นกลุ่มที่ใช้บริการหลักได้ใช้ห้องสมุดในการศึกษาดีกว่า ในขณะเดียวกัน เขาก็ไม่สนใจกิจกรรมห้องสมุดที่จัดเพื่อส่งเสริมการอ่าน เพราะเห็นว่าเป็นกิจกรรมที่เหมาะสมสำหรับเด็ก ๆ มากกว่า

ในอุปสรรคด้านดิจิทัลและเศรษฐกิจ โดยหลักคือ ค่าใช้จ่ายอินเทอร์เน็ต เพราะนับต้องพึ่งพาอินเทอร์เน็ตที่แม่เติมเงินให้เดือนละ 500 บาท ซึ่งแม่บอกว่าแพง แต่หากเติมถูกกว่านี้เน็ตจะไม่พอใช้ โดยนับต้องการแชร์ทรัพยากรนี้ให้กับน้องชายหญิงทั้งสองคนได้ใช้ด้วย ในขณะที่ในโรงเรียน อินเทอร์เน็ตไร้สายต้องได้รับอนุญาตก่อนเข้าใช้และสัญญาณไม่เสถียร ประเด็นสำคัญคือ การรับรู้โอกาสภายนอก โดยนับระบุว่า ไม่รู้จักหรือไม่เคยได้ยินเรื่องห้องสมุดประชาชนเลย เขารู้จักเพียงคาเฟ่ที่มีหนังสืออยู่ในบริเวณไนท์บาร์ซาร์ แต่ไม่เคยเข้าใช้บริการเพราะต้องเสียเงิน ผู้วิจัยเคยขอให้นับถ่ายรูปหนังสือที่มีในบ้านหรือที่กำลังอ่านอยู่ ซึ่งนับบอกว่าไม่มีแม้แต่เล่มเดียว

2) “วิ” นักเรียนหญิงชั้น ม. 1 ซึ่งมีภูมิหลังที่สะท้อนถึงความผันผวนของสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจ วิเกิดที่จังหวัดเชียงใหม่ ด้านครอบครัวพบว่า พ่อกับแม่แยกทางกัน และวิไม่เคยได้เจอพ่ออีกเลย ปัจจุบันอาศัยอยู่กับป้าและลุงรวมสามคนที่บ้านเช่าตั้งอยู่ใกล้คลองแม่ข่า วิเพิ่งย้ายมาอยู่ที่นั่นเมื่อประมาณปีที่แล้ว โดยก่อนหน้านี้อยู่อาศัยอยู่ใกล้ ๆ กับวิทยาลัยนาฏศิลป์ ในครอบครัว บทบาทของแม่ยังเป็นหลักแม้จะไม่ได้อยู่ด้วยกันก็ตาม ปัจจุบันแม่ทำงานอยู่ที่กรุงเทพฯ และบางทีก็ย้ายไปทำงานที่อื่น ในด้านการศึกษาของผู้ปกครอง แม่ของวิมีความพยายามที่จะศึกษาโดยเพิ่งจบชั้น ม. ปลาย จาก สกร. และวางแผนที่จะเรียนต่อในระดับมหาวิทยาลัย ในหลักสูตรที่สามารถทำงานควบคู่ไปได้ ที่เชียงใหม่ ป้าและลุงมีอาชีพขายอาหาร วิมีหน้าที่หลักคือ เป่าร้าน และเก็บร้าน (เก็บของ ล้างถ้วยชาม กวาดเช็ดถูโต๊ะ) ด้านการใช้จ่าย วิได้รับเงินจากแม่ที่ส่งมาให้ป้าเป็นผู้จัดการ ส่วนหนังสือที่เธอซื้อมาอ่านจะเป็นเงินส่วนตัวที่เธอสะสมไว้ (นาน ๆ ครั้ง) (วิ, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 9 กุมภาพันธ์, 26 เมษายน 2568)

ในช่วงเวลาที่ได้พูดคุยกับวิ พบว่า ผลการเรียนรู้ในระดับดี แต่วิไม่ชอบอ่านหนังสือเรียน เวลาสอบเธอจะใช้วิธีทบทวนข้อสอบเก่าที่ครูเคยให้ทำ เมื่อถามถึงความฝันในอนาคต วิมีความใฝ่ฝันอยากเป็นสัตวแพทย์ ดังนั้น แผนการศึกษาในอนาคต (ช่วง ม. ปลาย) วิเล็งสอบเข้าในโรงเรียนรัฐที่มีครูสอนเก่ง ๆ เช่น ยูพราซวิทาลัย และวัดโนทัยพายัพ เพื่อเตรียมตัวเข้าสู่คณะสัตวแพทยศาสตร์ เธอตระหนักดีว่าวิชาที่ต้องเรียนหนักคือ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ภาษาอังกฤษ ฟิสิกส์ และเคมี และวางแผนว่าจะเริ่มเรียนอย่างจริงจังด้วยตัวเองก่อนในช่วง ม. ต้น และค่อยเรียนเสริมอย่างจริงจังในชั้น ม. 5 วิมีพรสวรรค์ด้านศิลปะ โดยถนัดวาดแนวการ์ตูน และเคยได้เข้าร่วมการแข่งขัน ทำให้เธอสามารถเข้าใช้ห้องศิลปะของโรงเรียนในช่วงพักกลางวันได้

เมื่อกล่าวถึงความสนใจในการอ่าน วิแบ่งเป็นสองส่วนที่แตกต่างกัน คือ การอ่านเพื่อความบันเทิงซึ่งมีพลังขับเคลื่อนสูง และการอ่านเพื่อการเรียนซึ่งมีพลังขับเคลื่อนต่ำ สำหรับการอ่านเพื่อความบันเทิง วิมีความสนใจหลักคือ อนิเมะ มังงะ และนิยายโดยเฉพาะที่เป็นแนววาย ซึ่งวิระบุตัวเองว่าเป็น “สาววาย” แนวเรื่องอนิเมะ มังงะญี่ปุ่น ที่เธอชื่นชอบ ส่วนใหญ่เป็นแนวแฟนตาซี ต่อสู้ และเรื่องราวชีวิตประจำวันของเด็กมัธยม ในส่วนของการบริโภคสื่อวาย เธอชอบอ่านมาก โดยจะแยกประเภทวายออกมาต่างหาก โดยสิ่งนี้ทำให้เกิดการเชื่อมโยงกับเพื่อนเป็นกลุ่ม “สาววาย หนุ่มวาย” ที่มีก็จะแนะนำเรื่องราวหรือชวนคุยกันเสมอในโรงเรียน

ในส่วนของพฤติกรรมการเข้าถึงทรัพยากร พบว่า การเข้าถึงการอ่านของวิอาศัยสมาร์ตโฟนเป็นหลัก วิไม่มีแท็บเล็ตหรือคอมพิวเตอร์ที่บ้าน การอ่านแบบออนไลน์มีข้อดีคือ ฟรี และเนื้อหาจะมาเร็วตามกำหนดเวลา (เช่น ในแอปพลิเคชัน Webtoon ที่จะลงเนื้อหาใหม่ในทุก 5-7 วัน) ทำให้ไม่ต้องรอเป็นปีเหมือนการซื้อหนังสือเล่ม แอปพลิเคชันหลักที่ใช้อ่านเป็น

ประจำคือ Webtoon และ ReadAwrite ซึ่งเป็นเว็บที่นักเขียนสมัครเล่นเข้ามาฝึกเขียนหรือวาดมังงะและลงให้อ่านฟรี ที่ผ่านมามีจะยอมลงทุนซื้อหนังสือเป็นเล่มเฉพาะเมื่อไม่พบในระบบออนไลน์ โดยครั้งล่าสุดเธอใช้เงินส่วนตัวที่สะสมไว้ซื้อหนังสือนิยายวายสองเล่ม (เรื่องเดียวกัน) ในราคาประมาณ 380 บาท การตัดสินใจครั้งนี้เกิดจากการอ่านรีวิวออนไลน์แล้วพบว่าพล็อตเรื่องสนุกมาก

เมื่อกล่าวถึงอุปสรรคในการอ่าน ในช่วงนั้นพบว่า วิเผชิญอุปสรรคทั้งจากนโยบายโรงเรียนและพฤติกรรมส่วนตัว กล่าวคือ ในด้านนโยบายโรงเรียนมีกฎยึดโทรศัพท์มือถือตั้งแต่คาบแรกจนถึงคาบสุดท้าย ทำให้ไม่สามารถอ่านนิยายออนไลน์หรือใช้โทรศัพท์ในการเรียนระหว่างวันได้เลย ต่อมาคือ ทรัพยากรไม่ตอบสนองความต้องการ วิเปิดเผยว่าไม่เข้าใช้ห้องสมุดเพราะหนังสือเตรียมสอบที่มีอยู่ไม่ตรงกับความต้องการ ในอุปสรรคด้านพฤติกรรมการเรียน วิปฏิเสธการอ่านตำราเรียน ต่อมาคือความเบื่อหน่ายต่อหนังสือเรียน วิให้เหตุผลว่า หนังสือเรียนน่าเบื่อเพราะมีแต่บทเรียน เธออยากให้มันมีความสนุกมากขึ้น สุดท้าย อุปสรรคด้านการเข้าถึงพื้นที่ โดยเฉพาะห้องสมุด ซึ่งพบว่า วิเคยเข้าใช้ห้องสมุดบ่อยมากตอนชั้นประถมศึกษา โดยเฉพาะตอน ป. 5 ที่เธอถูกครูบังคับให้เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์ ซึ่งทำให้เธอได้ค้นพบและติดการอ่านหนังสือวายของโรงเรียน แต่พอเข้าสู่ชั้นมัธยมศึกษา เธอแทบไม่ได้เข้าห้องสมุดเลย ซึ่งมาจากเหตุผลหลัก ๆ คือ 1) ภาระการเรียนมากขึ้น และต้องการใช้เวลาพักเที่ยงเพื่อนอนพักผ่อนหรือเข้าใช้ห้องศิลปะแทน 2) ขาดแรงจูงใจเนื่องจากหนังสือวายหายไป วิระบุอย่างชัดเจนว่า หากต้องการให้เธอกลับไปเข้าห้องสมุด “จะต้องเอาหนังสือวายกลับมาค่ะ” เพราะหนังสือวายที่เธอเคยอ่านตอนนี้หาไม่เจอแล้ว (เพราะโรงเรียนไม่มีนโยบายส่งเสริมหนังสือประเภทนี้) ประเด็นสำคัญที่สอดคล้องกับนับเพื่อนร่วมโรงเรียนคือ วิไม่เคยเข้าใช้ห้องสมุดประชาชนเลย และ

ไม่เคยไปร้านกาแฟที่นั่งอ่านหนังสือ/ทำงานได้ (ยกเว้นการไปเที่ยวกับแม่ เป็นครั้งคราว)

กรณีศึกษาจากโรงเรียนการกุศลของวัด

1) เยาวชนหญิง “อ้ง” กำลังจะสำเร็จการศึกษาชั้น ม. 3 เธอมีภูมิหลังที่ซับซ้อนทั้งด้านสถานะทางกฎหมาย ความเปราะบางทางเศรษฐกิจ และแรงกดดันในการเลือกเส้นทางอาชีพ (อ้ง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 18 กุมภาพันธ์; 21 เมษายน 2568) ในด้านครอบครัว พ่อและแม่เป็นชาวไทใหญ่ที่อพยพมาจากรัฐฉาน แม่ของอ้งย้ายมาเมืองไทย และเริ่มทำงานตั้งแต่อายุ 12 ปี และอยู่ในไทยมาแล้วประมาณ 25 ปี ในครอบครัวนี้ อ้งมีพี่สาวคนโตอายุ 30 ปี ซึ่งเกิดที่รัฐฉาน และมีน้องชายอายุ 9 ปี (คนละพ่อ) ปัจจุบันสมาชิกครอบครัวที่อาศัยอยู่ด้วยกันคือ พ่อ แม่ และน้องชาย ในส่วนของสถานที่เกิดและที่อยู่อาศัย อ้งและน้องชายเกิดในประเทศไทย และอาศัยอยู่ในแคมป์แรงงานใกล้กับสนามบินเชียงใหม่ ซึ่งดูแลโดยบริษัท บ้านจัดสรรแห่งหนึ่งมาตั้งแต่เกิด (ประมาณ 15 ปี) ทุกคนในครอบครัวมีประเด็นด้านสถานะทางกฎหมาย โดยอ้งเป็นผู้ถือบัตรที่มีเลขขึ้นต้นด้วย “7” (สำหรับเด็กที่เกิดในประเทศไทย แต่เป็นบุตรของคนต่างด้าวหรือคนไม่มีสัญชาติไทย) พ่อและแม่ถือบัตรที่มีเลขขึ้นต้น 0 เลขตรงกลาง 89 ครอบครัวของอ้งเผชิญกับภาวะความเปราะบางทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรง โดยเฉพาะในช่วงสองปีที่ผ่านมา ที่มีรายได้จำกัด เพราะมีเพียงพ่อที่เป็นแหล่งรายได้หลัก รายได้ต่อเดือนของพ่ออยู่ที่ประมาณ 10,000 บาท ส่วนแม่ไม่ได้ทำงานเนื่องจากเป็นโรคกระดูกทับเส้นประสาท

ในส่วน of เส้นทางอาชีพในอนาคต อ้งเล่าให้ฟังว่ามีความสามารถทางวิชาการที่น่าประทับใจ แต่ถูกจำกัดด้วยปัจจัยทางเศรษฐกิจ ในช่วงที่พบกัน อ้งมีแผนการศึกษาต่อที่วิทยาลัยอาชีวศึกษาเอกชน แต่สุดท้ายต้อง

ล้มเลิกเพราะสถานที่ตั้งอยู่ไกล และที่บ้านไม่มียานพาหนะให้ จนในที่สุด
 อังเลือกเข้าศึกษาต่อในวิทยาลัยอาชีวศึกษาของรัฐซึ่งอยู่ใกล้กว่า และมีค่า
 เล่าเรียนถูกกว่ามาก โดยเลือกสาขาที่เกี่ยวข้องกับการทำอาหาร/เบเกอรี่
 โดยได้รับแรงจูงใจจากความฝันที่อยากมีร้านเค้ก/ร้านคาเฟ่เป็นของตนเอง
 อย่างไรก็ตาม แม้จะเลือกเรียนต่อในสายอาชีพ แต่ค่าใช้จ่ายแรกเข้าก็สูง
 ถึงกว่า 5,000 บาท โดยพ่อจะช่วย 4,000 บาท นอกเหนือจากนั้นจะเป็น
 เงินออมส่วนตัวของอัง แต่อุปสรรคสำคัญหลังจากนี้คือ การเดินทางไปเรียน
 เนื่องจากไม่มียานพาหนะ นอกจากนี้ อังยังเคยทำแบบทดสอบและกรอก
 แบบฟอร์มเพื่อขอทุนการศึกษาจากมูลนิธิและบริษัทเอกชนหลายครั้ง
 แต่ผลคือไม่เคยได้รับทุน

เมื่อกล่าวถึงพฤติกรรมกรรมการอ่านและความสนใจ พบว่า อังมีความสนใจ
 ที่เฉพาะเจาะจงและเป็นไปในเชิงบันเทิงมากกว่าวิชาการ โดยแบ่งแหล่ง
 การอ่านออกเป็นสองประเภทหลัก นั่นคือ การ์ตูนและนิยาย โดยเฉพาะ
 แนวสยองขวัญ ฆาตกรรมหรือเรื่องผี และนิยายวาย โดยการอ่านทั้งหมด
 อยู่บนสมาร์ตโฟนผ่านแอปพลิเคชันต่าง ๆ เช่น TikTok และจอยลดา
 (Joylada) เนื้อหาล่าสุดที่เธออ่านคือ เรื่องเกี่ยวกับชายที่พบรักกับเงือกชาย
 แต่จบแบบโศกนาฏกรรมเมื่อนายเอกถูกมนุษย์จับไปฆ่าและกิน อีกประเภท
 คือ การอ่านภายใต้แรงจูงใจภายนอก อังเล่าว่า เมื่อครั้งอยู่ชั้น ม. 1 เธอ
 ชื่นชอบกิจกรรมรักการอ่านของโรงเรียน และเธอใช้วิธีอ่านให้จบเล่มแล้ว
 ค่อยสรุป อย่างไรก็ตามเธอกลับพบว่า กิจกรรมนี้ไม่ได้ช่วยให้เธอรักการอ่าน
 เนื้อหาวิชาการ แต่กลับเป็นเนื้อหาเพื่อความบันเทิงอื่น ๆ มากกว่า

ในส่วนของพฤติกรรมการใช้ห้องสมุดโรงเรียน พบว่า อังถูกจำกัด
 ด้วยคุณภาพของทรัพยากร นโยบาย และสภาพแวดล้อม กล่าวคือ การเข้า
 ใช้ห้องสมุดโรงเรียนมีเพียง 1-2 ครั้งต่อสัปดาห์ในช่วงชุมนุมห้องสมุด
 เธอเผยว่า ชุมนุมห้องสมุดเป็นที่นิยมสูงสุดในหมู่นักเรียน เพราะเป็นที่

“ที่สบายที่สุด” เนื่องจากเปิดเครื่องปรับอากาศ ส่วนกิจกรรมในช่วงชุมนุมครูจะให้จัดหนังสือและทำความสะอาดเท่านั้น ส่วนนักเรียนคนอื่น ๆ รวมถึงสามเณรที่เข้าชมรมก็มักจะนอนเล่นหรือเล่นสมาร์ทโฟน โดยไม่ได้อ่านหนังสือแต่อย่างใด เมื่อกล่าวถึงคุณภาพหนังสือ อังเน้นว่า หนังสือในห้องสมุดไม่ค่อยตรงกับความต้องการของเธอ โดยส่วนใหญ่เป็นหนังสือเกี่ยวกับราชการ พระราชกรณียกิจ หรือหนังสือวิชาการเก่า ๆ หนังสือที่เธอชื่นชอบมีเพียงเรื่องสยองขวัญเก่า ๆ เพียงเล่มเดียวที่วางปะปนอยู่กับหนังสืออื่น ๆ ที่สำคัญ มีอุปสรรคผ่านการให้บริการ ด้วยเพราะห้องสมุดไม่อนุญาตให้ยืมหนังสือกลับบ้าน ทำให้อังไม่สามารถนำหนังสือนอกเวลาไปอ่านต่อที่บ้านได้ ในขณะที่นักเรียนอย่างอังและเพื่อนอีกหลายคนไม่กล้าที่จะสะท้อนความต้องการกับครูบรรณารักษ์ ผู้วิจัยเคยขอให้อังถ่ายรูปหนังสือที่มีในบ้านหรือที่กำลังอ่านอยู่ ซึ่งอังไม่มีแม้แต่เล่มเดียวเช่นกัน

2) ยาวชนชาย “ขอ” ในวัยและช่วงชั้นเดียวกับอัง เขามีภูมิหลังที่สะท้อนถึงความพยายามปรับตัวเข้ากับข้อจำกัดทางเศรษฐกิจ และการต้องพึ่งพาตนเองสูงในการกำหนดเส้นทางการศึกษา (ขอ, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 18 กุมภาพันธ์; 21 เมษายน 2568) แม่ของเขาเคยอาศัยอยู่บนดอยและมาจากกลุ่มชาติพันธุ์ จบการศึกษาเพียงชั้น ป. 3 ส่วนพ่อเป็นคนจากภาคกลาง จบการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) เมื่อถามถึงเรื่องการเรียนและอนาคต กรณีของขอชัดเจนมากทั้งรูปแบบการเรียนและการใช้ชีวิตว่าผู้ปกครองไม่ค่อยให้คำแนะนำ โดยปล่อยให้เขาตัดสินใจเลือกสายการเรียนเอง นอกจากนี้ เขายังต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายประจำวันเองทั้งหมด โดยจะขอเงินจากแม่เพียง 100 บาทต่อครั้งในกรณีที่เงินไม่พอใช้

เมื่อถามถึงการเรียนและเส้นทางอาชีพ ขอเผยว่า ตนมีผลการเรียนระดับปานกลาง แต่มีทักษะและงานเสริมที่เกี่ยวข้องกับการซ่อมรถ เมื่อครั้งแรกของการพูดคุยกัน (กุมภาพันธ์ 2568) ขอบอกกับเราว่า มีความตั้งใจ

จะเรียนต่อในสายอาชีพที่วิทยาลัยเทคนิคในตัวเมืองเชียงใหม่ ไม่ไกลจากโรงเรียนเดิม ในสาขาช่างยนต์ เพราะสอดคล้องกับงานที่เขาทำอยู่ อย่างไรก็ตาม เมื่อเจอกันอีกครั้งในเดือนเมษายน แผนการศึกษานี้เป็นอันต้องล้มเลิกไป ขอให้เหตุผลว่าเพราะค่าใช้จ่ายแรกเข้าสูงถึงกว่า 7,000 บาท ซึ่งเขามองว่าสูงเกินกว่าจะแบกรับได้ ดังนั้น เขาจึงตัดสินใจเปลี่ยนแผนกลับมาเรียนต่อชั้น ม. ปลายที่โรงเรียนเดิม แผนการเรียนที่เลือกไว้คือ ศิลป์ - คำนวณ โดยให้เหตุผลว่า เป็นสาขาที่ “เรียนเบาที่สุด” และ “เพื่อนเยอะ” ในประเด็นนี้ขอยอมรับว่า เสียหายที่ไม่ได้เรียนต่อที่วิทยาลัยเทคนิค

กิจกรรมยามว่างของเขานอกเหนือจากการช้อปปิ้งและเล่นเกม (เช่น ROV, Lost Light) เขามีกิจกรรมที่เป็นเอกลักษณ์คือ การตกปลาที่แม่น้ำ โดยนำปลาที่ได้มาประกอบอาหาร ชีวิตในโรงเรียน ขอเล่าว่า พื้นที่ทางสังคมของนักเรียนชายส่วนใหญ่มักไปรวมตัวกันที่ห้องน้ำชั้นสองเพื่อเล่นเกมหรือสูบบุหรี่ไฟฟ้า มากไปกว่านั้นคือ เขารับรู้ถึงบรรยากาศของความรุนแรงในโรงเรียน เช่น การชกต่อย และการนัดตบกันของนักเรียนหญิง สุดท้ายขอและอ้อมมีทัศนคติเชิงลบต่อผู้บริหารโดยมองว่า พวกเขา “ไม่ค่อยสนใจนักเรียน”

ในส่วนของพฤติกรรมกรรมการอ่าน พบว่า ส่วนใหญ่ถูกขับเคลื่อนด้วยความบันเทิงผ่านช่องทางดิจิทัลบนสมาร์ตโฟน โดยมีความสนใจหลักในแนวการ์ตูนและมังงะ โดยช่วงนั้นมีเรื่องที่เขาอ่านเป็นประจำคือ *Lookism* และ *Wind Breaker* ชอบบริโภคสื่ออย่างเข้มข้น โดยสามารถอ่านมังงะออนไลน์ได้ประมาณหนึ่งซีซั่น (ซึ่งมีความยาวประมาณ 100-200 ตอน) ต่อสัปดาห์ เขาเล่าว่า การอ่านการ์ตูนช่วยให้ได้พัฒนาทักษะทางภาษา เพราะหลายต่อหลายครั้งเมื่อการ์ตูนในเวอร์ชันภาษาไทยอัปเดตช้า เขาเลือกที่จะอ่านต่อในเวอร์ชันภาษาอังกฤษ ซึ่งทำให้ทักษะภาษาอังกฤษง่าย ๆ ของเขา “ดีขึ้นบ้าง” นอกเหนือจากนั้น การอ่านผ่านกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน

ในโรงเรียน สำหรับเขาแล้วถือว่าเป็นการอ่านเพื่อความจำเป็น “ไม่ชอบ เพราะรู้สึกเหมือนเป็นวิชาบังคับ” โดยเขาและเพื่อน ๆ ใช้วิธี “ปั่น” (ทำอย่างเร่งรีบ) และ “ลอก” ประโยคที่คิดว่ามีสาระมาแปะลงในสมุดแทนการอ่านจริงจัง เขาให้เหตุผลว่า กิจกรรมนี้ไม่ได้ช่วยให้เขารักการอ่านขึ้นเลย

และเช่นเดียวกับอ้ง พฤติกรรมการใช้ห้องสมุดของเขามีข้อจำกัด เพราะส่วนใหญ่ถูกใช้เพื่อวัตถุประสงค์อื่นที่ไม่ใช่การอ่าน เช่น เล่นสมาร์ทโฟน หรือเล่นเกมออนไลน์กับเพื่อน ๆ เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ไม่อยากอ่านหนังสือในห้องสมุด เพราะหนังสือที่มีไม่ตรงกับ ความสนใจ ต่อมาคือ อุปกรณ์ด้านดิจิทัลและอุปกรณ์ โดยห้องสมุดมีคอมพิวเตอร์ประมาณห้าเครื่อง แต่มีเพียงสามเครื่องเท่านั้นที่สามารถเชื่อมต่ออินเทอร์เน็ตได้ นักเรียนชายและสามเณรจะใช้คอมพิวเตอร์เหล่านี้เพื่อเล่นเกมในช่วงพักเที่ยง ในขณะที่สัญญาณ Wi-Fi ของโรงเรียนไม่ได้เปิดให้ใช้ฟรีอย่างทั่วถึง

กรณีศึกษาจากโรงเรียนเอกชนคริสเตียน

1) “ภิง” นักเรียนชายในระดับชั้น ม. ปลาย ซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มนักเรียนชนชั้นกลางในบริบทการศึกษาที่มีความมุ่งมั่นและแรงกดดันในการทำผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูง (ภิง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 28 กุมภาพันธ์; 20 เมษายน 2568) ภิงเกิดที่จังหวัดลำพูน แต่ย้ายมายัง จังหวัดเชียงใหม่เนื่องจากแม่เห็นว่าโรงเรียนในเชียงใหม่ค่อนข้างมีชื่อเสียงมากกว่าที่ลำพูน เขาย้ายมาเรียนที่นี่ตั้งแต่ระดับอนุบาล 3 ปัจจุบันอาศัยอยู่กับพ่อ แม่ และน้องสาว ที่บ้านจัดสรรย่านอำเภอสันกำแพงไม่ไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่ โดยน้องสาวอายุ 10 ปี ก็เรียนอยู่ที่โรงเรียนเดียวกัน ครอบครัวของภิงมีพื้นฐานที่มั่นคงและมีการศึกษาในระดับสูง โดยพ่อเป็นข้าราชการตำรวจ จบการศึกษาจากโรงเรียนนายร้อยตำรวจ ส่วนแม่เป็น

ครูสอนภาษาไทย จบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยของรัฐ

กิงเคยมีประวัติการเรียนในหลักสูตรพิเศษในช่วง ม. ต้น แต่เปลี่ยนมาเรียนแผนปกติเนื่องจากทนแรงกดดันไม่ไหว แม้จะเป็นเช่นนั้นแต่กิงยังต้องการเรียนพิเศษอย่างหนัก ในช่วงเวลาที่พบบก กิงทุ่มเทเวลาและค่าใช้จ่ายจำนวนมากให้กับการเรียนพิเศษนอกโรงเรียน โดยมีเรียนถึงห้าวิชา และมีชั่วโมงเรียนรวมกันกว่า 15 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ ซึ่งตามมาด้วยค่าใช้จ่ายที่คำนวณแล้วเป็นหลักหมื่นบาท เขาเผยว่าเป็นเรื่องธรรมดาของนักเรียนที่นี่และผู้ปกครองไม่มีปัญหาในเรื่องค่าใช้จ่าย แต่คาดหวังว่าเขาจะตั้งใจเรียนให้คุ้มค่ากับเงินที่เสียไป รวมถึงต้องทำผลลัพธ์ให้ดี

ในส่วนของแผนการในอนาคต กิงวางแผนจะเข้าศึกษาต่อในคณะนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (มช.) โดยใช้รอบแพมสะสมงาน ดังนั้น เวลาอีกส่วนหนึ่งจึงหมดไปกับการทำกิจกรรมเพื่อเตรียมตัว เมื่อถามถึงพฤติกรรมการอ่าน กิงระบุอย่างชัดเจนว่า ไม่ชอบอ่านหนังสือเลย “แค่ผมเปิดหนังสือผมก็หาวแล้ว” และการอ่านเองนั้น “ง่วง” และ “ไม่เข้าหัว” เขาจึงชื่นชอบการเรียนรู้ด้วยการฟังมากกว่า โดยใช้วิธีการต่าง ๆ เช่น ให้เพื่อนอ่านให้ฟัง หรือฟังเทป (วิดีโอ) ในส่วนของวิชาที่จำเป็นต้องอ่าน (เช่น ภาษาไทย) กิงใช้วิธีอัดเสียงของตัวเองตอนอ่าน จากนั้นนำไปโพสต์ไว้บนยูทูปช่องส่วนตัวเพื่อทบทวน ซึ่งเป็นกลไกที่น่าสนใจในการปรับพฤติกรรมการเรียนรู้ให้เข้ากับความถนัดของตนเอง เพราะฉะนั้นการอ่านส่วนใหญ่ของเขาจึงจำกัดอยู่เพียงหนังสือเรียนเพียงอย่างเดียว (เพื่อความจำเป็น) เขาเล่าว่าเคยไปนั่งอ่านหนังสือในร้านหนังสือ (ซีเอ็ด/B2S) โดยเฉพาะหนังสือที่ถูกแกะซีลแล้ว และเคยไปร้านหนังสือที่ห้างสรรพสินค้าตามคำชวนของพ่อ โดยไปนั่งอ่านหนังสือแต่ไม่ซื้อ แต่ปัจจุบันไม่ได้ทำแล้ว นอกจากนี้ยังเคยไปงานสัปดาห์หนังสือที่โรงเรียนจัดด้วยเหตุผลเพราะมีอาหารขายหลากหลาย แต่หนังสือส่วนใหญ่เหมาะกับเด็กประถมศึกษามากกว่าในความเห็นของกิง

ต่อมา พฤติกรรมการใช้ห้องสมุด ถึงไม่อายุที่จะบอกว่าไม่ชอบเข้าใช้ บริการห้องสมุดของโรงเรียนอย่างแท้จริง โดยเฉพาะเมื่อเข้าสู่ช่วง ม. ปลาย แม้ว่าโรงเรียนจะมีห้องสมุดที่ใหญ่โตและมีทรัพยากรครบครัน ส่วนหนึ่ง มาจากทัศนคติเชิงลบต่อห้องสมุด เพราะบรรยากาศในห้องสมุดของระดับ ชั้นไม่น่านั่ง “ห้องมันไม่มีความน่าอ่าน เหมือนห้องเรียนเรา มีโต๊ะ เก้าอี้ แค่นั้น” ในส่วนของกิจกรรมส่งเสริมการอ่านต่าง ๆ ถึงเล้าผ่านประสบการณ์ ของตนเองว่า กิจกรรมส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ระดับประถมศึกษาและ ม. ต้น มากกว่า และของรางวัลในกิจกรรมเหล่านี้ “ก๊องแก้ง” หรือราคาถูก เมื่อ ถูกถามถึงการรับรู้ต่อห้องสมุดนอกโรงเรียน ถึงรู้จักห้องสมุดประชาชน จังหวัดเชียงใหม่และที่ มช. แต่ไม่เคยเข้าไปใช้

ถึงอยู่ในบรรยากาศที่มีความกดดันและการแข่งขันสูง ซึ่งเป็นปัจจัย สำคัญที่จำกัดเวลาสำหรับการอ่านเพื่อความเพลิดเพลิน การผ่อนคลายจาก ความเครียดของเขามีขึ้นเมื่อเรียนในห้องเรียนไม่รู้เรื่อง เขาเลือกที่จะไม่ฝืน และเอาเวลาไปพักผ่อนผ่านการเล่นเกม หรือ “ไถ” TikTok (โดยเฉลี่ยอยู่ที่ ประมาณสี่ชั่วโมงต่อวันในช่วงที่ไม่มีสอบ) นอกจากนี้ คือการมีพื้นที่การเรียน ทางเลือก โดยในช่วงหลังเลิกเรียน เขาและเพื่อน ๆ ในกลุ่มมักไปนั่งรวมตัวกัน ที่ร้านกาแฟหน้าโรงเรียน โดยสั่งเครื่องดื่มราคาประมาณ 30 บาท และใช้เป็นพื้นที่สำหรับอ่านหนังสือเตรียมสอบ หรือเรียนคอร์สออนไลน์ โดยใช้ หูฟังเพื่อรักษาสมาธิ การไปร้านกาแฟนี่กลายเป็นกิจกรรมที่เขาทำแทบทุกวัน (ประมาณสัปดาห์ต่อสัปดาห์)

2) “แก้ว” นักเรียนหญิงในวัยและช่วงชั้นเดียวกับถึง พื้นเพมาจาก จังหวัดพะเยา ย้ายมาเรียนที่เชียงใหม่ตอนชั้น ม. 1 ปัจจุบันแก้วพักอาศัย อยู่ในบ้านจัดสรรย่านฟ้าฮ่ามใกล้โรงเรียน แก้วมีน้องชายหนึ่งคน อายุ 13 ปี ซึ่งเรียนอยู่ที่เดียวกัน ครอบครัวของแก้วมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ โดย พ่อเป็นนักธุรกิจ และยังคงทำงานอยู่ที่กรุงเทพฯ ส่วนแม่เป็นแม่บ้านไม่

ต้องทำงาน แก้วเป็นเด็กทุนเต็มจำนวนของโรงเรียน ซึ่งทำให้เธอไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน นี่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เธอสามารถนำเงินส่วนนี้ไปใช้จ่ายในการเรียนพิเศษนอกโรงเรียนได้มาก

ในส่วนของการศึกษาในอนาคต แก้วมีความมุ่งมั่นทางวิชาการสูง แผนการเรียนปัจจุบันคือ วิทยาศาสตร์ - คณิตศาสตร์ สสวท. (โครงการพิเศษ) การเรียนในหลักสูตรนี้เน้นให้ต้องทำโครงการเพื่อแข่งขันและยื่นแฟ้มสะสมงาน ทำให้เธอต้องทำงานหนัก เธอยอมรับว่าเคยไม่เข้าเรียนนานถึงสองเดือน เพื่อทุ่มเทให้กับการทำโครงการ และค่อยกลับมาตามงานกับเพื่อน บรรยากาศการเรียนที่มีความกดดันสูงมากเช่นนี้ทำให้แก้วมีภาวะหมดไฟ ส่งผลให้ผมร่วงและสิวขึ้น (เข้าอนติสองและต้นหกโมงเช้า) แก้ววางแผนการศึกษาต่อด้วยการยื่นแฟ้มสะสมงานเข้าคณะแพทยศาสตร์ โดยเล็งไว้ที่โรงพยาบาลรามาธิบดี มหาวิทยาลัยมหิดล และ มช.

ในส่วนของพฤติกรรมกรอ่าน พบว่า ความสนใจในการอ่านของแก้วมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรง โดยเปลี่ยนจากความรักในการอ่านวรรณกรรมไปเป็นการอ่านเพื่อความอยู่รอดทางวิชาการ แก้วเล่าว่า ในอดีตเคยเป็น “หนอนหนังสือ” โดยมีความสนใจอย่างมากในวรรณกรรมแปล เธอชื่นชอบวรรณกรรมชุด เช่น *แฮร์รี พอตเตอร์* *เพอร์ซี แจ็คสัน* และเคยอ่าน *มหาภารตะ* นอกจากนี้ เธอยังชื่นชอบหาที่อิงประวัติศาสตร์ พฤติกรรมกรอ่านในอดีตมีแม่เป็นผู้มีอิทธิพล และชื่นชอบหนังสือที่เป็นเล่ม เพราะมันมี “สัมผัสของความเป็นหนังสือ” และ “จับต้องได้” เธอเก็บหนังสือเก่า ๆ ใส่กล่องทิ้งไว้ที่พะเยา และไม่ได้หยิบมาอ่านอีกเลยเมื่อย้ายมาเชียงใหม่ ปัจจุบันเนื่องจากภาระการเรียนที่หนักมาก ทำให้เธอแทบไม่ได้อ่านหนังสืออย่างอื่นเลย การอ่านทั้งหมดมุ่งไปที่หนังสือเตรียมสอบ และฝึกทำข้อสอบโอลิมปิกวิชาการ ซึ่งใช้สำหรับยื่นเข้ามหาวิทยาลัย อย่างไรก็ตาม เธอวางแผนที่จะอ่าน *เพอร์ซี แจ็คสัน* ให้ครบหากเธอมีเวลาว่างหลังจากนี้

นอกเหนือจากนี้การจัดการกับความเบื่อหน่ายในห้องเรียน แก้วมักเปิด Netflix ดูซีรีส์สั้นแทนการฝันเรียน ส่วนการจัดการทางวิชาการ แก้วจะทำสรุปของตัวเองในทุกวิชาและกลับไปอ่านที่บ้าน พร้อมกับเรียนพิเศษนอกโรงเรียนในสามวิชาหลัก รวมเวลาประมาณ 12-13 ชั่วโมงต่อสัปดาห์

เมื่อกล่าวถึงพฤติกรรมการใช้ห้องสมุดโรงเรียน ปรากฏว่า เธอแทบไม่ได้เข้าใช้เลย โดยให้เหตุผลว่ากลับไปอ่านที่บ้านสะดวกกว่า และไม่ชอบบรรยากาศของห้องสมุดระดับ ม. ปลาย นอกจากนี้ เธอยังไม่นิยมการยืมหนังสือเพราะไม่สามารถใช้ในการทำโจทย์หรือขีดเขียนได้ เมื่อถามถึงความถี่ของการซื้อหนังสือ พบว่า ปัจจุบันมักเป็นหนังสือเตรียมสอบ ซึ่งส่วนใหญ่ราคาเล่มละประมาณ 200 บาท ซื้อจากร้านซีเ็ด โดยเธอชอบซื้อเก็บไว้ และวางแผนจะขายต่อเมื่อเรียนจบ ในส่วนการใช้พื้นที่การอ่านสาธารณะ แก้วระบุว่า รู้จักห้องสมุดประชาชนจังหวัดเชียงใหม่ แต่ไม่เคย “อย่างกรายเข้าไปใช้” เวลาหลังเลิกเรียนแก้วและเพื่อนนิยมไปรวมตัวกันที่ร้านคาเฟ่หน้าโรงเรียน เพื่อใช้เป็นสถานที่อ่านหนังสือเตรียมสอบและเรียนคอร์สออนไลน์ (ถึงรวมอยู่ในนั้นด้วยเป็นบางครั้ง)

กรณีศึกษาจากโรงเรียนเอกชนคาทอลิก

1) “แสง” นักเรียนหญิงระดับ ม. ปลาย ซึ่งมีภูมิลำเนาที่มั่นคงทางการเงิน และมีแรงขับเคลื่อนสูงทางการศึกษา (แสง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 25 กุมภาพันธ์; 29 เมษายน 2568) ปัจจุบันครอบครัวของเธอประกอบด้วย แสง แม่ และพ่อเลี้ยง ส่วนพ่อแท้ ๆ เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ แสงเป็นลูกคนเดียว ปัจจุบันมีบ้านสองหลังที่ดอยสะเก็ด โดยหลังหนึ่งอยู่ในหมู่บ้านจัดสรร และอีกหลังเป็นบ้านเดี่ยวของพ่อเลี้ยง ครอบครัวของแสงอยู่ในกลุ่มที่มีฐานะดี ที่บ้านทำธุรกิจหมู่บ้านจัดสรร แม่เป็นเจ้าของธุรกิจ ส่วนพ่อเลี้ยงเป็นสถาปนิก แสงมีค่าใช้จ่ายต่อเดือนประมาณ 5,000 บาท

สำหรับการเรียนพิเศษในทุกวิชา และเคยจ่ายค่าคอร์สเรียน IELTS กลุ่มสูงถึงกว่า 40,000 บาท

ในส่วนของแผนการศึกษาในอนาคต ช่วงที่ได้พบเจอ แสงเป็นนักเรียนที่มีความมุ่งมั่นสูง และมีความชัดเจนในเส้นทางอาชีพ เธอเรียนที่นั่นมาตั้งแต่ชั้นประถมศึกษา ปัจจุบันอยู่ในแผนการเรียนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ - คณิตศาสตร์ แรงจูงใจในการเลือกเรียนแผนนี้เพราะแม่ต้องการให้เธอได้ใช้ภาษาอังกฤษตั้งแต่เด็ก แสงมีเป้าหมายในการเรียนต่อที่ชัดเจนคือ คณะทันตแพทยศาสตร์ โดยมีมหาวิทยาลัยเป้าหมายสองแห่งคือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ มช. สาเหตุที่มีความสนใจในจุฬาฯ เพราะเธอชอบไลฟ์สไตล์ที่จุฬาฯ เพราะคณะตั้งอยู่ใกล้สยามสแควร์ ทำให้เดินทางสะดวก และเธอเป็นคนชอบเดินทางท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม ในช่วงการพบเจอครั้งที่สอง แสงมีโอกาสได้เข้าร่วมค่ายทันตแพทย์ที่มหาวิทยาลัยมหิดล ซึ่งทำให้เธอพบว่า เทคโนโลยีที่นั่นทันสมัยกว่า มช. และรู้สึกสนุกมาก ทำให้ตอนนี้หันมาสนใจมหิดลเพิ่มมากขึ้น

กิจวัตรประจำวันของแสงถูกครอบงำด้วยการเรียนที่เข้มข้นเพื่อเตรียมตัวเข้ามหาวิทยาลัย ในช่วงนั้น พบว่า ตารางเรียนพิเศษของเธอมียาววันต่อสัปดาห์ โดยส่วนใหญ่เลิกเรียนประมาณ 16:30 น. และเรียนพิเศษต่อจนถึง 20:00 น. ในส่วนกิจกรรมช่วงปิดภาคเรียน เธอให้ความสำคัญกับการเตรียมความพร้อมเพื่อยื่นรอบแฟ้มสะสมงาน เช่น การไปฝึกงาน/ เข้าค่ายทันตแพทย์ที่มหิดล และการเข้าร่วมกิจกรรมแข่งขันของคณะทันตแพทยศาสตร์ จุฬาฯ (ได้ที่ 1 ในการทำคลิปช่วยเหลือผู้ป่วย) หากถามถึงการใช้เวลาที่การอ่านสารานะ แสงเล่าว่า เธอเป็นคนชื่นชอบไปร้านคาเฟ่เพื่ออ่านหนังสือเตรียมสอบ โดยเฉพาะร้าน Starbucks และ Camp (co-working space) ที่ห้างสรรพสินค้าเมญ่า เพราะเป็นสถานที่ที่เงียบสงบและมีอาหาร/เครื่องดื่ม เธอชอบการอ่านหนังสือคนเดียวที่คาเฟ่ โดยการไป

แต่ละครั้งมีค่าใช้จ่ายประมาณ 150-200 บาท

ในส่วนของพฤติกรรมการอ่านของแสง พบว่า ถูกกำหนดโดยเป้าหมายที่ชัดเจนและเข้มข้น หนังสือที่อ่านมีทั้งตำราเฉพาะทาง หนังสือเตรียมสอบที่เกี่ยวข้องกับทันตแพทย์โดยตรง ซึ่งบางเล่มเป็นตำราภาษาอังกฤษ และเป็นหนังสือที่ใช้เรียนจริง ๆ ในคณะ แสงแสดงความคิดเห็นต่อการอ่านว่า โดยปกติไม่ได้เป็นคนที่ชอบการอ่านหนังสือเท่าไร แต่ถ้าเป็นเรื่องที่เธอสนใจและต้องการศึกษา เธอจะชอบและอ่านเพลิน แสงไม่ชอบการดูหนังหรืออนิเมะ มั้งะ หากมีเวลาเธอจะอ่านหนังสือประเภทพัฒนาตนเอง/เยียวยาตนเอง เธอพบหนังสือเหล่านี้ผ่านการรีวิวใน TikTok โดยหนังสือประเภทนี้เป็นแบบ e-book ที่สามารถอ่านบนแท็บเล็ตได้ แต่หนังสือ e-book เล่มเดียวที่เคยซื้อมาในราคา 300-400 บาท ปัจจุบันก็ยังอ่านไม่จบ อุปสรรคในการอ่านเพื่อความเพลิดเพลินของแสงคือ ตารางเวลาที่อัดแน่น วิธีการคลายเครียดของเธอคือ การกิน ต่อเลโก้ เล่น TikTok/IG และจัดดอกไม้

การเข้าถึงทรัพยากร และการใช้พื้นที่การอ่านของแสง พบว่า คาเฟ่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้แทนห้องสมุดโรงเรียน เธอให้เหตุผลว่า ในช่วงนั้นห้องสมุดกลางถูกจำกัดการใช้ เนื่องจากเพิ่งได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมครั้งใหญ่ ทำให้หนังสือและอุปกรณ์ส่วนใหญ่เสียหาย แสงเล่าต่อว่า นักเรียนชั้น ม. ปลายไม่ค่อยไปอ่านหนังสือ หรือยืมหนังสือในห้องสมุด เป็นบางครั้งเท่านั้นที่แสงใช้ห้องสมุดเพื่อนั่งอ่านหนังสือของตัวเอง (เตรียมสอบ/ทำการบ้าน) และเพื่อประชุมงานกับเพื่อน ในส่วนของกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน เธอเผยว่า ไม่เคยไปยุ่งเกี่ยวและและไม่รู้จักครูบรรณารักษ์ อีกทั้งยังไม่เคยเสนอขอโรงเรียนให้ซื้อหนังสือ และแม้ว่าห้องสมุดจะมีระบบยืมหนังสือออนไลน์ ซึ่งน่าจะตอบโจทย์ของเธอ แต่เธอกลับไม่เคยรู้เรื่องนี้เลย และในส่วนตัวจะมีหรือไม่มีก็ไม่เป็นปัญหา เพราะตนเองมีอุปกรณ์ครบครันทั้ง

ไอแพด มือถือ และคอมพิวเตอร์ที่บ้านอยู่แล้ว

2) “โอ” นักเรียนชายที่กำลังจะขึ้นชั้น ม. 5 ซึ่งมีภูมิลำเนาจากครอบครัวที่มั่นคง และมีความมุ่งมั่นทางการเรียนในระดับสูงเช่นกัน (โอ, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 23 กุมภาพันธ์; 29 เมษายน 2568) โออยู่ในแผนการเรียนวิทยาศาสตร์ - คณิตศาสตร์ เข้าเรียนที่นี่มาตั้งแต่ชั้น ป. 1 เขาอาศัยอยู่ในบ้านเดี่ยวย่านหนองหอยกับพ่อและแม่ เขามีพี่ชายหนึ่งคนซึ่งกำลังจะขึ้นชั้น ม. 6 ในโรงเรียนเดียวกัน พี่ชายของเขายู่แผนการเรียนภาษาอังกฤษ แม่ของโอเป็นแม่บ้าน ส่วนพ่อเป็นพนักงานบริษัทเอกชน เป้าหมายทางการศึกษาต่อ โอสนใจที่จะเรียนต่อในคณะแพทยศาสตร์ โดยมีเป้าหมายหลักคือ มช. (แม้ว่ายังลังเลอยู่บ้างหลังจากได้ไปดูงานที่กรุงเทพฯ) โอจึงใช้เวลาในช่วงปิดภาคเรียนฤดูร้อนไปกับการฝึกงาน/ดูงานในโรงพยาบาลหลายแห่ง เพื่อเตรียมความพร้อมและยืนยันความสนใจในสายการแพทย์ ทั้งโรงพยาบาลมหาราชนครเชียงใหม่ โรงพยาบาลรามธิบดี มหาวิทยาลัยมหิดล พร้อมกันนั้นคือ การเรียนพิเศษอย่างหนักเช่นเดียวกับแสง

ในส่วนของพฤติกรรมການอ่าน ปรากฏว่าในช่วงที่ได้พบเจอกับอินัน พฤติกรรมการอ่านของโอถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนหลักคือ การอ่านเพื่อการเรียนรู้ และการอ่านเพื่อความบันเทิงในรูปแบบดิจิทัล โดยการอ่านเพื่อเรียนประกอบด้วยหนังสือคำศัพท์ภาษาอังกฤษ เอกสารประกอบการเรียนในโรงเรียนและการเรียนพิเศษ ส่วนการอ่านเพื่อความบันเทิงนั้น พบว่าโอเลือกอ่านการ์ตูนออนไลน์ผ่านแอปพลิเคชัน Webtoon โดยไม่นิยมหนังสือเล่มเลย ในส่วนนี้เขามีแนวเรื่องที่ชอบคือ ต่อสู้ โดยเฉพาะเรื่องที่มีพลังวิเศษเหมือนพวกซูเปอร์ฮีโร่ อย่างเรื่องที่กำลังอ่านคือ *Solo Leveling* (ซึ่งเป็นมังงะจากเกาหลี) โอเล่าย้อนว่า เขาเริ่มสนใจการ์ตูนออนไลน์เมื่อไม่นานมานี้เนื่องจากมีเพื่อนแนะนำ ปัจจุบันเขาอ่านวันละประมาณครึ่ง

ชั่วโมงเศษ ๆ (ประมาณ 4-5 วันต่อสัปดาห์) โดยใช้การอ่านก่อนนอน (ประมาณสองทุ่ม) เพื่อผ่อนคลายความเครียดและช่วยให้พักผ่อนได้ ในส่วนของการเข้าถึงเนื้อหา เขาใช้สมาร์ทโฟนและแท็บเล็ตในการอ่าน ในช่วงใกล้สอบ เขาจะหยุดอ่านการ์ตูนไปประมาณหนึ่งเดือน และหันมาทุ่มเทกับการอ่านหนังสือเรียนอย่างเดียว แต่กิจกรรมหลักในช่วงที่ไม่ได้อ่านหนังสือคือ การเล่นเกมมากกว่าการเข้าห้องสมุด นอกจากนั้นจะเน้นไปที่การใช้สื่อดิจิทัลเพื่อความบันเทิง เช่น เกมออนไลน์ (เช่น ROV) และ TikTok เพื่อติดตามข่าวสารและสิ่งที่กำลังเป็นกระแส

เมื่อถามถึงการเข้าถึงทรัพยากรห้องสมุด ปรากฏว่าในช่วงนั้นโอไม่ได้ใช้ห้องสมุดของโรงเรียนเป็นแหล่งทรัพยากรหลัก เนื่องจากเวลาว่างส่วนใหญ่หมดไปกับการเล่นเกม และห้องสมุดไม่มีอะไรน่าสนใจ เหตุผลในการเข้าใช้มักเกิดขึ้นเพราะต้องการพิมพ์งานส่งครู อย่างไรก็ตาม เช่นเดียวกับแสงคือ ในปีนั้นห้องสมุดกลางของโรงเรียนโดนน้ำท่วมครั้งใหญ่ทำให้เครื่องพิมพ์เอกสารเสียหาย เขาจึงแทบไม่ได้เข้าไปใช้อีก เมื่อถามถึงความเข้าใจต่อหนังสือในห้องสมุด เขาสะท้อนว่า ไม่มั่นใจว่ามีหนังสือแนวไหนบ้าง เนื่องจากปกติไม่ได้เข้าไปใช้ ในส่วนของกิจกรรมส่งเสริมการอ่านของห้องสมุด พบว่า โอไม่เคยเข้าร่วม ไม่เคยรู้จักหรือมีปฏิสัมพันธ์กับครูบรรณารักษ์ และไม่เคยเสนอให้ซื้อหนังสือเข้าห้องสมุด

ในส่วนของการเข้าถึงทรัพยากรภายนอก โอเคยไปงานมหกรรมหนังสือ (ที่ห้างสรรพสินค้า) ประมาณสิบครั้ง แต่ส่วนใหญ่เป็นพี่ชายที่ซื้อหนังสือ ส่วนการเข้าใช้ห้องสมุดนอกโรงเรียน ปรากฏว่าเขาเคยไปห้องสมุดมช. กับพี่ชายบ่อยครั้ง โดยวัตถุประสงค์หลักคือ มาเที่ยวเล่น ไม่ได้มาเพื่ออ่านหนังสือเป็นหลัก ส่วนการเรียนพิเศษและอ่านหนังสือเตรียมสอบ เขาเลือกไปที่บ้านเพื่อนสนิทซึ่งไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย สุดท้ายเขารับทราบว่าโรงเรียนมีให้บริการ e-book ซึ่งเขาเห็นว่าสะดวกดี และจะช่วยให้ไม่ต้อง

เดินทางไปห้องสมุด

การวิเคราะห์กรณีศึกษา

ในส่วนนี้ต้องการแสดงให้เห็นถึงภูมิทัศน์การอ่านและการเรียนรู้ของเยาวชนกรณีศึกษาในเมืองเชียงใหม่ทั้งแปดรายที่อยู่ในช่วงวัยมัธยมศึกษาซึ่งต่างถูกครอบงำด้วยสื่อดิจิทัล ความกดดันทางวิชาการ และการแบ่งแยกตามสถานะทางเศรษฐกิจและสังคม โดยมีลักษณะสำคัญดังนี้

1) การเปลี่ยนผ่านสู่ยุคดิจิทัลและการอ่านที่ขับเคลื่อนด้วยความบันเทิง โดยพบว่า เยาวชนกรณีศึกษาเกือบทั้งหมดมีวัฒนธรรมการอ่านที่เน้นหนักไปที่รูปแบบดิจิทัล และเนื้อหาที่เข้าถึงง่าย เพื่อความบันเทิงและการผ่อนคลาย ความเครียด การอ่านหนังสือเล่มถูกแทนที่ด้วยสื่อออนไลน์อย่างชัดเจน นักเรียนชายอย่างซอ (โรงเรียนการกุศลของวัด) และโอ (โรงเรียนเอกชนคาทอลิก) ต่างนิยมอ่าน Webtoon มังงะออนไลน์ แนวต่อสู้ พลังวิเศษ (เช่น *Solo Leveling*, *Lookism*, *Wind Breaker*) โดยเฉพาะโอที่อ่านเพื่อผ่อนคลายความเครียดก่อนนอน ในขณะที่กลุ่มนักเรียนหญิงมีความสนใจเฉพาะทาง (วิและอังจากโรงเรียนขยายโอกาส) ต่างมีความสนใจในนิยายวาย โดยวิลลงทุนซื้อหนังสือวายที่ไม่สามารถอ่านฟรีทางออนไลน์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการบริโภคสื่อเฉพาะกลุ่มที่แพลตฟอร์มดิจิทัลเอื้อให้เกิด⁴

2) การอ่านเพื่อความอยู่รอดทางวิชาการและเป้าหมายชีวิต ในที่นี้พบว่า วัฒนธรรมการอ่านของเยาวชน สัมพันธ์กับความจำเป็นในการแข่งขันเพื่อศึกษาต่อและการกำหนดเส้นทางชีวิต โดยมีแนวโน้มดังนี้ ประการแรก

⁴ มังงะศึกษาในประเด็นการอ่านเคียวริ์ นิยายวาย - แซฟฟิก โดย นีรุษ แผลงภู ในเล่มเดียวกันนี้

นักเรียนกลุ่มชนชั้นกลาง (โรงเรียนเอกชนชื่อดัง) ใช้เวลาว่างเกือบทั้งหมดไปกับการอ่านเพื่อเตรียมสอบ เช่น แก้ว ที่ยอมรับว่าแทบไม่ได้อ่านเพื่อความเพลิดเพลินเลยตั้งแต่เข้าเรียน ม. ปลาย เพราะความกดดันในการทำแฟ้มสะสมงานเพื่อเข้าศึกษาต่อในคณะแพทยศาสตร์ ซึ่งมีการแข่งขันสูงเป็นลำดับต้น ๆ เช่นเดียวกัน แสง ที่มุ่งเน้นการอ่านเฉพาะหนังสือวิชาการที่เกี่ยวข้องกับทันตแพทย์ เหล่านี้รวมถึงสิ่งที่ถึงและโอกาลังเผชิญอยู่ด้วยการอ่านจึงเป็นเครื่องมือสำคัญเพื่อความสะดวกสบายเมื่อบรรลุเป้าหมายในคณะชั้นนำเหล่านี้ ประการที่สอง นักเรียนกลุ่มชายขอบ (โรงเรียนขยายโอกาส) การอ่านทางวิชาการมีความเป็นอรรถประโยชน์สูงมาก นับศึกษาความรู้รอบตัว วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ จากสมาร์ตโฟนเพื่อให้เข้าใจการเรียนรู้ในห้องมากขึ้น และวางแผนเข้าเรียนในสายอาชีพเนื่องจากมีข้อจำกัดด้านค่าใช้จ่าย โดยหวังทำงานหาเลี้ยงตนเองไปพร้อมกัน

3) ห้องสมุดโรงเรียนกับสถานะที่ถูกลดทอน ตามที่ได้เสนอข้างต้น ห้องสมุดของโรงเรียนในกรณีศึกษาแทบไม่สามารถทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมการอ่านและการเรียนรู้ของเยาวชนในระดับมัธยมศึกษาได้ โดยพบว่า ความพยายามในการส่งเสริมการอ่านของห้องสมุดและโรงเรียนหลายครั้งไม่สอดคล้องกับพฤติกรรมการอ่านและความต้องการแท้จริงของนักเรียนกรณีศึกษา ความขัดแย้งนี้ไม่ได้เกิดจากความแตกต่างของเนื้อหาที่จัดให้เท่านั้น แต่เกิดจากความขัดแย้งเชิงโครงสร้างในระบบการศึกษาและสังคม โดยพบว่า มีปัจจัยหลายประการ ดังนี้ ประการแรก โรงเรียนยังคงเน้นการสอนเพื่อทดสอบและกิจกรรมรักการอ่านแบบดั้งเดิม ซึ่งไม่ตอบโจทย์การเข้าถึงทักษะและความสนใจทางการเรียนรู้และอาชีพในขณะเดียวกัน นักเรียนอย่างนับมองว่า การอ่านหาความรู้รอบตัวใน TikTok เป็นวิธีที่เข้าใจได้ดีกว่า นอกจากนี้ยังพบว่า โรงเรียนยังแฝงการเลือกเนื้อหาตามอำนาจนำ จากคำกล่าวของนักเรียนและครูบรรณารักษ์ในโรงเรียน

ทั้งสี่ พบว่า นักเรียนจำนวนมากสนใจเนื้อหาเฉพาะทาง เช่น นิยายวาย การตูนมังงะ หรือจิตวิทยาสายดาร์ก ในขณะที่โรงเรียนทั้งหมดซึ่งผูกติดกับหลักการทางศาสนาต่างมีนโยบายคัดกรองและปฏิเสธการซื้อหนังสือที่มีเนื้อหาไม่สอดคล้องกับหลักศาสนาหรือศีลธรรม เช่น หนังสือผี นิยายวาย - แซฟฟิ กยูริ หรือการ์ตูนมังงะ เช่น คุรุบรรณารักษ์ของโรงเรียนเอกชนที่ระบุว่า “ต้องเปกรหนังสือวายเพราะอาจมีเนื้อหาเรท 18+ และหนังสือที่เอนเอียงทางการเมือง” ซึ่งเป็นการตอกย้ำกรอบคิดแบบเอกวัณธรรมในแง่มุมหนึ่งที่ปฏิเสธประสบการณ์และแนวคิดของกลุ่มคนที่หลากหลาย แต่หากมองอีกแง่หนึ่ง การอ่านนิยายวาย หรือมังงะ หรือการ์ตูนต่าง ๆ เป็นกลไกสำคัญที่นักเรียนใช้ในการผ่อนคลายความเครียด การเพิกเฉยต่อความต้องการนี้เท่ากับไม่รับรู้ถึงความเครียดเชิงโครงสร้างที่ระบบการศึกษาสร้างขึ้นมา การส่งเสริมการอ่านจึงกลายเป็นกิจกรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับชีวิตจริงของเยาวชน

ประการที่สอง ความไม่ดึงดูดใจด้านกายภาพ โดยนักเรียนจากโรงเรียนเอกชนที่มีชื่อเสียงมองว่าห้องสมุดขาดความน่าเข้าใช้ อีกทั้งยังถูกกำกับด้วยกฎระเบียบ ในขณะที่เดียวกันโรงเรียนขยายโอกาสก็ยังมีข้อจำกัดในการจัดซื้อหนังสือใหม่ และการจัดการพื้นที่เชิงกายภาพ รวมถึงการใช้เทคโนโลยีอันทันสมัย

ประการที่สาม กิจกรรมที่ถูกมองข้าม นั่นคือ การที่โรงเรียนส่งเสริมการอ่านในรูปแบบที่ไม่เกี่ยวข้องกับความสนใจของพวกเขา เช่น กิจกรรมสัปดาห์ห้องสมุดที่มีรางวัลเป็นเพียงของ “ก๊ากก๊าก” ที่นักเรียนสามารถซื้อเองได้ (ดีกว่านี้) หรือการบังคับให้ทำกิจกรรม “รักการอ่าน” ที่ถูกมองว่าเป็นการบังคับ ทำให้นักเรียนเลือกที่จะ “ป่าน” หรือ “ลอก” สรุปรมาส่งแทนการอ่านแบบจริงจังเพียงเพื่อให้ผ่านเกณฑ์

ประการที่สี่ การอาศัยพื้นที่เชิงพาณิชย์เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ ในประเด็นนี้พบเห็นในกลุ่มนักเรียนที่มีความกดดันสูง (โรงเรียนเอกชน) ที่พวกเขามักเลือกพื้นที่เชิงพาณิชย์แทนห้องสมุด เช่น คาเฟ่/ร้านกาแฟ เพื่อการอ่านหนังสือเตรียมสอบและเรียนคอร์สออนไลน์ นักเรียนเหล่านี้ให้เหตุผลว่า ห้องสมุดปิดเร็ว ต้องการบรรยากาศที่ผ่อนคลาย เงียบสงบและมีคุณภาพสูงกว่า ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า การเข้าถึงทรัพยากรการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพหรือสอดคล้องกับลีลาการเรียนรู้สมัยใหม่ ต้องอาศัยทุนทรัพย์ส่วนตัว

และประการสุดท้ายคือ การถูกทำให้เป็นชายขอบเชิงซ้อน นั่นคือความแตกต่างทางชนชั้นมีอิทธิพลโดยตรงต่อวัฒนธรรมการอ่านและการเรียนรู้ของเยาวชนรุ่นใหม่ โดยกลุ่มชนชั้นกลางมีการทุ่มเทมหาศาลในการเรียนรู้ (เช่น ค่าเรียนพิเศษหลายพันบาทต่อเดือน) นอกจากนี้ยังสามารถหาซื้อหนังสือที่อยากอ่านได้ทันที โดยที่ผู้ปกครองสนับสนุนเต็มที่ ในขณะที่ประสบการณ์ของนักเรียนกลุ่มชายขอบถูกกำหนดโดยความยากจนที่อาจซ้อนทับกับสถานะทางกฎหมายที่เปราะบาง เช่น นับ ที่ต้องซื้อสัญญาณอินเทอร์เน็ต (500 บาทต่อเดือน) เพื่อการค้นคว้าและแบ่งปันกับสมาชิกคนอื่นภายในบ้าน ในขณะที่ต้องอาศัยอยู่ในแคมป์คนงานซึ่งมีลักษณะเป็นเพิงกึ่งถาวร ซึ่งไม่มีหนังสืออ่านที่บ้าน จึงต้องใช้ชีวิตด้วยสมาร์ทโฟนและสัญญาณอินเทอร์เน็ตเช่นกัน ที่สำคัญ การส่งเสริมการอ่านของโรงเรียนไม่ได้เข้าไปแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลนี้ และทั้งนับ วิ อัง และขอไม่สามารถใช้ร้านคาเฟ่/กาแฟเป็นสถานที่นั่งอ่านทางเลือกได้

จากกรณีศึกษาข้างต้น นำมาสู่การวิเคราะห์ด้วยแนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ของบูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) เพื่อให้เห็นภาพความเหลื่อมล้ำในการอ่านที่ไม่ได้เกิดจากเหตุผลส่วนบุคคล เช่น ความเกียจคร้านหรือไม่ใฝ่รู้ แต่ยังเป็นผลจากกลไกการผลิตซ้ำทาง

ชนชั้น (class reproduction) ของระบบการศึกษา โดยสามารถอธิบายให้เห็นภาพชัดเจนขึ้นดังนี้

1) ทุนทางวัฒนธรรมในรูปของวัตถุ (objectified cultural capital) คือ การครอบครองทรัพยากรทางวัตถุที่ส่งเสริมการเรียนรู้ เช่น หนังสือ อุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ หรือสื่อการศึกษา (Jheng et al., 2023) โดยจะเห็นว่า กลุ่มเยาวชนชนชั้นกลางมีทุนในรูปแบบของวัตถุอย่างพร้อมทั้งแท็บเล็ต สมาร์ทโฟน คอมพิวเตอร์ แสงสามารถซื้อตำราภาษาอังกฤษหรือ e-book ราคาแพงได้ ส่วนแก้วสามารถซื้อหนังสือเตรียมสอบราคาหลักร้อยเพื่ออ่านได้ การครอบครองวัตถุเหล่านี้อำนวยความสะดวกให้พวกเขาเข้าถึงความรู้ชั้นสูงได้ตลอดเวลา ในขณะที่เยาวชนชายขอบ ทุนทางวัตถุแทบจะเป็นศูนย์ อังและนัประบุชัดเจนว่า ไม่มีหนังสือที่บ้านเลยแม้แต่เล่มเดียว การเข้าถึงสื่อของพวกเขาต้องพึ่งพาสมาร์ตโฟนและอินเทอร์เน็ตที่มีข้อจำกัดเรื่องงบประมาณ ในขณะที่วีต้องจ่ายเงินเก็บสะสมเพื่อให้ได้หนังสือนิยายวายราคาสามร้อยกว่าบาท

2) ทุนที่ฝังอยู่ในตัวบุคคลหรือฮาบิทัส (embodied cultural capital and habitus) ในที่นี้คือ โครงสร้างความคิด ค่านิยม และพฤติกรรม การอ่านที่ ถูกบ่มเพาะและขัดเกลาจากครอบครัวและสภาพแวดล้อมจนกลายเป็นนิสัย (Jheng et al., 2023) ดังที่พบในกลุ่มเยาวชนชนชั้นกลางที่ถึงแม้จะสารภาพว่า เหนื่อยล้าหรือเบื่อหน่ายจากการอ่านตำราเรียนและเตรียมสอบ แต่ฮาบิทัสของพวกเขาถูกขัดเกลามาให้คุ้นชินกับการแข่งขันและเป้าหมายสู่ความสำเร็จระดับสูง (คณะแพทยศาสตร์ ทันตแพทยศาสตร์ นิติศาสตร์) พวกเขาจึงยินดีอุทิศเวลากว่า 12-15 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ในการเรียนพิเศษ และมีวัฒนธรรมการเดินทางไปยังคาเฟ่หรือ co-working space ในห้างสรรพสินค้าเพื่อเป็นพื้นที่ในการอ่านหนังสือและทำงาน ซึ่งเป็นวิถีแบบชนชั้นกลางที่ต้องใช้ทุนทางเศรษฐกิจมาสนับสนุน ในขณะที่

กลุ่มเยาวชนชายขอบ ฮาบีตัสของพวกเขาก็ถูกหล่อหลอมจากข้อจำกัดเชิงโครงสร้าง พฤติกรรมการอ่านจึงมุ่งไปที่การเอาชีวิตรอด เช่น นับ ที่หาความรู้ผ่าน TikTok หรือมุ่งไปที่การปลดปล่อยความเครียดผ่านสื่อบันเทิง เช่น การอ่านนิยายวาย การ์ตูนสยองขวัญ หรือมังงะ (วิ อัง ชอ) ซึ่งในมุมมองของแนวคิดทุนแห่งการต่อต้าน (resistant capital) โดย Yosso (2006) หรือทุนวัฒนธรรมกระแสรอง (non-dominant cultural capital in Carter, 2003; 2005 as cited in Planson, 2023) ซึ่งให้เห็นว่า นี่คือการที่เด็กใช้สร้างพื้นที่ปลอดภัยของตนเองและเป็นการต่อต้านกรอบคิดแบบเอกวัณธรรมของโรงเรียน ที่พยายามยึดเยียดหนังสือวิชาการหรือหนังสือธรรมะ/วินัยพลเมืองที่พวกเขาไม่ต้องการ

3) ทุนเชิงสถาบัน (institutionalized cultural capital) คือ พื้นหลังทางการศึกษาของผู้ปกครอง ซึ่งมีผลอย่างยิ่งต่อการขึ้นนำและการส่งต่อความได้เปรียบให้กับลูก (Jheng et al., 2023) ดังที่เสนอไปว่า ครอบครัวชนชั้นกลาง พ่อแม่มีการศึกษาระดับสูง (ระดับปริญญาตรีขึ้นไป) พ่อแม่กลุ่มนี้รู้จักกติกาของระบบการศึกษาเป็นอย่างดี จึงสามารถลงทุนด้วยการจ้างกวดวิชา สนับสนุนการทำแฟ้มสะสมงาน และผลักดันลูกเข้าสู่การสะสมทุนเชิงสถาบันระดับสูง (มหาวิทยาลัยชั้นนำ) ได้อย่างราบรื่น ในขณะที่เดียวกัน ครอบครัวชายขอบ พ่อแม่มีข้อจำกัดทางการศึกษาอย่างรุนแรง เช่น จบชั้นมัธยมศึกษา ประกาศนียบัตรวิชาชีพ หรือเป็นแรงงานข้ามชาติ พ่อแม่จึงไม่สามารถให้คำแนะนำด้านวิชาการได้ และปล่อยให้ลูกต้องต่อสู้ในระบบการศึกษาเพียงลำพัง ยิ่งเมื่อขาดทุนทางเศรษฐกิจ ทุนเชิงสถาบันที่เด็กพอจะเอื้อมถึงก็ถูกตัดขาดไปด้วย เช่น กรณีของชอที่ต้องล้มเลิกความฝันในการเรียนสายอาชีพพ่วงยนต์ เพียงเพราะไม่มีเงินจ่ายค่าแรกเข้าราคาประมาณ 7,000 บาท

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงปาฐกถาเรื่องนิสัยการอ่านของคนไทยในมิติด้านวัฒนธรรมตั้งแต่ปี 2554 (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2554) ซึ่งช่วยขยายให้เห็นมุมมองการเมืองเรื่องการอ่าน (politics of reading) (ที่ยังไม่เปลี่ยนแปลงไป) โดยชี้ว่า ปฏิบัติการของโรงเรียนเช่นนี้ไม่ใช่แค่เรื่องของความเข้มงวดทางวินัย แต่คือปฏิบัติการเชิงอำนาจที่ต้องการควบคุมการอ่านของเด็กและเยาวชน มากกว่าจะยอมรับสิทธิในการอ่านเพื่อจินตนาการและความสุขของปัจเจก โดยสามารถขยายความได้ในสามประเด็นสำคัญคือ 1) การสืบทอดวัฒนธรรมการอ่านก่อนยุคการพิมพ์เพื่อผูกขาดความจริงเพียงหนึ่งเดียว โดยนิธิให้ข้อคิดเห็นว่า ระบบการศึกษาไทยถูกสร้างขึ้นบนกระบวนทัศน์การอ่านก่อนยุคการพิมพ์ที่เน้นการท่องจำความจริงเพียงหนึ่งเดียวที่ถูกกำหนดไว้แล้ว การเรียนการสอนจึงไม่เอื้อให้เกิดการคิดวิเคราะห์หรือโต้เถียงจากมุมมองที่หลากหลาย โรงเรียนจึงไม่ต้องการสร้างนักอ่านที่คิดอย่างอิสระ แต่ต้องการสร้างพลเมืองที่เชื่อและพร้อมเป็นกลไกการผลิต การที่โรงเรียนยังบังคับให้เด็กอ่านหนังสือเรียน หนังสือเตรียมสอบ หรือเรื่องราวที่คัดสรรมาจากรัฐ เช่น ศีลธรรม จริยธรรม และประวัติศาสตร์ ก็เพื่อยึดยึดความจริงมิติเดียวของชาติและระบบทุนนิยม เพื่อตีกรอบให้เด็กเติบโตไปเป็นแรงงานหรือพลเมืองที่ตอบสนองต่อกลไกเศรษฐกิจ โดยไม่ตั้งคำถามต่อโครงสร้าง ความเหลื่อมล้ำ 2) ปัญหาสำคัญของโรงเรียนไทยคือ การสอนให้การอ่านกลายเป็นงานหนัก เคร่งเครียด และหาความเพลิดเพลินจากการอ่านไม่ได้ โดยยังมุ่งเน้นแต่การจับใจความเพื่อสอบหรือส่งงานมากกว่าการใช้จินตนาการและอารมณ์ความรู้สึก สิ่งนี้เห็นได้จากพฤติกรรมโลกคู่ขนานของเยาวชนในงานวิจัยนี้ ที่กลุ่มเยาวชนชนชั้นกลางถูกระบบบีบให้อ่านตำราหนังสือและหนังสือเตรียมสอบอย่างหนักจนต้องละทิ้งการอ่านวรรณกรรมที่ตนเองเคยรัก เพื่อมุ่งสู่การเป็นพลเมืองการผลิต

ทักษะสูง (productive citizens) ในขณะเดียวกัน แม้จะพร้อมด้วยทรัพยากร แต่การแข่งขันที่เข้มข้นก็ค่อย ๆ ทำลายบรรยากาศการอ่านที่เป็นมิตร นั่นเพราะการอ่านถูกประกอบสร้างให้กลายเป็นเครื่องมือของการเอาชนะ ดังเกิดสภาวะ “ต่างคนต่างอ่าน” ภายใต้งานกดดัน

ในขณะที่กลุ่มเยาวชนชายขอบถูกกิจกรรมรักการอ่านบังคับให้อ่านและสรุปส่งครู ซึ่งไม่ได้ช่วยให้รักการอ่าน แต่กลับนำไปสู่การต่อต้านอย่างเจียว ๆ ผ่านการ “ปั่น” หรือ “ลอก” เพื่อให้เสร็จ ๆ ไป เนื่องจากระบบทำให้การอ่านเป็นภาระหน้าที่ (productive task) มากกว่าสุนทริยภาพ และ 3) การอ่านในโลกยุคใหม่คือการอ่านเพื่อความเพลิดเพลิน สนุกสนาน และเปิดรับความหมายที่กระทบใจ ซึ่งกรณีศึกษาช่วยยืนยันว่า ระบบการศึกษาไทยยังคงล้มเหลวในการส่งเสริมสิ่งนี้ นั่นเพราะโรงเรียนยังตั้งหน้าตั้งตาเป็นผู้พิทักษ์เอกวัณธรรม เพื่อควบคุมว่าเด็กควรมีสติปัญญาและอุดมคติแบบใด โดยละทิ้งโลกแห่งความจริงที่เด็กต้องแบกรับความเครียดเชิงโครงสร้างเอาไว้ สะท้อนได้ผ่านความหวาดกลัวต่อการอ่านเพื่อความบันเทิง ซึ่งหมายถึงการอ่านอะไรก็ได้ตามใจปรารถนา ไม่ว่าจะเป็นนิยายวาย - แซฟฟิ ก ยูริ มังงะ การ์ตูนผี มีพักจะกล่าวถึงเนื้อหาที่เอนเอียงทางการเมือง หรือทำลายความคิดเชิงศีลธรรมตามแนวทางของศาสนา นั่นอาจเป็นเพราะหนังสือเหล่านี้ทั้งอันตรายและไม่ก่อให้เกิดผลผลิตภาพในสายตาของโรงเรียนและรัฐ กรณีเปรียบเทียบในประเทศพัฒนาแล้วอย่างญี่ปุ่น การ์ตูนมังงะเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีการสร้างพิพิธภัณฑ์ และพื้นที่สาธารณะที่กระตุ้นให้เด็กเข้ามามีส่วนร่วมและรักการอ่าน พื้นที่มังงะทั้งในญี่ปุ่นและกรณีศึกษาเป็นเครื่องช่วยยืนยันว่า การอ่านเพื่อความเพลิดเพลินมีพลังในการดึงดูดเด็กได้ดี การที่เด็กญี่ปุ่นเข้าไปนั่งอ่านการ์ตูนสะท้อนให้เห็นว่าเมื่อพื้นที่ถูกออกแบบมาให้สอดคล้องกับรสนิยมและความสนใจของเจเนอเรชัน เยาวชนก็จะรักการอ่านโดยไม่ต้องมี

พฤติกรรมบังคับแบบที่ระบบการศึกษาไทยทำอยู่

ส่วนในกรณีของรูปแบบการรับรู้ข้อมูลที่หันมาใช้สมาร์ทโฟนและเครื่องมือดิจิทัลมากขึ้น ในลักษณะเป็นปรากฏการณ์ทางเจเนอเรชันนั้นมีข้อสังเกตจากการศึกษาทั้งแปดรายที่ตัดข้ามกับความแตกต่างทางชนชั้น นั่นคือ เยาวชนรุ่นใหม่ล้วนมีรูปแบบการรับรู้ข้อมูลที่เปลี่ยนไป พวกเขาเลือกใช้สมาร์ทโฟนและเครื่องมือดิจิทัลเป็นช่องทางหลักในการเข้าถึงข้อมูลมากขึ้น มากกว่าหนังสือที่เป็นเล่ม (ไม่ว่าจะเป็นเด็กจากโรงเรียนเอกชนชั้นนำ หรือโรงเรียนขยายโอกาส) สมาร์ทโฟนและเครื่องมือดิจิทัลกลายเป็นพื้นที่ทางเลือกที่ตอบสนองความต้องการได้อย่างรวดเร็ว ฟังหรือดูซ้ำได้ และอัปเดตตลอดเวลา ด้วยเหตุนี้ความล้มเหลวของการส่งเสริมการอ่านในโรงเรียนจึงไม่ได้มาจากข้อจำกัดเรื่องงบประมาณ หรือความหลากหลายของหนังสือแต่เพียงอย่างเดียว (แม้โรงเรียนเอกชนจะมีงบประมาณจัดซื้อจำนวนมากก็ยังเผชิญกับปัญหานี้) แต่ยังเกิดจากระบบโรงเรียนที่ยึดติดอยู่กับการอ่านเพื่อวิชาการที่ทำให้เป็นภาระน่าเบื่อหน่าย อย่างไรก็ตาม แม้เยาวชนจะมีวิธีคิดและสนิยมการเสพสื่อดิจิทัลที่คล้ายคลึงกันตามยุคสมัย แต่ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจก็ยังคงทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดคุณภาพและเป้าหมายของการใช้เครื่องมือเหล่านั้น

สรุป

บทความชิ้นนี้ มุ่งหวังให้เป็นส่วนหนึ่งของการทำความเข้าใจวัฒนธรรมการอ่านและระบบนิเวศที่ส่งเสริมการอ่านของสังคมไทย โดยนำเสนอข้อค้นพบสำคัญคือ ความเหลื่อมล้ำในการกระจายทรัพยากรการอ่านและการส่งเสริมการอ่านแบบรวมศูนย์ ซึ่งจะเลยความหลากหลายโดยสามารถสรุปเป็นสี่ประเด็นสำคัญ ได้แก่

1) ความเป็นธรรมเชิงพื้นที่ในระบบนิเวศการอ่านของเมืองใหญ่ โดยโครงสร้างพื้นฐานด้านการอ่านของเมืองเชียงใหม่ไม่ได้กระจายตัวอย่างเท่าเทียมและเอื้อต่อคนทุกกลุ่ม เพราะปัจจุบันมีพื้นที่ส่งเสริมการอ่านเพียงสี่แห่งเท่านั้นที่ให้บริการฟรีและเหมาะสมกับบุคคลทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในเขตเมืองชั้นใน ทำให้กลุ่มคนจนเมือง แรงงานข้ามชาติ และชาติพันธุ์ ที่แม้อาศัยอยู่ในเขตเมืองแต่ยังถูกกีดกันด้วยกำแพงที่มองไม่เห็น ได้แก่ ความเหลื่อมล้ำด้านข้อมูลข่าวสาร โดยข้อค้นพบชี้ว่า กลุ่มแรงงานและคนจนเมืองมักถูกมองข้ามจากการสื่อสารประชาสัมพันธ์ของรัฐ ทำให้พวกเขาไม่ทราบว่ามีห้องสมุดสาธารณะที่ให้บริการฟรี ซึ่งสะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำด้านข้อมูลและสิทธิ ต่อมาคือ อุปสรรคด้านเศรษฐกิจและเวลา โดยความยากจนส่งผลโดยตรงต่อทุนด้านเวลา ครอบครัวที่มีรายได้น้อยมักต้องทำงานใช้แรงงานอย่างหนักตั้งแต่เช้าจรดค่ำ ทำให้ผู้ประกอบการไม่มีเวลาพักผ่อนเพื่อเข้าใช้ห้องสมุดด้วยตนเอง และไม่มีเวลาที่จะพาบุตรหลานเข้าใช้บริการ เวลาของเยาวชนกลุ่มนี้จึงมักถูกใช้ไปกับการช่วยที่บ้านทำงานหรือดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด และสุดท้ายคือ การถูกกีดกันด้วยภาษาและวัฒนธรรม เนื่องจากพื้นที่การอ่านในเมืองไม่ได้ถูกออกแบบมาเพื่อรองรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่ ละเลยอัตลักษณ์ของผู้อ่านที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์และแรงงานข้ามชาติทั้งสัดส่วนของหนังสือและเนื้อหาภายใน ทำให้ห้องสมุดสาธารณะมีแนวโน้มกลายเป็นพื้นที่ให้บริการเฉพาะกลุ่มมากกว่าการเป็นพื้นที่สำหรับทุกคน นอกจากนี้ กิจกรรมส่งเสริมการอ่านก็ไม่ได้ถูกออกแบบมาจากกระบวนการมีส่วนร่วม จึงไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของพวกเขา ในขณะเดียวกันที่ความพยายามของรัฐในการกระจายทรัพยากรสู่ชุมชนผ่านบ้านหนังสือชุมชน กลับล้มเหลวในเชิงคุณภาพ เนื่องจากเต็มไปด้วยหนังสือบริจาคเก่าที่ชำรุด ไม่ตรงกับความต้องการ และหลายแห่งถูกทิ้งร้างจนกลายเป็นเพียงที่นั่งพัก

2) ห้องสมุดโรงเรียนในฐานะกลไกผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำทางชนชั้น เนื่องจากห้องสมุดโรงเรียนไม่ใช่พื้นที่ที่เป็นกลาง แต่ทำหน้าที่ผลิตซ้ำสถานะทางสังคมของผู้เรียนตามทุนทางเศรษฐกิจของสถานศึกษา พื้นที่แห่งความมั่งคั่งในโรงเรียนเอกชนขนาดใหญ่มีงบประมาณจัดซื้อหนังสือสูงถึงปีละกว่าสามแสนบาท มีเทคโนโลยี e-book และฐานข้อมูลที่พร้อมสรรพ เพื่อทำหน้าที่เป็นฐานส่งนักเรียนเข้าสู่มหาวิทยาลัยชั้นนำ และสังคมชั้นแนวหน้า เด็กกลุ่มนี้สามารถกำหนดความรู้ของตนเองได้ผ่านการเสนอซื้อหนังสือที่ตนสนใจ (ทุกเมื่อที่ต้องการ) ในขณะที่พื้นที่แห่งความขาดแคลน เช่นโรงเรียนเทศบาลและโรงเรียนการกุศลของวัด ทำหน้าที่เป็นเพียงตาข่ายนิรภัยเพื่อประคับประคองไม่ให้เด็กเปราะบางหลุดจากระบบ แต่กลับต้องเผชิญกับงบประมาณที่ถูกตัดทอนอย่างรุนแรง ต้องพึ่งพาหนังสือบริจาคที่เด็กไม่ต้องการ และยังได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติอย่างน้ำท่วม ที่ทำให้การปรับปรุงให้พร้อมใช้ใช้เวลายาวนาน

3) ทุนทางวัฒนธรรมและโลกคู่ขนานของการอ่าน โดยชี้ว่าความเหลื่อมล้ำทางการอ่านไม่ใช่ปัญหาความเกียจคร้านส่วนบุคคล แต่ถูกกำหนดโดยกลไกการประกอบสร้างทางชนชั้น ตั้งแต่ทุนในรูปของวัตถุที่เยาวชนชนชั้นกลางครอบครองความได้เปรียบผ่านเครื่องมือดิจิทัลและตำราเฉพาะทาง ในขณะที่เยาวชนชายขอบเผชิญความว่างเปล่าทางวัตถุ และต้องพึ่งพาสมาртโฟนราคาถูก ซึ่งในทางวิชาการ แม้ทุนทางวัตถุจะสำคัญแต่ก็เป็นเพียงความมั่งคั่งภายนอกที่ต้องถูกกระตุ้นให้กลายเป็นนิสัยจึงจะเกิดผลสัมฤทธิ์ ดังนั้น เมื่อพิจารณาผ่านทุนที่ฝังอยู่ในตัวบุคคล (ฮาปัทส) งานชิ้นนี้ชี้ว่า เยาวชนชนชั้นกลางถูกขัดเกลาฮาปัทสสู่ความเป็นเลิศและการแข่งขัน ในขณะที่ฮาปัทสของเยาวชนชายขอบถูกบีบให้อ่านเพื่อความอยู่รอด สุดท้ายคือ ทุนเชิงสถาบัน พ่อแม่ที่มีการศึกษาสูงเข้าใจกติกาของระบบการศึกษา และสามารถอัดฉีดทุนเพื่อส่งลูกเข้าสู่คณะที่มี

การแข่งขันสูงได้ ในขณะที่พ่อแม่ชายขอบที่มีการศึกษาต่ำไม่สามารถให้คำแนะนำทางวิชาการได้ ทำให้เยาวชนเปราะบางต้องต่อสู้เพียงลำพัง และอาจต้องล้มเลิกความฝันเพียงเพราะขาดเงินจ่ายค่าแรกเข้า

4) ความเปราะบางเชิงซ้อนในยุคดิจิทัล เพราะปัจจุบันเยาวชนถูกขับเคลื่อนเข้าสู่โลกดิจิทัลและหน้าจอสมาร์ตโฟน อย่างไรก็ตาม เยาวชนชายขอบต้องเผชิญกับความเปราะบางที่ซ้อนทับกัน ทั้งความยากจนสถานะไร้สัญชาติ และที่อยู่อาศัยที่แออัด โดยรัฐและโรงเรียนยังล้มเหลวในการอุดหนุนเรื่องความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล ในขณะที่ทั้งนับ วิ อัง และชอไม่สามารถเข้าใช้ co-working space ร้านกาแฟ/กาแฟเป็นสถานที่นั่งอ่านทางเลือกได้ในระดับชีวิตประจำวัน

5) กลไกของรัฐยังขัดขวางการอ่านที่เปิดกว้างและเป็นอิสระ กล่าวคือการที่สถาบันหลัก (โรงเรียนและห้องสมุดรัฐ) ไม่อาจตอบสนองความต้องการที่หลากหลายเช่นนี้ ไม่ได้ทำให้เยาวชนไทยมีการพัฒนาการอ่านที่ล่าช้าในทางตรงกันข้าม ข้อมูลจากกรณีศึกษาทั้งแปดรายชี้ให้เห็นว่า เยาวชนในเมืองเชียงใหม่ได้ก้าวข้ามกลไกของรัฐและค้นพบแสงหาพื้นที่การอ่านของตนเองอย่างเป็นอิสระตั้งแต่วัยเรียน ในขณะที่ห้องสมุดมีหนังสือที่กำหนดกรอบทางความรู้ วินัยพลเมืองและศีลธรรม พร้อมกับการปฏิเสธนิยายวาย - แซฟฟีก ยูริ มังงะ และการ์ตูนผี - ฆาตกรรม เยาวชนหลายคนจึงหนีไปค้นพบการอ่านอย่างอิสระผ่านหน้าจอสมาร์ตโฟน (เช่น Webtoon, ReadAwrite, Joylada) หรือการหาความรู้และความเพลิดเพลินผ่าน TikTok ซึ่งทำให้เห็นว่าโลกดิจิทัล คือพื้นที่อิสระของเยาวชน ในขณะที่เยาวชนชนชั้นกลางได้แสดงให้เห็นถึงการก้าวข้ามสถาบันหลัก (ห้องสมุดโรงเรียนและห้องสมุดประชาชน) และสามารถใช้ทุนทางเศรษฐกิจในการสร้างพื้นที่การอ่านทางเลือกได้อย่างมีอิสระมากกว่ากลุ่มเยาวชนชายขอบ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายที่ความมีอิสระของเยาวชนกลุ่มนี้ กลับถูกจำกัด

อยู่เพียงการอ่านเพื่อแข่งขันเข้าสู่คณะและมหาวิทยาลัยชั้นนำ ทูทางวัฒนธรรมที่พวกเขามีถูกใช้เพื่อประกอบสร้างตนเองให้กลายเป็นกลไกของรัฐและเศรษฐกิจ การอ่านจึงมุ่งเน้นอยู่ที่หนังสือวิชาการเฉพาะด้าน พวกเขาแทบไม่ได้อ่านเพื่อจินตนาการที่เสรี แต่กำลังอ่านอย่างหนักเพื่อตอบสนองต่อวาทกรรมพลเมืองการผลิตทักษะสูงที่สังคมคาดหวัง หลายกรณีอย่างแก้วที่เคยเป็นหนอนหนังสือ หรือโอที่อ่านการ์ตูนมังงะออนไลน์ เพื่อเยียวยาความเครียดวันละเล็กละน้อยก่อนนอนสะทอนประเด็นนี้ได้เป็นอย่างดีว่า พวกเขาได้สูญเสียการอ่านเพื่อความเพลิดเพลินในวัยเยาว์ให้กับพันธนาการทางวิชาการ อิสระในการอ่านของเยาวชนชนชั้นกลางกลุ่มนี้จึงเป็นเพียงอิสระในการเลือกเครื่องมือและสถานที่ เพื่อรองรับเป้าหมายการแข่งขันที่ระบบโครงสร้างสังคมตีกรอบไว้แล้วเท่านั้น

ในส่วนท้ายของบทความนี้ ผู้เขียนมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่อิงจากข้อค้นพบข้างต้น ซึ่งเป็นข้อเสนอแนะเพื่อสร้างคามยุติธรรมในระบบนิเวศการอ่านของเมือง เนื่องจากปฏิบัติการส่งเสริมการอ่านที่ละเลยความหลากหลายทางชนชั้นและวัฒนธรรมไม่สามารถสร้างความเท่าเทียมได้จริง การแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำในระบบนิเวศการอ่านของเมืองอย่างยั่งยืนใหม่จึงจำเป็นต้องอาศัยการปรับเปลี่ยนเชิงโครงสร้างจากหลายหน่วยงาน โดยมีข้อเสนอที่เฉพาะเจาะจงดังนี้

1) การเพิ่มงบประมาณให้ห้องสมุดสาธารณะ เสนอต่อกรมส่งเสริมการเรียนรู้ (สกร.) เทศบาลนครเชียงใหม่ และกรมศิลปากร ซึ่งดูแลห้องสมุดสาธารณะในเมืองเชียงใหม่ จากข้อมูลภาคสนามพบว่าห้องสมุดของรัฐเหล่านี้มีแนวโน้มได้รับเงินสนับสนุนในการจัดซื้อหนังสือลดลงเรื่อยมา ดังนั้นจึงควรเพิ่มงบประมาณจัดซื้อหนังสือและสื่อการเรียนรู้ให้ห้องสมุดสาธารณะอย่างเพียงพอ ทั้งนี้ยังช่วยยุติการพึ่งพาหนังสือบริจาคที่ส่วนใหญ่ไม่ตรงกับความต้องการของผู้อ่าน การมีงบประมาณที่เข้มแข็งจะช่วยให้

ห้องสมุดสามารถจัดซื้อหนังสือที่ตอบสนองความต้องการที่หลากหลาย (รวมถึงหนังสือเพื่อความบันเทิงหรือ leisure reading)

2) การทลายเอววัฒนธรรมและคตินิยมในการอ่านเพื่อความบันเทิง ในโรงเรียน เสนอต่อกระทรวงศึกษาธิการ (โดยเฉพาะสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการศึกษาเอกชน (สช.) และผู้บริหารสถานศึกษา โดยมีรายละเอียดคือ กระทรวงศึกษาธิการควรกำหนดนโยบายด้านห้องสมุดโรงเรียนที่เคารพความหลากหลายทางวัฒนธรรม นั่นคือ หลุดพ้นจากกระบวนทัศน์ความจริงมิติเดียว ไม่ใช่ห้องสมุดเป็นพื้นที่ในการขีดกรอบทางศีลธรรมหรือสร้างพลเมืองการผลิต แต่ต้องเปิดรับหนังสือเพื่อความบันเทิง (เช่น นิยายวาย - แซฟฟิก มังงะ หรือวรรณกรรมที่หลากหลาย) เพื่อให้นักเรียนได้เลือกอ่านตามความสนใจ เพื่อกระตุ้นให้เกิดการตั้งคำถามและจินตนาการอย่างอิสระ นอกจากนี้ควรทบทวนนโยบายกิจกรรมรักการอ่านจากการบังคับอ่านและสรุปย่อเพื่อแลกคะแนน ซึ่งกลายเป็นงานหนัก เคร่งเครียด และหาความเพลิดเพลินไม่ได้ ไปสู่การสร้างพื้นที่สนทนาที่ประเมินได้จากการที่เด็กสามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือความรู้สึกต่องานเขียนได้อย่างอิสระ โดยไม่ต้องมีถูกผิด พร้อมกันนี้ กระทรวงศึกษาธิการควรจัดสรรงบประมาณจัดซื้อหนังสือใหม่อย่างเฉพาะเจาะจงให้กับโรงเรียนที่ทำหน้าที่เป็น “ตาข่ายนิรภัย” ของสังคม เช่น โรงเรียนการกุศลของวัดและโรงเรียนขยายโอกาสเพื่อลดการพึ่งพาหนังสือบริจาคที่ล้าสมัยและไม่เป็นที่น่าสนใจ และให้เด็กชายขอบมีสิทธิเป็นผู้เลือกหนังสือเข้าห้องเช่นเดียวกับนักเรียนในโรงเรียนชั้นนำ

2) การอุดหนุนโครงสร้างพื้นฐานทางดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้ เสนอต่อกระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกากระจายเสียง กิจการโทรทัศน์ และกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กสทช.)

ร่วมกับกระทรวงศึกษาธิการ โดยมีรายละเอียดคือ รัฐควรอุดหนุนค่าใช้จ่ายด้านอินเทอร์เน็ต (เช่น ซิมการ์ดเพื่อการศึกษา) ให้แก่เยาวชนในครอบครัวยากจนและกลุ่มเปราะบาง เนื่องจากข้อค้นพบชี้ว่า เยาวชนชายขอบพึ่งพาสมาร์ตโฟนเป็นแหล่งเรียนรู้และอ่านหนังสือ แต่ต้องแบกรับต้นทุนค่าอินเทอร์เน็ตที่สูง (เช่น 300-500 บาทต่อเดือน) รวมถึงควรขยายการให้บริการ Wi-Fi สาธารณะฟรีที่มีเสถียรภาพ ครอบคลุมไปยังพื้นที่อยู่อาศัยของคนชายขอบ เช่น หอพัก ชุมชนแออัด และแคมป์คนงาน นอกจากนี้ ควรปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานด้านดิจิทัลในห้องสมุดประชาชนทุกแห่ง โดยจัดให้มีบริการคอมพิวเตอร์ แท็บเล็ต และ Wi-Fi ที่ใช้งานได้จริงและให้บริการฟรี เพื่อให้ห้องสมุดชดเชยทุนทางวัตถุให้กับครอบครัวรายได้น้อย ช่วยให้เยาวชนชายขอบไม่ต้องแบกรับต้นทุนในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารและการอ่านในยุคดิจิทัล

3) การกระจายอำนาจและพื้นที่การอ่านที่โอรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม เสนอต่อ สกร. กรมศิลปากร และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (เช่น เทศบาลนครเชียงใหม่) โดยมีรายละเอียดคือ สกร. ควรทบทวนหยุดกิจกรรมบ้านหนังสือชุมชนแบบบนลงล่างที่เน้นการแก้ปัญหาเชิงปริมาณแต่ถูกทิ้งร้าง และควรมอบอำนาจพร้อมงบประมาณให้ชุมชนหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นผู้พิจารณาจัดซื้อหรือสรรสร้างหนังสือที่ตรงกับบริบทวิถีชีวิตที่แท้จริง นอกจากนี้ ห้องสมุดสาธารณะและหอสมุดแห่งชาติ ควรจัดหาทรัพยากรหนังสือที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับวัฒนธรรมหรือใช้ภาษาแม่เพื่อรองรับแรงงานชาติพันธุ์และข้ามชาติที่แทรกตัวอยู่ในเมือง ควบคู่ไปกับการทำประชาสัมพันธ์เชิงรุกด้วยวิธีการและภาษาที่หลากหลาย ตรงจุด เพื่อทลายกำแพงการเข้าไม่ถึงข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสิทธิการใช้ห้องสมุดฟรี รวมถึงกิจกรรมส่งเสริมการอ่านต่าง ๆ

4) การร่วมสร้างพื้นที่การอ่านจากฐานราก เสนอต่อสำนักงานบริหารและพัฒนาองค์ความรู้ (OKMD)/สถาบันอุทยานการเรียนรู้ (TK Park) ร่วมกับภาคประชาสังคม (เช่น เครือข่ายเชียงใหม่อ่านและสมาการอ่านและการเรียนรู้จังหวัดเชียงใหม่) โดยมีรายละเอียดคือ รัฐควรเปลี่ยนบทบาทจากการเป็นผู้จัดกิจกรรมแบบชั่วคราว (event-based) มาเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณให้ภาคประชาสังคมในการจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านที่ออกแบบร่วมกับกลุ่มเป้าหมาย (co-created space) โดยนำพื้นที่การอ่านเข้าไปหาผู้คนถึงแหล่งที่อยู่อาศัยหรือตลาด เพื่อตอบโจทย์ข้อจำกัดด้านเวลาและข้อจำกัดทางเศรษฐกิจของครอบครัวแรงงานที่ต้องทำงานหนัก และไม่มีเวลาเดินทางเข้ามาใช้บริการพื้นที่การอ่านในอาคารที่ตั้งอยู่ในเขตเมืองชั้นใน ในขณะที่ห้องสมุดในสถานที่ตั้งก็ควรเปลี่ยนจากการเป็นห้องสมุดเงียบ ๆ ไปสู่พื้นที่ที่มีชีวิตชีวา โดยจัดสรรพื้นที่และกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น การเล่นเกม การชมสื่อวิดีโอ/สารคดี หรือกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้เกิดการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น เพื่อให้สอดคล้องกับพฤติกรรมการเสพสื่อของผู้คนยุคใหม่ที่ต้องการการปฏิสัมพันธ์สลับกับการนั่งอ่านเงียบ ๆ เพียงลำพังในบรรยากาศที่ผ่อนคลาย นอกจากนี้ การยอมรับว่าสื่อประเภทภาพเคลื่อนไหวหรือสื่อดิจิทัลก็เป็นการอ่านและการเรียนรู้ประเภทหนึ่ง จะช่วยโอบรับวิถีชีวิตของเยาวชนรุ่นใหม่และกลุ่มคนชายขอบที่อาจมีทุนทางวัฒนธรรมแบบอื่นให้สามารถเข้าถึงความรู้ได้ง่ายขึ้น

นอกจากนี้ยังควรมีพื้นที่ที่เคารพวัฒนธรรมย่อย (sub-culture) เช่น มังงะ นิยายวาย - แซฟฟิก เพราะไม่เพียงเป็นการส่งเสริมสิทธิในการอ่านเพื่อความเพลิดเพลินเท่านั้น แต่ยังเป็นการลดอคติทางวัฒนธรรมที่มองว่าสื่อเหล่านี้ไร้สาระ และเปลี่ยนพื้นที่สาธารณะให้เป็นศูนย์กลางของการมีชีวิตชีวา ซึ่งทั้งหมดคือ การที่รัฐควรผลักดันกระบวนการ “commoning”

หรือการเปลี่ยนห้องสมุดให้เป็นพื้นที่สาธารณะของทุกคนอย่างแท้จริง

5) ความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ เสนอต่อ กระทรวงการคลัง (กรมสรรพากร) กระทรวงพาณิชย์ และ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น (เทศบาลนครเชียงใหม่) โดยมีรายละเอียดคือ รัฐควรกำหนดมาตรการจูงใจทางภาษี (tax incentives) เพื่อสนับสนุนให้ ธุรกิจเอกชนเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อสังคมในสองมิติ ได้แก่ หนึ่ง การแบ่งปันพื้นที่ เพื่อจูงใจให้ธุรกิจร้านกาแฟ คาเฟ่อ่านหนังสือ หรือ co-working space ในห้างสรรพสินค้า จัดสรรพื้นที่หรือช่วงเวลาให้บริการ ฟรีแก่เยาวชน เพื่อแลกกับการลดหย่อนภาษีหรือการสนับสนุนส่งเสริม ภาพลักษณ์จากรัฐ ซึ่งจะช่วยเหลือหลายกำแพงทางเศรษฐกิจและเปลี่ยนพื้นที่ ปิดกั้นให้เป็นพื้นที่ส่วนรวม สอง การยกระดับคุณภาพหนังสือบริจาค โดยรัฐหรือเทศบาลท้องถิ่นควรมีข้อตกลงร่วมกับร้านหนังสือและสำนัก พิมพ์เอกชน โดยอาจมอบสิทธิประโยชน์ด้านการลดหย่อนภาษี หรือ การสนับสนุนพื้นที่จัดงานมหกรรมหนังสือฟรี เพื่อแลกกับการให้เอกชน สนับสนุนหนังสือใหม่และตรงตามความสนใจของเยาวชน มอบให้แก่ ห้องสมุดสาธารณะ บ้านหนังสือชุมชน และห้องสมุดโรงเรียนขยายโอกาส กลไกนี้จะช่วยยุติปัญหาการพึ่งพาหนังสือบริจาคที่หมดสภาพและไม่ตรง ตามความต้องการ และช่วยให้เยาวชนชายขอบเข้าถึงทุนทางวัฒนธรรม ในรูปของวัตถุที่มีคุณภาพทัดเทียมกับเยาวชนชนชั้นกลางได้อย่างยั่งยืน

บรรณานุกรม

ถาวร พลิตี. (2567). กลยุทธ์การขับเคลื่อนการพัฒนาคุณภาพการอ่านโดยใช้นวัตกรรมชุมชนเป็นฐาน สำนักงานส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย จังหวัดขอนแก่น. *วารสารรัชต์ภาคย์*, 18(57), 415-430.

เทศบาลนครเชียงใหม่ (2568). *แนะนำเทศบาล*. <https://www.cmcity.go.th/list/page/337>

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (1 มิถุนายน 2554). *นิสัยการอ่านของคนไทยในมิติด้านวัฒนธรรม* เอกสารประกอบการประชุมวิชาการประจำปี 2554 (Thailand Conference on Reading 2011) ของสำนักงานอุทยานการเรียนรู้. TK Park. https://www.tkpark.or.th/eng/papers_detail/18/%E0%B8%99%E0%B8%B4%E0%B8%AA%E0%B8%B1%E0%B8%A2%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%AD%E0%B9%88%E0%B8%B2%E0%B8%99%E0%B8%82%E0%B8%AD%E0%B8%87%E0%B8%84%E0%B8%99%E0%B9%84%E0%B8%97%E0%B8%A2-%E0%B9%83%E0%B8%99%E0%B8%A1%E0%B8%B4%E0%B8%95%E0%B8%B4%E0%B8%94%E0%B9%89%E0%B8%B2%E0%B8%99%E0%B8%A7%E0%B8%B1%E0%B8%92%E0%B8%99%E0%B8%98%E0%B8%A3%E0%B8%A3%E0%B8%A1

น้อย คันชังทอง และปราณี ชี้อุทิศกุล. (2564). รูปแบบการดำเนินงานบ้านหนังสือชุมชนในจังหวัดพิษณุโลก. *วารสารห้องสมุดแห่งประเทศไทย*, 65(2), 101-123.

- ประชาไท. (21 ธันวาคม 2567). ไทยเผชิญความเหลื่อมล้ำด้านการเข้าถึงหนังสือ 'ยิ่งห่างกรุงเทพฯ ยิ่งห่างหนังสือ'. <https://prachatai.com/journal/2024/12/111787>
- พิสิษฐ์ นาสี และชัยพงษ์ สำเนียง. (2567). มนุษย์ล่องหนในระบอดิเวทยา “ความเปลี่ยนแปลง” ของคนชายขอบในเมืองเชียงใหม่. ศูนย์วิจัยพหุวัฒนธรรมและนโยบายการศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิเชียร มั่นแหล่ และพงศ์ศักดิ์ สังขภิญญา. (2565). รูปแบบการจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านของห้องสมุดประชาชนในจังหวัดนครศรีธรรมราช. วารสารนาครบุตริปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช, 14(2), 103-115.
- ศรันภัทร โชติมนกุล. (2568). เหลียวหลังแลหน้า ทบทวนงานวิจัยและการสำรวจการอ่านของไทยในรอบ 20 ปี. The Kommon. <https://www.thekommon.co/review-of-research-and-surveys-thai-reading-over-the-past-20-years/>
- ศูนย์ส่งเสริมการเรียนรู้ระดับอำเภอเมืองเชียงใหม่. (2568ก). แผนที่เชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ในอำเภอเมืองเชียงใหม่. <https://lookerstudio.google.com/u/0/reporting/e09bb959-c0a4-45ae-9059->
- ศูนย์ส่งเสริมการเรียนรู้ระดับอำเภอเมืองเชียงใหม่. (2568ข). แบบรายงานบ้านหนังสือชุมชน ศูนย์การเรียนรู้ระดับอำเภอเมืองเชียงใหม่ ประจำปี 2568. https://anyflip.com/cgizn/igfb/?fbclid=IwY2x-jawNRoN5leHRuA2FibQIxMABicmlkETFKcUFNd0FDcElZb-DRnUmhoAR6SsBlgeq5INH9N0ZotIympwHyoirSovDgR-5l6ohCcPZhnQ8M_5StaF-XyxGA_aem_mwvuO9cI6OCh-6knUOCpgkw

- สุปรียา หวังพัชรพล. (2561). รายงานสกว.: คนจนเมือง: ภาพสะท้อนความเหลื่อมล้ำทางสังคม (ชุดโครงการวิจัยความเหลื่อมล้ำและคนจนเมือง). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน. (เผยแพร่ซ้ำ กรกฎาคม-สิงหาคม 2559). <https://knowledgefarm.tsri.or.th/trfreport-urban-poor/>
- สำนักงานสถิติจังหวัดเชียงใหม่. (2567). รายงานสถิติจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2567. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- จังหวัดเชียงใหม่ <https://chiangmai.nso.go.th/reports-publications/provincial-statistics-report>
- สำนักงานอุทยานการเรียนรู้. (2562). เข้ม: สำนวนจปรากฎการณ์และความเปลี่ยนแปลง 10 ปี ทศวรรษแห่งการอ่าน พ.ศ. 2552-2561. กรุงเทพฯ: สำนักงานอุทยานการเรียนรู้.
- หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่. (2563). เกี่ยวกับหน่วยงาน. <https://www.finearts.go.th/chiangmailibrary>
- ห้องสมุดประชาชน จังหวัดเชียงใหม่. (ม.ป.ป.). ประวัติห้องสมุด. http://cmi.nfe.go.th/lib/Lib_Muang1/
- อดิศักดิ์ กันทะเมืองลี. (2564). พลวัตเมืองเชียงใหม่: ช่วงเวลาของการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงเมือง. <https://theurbanis.com/insight/17/12/2021/5712>
- อภินพ นิลพันธ์ สุมาลี สังข์ศรี และชนกนารถ บุญวัฒน์กุล. (2565). สภาพปัญหา ความต้องการ และแนวทางการพัฒนาการดำเนินงานโครงการบ้านหนังสือชุมชนเพื่อส่งเสริมการอ่านแก่ประชาชน จังหวัดยะลา. วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา, 17(3), 71-79.

- Anderson, P. M., & Summerfield, J. P. (2010). Why is urban education different from suburban and rural education?. In S. R. Steinberg (Ed.), *19 Urban questions teaching in the city* (2nd ed.) (pp. 273-284). New York: Peter Lang.
- Boonaree, C., Goulding, A., & Calvert, P. (2018, June 24). *Community library spaces for promoting reading for pleasure in Thailand* [Paper presentation]. IFLA WLIC 2018, Kuala Lumpur, Malaysia.
- Connor, D. S., Xie, S., Jang, J., Frazier, A. E., Kedron, P., Jain, G., Yu, Y., & Kemeny, T. (2025). Big cities fuel inequality within and across generations. *PNAS Nexus*, 4(2). <https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgae587>
- Dadashpoor, H., & Dehghan, R. (2025). Defining spatial justice: A review. *Habitat International*, 160, Article 103387. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2025.103387>
- Jheng, Y., Lin, C., & Liao, Y. (2023). The way cultural capital works: A meta-analysis of the effects of cultural capital on student's reading performance. *International Journal of Educational Research*, 122(2023), 102259. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2023.102259>
- Johnson, A. (2014). *Ghosts of the new city: Spirits, urbanity, and the ruins of progress in Chiang Mai*. Honolulu, HI: University of Hawai'i Press.
- Loh, C. E. (2017). *The space and practice of reading: A case study of reading and social class in Singapore*. New York: Routledge.

- Neri, R.C., Zipin, L., Rios-Aguilar, C., & Huerta, A.H. (2023). Surfacing deep challenges for social-educational justice: putting funds, wealth, and capital frameworks into dialogue. *Urban Education*, 58(7), 1512-1538.
- Planson, S. (2023). Race, cultural capital, and school achievement in race-blind France. *Sociology of Education*, 96(1), 19-42. <https://doi.org/10.1177/00380407221139220>
- Soja, E. W. (2009). The city and spatial justice. *Justice Spatiale/Spatial Justice*, No. 1 (September). <http://www.jssj.org>
- Teravainen, A., & Clark, C. (2017). *School libraries: A literature review of current provision and evidence of impact*. N.P.: National Literacy Trust. <https://literacytrust.org.uk/research-services/research-reports/school-libraries-literature-review-current-provision-and-evidence-impact-2017/>
- United Nations. (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. [Online]. from <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf> [Retrieved December 22, 2022]
- Yosso, T.J. (2006). Whose culture has capital? A critical race theory discussion of community cultural wealth. *Race Ethnicity and Education*, 8(1), 69-91.

ชีวิตทางสังคมของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดเชียงใหม่
พ.ศ. 2490-2569: พลวัต แรงผลักดัน และการอยู่รอด
พงศกร สงวนศักดิ์

บทนำ

บทความนี้เริ่มต้นจากคำถามที่ดูเรียบง่ายแต่ซับซ้อนว่า สถานการณ์ที่ยากลำบากสำหรับร้านหนังสืออิสระในปัจจุบันเกิดขึ้นได้อย่างไร มีเหตุปัจจัยอะไรบ้างที่เข้ามาเกี่ยวข้อง คำถามดังกล่าวนำมาสู่การพยายามทำความเข้าใจพลวัตของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดเชียงใหม่ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ผู้เขียนออกแบบการวิจัยโดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกเป็นเครื่องมือหลักในการเก็บข้อมูล เพื่อให้เห็นภาพการต่อสู้ดิ้นรนของร้านหนังสืออิสระในแต่ละยุคสมัยอย่างละเอียด การนำเสนอใช้การเรียงลำดับเวลาเป็นโครงเรื่อง เพื่อให้เห็นว่า แรงผลักดันจากภายนอกกระทำต่อร้านหนังสืออิสระอย่างไร และในขณะเดียวกัน ร้านหนังสืออิสระตอบสนองและกระทำต่อโครงสร้างเหล่านั้นกลับอย่างไร นอกจากนี้ยังเก็บข้อมูลจากนักอ่านบางส่วนที่มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับร้านหนังสืออิสระ เพื่อขบขันให้เห็นภาพปฏิบัติการของร้านหนังสืออิสระอย่างลึกซึ้งมากขึ้น

ข้อมูลในการเขียนบทความ อาศัยข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายท่าน ได้แก่ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ นักมานุษยวิทยา และพยานสำคัญของวัฒนธรรมการอ่านในเชียงใหม่ตลอดหลายทศวรรษ คุณตรัสวิน จิตติเดชารักษ์ ทายาทร้านสุริวงศ์บุ๊คเซ็นเตอร์ และเจ้าของสำนักพิมพ์ Silkworm Books คุณรุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน ผู้ก่อตั้งร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่ คุณกรรทอง สุดประเสริฐ (พี่จ๋า) และคุณเสาวนีย์ เมฆานุพัทธ์ (พี่เก็ก) แห่งร้านเล่า คุณอารยา แซ่ตั้ง

(พีธัว) เจ้าของร้านป๊ากะติน (หนังสือเช้า) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศรวณีย์ สุขุมวาท (อน.ก) นักอ่าน และนักส่งเสริมการอ่านอย่างยาวนาน คุณสุรเดช ลุนทรานนท์ (พีเดช) นักอ่านผู้คลุกคลีกับร้านหนังสือมาตลอดชีวิต และ คุณปิยศักดิ์ ประไพพร (พีแขก) อดีตพนักงานร้านเล่าและเจ้าของร้าน Waltz Bakes x Harvest Moon Bookshop ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ถูกตรวจสอบและเสริมด้วยหลักฐานทุติยภูมิจากเอกสารประวัติศาสตร์ รายงานข่าว และงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ ข้อมูลเกี่ยวกับร้าน Book Re:public อาศัยบทสัมภาษณ์ที่ดีพิมพ์ในสื่อเป็นหลัก ได้แก่ *a day magazine* (คุณากร, 2564) *The People* (บดินทร์, 2561) และ *The 101.world* (เศรษฐวิไล, 2562) เนื่องจากไม่ได้ดำเนินการสัมภาษณ์โดยตรง

งานวิจัยชิ้นนี้อยู่ภายใต้โครงการวิจัย “ระบบนิเวศและโครงสร้างพื้นฐานที่ส่งเสริมศักยภาพวัฒนธรรมการอ่านและอุตสาหกรรมหนังสือในฐานะฐานรากของเศรษฐกิจสร้างสรรค์” ซึ่งมีโจทย์ใหญ่ของโครงการวิจัยว่า ระบบนิเวศแบบใดที่ทำให้วัฒนธรรมการอ่านเติบโตได้ในสังคมไทย ซึ่งร้านหนังสืออิสระเป็นหนึ่งในองค์ประกอบสำคัญของระบบนิเวศนั้น บทความนี้พยายามตอบคำถามดังกล่าวผ่านมุมมองประวัติศาสตร์ โดยสืบสาวว่าในแต่ละยุค ร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ทำหน้าที่อะไรในการสร้างและหล่อเลี้ยงวัฒนธรรมการอ่าน และเงื่อนไขแบบใดที่ทำให้ระบบนิเวศนั้นงอกงามหรือล้มหาย

ข้อค้นพบสำคัญของบทความพบว่า ประวัติศาสตร์ของร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ ไม่อาจเข้าใจได้ด้วยตรรกะตลาดหรือแรงจูงใจส่วนตัวของผู้ประกอบการเพียงอย่างเดียว เพราะร้านหนังสือแต่ละแห่งเกิดขึ้นดำรงอยู่ และเปลี่ยนแปลงในจังหวะที่กำหนดโดย “แรงผลักดัน” (forces) ที่ส่วนใหญ่มาจากนอกวงการหนังสือ ได้แก่

(1) การแผ่ขยายของอำนาจอาณานิคมผ่านมิชชันนารีและเทคโนโลยีการพิมพ์ ซึ่งวางรากของภูมิทัศน์ทางปัญญาของภาคเหนือ ในขณะที่เดียวกับที่รัฐสยามก็เข้ามากำหนดรหัสความรู้ที่ท้องถิ่นต้องแสดงออก

(2) โครงการสร้างความทันสมัยของรัฐส่วนกลางผ่านการก่อตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งสร้างฐานผู้อ่านและชุมชนวิชาการที่สำคัญต่อร้านหนังสืออิสระรุ่นแรกๆ และตลอดมา

(3) พลวัตทางการเมืองที่เปลี่ยนร้านหนังสือให้กลายเป็นพื้นที่ทางอุดมการณ์ และทำให้อ่านารัฐมองร้านเหล่านั้นด้วยสายตาที่หวาดระแวง

(4) การรुकืบของร้านหนังสือเซนสตรี ซึ่งบังคับให้ร้านอิสระต้องค้นหาตำแหน่งแห่งที่ของตัวเองใหม่ในตลาดที่โครงสร้างเปลี่ยนรูปไป

(5) การมาถึงของแพลตฟอร์มดิจิทัล และวิกฤตการณ์ซ้อนทับที่กดทับร้านหนังสืออิสระจากหลายทิศทางพร้อมกัน

แรงผลักดันเหล่านี้ ปะทะ ประสาน และสะสมซ้อนทับกัน ไม่ได้เรียงตามลำดับเส้นตรง ร้านหนังสืออิสระแต่ละแห่งเกิดขึ้นบนจุดตัดของแรงผลักดันเหล่านั้น และตอบสนองด้วยทรัพยากร อุดมการณ์ และเครือข่ายที่แตกต่างกัน ความเข้าใจเช่นนี้เองที่จะช่วยอธิบายว่า การค่อย ๆ หายไปของร้านหนังสืออิสระ สะท้อนการเปลี่ยนรูปโครงสร้างอำนาจที่ใหญ่กว่าความล้มเหลวทางธุรกิจของปัจเจก และด้วยเหตุนี้ การแก้ปัญหาจึงต้องการการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง ไม่ใช่เพียงการพัฒนาทักษะการบริหารของผู้ประกอบการรายใดรายหนึ่ง ดังที่มักจะอธิบายกัน

บททวนแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

บทความนี้อาศัยแนวคิดสองชุดเป็นเครื่องมือหลักในการวิเคราะห์ ได้แก่ หนึ่ง แนวคิดของ Miller (2006) เรื่องสินค้าที่ไม่ใช่แค่สินค้า (sacred products, Zelizer, 1978, อ้างใน Miller, 2006) และผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ (reluctant capitalists) และสอง แนวคิดของ Laing (2020) เรื่องพลังขับเคลื่อนทางวัฒนธรรม (cultural driver) ของร้านหนังสืออิสระ แนวคิดทั้งสองชุดนี้ไม่ได้ใช้อธิบายแรงผลักดันที่กระทำต่อร้านหนังสือโดยตรง แต่ใช้เพื่อทำความเข้าใจว่าผู้ประกอบการตอบสนองต่อแรงเหล่านั้นอย่างไร และเหตุใดโครงสร้างอุตสาหกรรมจึงเป็นตัวกำหนดสำคัญว่าการตอบสนองนั้นจะไปได้ไกลแค่ไหน

แนวคิดทั้งสองชุดนี้ทำงานภายใต้กรอบใหญ่ของชุดโครงการวิจัยที่มองวัฒนธรรมการอ่านว่าดำรงอยู่ในระบบนิเวศ ไม่ใช่ปัจเจกบุคคล แนวคิดของ Miller ช่วยอธิบายว่า เหตุใดผู้ประกอบการร้านหนังสืออิสระจึงทำหน้าที่มากกว่าพ่อค้าแม่ค้า ในขณะที่แนวคิดของ Laing ช่วยอธิบายว่า เหตุใดการหายไปของร้านหนังสืออิสระจึงเป็นการสูญเสียโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรม ไม่ใช่แค่การปิดกิจการธรรมดาๆ ทั้งสองแนวคิดจึงช่วยอธิบายว่า ร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ทำงานอย่างไรในระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่านของเมือง และเหตุใดเงื่อนไขเชิงโครงสร้างจึงกำหนดว่าระบบนิเวศนั้นจะคงอยู่หรือพังทลาย

สินค้าที่ไม่ใช่แค่สินค้า: หนังสือในภาวะถูกตรึงเชิงโครงสร้าง

Miller (2006) ชี้ให้เห็นว่า หนังสือครอบครองตำแหน่งที่ไม่ปกติในระบบตลาด เพราะมันอยู่ระหว่างสองขั้วพร้อมกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ขั้วหนึ่งคือ สิ่งที่ไม่อาจวัดค่าได้ด้วยราคา ได้แก่ ความรู้ ความคิด และจินตนาการ อีกขั้วหนึ่งคือ สินค้าที่ต้องซื้อขายเพื่อให้กิจการอยู่รอด ความตึง

ระหว่างสองขั้วนี้เป็นสภาวะบังคับที่ทุกคนในวงการหนังสือจำต้องอยู่กับมันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ Miller เรียกสภาวะนี้ว่า “แรงดึงเชิงโครงสร้าง” (structural ambivalence) และเสนอแนวคิดเรื่องการทำให้มีเหตุผล (rationalization) เพื่ออธิบายว่า ทูณขนาดใหญ่เข้ามาปรับอุตสาหกรรมหนังสือให้มีประสิทธิภาพเชิงการค้ามากขึ้นเรื่อย ๆ ได้อย่างไร และในทุกรอบของการเปลี่ยนแปลงนี้ ก็จะมีแรงต้านจากผู้ที่ยึดมั่นว่าหนังสือเป็นสิ่งที่มีความเกินกว่าสินค้าทั่วไป

Laing (2020) ศึกษาร้านหนังสืออิสระในสกอตแลนด์ และให้บริบทเชิงโครงสร้างที่ทำให้แนวคิดของ Miller เห็นภาพชัดขึ้นในเชิงนโยบาย Laing อธิบายว่า การล่มสลายของ Net Book Agreement (ข้อตกลงในการกำหนดราคาหนังสือคงที่) ในอังกฤษเมื่อปี ค.ศ. 1997 คือตัวอย่างรูปธรรมของการทำให้มีเหตุผลที่ Miller อธิบาย ก่อนหน้านั้น ข้อตกลงดังกล่าวกำหนดให้หนังสือทุกเล่มมีราคาตายตัว ห้ามลดราคา เพื่อปกป้องร้านหนังสืออิสระจากการถูกท่วมราคาโดยร้านเซนส์โตร์ เมื่อข้อตกลงนั้นถูกยกเลิก ระบบการให้ส่วนลดจำนวนมาก การซื้อแบบยกล็อต และการขายหนังสือเป็นสินค้านำขาดทุน¹ (loss leader) เพื่อดึงดูดลูกค้า กลายเป็นกลยุทธ์ที่ใช้ได้เฉพาะกับร้านขนาดใหญ่ที่มีทุนพอจะเจรจาเงื่อนไขพิเศษกับสำนักพิมพ์ได้โดยตรง ขณะที่ต้นทุนการรับหนังสือของร้านอิสระยังคงอยู่ในเงื่อนไขเดิม ผลคือร้านหนังสืออิสระกลายเป็นร้านที่ขายแพงที่สุดในตลาด ทั้งที่ราคาขายของพวกเขาไม่เคยเปลี่ยน Laing พบว่า เจ้าของร้านหนังสืออิสระในสกอตแลนด์ ยังคงรู้สึกถึงผลกระทบจากการยกเลิกข้อตกลงนี้มาจนถึงปัจจุบัน และมองว่าเป็นเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของตน

¹ การที่ร้านขนาดใหญ่ตั้งใจขายสินค้าบางรายการต่ำกว่าต้นทุน เพื่อดึงดูดลูกค้าให้เข้าร้าน แล้วไปซื้อสินค้าอื่นที่มีกำไรสูงกว่าชดเชย ซึ่งร้านอิสระทำแบบนี้ไม่ได้ เพราะไม่มีสินค้าอื่นในร้านให้ชดเชย และทุนสำรองก็ไม่พอที่จะรับการขาดทุนในระยะยาว

สิ่งที่ร้านหนังสืออิสระสร้างขึ้นแต่ไม่ถูกนับในระบบบัญชีนั้น รายงานของ Centre for Economics and Business Research (CEBR, 2017 อ้างใน Laing 2020) เรียกแนวคิดนี้ว่า “creative spillover impact” หรือผลกระทบทางวัฒนธรรมที่แผ่ออกไปจากการมีอยู่ของร้านหนังสือ ซึ่งรวมถึง “การสร้างพื้นที่ปฏิสัมพันธ์” ที่ไม่ได้ถูกกำหนดล่วงหน้าด้วยอัลกอริทึม การจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม การสนับสนุนนักเขียนท้องถิ่น และการเป็นศูนย์รวมวัฒนธรรมของชุมชน รายงานยืนยันว่าผลกระทบเหล่านี้มีนัยสำคัญยิ่งกว่าผลกระทบทางเศรษฐกิจที่วัดได้โดยตรง แม้จะนิยาม วัด และแปลงเป็นตัวเลขได้ยาก การละเลยที่จะนับคุณค่าเหล่านี้หมายความว่า สังคมและรัฐประเมินคุณค่าของร้านหนังสืออิสระต่ำกว่าความเป็นจริงอย่างเป็นระบบ

สำหรับกรณีเชียงใหม่ แรงดึงดูดเชิงโครงสร้างนี้ปรากฏชัดในระบบฝากขายที่ทำให้ร้านอิสระมีกำไรสุทธิเฉลี่ยเพียงร้อยละ 9-10 ขณะที่ร้านในเครือสำนักพิมพ์ได้รับส่วนลดสูงกว่ามาก เงื่อนไขนี้ถูกกำหนดมาแล้วโดยโครงสร้างของอุตสาหกรรมหนังสือไทย ความรู้สึกของผู้ประกอบการต่อความไม่สมดุลนี้สะท้อนออกมาในคำบอกเล่าของผู้ให้ข้อมูลจำนวนมาก ซึ่งสอดคล้องกับที่ Miller ชี้ว่า ผู้ประกอบการร้านหนังสืออิสระมักมองตัวเองในฐานะผู้สร้างคุณค่าทางวัฒนธรรม มากกว่าในฐานะผู้ประกอบการทั่วไป

ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ: ช่องว่างระหว่างอุดมการณ์และการอยู่รอดในตลาด

Miller (2006) เสนอกรอบการวิเคราะห์ทางสังคมวิทยา เพื่ออธิบายว่าทำไมธุรกิจร้านหนังสือจึงเต็มไปด้วยความขัดแย้งระหว่างอุดมการณ์กับตรรกะทุนนิยม Miller ได้แย้งกรอบการวิเคราะห์ระหว่าง “วัฒนธรรม” (culture) กับ “การพาณิชย์” (commerce) แบบเดิม และเสนอว่า ทั้งสอง

ไม่ได้ขัดกันโดยสมบูรณ์แต่ดำรงอยู่ร่วมกันในเชิงโครงสร้าง เนื่องจากในการพาณิชย์เองก็มีมิติทางวัฒนธรรมอยู่ในตัวอยู่แล้ว เจ้าของร้านหนังสืออิสระจึงเป็น “ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ” ซึ่งหมายถึงคนที่เข้าสู่ธุรกิจด้วยความรักและอุดมการณ์ แต่ถูกโครงสร้างทุนนิยมบังคับให้ต้องแข่งขันเชิงพาณิชย์ ไม่ว่าจะอยากแข่งหรือไม่ก็ตาม

Laing (2020) พบหลักฐานที่สอดคล้องกันในการศึกษาร้านหนังสืออิสระในสกอตแลนด์อย่างชัดเจน เจ้าของร้านหลายรายยืนยันตรงกันว่าหากคิดเฉพาะผลตอบแทนทางการเงิน ก็คงไม่มีใครเลือกทำกิจการนี้ เจ้าของหลายรายยอมสั่งหนังสือให้ลูกค้าทั้งที่รู้ว่าขาดทุน เพียงเพราะลูกค้าคนนั้นซื้อสัตย์ต่อร้านมาตลอด ตรรกะเหล่านี้ขับเคลื่อนด้วยมูลค่าที่อยู่นอกเหนือระบบบัญชี

อย่างไรก็ตาม Laing อ้างอิงงานของ O'Brien (2016) ที่ชี้ว่า แนวโน้มล่าสุดคือความจำเป็นที่ “ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ” จะต้องก้าวเป็น “ผู้ประกอบการที่มีทักษะ” (skilled capitalists) เพื่อความอยู่รอด โดยต้องพัฒนาทักษะทางธุรกิจที่ซับซ้อนขึ้น พร้อมกับรักษาอุดมการณ์ของตนเองไว้ด้วยในขณะเดียวกัน กระบวนการนี้ปรากฏในหลายรูปแบบ ทั้งการที่เจ้าของร้านลงทุนซื้อรถตู้เพื่อนำนักเขียนไปเยือนโรงเรียนในพื้นที่ห่างไกล ไปจนถึงการพัฒนาร้านให้กลายเป็น “ร้านที่ลูกค้าตั้งใจมา” (destination store) โดยเป็นร้านที่มีมากกว่าหนังสือ เช่น กาแฟ แกลเลอรี หรือสินค้าหัตถกรรม เพื่อให้ลูกค้ามาใช้เวลาในร้านและค้นพบหนังสือที่ตนไม่ได้ตามหา

แนวคิดเรื่องการค้นพบโดยไม่ตั้งใจ (serendipity) คือ คุณค่าที่ร้านหนังสือกายภาพมี และอัลกอริทึมออนไลน์ทดแทนไม่ได้ Laing ชี้ให้เห็นว่าความอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระจำนวนมากตั้งอยู่บนแนวคิดนี้ นั่นคือการที่ลูกค้าเข้ามาในร้าน ใช้เวลาอยู่กับหนังสือ และค้นพบสิ่งที่ไม่ได้ตั้งใจ

มาหา ในขณะที่ “ระบบแนะนำอัตโนมัติ” (recommendation algorithm) ทำงานแตกต่างกันออกไป มันคำนวณจากพฤติกรรมในอดีต และความนิยมของผู้ใช้คนอื่น แล้วบ่อนสิ่งที่คาดเดาได้กลับไปให้ผู้ใช้นั้นเดิม ผลคือการขยายรสนิยมที่มีอยู่แล้ว แต่ร้านหนังสือกายภาพเปิดโอกาสให้รสนิยมนั้นเปลี่ยนแปลงได้

Laing ยังพบว่า ร้านหนังสืออิสระในสกอตแลนด์ทำหน้าที่เป็น “พื้นที่ที่สาม” (third place) ในความหมายของ Oldenburg and Brissett (1982) คือการเป็นพื้นที่นอกเหนือจากบ้านและที่ทำงาน ที่ผู้คนสามารถมาพบปะและสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมได้โดยไม่มีแรงกดดัน ร้านหนังสืออิสระหลายแห่งทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมของชุมชนที่เด็กมารอผู้ปกครองหลังเลิกเรียน เป็นที่ที่ผู้สูงอายุมาพบปะกันเป็นประจำ หรือเป็นที่ที่นักท่องเที่ยวนำมาค้นพบเอกลักษณ์ท้องถิ่นที่ไม่มีในคู่มือ ในชุมชนขนาดเล็ก Laing พบปรากฏการณ์ที่เธอเรียกว่า “cross-pollination” คือปรากฏการณ์ที่คนในชุมชนรับบทบาทหลายอย่างพร้อมกัน เช่น เจ้าของร้านหนังสือทำงานที่ร้านหนังสือเป็นหลัก แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นอาสาสมัครที่พิพิธภัณฑสถานและสอนที่โรงเรียนไปด้วย ความทับซ้อนของบทบาทนี้ทำให้เครือข่ายในชุมชนมีความแน่นแฟ้น และทำให้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมส่งต่อถึงกันได้โดยไม่ต้องรอโครงสร้างทางการ

ในด้านการส่งเสริมจากรัฐ Laing พบว่า รัฐบาลสกอตแลนด์มีนโยบายส่งเสริมการอ่านและการรู้หนังสืออย่างเป็นทางการ แต่นโยบายเหล่านั้นเชื่อมกับห้องสมุดและโรงเรียนเป็นหลัก โดยไม่ได้รวมร้านหนังสืออิสระเข้าไปในสมการ ผู้ให้สัมภาษณ์บางคนพูดตรง ๆ ว่า “รัฐบาลไม่ได้ช่วยอะไรเลย” Laing ยังชี้ให้เห็นว่า Amazon ได้รับสิทธิประโยชน์ทางภาษีจากรัฐ ขณะที่ร้านหนังสืออิสระซึ่งสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมให้ชุมชน กลับไม่ได้รับการสนับสนุนในระดับเดียวกัน

ข้อค้นพบด้านนโยบายของ Laing สอดรับกับสิ่งทงานวิจัยนี้พบในเชียงใหม่อย่างมีนัยสำคัญ ทั้งสองบริบทแสดงให้เห็นว่า ไม่ว่าจะเป็นสกอตแลนด์หรือเชียงใหม่ รัฐแทบไม่เคยยอมรับคุณค่าทางวัฒนธรรมของร้านหนังสืออิสระในระดับที่ควรจะเป็น ในขณะที่กิจการขนาดใหญ่ที่สร้างผลกระทบทางเศรษฐกิจที่วัดได้ง่ายกว่า กลับได้รับการสนับสนุนจากรัฐในรูปแบบต่าง ๆ ความย้อนแย้งนี้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาของร้านหนังสืออิสระอยู่ที่เงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่รัฐมีส่วนสร้าง และมีส่วนแก้ไขได้ ทว่าการถกเถียงเชียงใหม่ยังเผยให้เห็นเพดานที่ Miller และ Laing ไม่ได้พูดถึง นั่นคือผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ ไม่อาจพัฒนาตนเองเป็นผู้ประกอบการที่มีทักษะได้โดยลำพัง เมื่อแรงผลักดันที่กดทับมาจากหลายทิศทางพร้อมกัน และโครงสร้างที่เอื้อให้พัฒนานั้นเกิดขึ้นได้ยังไม่มีอยู่จริง

ร้านหนังสือ แรงผลัก และการอยู่รอด: ประวัติศาสตร์สังคมของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดเชียงใหม่

ประวัติศาสตร์ของร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ดำเนินเรื่องเรียงตามลำดับเวลา แต่ไม่อาจเข้าใจได้แบบเส้นตรง เพราะในแต่ละช่วงเวลา มีแรงผลักดันจากนอกวงการหนังสือเข้ามากำหนดจังหวะการเกิด การดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงของร้านอยู่เสมอ แรงผลักดันเหล่านั้นไม่ได้เดินทางเรียงตามลำดับเวลา แต่ปะทะและสะสมซ้อนทับกัน และในแต่ละจุดตัดร้านหนังสืออิสระแต่ละแห่งตอบสนองต่างกันไปตามทรัพยากร อุดมการณ์ และเครือข่ายที่ตัวเองมี

การนำเสนอใช้การลำดับเวลาเรียงเป็นโครง 6 ยุคต่อเนื่องกัน เริ่มตั้งแต่ภูมิทัศน์ทางปัญญาก่อนที่จะมีร้านหนังสือในความหมายสมัยใหม่ผ่านยุคก่อตั้งและการเติบโตคู่กับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ยุคที่ร้านหนังสือกลายเป็นพื้นที่ทางการเมือง ยุคที่ทุนเซนส์โตรูปและร้านอิสระต้องค้นหา

ทางอยู่รอด ยุคทองของระบบนิเวศการอ่านรอบมหาวิทยาลัย จนถึงยุคปัจจุบันที่แรงกดดันทับซ้อนจากหลายทิศทางพร้อมกัน เป้าหมายหลักของการเรียงลำดับเวลา ไม่ได้เป็นไปเพื่อบันทึกลำดับเหตุการณ์ แต่เพื่อทำความเข้าใจว่าแรงผลักดันต่าง ๆ กระทำต่อร้านหนังสืออย่างไร และร้านหนังสือกระทำต่อแรงผลักดันเหล่านั้นกลับอย่างไร

ยุคที่ 1: ก่อนจะมีร้านหนังสือและการสร้างภูมิทัศน์ทางปัญญา ในหัวเมืองล้านนา (ก่อน พ.ศ. 2497)

ก่อนที่จะมีร้านหนังสือแบบสมัยใหม่ ภูมิทัศน์ทางปัญญาของภาคเหนือถูกกำหนดรูปร่างโดยแรงขับเคลื่อนอย่างชัดแจ้งกันอย่างเป็นรูปธรรม ได้แก่ อำนาจจากภายนอกที่นำ “อารยธรรม” เข้ามาพร้อมกับเทคโนโลยีการพิมพ์ และพลังท้องถิ่นที่ต้านทานด้วยการบันทึกและผลิตความรู้ที่มีรากเหง้าเป็นของตนเอง

เมื่อมิชชันนารีอเมริกันนายเพรสไบทีเรียน นำโดยแมคกิลวารี (Daniel McGilvary) เดินทางขึ้นมาเชียงใหม่ พวกเขาพร้อมกับโครงการสร้างโบสถ์ โรงพยาบาล และโรงเรียน แต่สิ่งที่มีกฎมองข้ามคือ “แท่นพิมพ์” ที่ตามมาด้วย คุณตรีสวิน จิตติเดชารักษ์ ทายาทร้านสุริวงค์บุ๊คเซ็นเตอร์ เล่าว่า มิชชันนารีถึงขนาดไปจ้างหล่อตัวพิมพ์อักษรล้านนาโดยเฉพาะจากสิงคโปร์เพื่อพิมพ์คัมภีร์ไบเบิลฉบับภาษาล้านนา ทว่าเมื่อเชียงใหม่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 พร้อมกับนโยบายห้ามใช้อักษรล้านนาในทางราชการ แผนการดังกล่าวก็ต้องสะดุดลง แท่นพิมพ์ที่หล่อมาเพื่อบันทึกอักษรล้านนากลายเป็นของไร้ค่า กิจกรรมการพิมพ์ในเชียงใหม่จากนั้นมาจึงต้องพึ่งพาตัวพิมพ์ภาษาไทยจากส่วนกลางแทน (ตรีสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

การสะดุดดังกล่าวเปิดเผยพลวัตที่จะวนซ้ำตลอดประวัติศาสตร์ที่ตามมา อำนาจจากภายนอกนำเครื่องมือใหม่เข้ามา รัฐส่วนกลางกำหนดเงื่อนไขการใช้ และพื้นที่ชายขอบต้องปรับตัวเพื่อรักษาอัตลักษณ์ของตนไว้ด้วยวิธีอื่น Coelho (2018) อธิบายว่า พื้นที่ชายขอบในเมืองดำรงอยู่ในสถานะที่ทั้งถูกละเลยและถูกหมายตาไปพร้อมกัน เชียงใหม่ในฐานะอดีตศูนย์กลางล้านนาที่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม คือตัวอย่างของสถานะนั้น กรณีแท่นพิมพ์ล้านนา คือหลักฐานที่เป็นรูปธรรมที่สุด รัฐส่วนกลางเข้ามากำหนดว่า “ความรู้ท้องถิ่น” ควรปรับปรุงอย่างไร และภูมิปัญญาท้องถิ่นต้องยึดรูปแบบของส่วนกลางมาใช้เพื่อให้ตนเองดำรงอยู่ได้ต่อไป มรดกที่มีชนนรีผไทดำดำเนินอยู่ในตรรกะเดียวกันนี้ ห้องสมุดโรงพยาบาลแมคคอมิคทำหน้าที่เป็นแหล่งรวบรวมหนังสือและสื่อวิชาการสำหรับชุมชนปัญญาชนในเชียงใหม่ ขณะที่นักเรียนที่เข้ารีตซึ่งได้รับการส่งไปศึกษาต่อในสหรัฐอเมริกา นำวัฒนธรรมการศึกษาแบบตะวันตกกลับมาหลอมรวมกับภูมิปัญญาท้องถิ่น มรดกเหล่านี้จะกลายเป็นฐานรากที่ทำให้เชียงใหม่มีฐานผู้อ่านที่มีความต้องการเฉพาะตัว และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ร้านหนังสือรุ่นถัดมาอิงอาศัยอยู่โดยไม่รู้ตัว

ในขณะที่อำนาจจากภายนอกกำหนดรูปแบบการผลิตตัวอักษรพล้งท้องถิ่นก็ยังคงดำรงอยู่ผ่านปัจเจกบุคคลสำคัญสองท่าน หนึ่งใน บัญช่วยศรีสวัสดิ์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากเชียงราย ที่เดินทางข้ามพรมแดนไปยังสิบสองปันนา รัฐฉาน และพม่า เพื่อบันทึกชีวิต ประเพณี และพิธีกรรมของผู้คน ที่มีรากเหง้าร่วมกับคนเมืองภาคเหนือ การเดินทางเหล่านั้นให้กำเนิดหนังสือ 30 ชาติในเชียงราย ซึ่งนับเป็นจุดริเริ่มสำคัญของกระแสท้องถิ่นนิยมในภาคเหนือ และสอง สงวน โชติสุขรัตน์ นักเขียนอิสระที่เดินทางรวบรวมตำนานพื้นเมืองจากวัดต่าง ๆ ในเชียงใหม่ ผลงานอย่าง ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กลายเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

สงวนยังเปิดโรงพิมพ์ “สงวนการพิมพ์” แก้ววัดพระนอนขอนตาลเพื่อพิมพ์ *คำวชคำเมือง* หนังสือฝ่ายมิชชันนารี และตำนานพื้นบ้าน รวมถึงเปิดบ้านของตนเองเป็นที่อ่านหนังสือสำหรับคนในชุมชน ซึ่งนับเป็นรูปแบบดั้งเดิมที่สุดของพื้นที่การอ่านในเชียงใหม่ ที่น่าสังเกตคือ โรงพิมพ์ของสงวนรับพิมพ์งานของฝ่ายมิชชันนารีด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

อาจารย์อานันท์ชี้ให้เห็นว่า ภูมิทัศน์ทางปัญญาของภาคเหนือในช่วงนี้คึกคักกว่าที่มักถูกบันทึกไว้ ยาชอบ นักเขียนผู้ประพันธ์ *ผู้ชนะสิบทิศ* ที่มีรากเหง้าในภาคเหนือ คือตัวอย่างของปัญญาชนท้องถิ่นที่สร้างงานที่มีอิทธิพลระดับประเทศ ขณะที่สำนักพิมพ์เพรสไบทีเรียนพายัพก็มีบทบาทสำคัญในการพิมพ์บทกวีและงานวรรณกรรมท้องถิ่น ทำให้วัฒนธรรมการผลิตและการบริโภคตัวอักษรไม่ได้กระจุกตัวอยู่แค่ในเมืองหลวง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

แรงผลักดันนี้มาจากสองทิศทางพร้อมกันคือ อำนาจอาณานิคมที่นำเทคโนโลยีการพิมพ์เข้ามา และรัฐสยามที่เข้ามากำหนดเงื่อนไขการใช้เทคโนโลยีนั้น กรณีแท่นพิมพ์อักษรล้านนา คือภาพที่เป็นรูปธรรมที่สุดของแรงตึงเชิงโครงสร้างในบริบทล้านนา หนังสือเป็นพาหนะของความรู้ท้องถิ่น แต่การผลิตหนังสือต้องยึดรูปแบบจากอำนาจภายนอก สงวน โชติสุขรัตน์ พิมพ์ *คำวชคำเมือง* ที่โรงพิมพ์เดียวกับที่รับงานฝ่ายมิชชันนารี นี่คือจุดเริ่มต้นของรูปแบบที่จะวนซ้ำตลอดประวัติศาสตร์ที่ตามมา ผู้สร้างพื้นที่ทางปัญญาท้องถิ่นในเชียงใหม่ดำรงอยู่ได้โดยการเจรจากับอำนาจภายนอกอยู่เสมอ ไม่เคยอยู่ได้โดยเป็นอิสระจากมัน

ยุคที่ 2: มหาวิทยาลัย ชุมชนวิชาการ และกำเนิดสุรวงศ์ (พ.ศ. 2497-2516)

ชัยพงษ์ สำเนียง (2561) ชี้ให้เห็นว่า การที่เชียงใหม่มีฐานผู้อ่านและระบบนิเวศหนังสือที่กว้างกว่าหัวเมืองอื่นในภาคเหนือ มาจากการตัดสินใจของรัฐส่วนกลางในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา รัฐเลือกเชียงใหม่เป็นเมืองหลักของภาคเหนือ ทรัพยากรด้านโครงสร้างพื้นฐาน การศึกษา และสถาบันราชการ จึงกระจุกตัวที่เชียงใหม่ ขณะที่เมืองอื่น ๆ อย่างแพร่ น่าน และแม่ฮ่องสอน กลายเป็นชายขอบของการพัฒนาสมัยใหม่ ลักษณะของทุนที่เกิดขึ้นในภาคเหนือจึงเป็นสิ่งที่ชัยพงษ์เรียกว่า “ทุนนิยมแอบอิง” คือทุนที่เติบโตได้ผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์กับรัฐ การขยายตัวของมหาวิทยาลัยและสถาบันราชการจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ร้านหนังสืออิสระมีพื้นที่เติบโตได้ในระดับที่ไม่ปรากฏในหัวเมืองอื่น

จุดเปลี่ยนครั้งแรกในประวัติศาสตร์วัฒนธรรมหนังสือเชียงใหม่เกิดขึ้นก่อนการก่อตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เมื่อชัยและวรรณิ จิตติเดชารักษ์ ก่อตั้ง “ร้านสุรวงศ์บุ๊คเซ็นเตอร์” ในปี 2497 บนพื้นที่เพียง 10 ตารางเมตร ภายในบริเวณโรงหนังสือสุรวงศ์ ตรงข้ามประตูท่าแพ การเปิดร้านครั้งนั้นเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่วัฒนธรรมความบันเทิงสมัยใหม่กำลังเริ่มเบ่งบานในเมืองเชียงใหม่ โรงหนังสือสุริยา โรงหนังสือสุรวงศ์ และโรงหนังสือศรีนครพิงค์ ต่างตั้งอยู่ในย่านเดียวกัน ทำให้ร้านหนังสือสามารถดึงดูดลูกค้าที่มาดูหนังหรือรอมหรรบถัดไปได้อย่างเป็นธรรมชาติ คุณรุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน ซึ่งต่อมาแข่งร้านหนังสือในย่านเดียวกันในปี 2518 บรรยายบรรยากาศในยุคนั้นว่า ยุคก่อนอินเทอร์เน็ต โรงหนัง ร้านหนังสือ และร้านกาแฟ คือศูนย์รวมทางวัฒนธรรม (สมัยใหม่) ของเมือง ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ระบบนิเวศที่ทำให้

ร้านหนังสืออิสระดำรงอยู่ได้ในยุคนั้นมีรากอยู่ที่การพึ่งตัวอยู่ในกิจกรรมทางวัฒนธรรมอื่น ๆ ของเมืองด้วย (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

สินค้าหลักในยุคแรกของสุริวงส์คือ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร และนวนิยายรายสัปดาห์ คุณตรัสวิน จิตติเดชารักษ์ ทายาทของร้านเล่าว่า จุดเปลี่ยนสำคัญเกิดขึ้นเมื่อคุณพ่อลงไปที่กรุงเทพฯ เพื่อเจรจากับคุณกำพล วัชรพล เจ้าของหนังสือพิมพ์ *ไทยรัฐ* ขอให้ส่งหนังสือพิมพ์มาทางเครื่องบิน ทำให้คนเชียงใหม่ได้อ่านหนังสือพิมพ์พร้อมกับคนกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก และทำให้สุริวงส์ติด 1 ใน 10 ของเอเยนต์หนังสือพิมพ์รายใหญ่ของประเทศ (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568) บทบาทของคุณชัยในวงการหนังสือไม่ได้จำกัดอยู่แค่ระดับท้องถิ่นเท่านั้น เพราะในปี 2508 เขายังได้ร่วมเป็นหนึ่งในผู้ก่อตั้ง “สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย” (PUBAT) ร่วมกับนักวิชาการและผู้ประกอบการจากกรุงเทพฯ ด้วย (สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย, ม.ป.ป.) อาจารย์อานันท์อธิบายพฤติกรรมกรรมการอ่านในยุคนั้นว่า หนังสือออกเป็นตอน ๆ เหมือนคูชีรีส์ นิยายใน *สตรีสาร* และนิตยสารรายสัปดาห์ลงทีละตอน จบตอนนี้ก็รอนฉบับหน้า วัฒนธรรมการอ่านในยุคนั้นจึงไม่ต่างจากวัฒนธรรมการดูซีรี่ย์ในความหมายของยุคนี้ แต่มีระยะห่างระหว่างตอนที่บังคับให้อ่าน และการรอนั่นเองที่สร้างชุมชนผู้อ่านที่คุยเรื่องเดียวกัน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

ก่อนที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่จะเกิดขึ้น ภูมิทัศน์การอ่านในเชียงใหม่กระจุกอยู่ที่แผงหนังสือบนถนนราชวงศ์หน้าโรงหนังศรีพิงค์ ย่านช่างม่อย รวมถึงร้าน “เกษมสโตร์” ที่ขายหนังสือนำเข้าจากต่างประเทศ ซึ่งหายากอย่างยิ่งในยุคนั้น จุดเปลี่ยนครั้งใหญ่มาถึงในปี 2507 เมื่อมหาวิทยาลัยเชียงใหม่เปิดตัวในฐานะโครงการสร้างความทันสมัยของรัฐ

ส่วนกลาง โดยมีคหบดีท้องถิ่นอย่าง ไกรศรี นิมมานเหมินท์ เป็นผู้ขับเคลื่อน มาตั้งแต่ปี 2500 ถึงขั้นยกที่ดินส่วนหนึ่งให้เป็นที่ตั้งมหาวิทยาลัย อาจารย์ อานันท์ยืนยันว่าการมีมหาวิทยาลัยทำให้มีอาจารย์ที่สนใจศึกษาท้องถิ่น เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ และการสร้างชุมชนวิชาการที่ร้านหนังสือจะอิงอาศัยอยู่ตลอดหลายทศวรรษถัดมา (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

เมื่อมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ถือกำเนิดขึ้น สุริวงค์กลายเป็นแหล่งรวม ตำราเรียนและหนังสือวิชาการหลักสำหรับมหาวิทยาลัย โดยนำเข้าตำรา ภาษาอังกฤษให้คณะแพทยศาสตร์ และพิมพ์หนังสือภาษาอังกฤษให้คณะ มนุษยศาสตร์ ลูกค้ำหลักในยุคนั้น ทั้งแพทย์ อาจารย์ และนักศึกษา มักมาเย็น คุยกันที่เคาน์เตอร์ร้านจนเป็นเรื่องปกติ คุณตรัสวินเล่าว่า คุณพ่อไม่ชอบ อากาศร้อน ทำให้สุริวงค์กลายเป็นหนึ่งในร้านหนังสือแห่งแรก ๆ ที่ติด เครื่องปรับอากาศ โดยแยกส่วนหนังสือภาษาอังกฤษไว้ในห้องแอร์ หนังสือ ภาษาไทยอยู่ด้านนอก เพื่อดึงดูดลูกค้าชาวต่างชาติ นักวิชาการ และ ข้าราชการชั้นสูง ให้เข้ามาใช้บริการ คุณตรัสวินวิเคราะห์วัฒนธรรมเช่นนี้ว่า เป็น “วัฒนธรรมของปัญญาชน” (intellectual culture) ไม่ใช่ “วัฒนธรรม มวลชน” (pop culture) เพราะหนังสือในตอนนั้นมีราคาแพง นิยายปกแข็ง ชุดละ 400 บาท ในยุคที่ทองบาทละ 400 บาท ดังนั้นไม่ใช่ทุกคนที่จะเข้าถึง สิ่งเหล่านี้ได้ อย่างไรก็ตาม นอกจากหนังสือแล้ว ร้านยังมีสินค้าอื่น ๆ ที่ดึงดูด คนทั่วไปให้เข้ามารู้จักร้านหนังสือมากขึ้น เช่น การดอวยพรวันวาเลนไทน์ ที่ร้านนำมาวางจำหน่าย แล้วนักศึกษาแห่กันมาซื้อ ร้านหนังสือจึงเริ่มเป็นที่รู้จักมากขึ้นสำหรับคนเชียงใหม่ (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

นโยบายที่สำคัญที่สุดของสุริวงค์ในยุคนั้นคือ การรับฝากขาย หนังสือท้องถิ่นทุกเล่มโดยไม่ปฏิเสธ คุณตรัสวินอธิบายว่า สิ่งนี้ไม่ใช่แค่

นโยบายทางธุรกิจ แต่มาจากการสังเกตสิ่งที่ร้านหนังสือในกรุงเทพฯ เลิก
จะไม่ทำ “ตอนหลังถ้ามีหนังสือท้องถิ่นมาฝาก เราก็รับหมด ร้านกรุงเทพจะ
ไม่ทำ ไม่สนใจหนังสือเกี่ยวกับพื้นเมือง นี่เป็นเหมือนนโยบายของเราเลย
ใครพิมพ์เรื่องท้องถิ่นมา เราขายให้หมด” ชั้นหนังสือของร้านจึงกลายเป็น
พื้นที่ที่นักเขียนและนักวิชาการท้องถิ่นจะเชื่อมั่นได้เลยว่างานของตัวเอง
จะมีพื้นที่วางจำหน่ายแน่นอน (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์,
8 พฤษภาคม 2568)

คุณตรัสวินยกตัวอย่างนักเขียนและนักวิชาการที่สุริวงค์วางขาย
หนังสือให้อย่างต่อเนื่อง ทั้ง สงวน โชติสุขรัตน์ ที่แปลตำนานพื้นเมือง
เชียงใหม่ซึ่งสำนักพิมพ์โอเดียนร่วมพิมพ์ ชุ่ม ณ บางช้าง ผู้เขียนเกี่ยวกับ
ประวัติวัดและตำนานท้องถิ่นภาคเหนือที่ตีบจักรยานมาส่งต้นฉบับถึงร้าน
ด้วยตัวเอง ไปจนถึง ทวี สว่างปัญญากุล ที่เขียนเรื่องราวของชาวไทใหญ่
ชั้นหนังสือสุริวงค์เปิดรับทั้งหมดโดยไม่ถามว่าจะขายได้มากน้อยเพียงใด
และผลที่ตามมานั้นก็พิสูจน์ความเชื่อของร้านในแบบที่เรียบง่ายที่สุด ดังที่
คุณตรัสวินสรุปว่า “เราก็กว้างให้หมด แล้วมันก็ขายได้จริง เพราะคนเชียงใหม่
เค้าก็สนใจเรื่องเชียงใหม่ของเค้า” ส่วนเรื่องราคาและกำไรนั้น คุณตรัสวิน
พูดตรง ๆ ว่าไม่ใช่จุดมุ่งหมายหลัก “ราคาไม่แพง คิดแค่ค่าพิมพ์ ขยายเอาม่วน
ไม่ได้คิดแบบการค้า เราขายพิมพ์ขายแพงก็โดนด่า” (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์,
ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568) ในแง่นี้ สุริวงค์จึงทำหน้าที่เป็นโครงสร้าง
พื้นฐานที่คำจูนให้วัฒนธรรมการเขียนของท้องถิ่นมีพื้นที่หมุนเวียน
ในยุคที่ตลาดหนังสือกระแสหลักมองข้ามงานเหล่านั้นไปอย่างสิ้นเชิง
นักเขียนที่ไม่มีสำนักพิมพ์รองรับ ไม่มีต้นทุนพิมพ์ในปริมาณมาก หรือเขียน
งานที่ตลาดส่วนกลางมองว่าไม่มีผู้อ่าน ล้วนรู้ว่าสุริวงค์คือพื้นที่ที่ไม่ปฏิเสธ
ชั้นหนังสือของร้านจึงค่อย ๆ กลายเป็นเสมือนแฟ้มสะสมความรู้ท้องถิ่น
ไปโดยปริยาย

มิติทางชนชั้นในวัฒนธรรมการอ่านในยุคนั้นมีนัยสำคัญที่ไม่ควรมองข้าม อาจารย์อานันท์ชี้ว่า ในยุคนั้นคนที่ซื้อหนังสือเป็นเล่ม ต้องเป็นคนมีเงิน ผู้อ่านส่วนใหญ่จึงเริ่มจากการรับสารผ่านนิตยสารและนิยายรายสัปดาห์ ก่อนที่จะค่อย ๆ สะสมหนังสือเป็นเล่มได้เมื่อมีกำลังทรัพย์เพียงพอ วัฒนธรรมการอ่านในยุคก่อตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่จึงเติบโตมาจากชนชั้นที่มีทั้งเวลา ทุน และสภาพแวดล้อมทางปัญญาที่เอื้ออำนวย ก่อนที่ร้านหนังสือและมหาวิทยาลัยจะค่อย ๆ ขยายฐานผู้อ่านออกไปในวงกว้างในเวลาต่อมา ฐานผู้อ่านที่มีความต้องการเฉพาะตัวนี้เองที่จะเป็นเงื่อนไขสำคัญให้ร้านหนังสืออิสระในยุคถัดมาสามารถยืนหยัดได้ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

กล่าวโดยสรุป แรงผลักดันหลักในยุคนี้คือ โครงการสร้างความทันสมัยของรัฐส่วนกลาง การก่อตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่สร้างฐานผู้อ่านและชุมชนวิชาการที่ร้านหนังสืออิสระรุ่นแรกอิงอาศัยอยู่โดยตรง สุริวงศ์แม้จะเติบโตด้วยเป้าหมายทางธุรกิจเป็นหลัก แต่ในขณะเดียวกันก็มีลักษณะของผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจแฝงอยู่ในตัวเองด้วย นโยบายรับฝากขายหนังสือท้องถิ่นทุกเล่มโดยไม่ปฏิเสธ และการกำหนดราคาสำหรับงานเขียนท้องถิ่นที่ “ขายเอาม่วน ไม่ได้คิดแบบการค้า” ล้วนเป็นการตัดสินใจที่ขับเคลื่อนด้วยอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมมากกว่าการคำนวณกำไร ชนหนังสือบางส่วนของร้านจึงค่อย ๆ กลายเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สะสมคุณค่าทางวัฒนธรรมที่แผ่ซ่านออกไป (creative spillover) ในรูปแบบที่ไม่ได้ถูกนับในระบบบัญชี

ยุคที่ 3: ร้านหนังสือในฐานะพื้นที่ทางการเมืองยุคเดือนตุลา (พ.ศ. 2516-2522)

รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน อดีตนักศึกษารหัส 13 มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เริ่มต้นในวงการหนังสือในฐานะบรรณาธิการ *มข. สารวิจารณ์* หนังสือพิมพ์ชุมนุมวิชาการของคณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นหนังสือพิมพ์ที่มีเนื้อหาวิจารณ์การเมืองอย่างตรงไปตรงมา แสดงให้เห็นจุดยืนทางการเมืองของเขอย่างชัดเจนก่อนที่จะเปิดร้านหนังสือของตัวเองในเวลาต่อมา

ปี 2517 รุ่งวิทย์พิมพ์ *ประวัติศรีบูรพา* โดยนั่งรถไฟลงกรุงเทพฯ ไปสัมภาษณ์ สุภา ศิริมานนท์ บรรณาธิการ และเพื่อนร่วมอุดมการณ์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ นักเขียนที่ถูกรัฐไทยตีตราว่าเป็นภัยความมั่นคงและลี้ภัยอยู่ที่ปักกิ่ง หนังสือวางขายได้ไม่ถึงสองสัปดาห์ ศรีบูรพาก็มาถึงแก่กรรมทำให้หนังสือขายดีจนหมดเกลี้ยง ต้องพิมพ์ครั้งที่สอง นิตยสารหลายฉบับขอพิมพ์ซ้ำ และบทความของรุ่งวิทย์ถูกเลือกเป็นบทความเปิดในหนังสือที่ระลึกของศรีบูรพา ชื่อเสียงจากงานชิ้นนั้นทำให้นักเขียนอย่าง เสนีย์ เสาวพงศ์ และสองศิลปินแห่งชาติอย่าง สุวัฒน์ วรดิลก และ เพ็ญศรี พุ่มชูศรี แวะมาหาเขาเมื่อร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่เปิดในกลางปี 2518 (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

รุ่งวิทย์เปิดร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่ โดยแข่งต่อกิจการมาจากร้านเชียงใหม่บู๊คของอาจารย์รัฐศาสตร์ท่านหนึ่ง ซึ่งแบกภาระการสอนจนดูแลร้านต่อไม่ไหว รุ่งวิทย์ใช้ตึกเดิม ที่ดั้งเดิม เปลี่ยนแค่ป้ายชื่อร้าน แนวหนังสือก็รับช่วงจากรากที่วางไว้ คือเน้นหนังสือแนวสังคมศาสตร์ แต่เพิ่มหนังสือภาษาอังกฤษสายท่องเที่ยวเข้าไปด้วย เพราะร้านอยู่ย่านประตูท่าแพที่มีนักท่องเที่ยวต่างชาติอยู่เยอะ การสต็อกสินค้าในยุคที่ไม่มีระบบสั่งออนไลน์

ต้องพึ่งแรงงานส่วนตัวล้วน ๆ รุ่งวิทย์ลงกรุงเทพฯ ไปที่สยามสมาคมทุกเดือน เพื่อไปเลือกหนังสือมาขายด้วยตัวเอง เขาเปิดอ่านทีละเล่มอย่างคัดสรร คัดเฉพาะที่น่าสนใจและที่เกี่ยวกับภาคเหนือ เสร็จแล้วค่อยแพ็กฝาก รถทัวร์กลับเชียงใหม่ ช่วงที่ร้านเจียบก็จะมีมอเตอร์ไซด์ไปส่งหนังสือให้ มหาวิทยาลัยพายัพกับวิทยาลัยครูด้วยตัวเอง และนำหนังสือที่อ่านง่ายไปวางขายที่แจ่งกู๋เอืองกับหนองบวหาด (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

นอกจากร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่ รุ่งวิทย์ได้เปิด “สำนักพิมพ์ศูนย์หนังสือเชียงใหม่” ควบคู่ไปด้วย โดยรับพิมพ์ตำราของอาจารย์คณะสังคม - มนุษยศาสตร์ รวมถึงวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ เรื่อง *พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา* ในยุคที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ยังไม่มีสำนักพิมพ์ของตัวเอง ร้านหนังสืออิสระจึงทำหน้าที่ผลิตงานวิชาการให้มหาวิทยาลัยทดแทน (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

ในช่วงการเมืองเดือนตุลาฯ เข้มข้น รุ่งวิทย์ส่ง *สรณิพนธ์หมาเจ้าตูต* มาเป็นพัน ๆ เล่ม พร้อมสิ่งพิมพ์ฝ่ายซ้ายจากจุฬา - ธรรมศาสตร์และหนังสือก้าวหน้าของกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ฐานลูกค้าที่กว้างผิวดาคือผลที่ตามมา “ไม่น่าเชื่อ ไม่ใช่ นักศึกษาอ่าน แต่เป็นชาวนาที่ลำพูนมาซื้ออ่าน” รุ่งวิทย์เล่า สะท้อนถึงความตื่นตัวทางการเมืองในยุคนั้นที่กระจายตัวในแนวราบมากกว่าที่บันทึกส่วนใหญ่นำเสนอ ร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่คือหนึ่งในพื้นที่ที่ทำให้ความตื่นตัวนั้นปรากฏชัด (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

อาจารย์อานันท์ชี้ว่า สิ่งพิมพ์ทางการเมืองในยุคนั้นมีรูปแบบที่หลากหลาย ทั้ง *สรณิพนธ์หมาเจ้าตูต* นิตยสาร *จัตุรัส* ของ พันศักดิ์ ญาณรัตน์ ที่วิเคราะห์สถานการณ์รายสัปดาห์ด้วยภาษาที่คนทั่วไปเข้าถึงได้ และ

โฉมหน้าศักดินาไทย ของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่เดินทางจากวารสารนักศึกษาเล่มเล็กมาสู่หนังสือเล่ม ร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่เป็นตัวกระจายสิ่งพิมพ์เหล่านี้เข้าสู่ภูมิภาค จนกลายเป็นพื้นที่ที่อำนาจรัฐมองว่าสุมเสี่ยงในเวลาต่อมา (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

จนมาถึงวันที่ 6 ตุลาคม 2519 ไฟการเมืองที่กำลังลุกโชนก็ดับวูบลง ทหารบุกยึดหนังสือจากร้านรุ่งวิทย์ถึงสามคันรถ เขาถูกเรียกตัวไปสอบสวนที่สถานีตำรวจอำเภอเมืองในข้อหาสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และร้านที่แทบไม่มีหนังสือขายของเขาก็ต้องใช้เวลาฟื้นตัวนาน 2-3 ปี (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

การไล่เบียดทางการเมืองหลังรัฐประหารลูกลามทั่วเมือง อาจารย์อานันท์จำเป็นต้องรีบเก็บหนังสือฝ่ายซ้ายกลับมาซ่อนไว้ที่บ้าน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศรวณีย์ สุขุมวาท ซึ่งมาสอนที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในปี 2520 บรรยายว่า “บรรยากาศแย่มาก หนังสือต้องห้าม ถูกเผา ถูกเก็บ ซ่อน ทุกอย่างที่ต้องไม่ใช่ว่าเรื่องการเมือง” ปัญญาชนที่ยังอยากสร้างพื้นที่ทางการเมืองจำเป็นต้องถอยมาอยู่กับสิ่งที่ดูเป็นกลาง อาจารย์ศรวณีย์เลือกมาช่วยทำละครบทกวี หุ่นเด็ก และละครเพลงอุ้ยคำโดยใช้เพลงของ จรัส มโนเพชร ผลคือการตอบรับดีมาก คนดูล้นหลายเพราะไม่มีอะไรให้ดูมาเป็นปี ๆ (ศรวณีย์ สุขุมวาท, ผู้ให้สัมภาษณ์, 3 พฤษภาคม 2568) รุ่งวิทย์ปรับตัวในทิศทางเดียวกัน โดยหันไปขายงานของนักเขียนสายจิตวิญญาณอย่าง พงณา จันทรสันติ แทนวรรณกรรมการเมือง ซึ่งพอทำให้ร้านประคองตัวต่อไปได้ (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

ภาพของยุคที่ 3 นี้เผยให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระยืนอยู่บนจุดยืนทางอุดมการณ์ที่ชัดเจน รุ่งวิทย์ยืนอยู่ฝั่งวรรณกรรมก้าวหน้า สุริวงค์เน้นกระแสท้องถิ่นนิยม ทั้งสองตำแหน่งต่างมีความหมายต่อชุมชนผู้อ่านในแบบ

ของตัวเอง รถมสามคันที่มายึดหนังสือสะท้อนให้เห็นว่า อำนาจอรัฐในขณะนั้น มองร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่ที่มีนัยทางการเมือง *สรรพนิพนธ์ เหมมาเจ็ดตุง และ โฉมหน้าศักราชไทย* วางอยู่บนชั้นในฐานะสินค้า แต่รัฐมองเห็นมันในฐานะอาวุธทางอุดมการณ์ อาจกล่าวได้ว่า แรงตึงเชิงโครงสร้างระหว่างหนังสือในฐานะสินค้ากับหนังสือในฐานะอำนาจปรากฏชัดที่สุดในยุคนี้ ทว่าการตอบสนองของผู้ประกอบการก็เผยให้เห็นถึงทักษะที่จะกลายเป็นลักษณะเฉพาะของร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ คือการปรับตัวให้อยู่รอดโดยไม่ทิ้งอุดมการณ์ รุ่งวิทย์เลือกงานจิตวิญญาณแทนการเมืองชั่วคราว สุจริตเน้นหนังสือท้องถิ่นที่รัฐมองว่าเป็นกลางกว่า ซึ่งทำให้ทั้งคู่รอดมาได้

ยุคที่ 4: ทุนเซนสโตรบูกและบทเรียนแห่งการอยู่รอด (พ.ศ. 2522-2543)

ราวปี 2523 คุณรุ่งวิทย์เริ่มขยายกิจการ โดยเช่าพื้นที่ในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่วางขายตำราเรียนและหนังสือวิชาการ แต่การตัดสินใจซื้อตึกสองห้องหน้ามหาวิทยาลัยมูลค่า 2,000,000 บาท โดยกู้ธนาคาร 100% ในอัตราดอกเบี้ย 18% ต่อปีในปี 2527 กลายเป็นกับดักหนี้ที่แก้ไม่ได้ คุณรุ่งวิทย์เล่าตรง ๆ ว่านั่นเป็นความผิดพลาด เพราะรายได้จากร้านไม่ได้น้อยลง แต่ไม่เพิ่ม ในขณะที่ค่าใช้จ่ายพุ่งสูงทั้งดอกเบี้ยปีละเกือบ 100,000 บาท และค่าเทอมลูกสามคน “จากค่าเช่าเดือนละพัน ต้องมาจ่ายดอกเบี้ยปีละแสน” ในที่สุดปี 2530 ธนาคารเร่รัดหนี้ ร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่ต้องปิดตัว คุณรุ่งวิทย์ต้องย้ายกลับกรุงเทพฯ เพื่อทำงานด้านการเขียนทดแทนรายได้จากกิจการร้านหนังสือที่ไม่เป็นไปตามที่หวัง (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤษภาคม 2568)

ในปี 2525 สุริวงศ์ย้ายร้านมาปักหลักที่ถนนศรีดอนไชย โดยมีสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ เสด็จเป็นประธานในพิธีเปิด นับเป็นการเริ่มต้นยุคใหม่ของร้านที่ทำหน้าที่เป็นทั้งร้านหนังสือและสถาบันทางวัฒนธรรมของเมือง ส่วนบรรยากาศการอ่านเชิงวิชาการในช่วงเวลาเดียวกันนั้น อาจารย์อานันท์เล่าว่า “ตำราไม่ค่อยมี อาจารย์ก็กลับมา (จากการเรียนปริญญาเอกที่ประเทศสหรัฐฯ) อึดอัดมาก มันไม่ค่อยมีหนังสือให้นักศึกษาอ่าน เพราะการเรียนแบบตะวันตก ถ้าไม่มีหนังสือมันเรียนไม่ได้” ในยุคที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ต้องบอกรับ (subscribe) วารสารวิชาการนานาชาติด้วยบปีจำกัด และอาจารย์สายสังคมศาสตร์ต้องพึ่งเครือข่ายมหาวิทยาลัยอื่นเพื่อขอพิมพ์บทความเป็นรายชิ้น ความอึดอัดนี้ คือแรงผลักดันให้อาจารย์อานันท์ผลักดันจนเกิด “สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่” เพื่อผลิตตำราของอาจารย์ให้นักศึกษาได้อ่าน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2568)

ช่วงปี 2530 คุณตรัสวินตัดสินใจก่อตั้ง “สำนักพิมพ์ Silkworm” ซึ่งมีวิสัยทัศน์เบื้องหลังมาจากการสังเกตเห็นช่องว่างของวงการหนังสือภาษาอังกฤษในไทยที่ชัดเจน คุณตรัสวินเล่าว่า “ฝรั่งเขียนหมด คนไทยหายไปไหนหมด และราคาแพง” หนังสือวิชาการภาษาอังกฤษเกี่ยวกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีราคา 1,200 บาทจากต่างประเทศ แต่ Silkworm สามารถพิมพ์ขายในราคาเพียง 375 บาท ต่อมาในปี 2535 คุณตรัสวินผลักดัน Silkworm ก้าวสู่เวทีวิชาการนานาชาติอย่างเป็นทางการ หนังสือเล่มแรกที่เป็นที่รู้จักมากที่สุดคือ *Studies in Thai History* ของ David K. Wyatt ซึ่งต้องรอลิขสิทธิ์จาก Yale University นานถึงแปดเดือน ชื่อ Silkworm (หนอนไหม) เป็นอุปมาสองชั้น (double metaphor) ตามที่คุณตรัสวินอธิบายว่า “ถ้าหนอนไหมไม่ตายก็เป็นผีเสื้อ (จินตนาการ) ถ้าตายก็เป็นผ้าไหม (หนังสือวิชาการ)” การร่วมกับ University of Washington Press

เป็นผู้จัดจำหน่ายในเครือข่ายวิชาการนานาชาติ (academic distributor) ทำให้ Silkworm กลายเป็นสำนักพิมพ์อิสระไม่กี่แห่งในอาเซียนที่ตีพิมพ์งานวิชาการภาษาอังกฤษโดยไม่มีมหาวิทยาลัยหนุนหลัง แต่ร้านหนังสือมหาวิทยาลัยในอเมริกายังคงสั่งซื้อและวางขายหนังสือ Silkworm อย่างสม่ำเสมอ เพราะชื่อสำนักพิมพ์เป็นที่รู้จักในแวดวงวิชาการ นโยบายคัดเนื้อหาของ Silkworm จะคัดเลือกหนังสืออย่างเคร่งครัดโดยคุณตรัสวินเอง โดยจะไม่พิมพ์หนังสือที่ (เน้นแต่) ขายดีแต่ไม่มีคุณค่า (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

ในช่วงปี 2535 “ร้านป๊กกะตั้น หนังสือเช่า” ได้ถือกำเนิดขึ้นที่ย่านถนนช้างคลาน ผู้ก่อตั้งร้านคือคุณอารยา แซ่ตั้ง บัณฑิตคณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ รหัส 29 คุณอารยาซึมซับความรักการอ่านมาตั้งแต่เด็กผ่านแม่ซึ่งแม่จบเพียงชั้นประถม 2 แต่ติดตามอ่านนิตยสารอย่าง *สกุลไทย* *ขวัญเรือน* และ *กุลสตรี* อย่างสม่ำเสมอ แรงผลักดันในการเปิดร้านสะสมมาตั้งแต่สมัยเรียน เมื่อคุณอารยาและเพื่อนในชมรมวรรณศิลป์และชมรมอาสาแปดคนเคยเก็บเงินคนละ 100 บาทต่อเดือน พร้อมตั้งชื่อกลุ่มว่า “ป๊กกะตั้น” ไว้ก่อนที่จะมีร้านจริง ชื่อนี้มาจากภาษาเหนือ (คำเมือง) ที่หมายถึงสิ่งที่หยิบมาอ่านเพื่อรู้เรื่องราว มีรากร่วมกับปี่สาหรือโบลานที่จารึกภูมิปัญญาล้านนา เมื่อจบการศึกษา เงินเก็บรวมกันได้ 64,000 บาท แต่ยังไม่พอ ต่อมาสมาชิกแยกย้ายกัน คุณอารยาต้องออกไปทำงาน NGOs เพื่อหาเงินมาเลี้ยงร้านที่ให้พี่สาวดูแลแทน ก่อนจะออกมาดูแลร้านเองเต็มเวลาในปี 2537 (อารยา แซ่ตั้ง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2568)

ปี 2537 มีความเปลี่ยนแปลงสำคัญของเมืองเชียงใหม่คือ การเกิดขึ้นของห้างกาตสวนแก้ว ซึ่งมาเกี่ยวข้องกับธุรกิจร้านหนังสือเนื่องจากภายในห้างมีการนำร้านหนังสือเซนส์โตร์สองแห่งเข้ามาด้วยคือ ร้าน SE-ED และร้านดอกหญ้า นับเป็นครั้งแรกที่ทุนใหญ่ในธุรกิจหนังสือเข้ามาร่วมแข่งใน

เวทีท้องถิ่นเชียงใหม่ การแข่งดังกล่าวส่งผลทันทีต่อร้านหนังสือท้องถิ่นในขณะนั้น โดยเฉพาะร้านสุริวงค์ที่ยอดขายหายไปครึ่งหนึ่งในทันที ทำให้คุณจ้อย จิตติเดชารักษ์ ผู้บริหารของสุริวงค์ในขณะนั้น (ลูกสาวของคุณชัยและวรรณ จิตติเดชารักษ์ และพี่สาวของคุณตรัสวิน) ต้องปรับกลยุทธ์ครั้งใหญ่ เธอตัดสินใจซื้อที่ดินข้างเคียงเพิ่มอีกสามแปลง และสร้างอาคารขยายพื้นที่บริการเป็น 1,800 ตารางเมตร พร้อมลานจอดรถ 160 คัน อาคารใหม่นี้ถูกออกแบบให้รับน้ำหนักชั้นหนังสือได้ถึง 1,000 กิโลกรัมต่อตารางเมตร สูงกว่ามาตรฐานห้องสมุดทั่วไปที่รับน้ำหนักได้ประมาณ 800 กิโลกรัมต่อตารางเมตร รูปแบบของอาคารใหม่นี้ทำเพื่อตอบโจทย์สำคัญที่ต้องการเป็นแหล่งสะสมหนังสือ (backlist) ขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศ คือสามารถสะสมหนังสือได้มากกว่า 50,000 ปก ในขณะที่ร้านทั่วไปต้องเอาเล่มเก่าออกเมื่อมีเล่มใหม่เข้ามา เพราะไม่มีที่วาง แต่สุริวงค์สามารถรักษา backlist ไว้ได้ ผลคือนักวิชาการจากกรุงเทพฯ หลายท่านจึงต้องมาที่สุริวงค์เพื่อมาซื้อหนังสือที่หาจากร้านอื่นในกรุงเทพฯ ไม่ได้ (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

ยุคนี้ปิดฉากด้วยวิกฤตต้มยำกุ้งในปี 2540 ซึ่งสร้างระบบนิเวศหนังสือมือสองโดยบังเอิญ คุณปิยศักดิ์ ประไพพร ซึ่งย้ายมาเรียนมัธยมที่เชียงใหม่ในช่วงนั้นแล้วว่า บริเวณสี่แยกรินคำและหลังมหาวิทยาลัยเชียงใหม่จะมีคนเอาเสื้อมาวางขายของ จุดเทียนขาย ทั้งหนังสือมือสองและเทปมือสอง (ปิยศักดิ์ ประไพพร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 1 พฤษภาคม 2568) ในช่วงที่ร้านหนังสือกายภาพสูญเสายอดขาย พื้นที่ไม่เป็นทางการกลับดูดซับผู้อ่านบางส่วนไว้ได้ โครงสร้างการหมุนเวียนหนังสือมือสองในยุคนั้นจึงเป็นทั้งผลลัพธ์ของวิกฤตและเป็นกลไกที่รักษาวัฒนธรรมการอ่านไปด้วยพร้อม ๆ กัน

กล่าวได้ว่า ยุคที่ 4 เป็นยุคที่ร้านหนังสืออิสระแต่ละแห่งเริ่มถูกบังคับให้เลือกตำแหน่งของตัวเองอย่างชัดเจนขึ้น เพื่อต่อสู้กับร้านเซนส์ไดร์

สุริวงค์เลือกเป็น backlist ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ Silkworm เลือกผลัก
ภูมิปัญญาท้องถิ่นออกสู่เวทีนานาชาติ ปักกะดินเลือกทำให้หนังสือเข้าถึง
ได้ในราคาที่นักอ่านสามารถจ่ายได้

ร้านหนังสือในยุคนี้ต้องเผชิญกับการเอาตัวรอดทางธุรกิจอย่าง
จริงจังมากกว่าในยุคก่อน ภาพการแข่งขันที่มาพร้อมกับร้านหนังสือเซน
สโตร์เริ่มเกิดขึ้น ทั้งการต่อสู้ในเชิงตัวเลข ต้นทุน และการจัดวางตำแหน่ง
ทางธุรกิจอย่างเป็นรูปธรรม การเข้ามาของร้านหนังสือเซนสโตร์อย่าง
SE-ED และดอกหญ้าในห้างกาดสวนแก้วเมื่อปี 2537 คือสัญญาณที่
ชัดเจนที่สุดว่าระบบนิเวศร้านหนังสือท้องถิ่นกำลังเปลี่ยนรูป การที่ยอด
ขายของสุริวงค์หายไปครึ่งหนึ่งในทันทีสะท้อนให้เห็นว่า ทุนใหญ่สามารถ
สร้างแรงสั่นสะเทือนได้อย่างรวดเร็วและรุนแรง ทว่าในความกดดันนั้น
เองก็มีผู้ประกอบการที่เลือกไม่เพียงแคร์รับมือ แต่ใช้วิกฤตเป็นจุดพลิกให้
ตนเองจัดวางตำแหน่งใหม่ กรณีของคุณจ้อย จิตติเดชารักษ์ ที่ตัดสินใจซื้อ
ที่ดินเพิ่มอีกสามแปลงและขยายพื้นที่เป็น 1,800 ตารางเมตรพร้อม backlist
กว่า 50,000 ปก คือตัวอย่างที่ชี้ว่าการอยู่รอดในยุคนี้ต้องการทั้งความกล้า
และการอ่านเกมธุรกิจที่แม่นยำ รวมถึงการต้องใช้ทุน (เงิน) จำนวนมหาศาล
ด้วย ซึ่งร้านหนังสืออิสระส่วนใหญ่ไม่ได้มีทุนมากพอจะสู้ในแนวทางนี้ได้

กรณีของคุณรุ่งวิทย์สะท้อนช่องว่างในอีกมิติได้อย่างชัดเจน นั่นคือ
มิติด้านความสามารถในการบริหารธุรกิจ การตัดสินใจกู้เงินซื้อตึกมูลค่า
2,000,000 บาทในอัตราดอกเบี้ย 18% ต่อปีโดยไม่มีเงินทุนสำรองรองรับ
เป็นการตัดสินใจที่เขาเองยอมรับตรง ๆ ว่าเป็นความผิดพลาด เรื่องราวของ
เขาสอดคล้องกับแนวคิดของ Miller เรื่องผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ กล่าวคือ
เป็นผู้ที่เข้าสู่ธุรกิจด้วยแรงผลักดันจากความรักและอุดมการณ์มากกว่า
การคำนวณเชิงพาณิชย์ และด้วยเหตุนี้จึงมักขาดเกราะป้องกันเมื่อต้อง
เผชิญกับแรงกดดันทางโครงสร้างที่เป็นรูปธรรม สิ่งสำคัญที่ต้องชี้ให้ชัดคือ

การล้มของขุนรุ่งวิทย์เกิดจากการตัดสินใจทางการเงินที่ผิดพลาดในเชิงโครงสร้าง ไม่ได้มาจากการแข่งขันกับร้านหนังสือเซนสโตร เพราะร้านศูนย์หนังสือเชียงใหม่ปิดตัวตั้งแต่ปี 2530 ก่อนที่เซนสโตรจะเข้ามาในเมืองนี้ถึงเจ็ดปี

การเข้ามาของร้านหนังสือเซนสโตรและบทเรียนจากกรณีต่าง ๆ ในยุคนี้นี้สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของอุตสาหกรรมร้านหนังสือในเมืองเชียงใหม่ได้อย่างชัดเจน ความเปลี่ยนแปลงนี้เคลื่อนตัวจากการปะทะของอุดมการณ์ท้องถิ่นกับส่วนกลางในยุคแรก และการต่อสู้ทางการเมืองในห้วงเหตุการณ์เดือนตุลา มาสู่การต่อสู้ทางธุรกิจระหว่างทุนใหญ่จากส่วนกลางกับทุนท้องถิ่น ยิ่งไปกว่านั้น ยังสะท้อนให้เห็นว่า ในจุดต่ำสุดของยุค ระบบนิเวศหนังสือก็ยังสามารถปรับตัวได้ในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ วิกฤตต้มยำกุ้งปี 2540 ที่คนนำเสื้อมาวางขายหนังสือมือสองตามแยกรินคำและบริเวณหลังมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คือหลักฐานว่าความต้องการอ่านไม่ได้หายไปพร้อมกับยอดขายของร้านกายภาพ แต่ถูกดูดซับและรักษาไว้ผ่านกลไกที่อยู่นอกกรอบธุรกิจปกติ วงจรหนังสือมือสองในยุคนั้นจึงเป็นทั้งผลลัพธ์ของวิกฤต และเป็นทั้งกลไกที่พิสูจน์ว่าวัฒนธรรมการอ่านของเชียงใหม่มีความยืดหยุ่นมากกว่าที่ตัวเลขยอดขายจะบอกได้

ยุคที่ 5: ยุคทองของร้านหนังสือย่านมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (พ.ศ. 2543-2555)

ต้นทศวรรษ 2540 ถือเป็นยุคทองของวัฒนธรรมการอ่านในย่านมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ความหลากหลายของร้านหนังสือตั้งแต่ร้านอิสระอย่างร้านเล่าไปจนถึงร้านเช่าเกือบ 15 แห่งในย่านหลังมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สร้างระบบนิเวศการอ่านที่หาได้ยากในบริบทอื่น และยังไม่ปรากฏในลักษณะเดียวกันในยุคหลัง

ร้านเล่าก่อตั้งขึ้นในปี 2543 บนถนนนิมมานเหมินท์ โดยกลุ่มผู้ก่อตั้งสี่คนที่มีสายสัมพันธ์กับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ แนวคิดของร้านตั้งแต่นั้นคือ Books and Craft Hub ที่ผสมผสานหนังสือ ของทำมือ และกิจกรรมเข้าไว้ด้วยกัน ชื่อร้านเล่าตั้งขึ้นด้วยแนวคิดที่ว่า “เพราะทุกสิ่งมีเรื่องเล่าในตัวเอง” ช่วงสองปีแรก ร้านเผชิญความท้าทายด้านรายได้ จนคุณเสาวนีย์ตัดสินใจทำต่อคนเดียว เพราะเริ่มมีเครือข่ายความสัมพันธ์และคุณค่าบางอย่างที่เกินกว่าธุรกิจ โดยมีคุณกรรทอง สุดประเสริฐ เข้ามาช่วยบริหาร (กรรทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุพัทธ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

เมื่อย้ายมาที่กาดเชิงดอยในปี 2545 คุณเสาวนีย์ปรับกลยุทธ์สามแนวทางพร้อมกัน ได้แก่ การเจรจาเงื่อนไขใหม่กับสำนักพิมพ์และสายส่ง การเพิ่มสินค้าสร้างสรรค์ที่มีสไตล์เฉพาะตัว ทั้งสมุดทำมือ โปสการ์ดทำมือ และของเล่นเก่า และการดึงนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่และกลุ่มคนทำงานด้านประชาสัมพันธ์อยู่ในแวดวงเดียวกันมาเป็นพนักงาน part-time ของร้านราวห้าถึงหกคน ในช่วงเดียวกันนี้ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ได้เข้ามาสนับสนุนร้านหนังสืออิสระผ่านเครือข่ายหนังสือทำมือที่เชื่อมจากกรุงเทพฯ สู่นครเชียงใหม่ ร้านเล่าจึงเริ่มเชื่อมต่อ

กับเครือข่ายภาคประชาสังคมมากขึ้น นับเป็นไม่กี่ครั้งที่ภาครัฐเข้ามาสนับสนุนเกี่ยวกับวัฒนธรรมการอ่านในเชิงรุก (กรรทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกปัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

ในด้านพื้นที่และบรรยากาศ ร้านเล่าที่กาดเซิงดอยมีพื้นที่กว้างขวาง รวมถึงบริเวณด้านหลังร้านที่เป็นพื้นที่โล่งขนาดใหญ่ เหมาะสำหรับการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก ภายในร้านมีบริการเครื่องดื่มหลากหลายประเภท บรรยากาศดังกล่าวไม่เพียงแต่เอื้อต่อการจัดกิจกรรมเท่านั้น หากยังเป็นปัจจัยสำคัญในการดึงดูดผู้มาใช้บริการ โดยลูกค้าสามารถเข้ามานั่งพักผ่อน หยิบหนังสือขึ้นมาอ่านได้อย่างอิสระ โดยไม่มีข้อบังคับในการซื้อสินค้า นอกจากนี้ ร้านยังทำหน้าที่เป็นพื้นที่สร้างสรรค์ที่ผู้คนนิยมนัดพบปะพูดคุยกันอย่างสม่ำเสมอ ทั้งนี้ ในแง่เดียวกับที่ร้านตั้งอยู่ยังมีร้านค้าอื่น ๆ ที่เป็นที่ยอมรับในหมู่นักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่รวมตัวกันอยู่ด้วย ไม่ว่าจะเป็นร้านสวนนม ร้านอาหาร และร้านศิลปะ ส่งผลให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจที่มีชีวิตชีวา และตอบสนองความต้องการของผู้คนได้อย่างหลากหลาย

คุณกรรทองเล่าว่า พนักงานในยุคนั้นมักพกสมุดบันทึกเล็ก ๆ ไว้จดเรื่องราวของลูกค้าที่น่าสนใจ พื้นที่ในร้านจึงทำหน้าที่เป็นที่ที่ผู้คนทิ้งร่องรอยของตนเองไว้ด้วย (กรรทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกปัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568) บทบาทของพนักงานในฐานะตัวกลางทางวัฒนธรรมนี้เองที่ทำให้ร้านเล่าแตกต่างจากร้านหนังสือแบบอื่น ๆ คุณสุรเดช ลุนทราชนนท์ นักอ่านที่เติบโตคู่กับระบบนิเวศนี้เล่าว่า หลังจากมาร้านเล่าจนสนิทสนมกับร้านในระดับหนึ่ง มีวันหนึ่งระหว่างที่เขากำลังนั่งเล่นในร้านตามปกติ พี่พนักงานคนหนึ่งก็มาชวนคุยโดยการหยิบหนังสือของแดนอรัญ แสงทอง เรื่อง *อสรพิษ* มาให้ลองอ่าน ซึ่งกลายเป็นหนังสือที่เปลี่ยนมุมมองต่อการอ่านของเขาจนถึงทุกวันนี้ ในขณะที่พนักงานอีก

คนหนึ่ง หลังจากสังเกตการอ่านของเขามาพอสมควรจึงลองแนะนำหนังสือให้ไดลองอ่าน ทำให้เขาได้รู้จักโลกของวรรณกรรมรัสเซียและเยอรมันนับแต่นั้นเป็นต้นมา (สุรเดช ลุนทรานนท์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 18 เมษายน 2569)

บรรยายกาศดังกล่าว สะท้อนภาพชัดจากประสบการณ์ของคุณปิยศักดิ์ ซึ่งไปร้านเล่าเกือบทุกเสาร์อาทิตย์จนเคยหลับบนโซฟาเขียวในร้าน ต่อมาเมื่อไปขอสมัครงานโดยตรงโดยไม่รู้จักใครในร้าน เจ้าของร้านรับเพราะคุณหน้า ในยุคนั้น การอ่านหนังสือค่อนข้างเป็นเรื่องเฉพาะกลุ่ม คุณปิยศักดิ์เปรียบว่าเหมือนโอตาคูในปัจจุบัน (กลุ่มคนที่มีความสนใจเป็นพิเศษในเรื่องเฉพาะบางเรื่อง) เพื่อนเริ่มสนใจหนังสือเพราะเห็นเขาอ่าน ไม่ใช่เพราะวัฒนธรรมรอบข้างซักจุง ความเป็นชนกลุ่มน้อยทางวัฒนธรรมของนักอ่านในยุคนั้นจึงทำให้พื้นที่กายภาพอย่างร้านเล่ามีความหมายในฐานะสถานที่พบปะของคนกลุ่มนี้ (ปิยศักดิ์ ประไพพร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 1 พฤษภาคม 2568)

อย่างไรก็ตาม ร้านหนังสืออิสระในยุคนั้นไม่ได้ดึงดูดนักอ่านทุกคนได้โดยอัตโนมัติ คุณสุรเดชเล่าว่า ช่วงปีแรกในมหาวิทยาลัย “เจอร้านเล่า แต่รู้สึกว่ามันไม่ใช่พื้นที่ของเรา เพราะในหัวยังมีภาพร้านหนังสือแบบดวงกมลและสุริวงศ์อยู่” เขาเลือกไปร้านเช่าหนังสือก่อน และเริ่มเข้าร้านเล่าอย่างจริงจังเมื่อมีรายได้จากงานพิเศษในช่วงที่เรียนอยู่ปีสาม (สุรเดช ลุนทรานนท์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 18 เมษายน 2569) กรณีนี้ชี้ให้เห็นว่า กำแพงของร้านหนังสืออิสระอยู่ที่ภาพลักษณ์และวัฒนธรรมของร้านที่ต้องใช้เวลาสร้าง ร้านเล่าในยุคกาดเซียงค่อยจึงเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของ “ร้านที่ลูกค้าตั้งใจมา” ในความหมายของ Laing (2020) ที่มีพื้นที่นั่งกว้างขวาง กินกาแฟได้ และเปิดหนังสืออ่านได้จนจบโดยไม่มีแรงกดดันให้ซื้อ

ในช่วงเดียวกันนี้ ร้านปักกะตินของคุณอารยาได้ย้ายมาอยู่บริเวณหออินเตอร์ ซอยวัดอุโมงค์ หลังมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ตั้งแต่ปี 2539

ร้านรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงปี 2545-2554 ในยุครุ่งเรืองของร้านเช่าหนังสือ ย่านหลังมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หนังสือการ์ตูนชุด *BOOM* หัวชุดก็ยังมี คิวรอตลอด รายได้ต่อเดือนอยู่ที่ราว 60,000 บาท ขณะที่ต้นทุนค่าหนังสือ อยู่ที่ประมาณ 20,000 บาทต่อเดือน ตัวเลขเหล่านี้ทำให้ธุรกิจยังอยู่ได้ เพราะค่าเช่าห้องถูกกว่าปกติ ตลอด 32 ปีที่ดำเนินการ ค่าเช่าเพิ่มขึ้นเพียง จาก 3,000 เป็น 5,500 บาทต่อเดือน นอกจากนี้ คุณอารยา ยังสร้างโปรโมชัน “คืนภายในหนึ่งวัน ได้ส่วนลด” เพื่อเร่งการหมุนเวียนหนังสือ จนราว ปี 2540 คุณอารยา เริ่มนำระบบคอมพิวเตอร์มาใช้ในการฐานข้อมูลสมาชิก ถือเป็นร้านเช่าแห่งแรก ๆ ที่นำระบบนี้มาใช้ แรงผลักดันเบื้องหลังคือ หลักคิดที่ว่า “ธุรกิจมันอยู่กับที่ ไม่ได้ มันควรที่จะพัฒนาเรื่อย ๆ ด้วย ถ้าเราหยุดเฉยๆ มันตามโลกไม่ทัน” (อารยา แซ่ตั้ง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2568)

ร้านเช่าหนังสือมีหน้าที่ทางสังคมที่แตกต่างจากร้านหนังสืออิสระ อย่างชัดเจน หน้าที่สำคัญที่สุดคือ การทำให้หนังสือเข้าถึงได้ในราคาที่นักอ่านจ่ายได้ โดยใช้ระบบคิดราคาจากเลขตัวหน้าของราคาปก เช่น หนังสือ ราคา 70 บาท ก็จะคิดค่าเช่าวันละ 7 บาท คุณสุรเดชเล่าว่า ได้อ่าน *Harry Potter* จบทั้งชุดผ่านร้านเช่า “เพราะตอนนั้นยังไม่ค่อยมีเงิน ยังไม่อยากจะเก็บ แต่อยากอ่าน” (สุรเดช ลุนิทรานนท์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 18 เมษายน 2569) ในแง่นี้ร้านเช่าหนังสือจึงเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้คนที่ยังไม่มีกำลังทรัพย์มากนัก หรือยังไม่ต้องการครอบครอง สามารถเข้าถึงหนังสือได้

อย่างไรก็ตาม ร้านเช่าและร้านอิสระมีความต่างกันในเรื่องของมิติ ปฏิสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญ ร้านเช่ามีหน้าที่หลักคือ การหมุนเวียนเนื้อหา ในขณะที่ร้านหนังสืออิสระมีมิติเพิ่มเติมในด้านการแนะนำหนังสือ การสร้างความสัมพันธ์กับลูกค้า และการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม เมื่อสื่อดิจิทัลเข้ามา หน้าที่หลักของร้านเช่าจึงถูกทดแทนได้ง่ายกว่า เพราะการหมุนเวียนเนื้อหาในราคาถูก คือสิ่งที่แพลตฟอร์มดิจิทัลทำได้ดีกว่าและ

ถูกกว่า ร้านเช่าหนังสือจึงหายไปเร็วกว่าร้านหนังสืออิสระ ซึ่งยังมีคุณค่าในมิติที่ดีจิตัลทดแทนได้ยากกว่า

ในด้านหนังสือภาษาอังกฤษ อาจารย์ศรวณีย์เล่าว่า ราวปี 2528 ได้พบร้านหนังสือมือสองภาษาอังกฤษชื่อ “Lost Book” ซึ่งเจ้าของเป็นชาวต่างชาติสูงอายุที่รักหนังสือ ร้านนี้กลายเป็นแหล่งหลักในการหาหนังสือดีมาใช้สอนตลอดหลายสิบปี บางครั้งซื้อมาอ่านจบแล้วก็เอากลับไปให้ร้านขายต่อ วงจรการหมุนเวียนหนังสือที่ไม่เป็นทางการนี้ทำงานควบคู่กับระบบสายส่งอย่างเป็นทางการจากกัน อาจารย์ศรวณีย์มองว่า ร้านหนังสือมือสองภาษาอังกฤษในเชียงใหม่พัฒนาได้ดีเป็นพิเศษ “เพราะฝรั่งมาอยู่เยอะ เชียงใหม่เป็นเมืองที่คนต้องการมาอยู่ และเป็นเมืองมหาวิทยาลัย” เจ้าของร้านที่เป็นชาวต่างชาติมีเครือข่ายในประเทศของตัวเอง ทำให้ได้หนังสือหายากและมีคุณภาพสูงในราคาที่เอื้อมถึง กระแสการท่องเที่ยวและการอยู่อาศัยของชาวต่างชาติจึงสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาที่เอื้อต่อชุมชนวิชาการท้องถิ่นได้ดี (ศรวณีย์ สุขุมวาท, ผู้ให้สัมภาษณ์, 3 พฤษภาคม 2568)

สัญญาณของการเปลี่ยนแปลงปรากฏขึ้นก่อนปี 2555 เมื่อร้านเล่าย้ายจากกาดเซิงดอยมาที่ถนนนิมมานเหมินท์ในปี 2550 ที่ร้านใหม่นี้มีพื้นที่เล็กลง ส่งผลให้การจกกิจกรรมลดน้อยลงลงตามไปด้วย อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าว ถนนนิมมานเหมินท์เริ่มกลายเป็นจุดหมายสำคัญของนักท่องเที่ยว นักท่องเที่ยวจึงเริ่มกลายมาเป็นกลุ่มลูกค้าสำคัญของร้าน ทำให้รายได้จากการขายของที่ระลึก เช่น โปสการ์ดรูปไข่เจียวและผักกะเพรา เริ่มกลายเป็นแหล่งรายได้หลักของร้านนับแต่นั้นเป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม การอยู่ในย่านท่องเที่ยวมีต้นทุนที่ต้องแบกรับเพิ่มขึ้นตามมา โดยค่าเช่าร้านเพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด จากประมาณ 10,000-12,000 บาทที่กาดเซิงดอย เป็น 24,000 บาทในปีแรกที่ถนนนิมมานเหมินท์ (2550) และปรับขึ้นตามสัญญาประมาณปีละ 10% จน

อยู่ที่ประมาณ 40,000 บาทในปัจจุบัน (2569) (กรรทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกัตต์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

กล่าวโดยสรุป ยุคที่ 5 เป็นช่วงที่ระบบนิเวศการอ่านในเชียงใหม่มีความหลากหลายอย่างมาก ซึ่งความหลากหลายนั้นเกิดจากผู้เล่นที่ทำหน้าที่ต่างกันอย่างชัดเจน ร้านเช่าอย่างบ๊ิกกะดินทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานของการอ่านที่เข้าถึงง่าย ราคาถูก คนทั่วไปสามารถเข้าถึงได้ แม้จะไม่ได้มีเงินเยอะ ในขณะที่ร้านอิสระอย่างร้านเล่าทำหน้าที่เป็นพื้นที่ที่นักอ่านได้พบกับคนที่แนะนำหนังสือ และพูดคุยแลกเปลี่ยนกันได้โดยตรง

อย่างไรก็ตาม ระบบนิเวศที่อุดมบูรณ์นี้ก็มีเงื่อนไขเฉพาะของตัวเอง ร้านเช่าอยู่ได้เพราะค่าเช่าพื้นที่ที่ถูก ส่วนร้านเล่าอยู่ได้เพราะมีนักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่เป็นฐานลูกค้าที่เหนียวแน่นและต่อเนื่อง โดยมีเครือข่ายภาคประชาสังคมช่วยหนุนหลัง ร้านหนังสือมือสองภาษาอังกฤษอยู่ได้เพราะการหลั่งไหลของชาวต่างชาติที่นำหนังสือคุณภาพสูงเข้ามาหมุนเวียนในระบบ

การเปลี่ยนแปลงที่ปิดฉากยุคนี้ คือกระแสการท่องเที่ยวที่ค่อย ๆ แทรกซึมเข้าไปในโครงสร้างรายได้ของร้านหนังสืออิสระอย่างช้า ๆ จนกระทั่งไปสการด์รูปไข่เจียวกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของร้านเล่า สัญญานี้เริ่มบ่งบอกว่าย่านนิมมานเหมินท์กำลังเปลี่ยนตัวตน และร้านหนังสืออิสระที่ยึดโยงกับพื้นที่นั้นก็ต้องปรับตัวตาม ยุคนี้จึงปิดตัวลงด้วยกระบวนการปรับตัวอย่างแนบเนียนเข้ากับกระแสการท่องเที่ยวที่เข้ามาเปลี่ยนตัวตนของย่าน

ยุคที่ 6: แพลตฟอร์มออนไลน์ รัฐประหาร และวิกฤตซ้อนวิกฤต (พ.ศ. 2555-2569)

ปี 2554 เป็นปีที่มีเหตุการณ์สำคัญสองอย่างเกิดขึ้นพร้อมกัน อย่างแรกคือ จ้อย จิตติเดชารักษ์ ตัดสินใจขายกิจการสุริวงษ์บุ๊กเซ็นเตอร์ ส่งต่อกิจการที่ดำเนินมากกว่า 57 ปีให้แก่เจ้าของรายใหม่ และอย่างที่สองคือการเปิดร้าน Book Re:public เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม 2554 บนถนนคันคลอง ตำบลสุเทพ โดยหุ้นส่วนสี่คน รจเรข วัฒนพานิษฐ์ หนึ่งในผู้ก่อตั้ง อดีต NGO สายสิ่งแวดล้อมที่ทำงานชุมชนมากกว่ายี่สิบปี อธิบายแรงผลักดันในการเปิดร้านว่ามาจากเหตุการณ์สลายการชุมนุมปี 2553 ที่ทำให้เธอเชื่อว่าการขับเคลื่อนสังคมให้ก้าวข้ามความขัดแย้ง ต้องขับเคลื่อนด้วยความรู้และปัญญา รจเรขยังสังเกตว่าหลังปี 2553 มีร้านหนังสืออิสระใหม่เกิดขึ้นอีกหลายร้าน และหนังสือแนวประวัติศาสตร์การเมืองที่คิดว่าขายไม่ได้ก็มีคนอ่านมากขึ้น (คุณากร, 2564; เศรษฐวิไล, 2562)

แรงกดดันข้อทับและชีวิตที่ตรึงตัวเองไว้ไม่ไหว

วันที่ 22 พฤษภาคม 2557 การรัฐประหารโดยคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) ทำให้ร้าน Book Re:public ได้รับผลกระทบหนักที่สุด ในบรรดาร้านหนังสืออิสระทั้งหมดในเชียงใหม่ ทหารเดินเข้าออกร้าน ขอคู่มือประชาชนลูกค้าทุกคน และตรวจหนังสือที่ละเล่มว่าสุ่มเสี่ยงหรือไม่ บรรยากาศที่ร้านคุณรุ่งวิทย์เคยเผชิญในปี 2519 ย้อนกลับมาอีกครั้ง รจเรขถูกเรียกเข้าค่ายทหารด้วยข้อกล่าวหาว่า “ร้านเป็นภัยต่อความมั่นคง ปลุกระดมคน และล้างสมองเยาวชน” เธอถูกพาขึ้นรถตู้ในตอนกลางคืนกับทหารห้าถึงหกนาย ถูกขังในห้องล็อกประตูค้างคืน และต้องผ่านการซักถาม

โดยทหาร ตำรวจ และเจ้าหน้าที่ DSI รวมกว่าสามชั่วโมง ก่อนต้องเซ็น MOU ห้ามเกี่ยวข้องกับการเมือง หลังจากนั้น รจเรายังถูกส่งสัญญาณจับตาดอย่างต่อเนื่อง เช่น การที่เจ้าหน้าที่ทักว่า “คุณอ้อยชอบใส่เสื้อสีขาวนะครับ” และเมื่อกลับมาเปิดร้านใหม่ในเดือนกันยายน 2558 ที่ย่านกองบิน 41 ก็มีสารมาทันทีว่า “ข้างบนรู้แล้วนะว่าคุณเปิดร้านใหม่” แต่แม้จะถูกตามติด รจเรก็ยังยืนยันว่า “ไม่ถอย เพราะเราไม่ได้ทำอะไรผิด” ประโยคหนึ่งที่เธอจำติดหัวจากการซักถามคือ เจ้าหน้าที่บอกว่า “สิ่งที่คุณทำมีอิทธิพลต่อเยาวชนคนรุ่นใหม่ของประเทศมาก” ซึ่งเธอตีความว่าเป็นคำชม (เศรษฐีไฉ, 2562) อย่างไรก็ตาม ผลจากการยื่นหยัดในอุดมการณ์ทำให้เธอได้รับรางวัล International Women of Courage จากกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐฯ ในฐานะ 1 ใน 14 คนทั่วโลกที่ยื่นหยัดต่อสู้กับอำนาจเผด็จการ (The People, 2561)

ในช่วงเดียวกัน รวปี 2555 คุณอารยาสังเกตเห็นสัญญาณแรกของการเปลี่ยนแปลงที่ใหญ่กว่าจะคาดคิด การ์ตูนรายสัปดาห์ที่เคยขายดีเริ่มถูกสแกนขึ้นเว็บเถื่อนอย่าง 4Shared ยอดเช่าค่อย ๆ ลดลงทีละน้อย แต่ต่อเนื่อง คุณอารยาเล่าว่า ในช่วงต้นเมื่อสั่งการ์ตูนเรื่องใหม่เข้ามา เธอจะหยิบทุกเล่มที่มันออกในแต่ละวัน โดยไม่มองด้วยซ้ำว่ามันคือเรื่องอะไร แต่เมื่อตลาดเปลี่ยนไป เธอต้องนั่งตามว่าการ์ตูนเรื่องไหนกำลังอยู่ในกระแสก่อนจะสั่ง และแม้จะคัดกรองแล้วก็ยังต้องมาลุ้นต่อว่าลูกค้าจะไปอ่านต่อในแพลตฟอร์มออนไลน์หลังจากเช่าเล่มแรกหรือไม่ ปรากฏการณ์นี้สะท้อนว่าวงจรการอ่านกำลังขาดตอนลงอย่างเงียบ ๆ สำนักพิมพ์ทยอยปิดนิตยสารกระดาษ ความสัมพันธ์ระหว่างร้านเช่าและลูกค้าเริ่มขาดลงทีละน้อย ในยุคที่นักอ่านมีอุปกรณ์การอ่านติดตัวตลอดเวลา ร้านเช่าหนังสือจึงกลายเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นอีกต่อไป (อารยา แซ่ตั้ง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2568)

โครงสร้างอุตสาหกรรมหนังสือที่กดทับร้านอิสระเป็นปัญหาที่ดำรงมาตลอดและทวีความรุนแรงขึ้นในยุคนี้ รากฐานของปัญหาอยู่ที่การรวม

กิจการในแนวดิ่ง (vertical integration) ซึ่งทำให้ผู้เล่นรายใหญ่บางราย คุมห่วงโซ่อุปทานตั้งแต่โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ สายส่ง จนถึงร้านค้าปลีก ในเครือของตนเอง การควบคุมทุกขั้นตอนดังกล่าวเปิดให้ร้านในเครือ สามารถดำเนินการในระดับ “ยอมขาดทุนได้” เพราะยังมีส่วนต่างกำไร จากส่วนอื่นของระบบมาชดเชย ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ร้านหนังสืออิสระไม่มี ทางเข้าถึงได้เลย ในเชิงตัวเลข หนังสือราคาปก 100 บาทจะถูกแบ่งออกเป็นสองก้อนหลักคือ หนึ่ง สำนักพิมพ์ได้ประมาณ 55 บาท และสอง สายส่งได้ประมาณ 45 บาท จากส่วนของสายส่งนั้น ร้านค้าปลีกจะได้รับกลับมาเพียง 25-30 บาท กำไรที่ร้านอิสระได้รับจึงจึงแทบไม่เหลือพอ หลังหักต้นทุนค่าเช่า ค่าแรงพนักงาน และค่าสาธารณูปโภค นอกจากนี้ ผู้มีอำนาจต่อรองสูงในตลาดยังสามารถกันหนังสือขายดีไว้ขายผ่านช่องทางของตนเองก่อน ทำให้ร้านอิสระมักไม่ได้หนังสือที่ตลาดต้องการในเวลาที่เหมาะสม รวมถึงการกำหนดปริมาณหนังสือขั้นต่ำสำหรับสำนักพิมพ์ อิสระที่ต้องการใช้บริการสายส่งไว้ที่ 500-1,000 เล่ม และตั้งเครดิตเทอม ยาวนานถึง 3-6 เดือน ทำให้กระแสเงินสดของผู้ผลิตรายย่อยถูกกดทับอย่างต่อเนื่อง (บุญเลิศ คณารณสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ผลกระทบของโครงสร้างนี้ปรากฏชัดในระดับอุตสาหกรรม ข้อมูลจากสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT) ระบุว่า ในช่วงปี 2557-2560 ตลาดหนังสือไทยหดตัวลงเกือบ 20% และแม้ภาค การผลิตจะกลับมาเติบโตร้อยละ 4.15 แต่ภาคการจัดจำหน่ายซึ่งมีมูลค่า ถึง 13,000 ล้านบาท กลับเติบโตเพียงร้อยละ 0.39 และติดลบเมื่อหัก เงินเฟ้อ สะท้อนให้เห็นว่า ผลประโยชน์จากการขยายตัวของตลาดหนังสือ ไม่ได้กระจายลงสู่ระดับร้านค้าปลีก (กนกพร โชคจรัสกุล, 2568; The KOMMON, 2564)

รจเรขเสนอมุมมองต่อปัญหานี้ว่า “ถ้าจะให้แฟร์จริง ๆ ทั้งกับคนในวงการหนังสือและผู้บริโภค คุณต้องตั้งราคาหนังสือที่สมเหตุสมผล ไม่มีการลดราคาแล้ว ชื้อที่ไหนก็เท่านี้ เพราะหนังสือมันไม่ควรเป็นสินค้าที่เอามาตัดราคากัน” (บดีนทร์, 2561) คุณตรัสวินวิเคราะห์รากของปัญหานี้ว่า ระบบผูกขาดที่วงการหนังสือทั่วโลกใช้อยู่那儿เกิดขึ้นในอเมริกายุคเศรษฐกิจตกต่ำ เมื่อสำนักพิมพ์กลัวยายไม่ได้ก็เลยบอกว่า “เอาไปวางก่อน ขายได้ค่อยจ่าย” แต่ระบบที่ออกแบบมาเพื่อรับมือวิกฤตชั่วคราวกลับกลายเป็นโครงสร้างถาวรที่ทำให้ทั้งห่วงโซ่ไม่มั่นคงมาจนถึงปัจจุบัน (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

ยิ่งไปกว่านั้น ต้นทุนการผลิตหนังสือยังถูกดันสูงขึ้นจากการที่อุตสาหกรรมกระดาษในไทยมีผู้ผลิตรายใหญ่เพียงไม่กี่รายที่ครอบคลุมตลาด ส่งผลให้ราคากระดาษอยู่ในระดับสูงและกดทับทั้งสำนักพิมพ์ขนาดเล็กและร้านหนังสืออิสระพร้อมกัน (บุญเลิศ คณาณสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ปัญหาเชิงโครงสร้างดังกล่าวยิ่งทวีความรุนแรงขึ้น เมื่อพิจารณาจากพฤติกรรมผู้บริโภคที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญนับตั้งแต่ราวปี 2562 คุณกรทองระบุว่า แม้โครงสร้างการแบ่งรายได้จะไม่ได้เปลี่ยนแปลงนับตั้งแต่เปิดร้านในปี 2543 แต่สิ่งที่ทำให้ร้านอยู่ยากขึ้นในปัจจุบันคือ ยอดขายที่ลดลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งมาจากปัจจัยสำคัญสามประการคือ หนึ่ง แพลตฟอร์มออนไลน์สามารถเสนอราคาที่ดีกว่าหน้าร้านได้อย่างเป็นระบบ เพราะสำนักพิมพ์สามารถกันหนังสือบางส่วนไว้ขายผ่านช่องทางของตนเองโดยไม่ผ่านสายส่ง ทำให้มีส่วนต่างกำไรเหลือเพียงพอที่จะลดราคาและเปิดรับจองล่วงหน้า (pre-order) ในราคาต่ำกว่าราคาปก ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ร้านอิสระไม่อาจทำตามได้ สอง ความสะดวกของการซื้อออนไลน์ที่ขจัดต้นทุนการเดินทาง ปัญหาการจราจร และข้อจำกัดด้านที่จอดรถ และสาม

ระบบนิเวศของแพลตฟอร์มขนาดใหญ่อย่าง Shopee และ Lazada ที่มีสิทธิประโยชน์เสริม เช่น การผ่อนชำระและการสะสมคะแนน ซึ่งดึงดูดลูกค้าที่คุ้นเคยกับการซื้อสินค้าบนแพลตฟอร์มเหล่านี้อยู่แล้ว (กรรทอง สุตประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกัตต์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

ความเปลี่ยนแปลงนี้สะท้อนให้เห็นในตัวเลขส่วนแบ่งตลาด เมื่อแพลตฟอร์มออนไลน์ครองสัดส่วนการขายหนังสือถึง 28.9% ในขณะที่หน้าร้านทุกประเภทรวมกันเหลือเพียง 16% (กรรทอง เชษฐพิทักษ์, 2568) คุณกรรทองเคยทดลองขายผ่าน Lazada ในช่วงโควิดเพื่อทดแทนยอดขายหน้าร้านที่หายไป แต่พบว่ากำไรที่ได้หลังหักค่าธรรมเนียมแพลตฟอร์มแทบไม่เหลือ จึงยุติการขายออนไลน์หลังสถานการณ์โควิดคลี่คลาย (กรรทอง สุตประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกัตต์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568) ประสพการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่า การปรับตัวสู่ออนไลน์ยังไม่ใช่ทางออกที่แท้จริงสำหรับร้านหนังสืออิสระ เพราะโครงสร้างค่าธรรมเนียมของแพลตฟอร์มทำให้ส่วนต่างกำไรที่น้อยอยู่แล้วยิ่งบางลงไปอีก

ร้านเล่าตอบสนองต่อแรงกดดันเชิงโครงสร้างเหล่านี้ ด้วยการเลือกยืนอยู่กับกลุ่มลูกค้าที่เฉพาะเจาะจงมากขึ้น คุณกรรทองมองเห็นว่าฐานลูกค้าในยุคนี้แบ่งออกเป็นสองกลุ่มชัดเจน กลุ่มแรกคือ คนรุ่นใหม่ที่มาแบบมีเป้าหมายจากการอ่านรีวิวออนไลน์ ไม่ค่อยเลือกหนังสือหน้าร้าน กลุ่มที่สองคือ ลูกค้าเดิมที่มาเที่ยวร้าน มาคุย มาถ่ายรูป หรือย้อนอดีตช่วงเป็นนักศึกษา ร้านเล่าตัดสินใจเน้นกลุ่มที่สองซึ่งยังอยากมาเห็นหนังสือ มาจับ มาต้อง มาอยู่ในบรรยากาศ คุณกรรทองสรุปสภาวะของร้านในยุคนี้ว่า “เป็นช่วงยุคเปลี่ยนผ่านของร้านค้าที่เป็นตัวกลาง เพราะทุกวันนี้สำนักพิมพ์สามารถสื่อสารกับผู้อ่านโดยตรงได้ และร้านค้าออนไลน์ก็ตัดราคาได้” (กรรทอง สุตประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุกัตต์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

คุณปิยศักดิ์อธิบายกลไกนี้ว่า สำนักพิมพ์ไม่ได้ทิ้งร้านอิสระด้วยเจตนาร้าย แต่เพราะโครงสร้างแรงจูงใจเปลี่ยนไป เมื่อสำนักพิมพ์ขายตรงให้ผู้อ่านแล้วได้กำไรมากกว่าการส่งผ่านสายส่ง ร้านอิสระจึงต้องถอยมาพึ่งหนังสือที่ต้องการพื้นที่ให้ค้นพบ ได้แก่ หนังสือที่นักเขียนยังไม่มีชื่อเสียงมากนัก หรือที่คนยังไม่รู้จัก ที่ต้องอาศัยการแนะนำจากคนที่อ่านจริง นั่นอาจเป็นพื้นที่เดียวที่ร้านอิสระยังพอจะสู้กับแพลตฟอร์มและสำนักพิมพ์ออนไลน์ได้ (ปิยศักดิ์ ประไพพร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 1 พฤษภาคม 2568) รจเรชมองปัญหานี้ในมิติที่กว้างขึ้นโดยชี้ว่า “ไม่ว่าจะยุคไหน ๆ รัฐบาลไม่เคยมีส่วนช่วยพัฒนางานร้านหนังสืออย่างจริงจังและตรงจุด” (บดีรินทร์, 2561) ยิ่งหลังรัฐประหาร 2557 รัฐยังเพิ่มภาระด้วยการปิดกั้นเสรีภาพในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร ซึ่งขัดแย้งโดยตรงกับหน้าที่ของร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่สาธารณะ

ในอีกด้านหนึ่ง Silkworm เผชิญกับโครงสร้างตลาดที่เปลี่ยนไปอย่างถาวร คุณตรัสวินบรรยายความเป็นจริงในปัจจุบันตรง ๆ ว่า “ร้านหนังสือไม่ stock แล้ว” งานสัปดาห์หนังสือและการขายตรงจึงกลายเป็นช่องทางหลักแทน Silkworm ทดลองขาย e-book บน Amazon ตั้งแต่ยุคแรก แต่ระบบดิจิทัลของไทยยังไม่รองรับได้จริง ฐานลูกค้าเองก็เปลี่ยนรูป นักท่องเที่ยวชาวต่างชาติที่เคยเป็นกลุ่มลูกค้าหลักลดลง ขณะที่นักท่องเที่ยวจีนที่เข้ามาแทนมีความสนใจในสินค้าประเภทอื่น การปรับตัวของ Silkworm จึงยังดำเนินอยู่ในสนามที่เงื่อนไขยังไม่นิ่ง (ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 8 พฤษภาคม 2568)

ในด้านผู้อ่าน แม้ช่องทางออนไลน์จะสะดวกและถูกกว่า แต่เมื่อต้องการซื้อหนังสือสักเล่ม สุรเดชเลือกจะโทรถามร้านเล่าก่อนเสมอ ถ้าร้านเล่าไม่มีถึงจะสั่งออนไลน์ เพราะ “อยากให้ร้านพวกนี้ยังคงอยู่” ความผูกพันนี้รวมไปถึงความสัมพันธ์กับร้านปึกกะตั้นด้วย เขาถึงขั้นเคย

คิดที่จะเก็บเงินซื้อกิจการร้านบักกะดินต่อ เมื่อคุณอารยาจะเลิกกิจการ และได้จ่ายเงินของการทุนไว้ล่วงหน้า 50-60 เรื่องก่อนที่ร้านจะแข่ง อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบัน ความถี่ในการไปร้านหนังสือเริ่มลดลงจากปัจจัยหลายประการ เช่น ภาระการงาน หรือความแออัดของการจราจร ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับความเปลี่ยนแปลงของเมืองเชียงใหม่ ต่างอย่างมากกับยุคที่สามารถนั่งเล่นที่ร้านเล่ายุคกาดเซียงได้อย่างเต็มที่ (สุรเดช ลุนทรานนท์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 18 เมษายน 2569)

วิกฤตโควิดในปี 2563 เป็นอีกบททดสอบสำคัญของร้านเล่า พนักงาน part-time ที่เคยเป็นกระดูกสันหลังของร้านจำเป็นต้องทยอยหายไป เหลือเพียงเจ้าของร้านสองคนที่เป็นคนดูแลหลัก คุณกรทองทองเล่าว่า บรรยากาศในร้านหลังโควิดเงียบลงอย่างเห็นได้ชัด สิ่งที่ทำให้ร้านมีชีวิตในยุคทองคือ ผู้คนที่หมุนเวียนอยู่ในพื้นที่ แต่ตอนนี้ผู้คนเหล่านั้นก็ไม่กลับมาในแบบเดิมแล้ว ซึ่งร้านก็พยายามปรับตัวในหลายทาง รวมถึงการใช้โซเชียลมีเดียเพื่อรักษาการมองเห็น และพยายามเคลื่อนไหวเพื่อไม่ให้คนลืมร้าน (กรทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุพัคตร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

ผลกระทบจากวิกฤตโควิดทำให้คุณปิยศักดิ์ตัดสินใจลาออกร้านเล่า หลังจากทำงานที่ร้านมาเกือบยี่สิบปี แล้วเปิดร้านหนังสือของตัวเองชื่อ Waltz Bakes x Harvest Moon Bookshop ในปี 2565 ร่วมกับร้านเบเกอรี่ของภรรยา ในช่วงสามเดือนแรกขายดีถึงขนาดต้องซื้อที่เพื่อทำที่จอดรถเพิ่ม แต่ด้วยความที่ร้านตั้งอยู่ห่างไกลจากตัวเมือง ในที่สุดจึงต้องตัดสินใจปิดตัวลงในช่วงปี 2568 ประสบการณ์ยี่สิบปีที่ร้านเล่าทำให้คุณปิยศักดิ์สรุปบทเรียนได้ว่า ร้านหนังสืออิสระที่อยู่รอดได้มักเลือกทางใดทางหนึ่งในสามทาง ได้แก่ การควบกับธุรกิจอื่น การมีทักษะการตลาดที่แข็งแกร่ง หรือการเป็นร้านหนังสือมือสองที่ต้นทุนสินค้าต่ำ (ปิยศักดิ์ ประไพพร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 1 พฤษภาคม 2568)

ในช่วงปีสุดท้ายก่อนปิด ร้านป๊ากะตินกลายเป็นสิ่งที่คุณอารยาพูดถึงด้วยน้ำเสียงขบขันว่า “ยังพูดเล่น ๆ ว่าร้านหนังสือจะเป็นพิพิธภัณฑ์ไปแล้ว” เพราะนักท่องเที่ยวต่างชาติมักแวะเข้ามาถ่ายรูปร้าน และโดยส่วนมากจะไม่ขออนุญาต ลูกค้าชาวอิตาเลียนท่านหนึ่งถึงกับอุทานว่า “ดีจังเลย บ้านฉันไม่มีร้านแบบนี้ละ” ขณะที่ลูกค้าบางส่วนติดตามมาจาก TikTok ที่มีลูกค้าของร้านไปโพสต์ไว้ สิ่งที่น่าสังเกตคือ ในช่วง 2-3 ปีสุดท้ายก่อนปิดตัว หนังสือแทบไม่หายจากร้านเลย ทั้งที่ก่อนหน้านี้หายบ่อย คุณอารยาอธิบายให้คุณหมอที่มาแข่งร้านต่อฟังว่า “เขาไม่จำเป็นต้องขโมยเราแล้วละ เขาหาในเน็ตหมดแล้ว” วันที่ 31 ธันวาคม 2567 หลังดำเนินกิจการมา 32 ปีเต็ม ร้านป๊ากะตินจำต้องปิดตัวลง เป็นที่น่าเสียดายว่าจดหมายจากแฟนร้านที่เขียนมาหาว่า “ได้โปรดอย่าปิดร้าน” มาถึงไม่ทัน (อารยา แซ่ตั้ง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2568)

กล่าวโดยสรุป แรงผลักดันในยุคนี้มาพร้อมกันสามทิศทาง ทั้งแพลตฟอร์มดิจิทัลที่เปลี่ยนโครงสร้างตลาด อำนาจรัฐหลังรัฐประหารที่ปิดกั้นพื้นที่สาธารณะ และโรคระบาดที่ตัดขาดผู้คนจากพื้นที่กายภาพ แต่ละแรงกดดันมาจากคนละทิศทาง คนละจังหวะ แต่ค่อย ๆ กดลงซ้ำกันที่ร้านหนังสืออิสระ โดยแทบไม่เปิดพื้นที่ให้ผู้ประกอบการปรับตัวได้ทัน

ความสร้างสรรค์ภายใต้วิกฤต

ท่ามกลางแรงกดดันทั้งหมดนั้น ร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ไม่ได้เผชิญวิกฤตอย่างหนึ่งเลย หลายร้านสร้างคุณค่าใหม่ขึ้นจากสถานการณ์ในรูปแบบที่ตลาดไม่ได้วางแผนไว้ และแพลตฟอร์มออนไลน์ไม่อาจสร้างทดแทนได้

ร้านบุ๊กเกตตี้นปรับตัวด้วยนวัตกรรม “ฝากเช่า” ที่ลูกค้าเป็นผู้เสนอ โดยเริ่มจากการที่ลูกค้ารายหนึ่งต้องการนิยายชุดราคาเกือบ 2,500 บาท ซึ่งทั้งร้านและลูกค้าต่างซื้อไม่ไหว ลูกค้าจึงเสนอว่า จะซื้อมาอ่านเองแล้วนำมาฝากร้านเช่าต่อ คุณอารยาได้รับข้อเสนอและขยายโมเดลนี้จนตอนหลังมีลูกค้ามาฝากเช่าถึง 70-80 คน ในเวลาต่อมา โมเดลนี้ทำให้ต้นทุนค่าหนังสือรายเดือนลดลงจาก 20,000 บาท เหลือเพียง 2,000 บาท โดยที่รายได้ยังคงเดิม ระบบนี้ยังปรับสัดส่วนผลประโยชน์ตามแรงกดดันของตลาดจากเดิม 80:20 ระหว่างลูกค้ากับร้าน ค่อย ๆ ปรับเป็น 50:50 และสุดท้ายกลับเป็น 20:80 เมื่อยอดเช่าตกต่อเนื่อง คุณอารยาประเมินว่าด้วยระบบนี้เองที่ทำให้ร้านของตนเองอยู่ได้นานกว่าร้านอื่น ๆ ที่เริ่มทยอยปิดตัวไปแล้วก่อนหน้านั้น (อารยา แซ่ตั้ง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2568)

ความคึกคักในช่วง 2554-2557 มีหลักฐานที่จับต้องได้ งานเสวนาสถาปัตยกรรมยุคคณะราษฎรของ อ.ชาตรี ประกิตนันทการ ซึ่งรจเรขคาดว่า จะมีแต่เด็กสถาปัตย์มาฟัง กลับมีคนทั่วไปแห่มาจนล้นร้าน งานเสวนาเรื่องเดือนตุลาฯ ที่ อ.ประจักษ์ ก้องกีรติ และ อ.ธงชัย วินิจจะกุล ร่วมพูด ก็คนล้นเช่นกัน แม้กระทั่งงานเสวนาเรื่อง Gender และ LGBT ก็มีผู้สนใจเยอะมาก รจเรขประเมินว่า “มันเป็นยุคที่คนสนใจและตื่นตัวเรื่องประเด็นทางสังคม” และยืนยันว่าหากไม่มีรัฐประหาร 2557 “คงจัดต่อไปยาว เพราะประเทศไทยมีเรื่องให้คุยกันเยอะ” (The People, 2561)

รจเรขสังเกตเห็นปรากฏการณ์อีกมิติหนึ่งที่ชื่อว่า แพลตฟอร์มออนไลน์ ไม่ใช่ผู้ร้ายฝ่ายเดียวในสมการนี้ หลังเหตุการณ์ทางการเมืองปี 2553 และอีกครั้งในช่วงการเคลื่อนไหวของเยาวชนปลดทศวรรษ 2560 เธอสังเกตเห็นว่าผู้คนหันมาค้นหาความรู้ทางการเมืองมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โซเชียลมีเดียและแพลตฟอร์มออนไลน์ทำหน้าที่จุดประกายความสนใจ แต่คนจำนวนมากเดินเข้ามาซื้อหนังสือที่ร้านกายภาพในเวลาต่อมา ในช่วงที่มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองของเยาวชน ลูกค้ากลุ่มวัยรุ่นที่ปกติมาร้านน้อยกลับเดินเข้ามาซื้อหนังสือการเมืองในจำนวนมากอย่างที่ไม่คาดคิด Book Re:public จัดเสวนาที่คนล้นร้านในช่วง 2554-2557 จนรเรขประเมินว่าหากไม่มีรัฐประหาร ความตื่นตัวนั้นคงขยายตัวต่อไปอีกนาน ออนไลน์กับร้านกายภาพในกรณีนี้จึงทำงานเสริมกัน มากกว่าจะขัดแย้งกัน

คุณครองทองพบพฤติกรรมทำนองเดียวกันในบ้านเล่า วัยรุ่นกลุ่มหนึ่งเดินเข้าร้านพร้อมรายชื่อหนังสือที่อ่านรีวิวมจากออนไลน์แล้ว ซื้อตรงโดยไม่เลือกหน้าร้าน ซึ่งแตกต่างจากพฤติกรรมของลูกค้าในยุคก่อนที่มักเดินเลือกดูเองในร้าน สะท้อนให้เห็นว่า ในบางกรณีพื้นที่ออนไลน์ก็สามารถเป็นพื้นที่ “นำ” ลูกค้ามาสู่ร้านกายภาพได้เช่นกัน ขณะเดียวกัน กลุ่มลูกค้าที่มาเพราะความผูกพันกับร้าน ไม่ว่าจะเป็นลูกค้าที่ย้อนอดีตช่วงเป็นนักศึกษา หรือคุณสุรเดชที่โทรถามร้านก่อนทุกครั้งเพราะ “อยากให้ร้านพวกนี้ยังคงอยู่” และเคยคิดจะซื้อกิจการร้านปักกะตีนต่อเมื่อคุณอารยาจะเลิก คือพยานที่ชัดเจนว่าร้านหนังสืออิสระในยุคนี้ยังทำหน้าที่เป็น “พื้นที่ที่สาม” (third place) ในความหมายของ Oldenburg and Brissett (1982) คือพื้นที่ที่ผู้คนมาเพราะความสัมพันธ์และความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่ง ไม่ใช่เพราะราคาหรือความสะดวก ความผูกพันชนิดนี้คือคุณค่าที่อัลกอริทึมไม่อาจสร้างได้ และเป็นสิ่งที่ทำให้ร้านหนังสืออิสระยังมีความหมายต่อชุมชน แม้ในยุคที่เงื่อนไขทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป

กล่าวโดยสรุป ยุคที่ 6 เผยให้เห็นภาพสองด้านพร้อมกัน ด้านหนึ่งคือ แรงกดดันสามทิศทางที่กดลงซ้ำที่ร้านหนังสืออิสระ ทั้งการผูกขาดในระบบอุตสาหกรรมหนังสือ การรัฐประหารที่ปิดพื้นที่สาธารณะ และโรคระบาดที่ตัดขาดผู้คนจากพื้นที่กายภาพ และอีกด้านหนึ่งคือ ความสร้างสรรค์ที่ผุดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างร้านและชุมชนผู้อ่าน ทั้งระบบฝากเช่าของปักกะติน งานเสวนาการเมืองที่คนล้นร้านของ Book Re:public และความผูกพันที่ทำให้ลูกค้าโทรถามร้านก่อนสั่งออนไลน์ ล้วนเป็นหลักฐานที่ยืนยันว่า ร้านหนังสืออิสระยังคงทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญของเมือง แม้ในยามวิกฤต

บทวิเคราะห์

ประวัติศาสตร์ 6 ยุคที่ผ่านมา เผยให้เห็นรูปแบบที่ซ้ำกันตลอด เจ็ดทศวรรษคือ แรงผลักดันจากนอกรวงการหนังสือกระทำต่อร้านอิสระในแต่ละยุค ผู้ประกอบการปรับตัว และโครงสร้างก็เปลี่ยนอีกครั้ง พื้นที่ยืนแคบลงทุกรอบ และไม่เคยขยายกลับ

รูปแบบนี้ยืนยันสมมติฐานของ Miller (2006) ที่ว่า แรงดึงเชิงโครงสร้าง คือสภาวะถาวรของอุตสาหกรรมหนังสือ กรณีเชียงใหม่เพิ่มมิติที่ Miller ยังไม่ได้พูดถึง คือแรงดึงเชิงโครงสร้างที่ความรุนแรงขึ้นเมื่อแรงผลักดันจากนอกรวงการหนังสือซ้อนทับพร้อมกัน ในยุคที่ 3 ร้านหนังสืออิสระรับมือกับทั้งการทำให้มีเหตุผลของตลาด และการที่รัฐนิยมหนังสือบางเล่มว่าเป็นภัยความมั่นคงในเวลาเดียวกัน ในยุคที่ 6 แรงผลักดันสามทิศทางกดลงพร้อมกัน กำไรสุทธิ 9-10% คือพื้นที่ยืนที่แคบลงทุกครั้งในตลาดปรับตัว

การตอบสนองของผู้ประกอบการในแต่ละยุค ถูกกำหนดโดยลักษณะของแรงผลักดันที่กระทำและทรัพยากรที่มีอยู่จริงในมือ แรงผลักดันที่ร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่เผชิญจำแนกได้เป็นสองประเภทหลักคือ

หนึ่ง แรงผลักจากอำนาจรัฐที่กำหนดว่าความรู้แบบใดที่สามารถดำรงอยู่ได้หรือไม่ควรดำรงอยู่ เช่น นโยบายห้ามใช้อักษรล้านนาในยุคที่ 1 การยึดหนังสือฝ่ายซ้ายในยุคที่ 3 และการบุกค้นร้าน Book Re:public ในยุคที่ 6 แรงผลักชนิดนี้มีเป้าหมายที่ร้านซึ่งมีอุดมการณ์ทางการเมืองที่ขัดกับรัฐ การรับมือจึงต้องอาศัยสิ่งที่ยอยู่นอกเหนือทักษะทางธุรกิจ นั่นคือ สภาพแวดล้อมทางการเมืองที่เอื้อให้พื้นที่สาธารณะดำรงอยู่ได้ และสอง แรงผลักจากตรรกะตลาด ที่ทำให้โครงสร้างต้นทุนของร้านอิสระเสียเปรียบอย่างเป็นระบบ ทั้งการเข้ามาของเซนส์โตรในยุคที่ 4 และการที่แพลตฟอร์มออนไลน์ครองส่วนแบ่งตลาดในยุคที่ 6 แรงผลักชนิดนี้กระทำต่อร้านอิสระทุกแห่งโดยพร้อมเพรียงกัน

ปัจจัยที่กำหนดว่าร้านได้รับมือได้มากน้อยเพียงใดมีสามประการสำคัญ ซึ่งทั้งหมดอยู่นอกเหนือการควบคุมของผู้ประกอบการคือ หนึ่ง ทุนตั้งต้นและเครือข่าย สุรวิงศ์รอดผ่านยุคเซนส์โตรเพราะมีทุนพอจะซื้อที่ดินเพิ่ม และสร้าง backlist ขนาดใหญ่ Silkworm รับมือการเปลี่ยนแปลงของตลาดได้เพราะสะสมเครือข่ายนักวิชาการนานาชาติมาหลายทศวรรษ คุณรุ่งวิทย์ปิดร้านก่อนกำหนดเพราะทุนสำรองไม่พอรองรับความผิดพลาดในการบริหาร สอง โครงสร้างเมืองเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่สร้างฐานผู้อ่านให้ร้านอิสระในยุคที่ 2 และ 5 ค่าเช่าถูกรอบมหาวิทยาลัยคำจุนระบบนิเวศการอ่านในยุคทอง แต่เมื่อเชียงใหม่เริ่มกลายเป็นเมืองท่องเที่ยว ค่าเช่าร้านพุ่งสูงและที่จอดรถหายไป เงื่อนไขเดียวกันที่เคยเอื้อกลับกลายเป็นแรงกดดัน สาม จำนวนทิศทางของแรงผลัก ร้านที่รับมือแรงผลักทางเดียวยังพอหาทางออกได้ ระบบฝากเช่าของศูนย์อาคารลดต้นทุนลง 90% และยึดอายุร้านได้จริง แต่ก็สู้ไม่ไหวเมื่อมีแพลตฟอร์มดิจิทัลและโรคระบาดกดลงพร้อมกัน

ปัจจัยสามประการนี้ขยายขอบเขตของ Miller ออกไปอีกชั้น กล่าวคือ Miller ชี้ว่า ผู้ประกอบการถูกโครงสร้างบังคับให้แข่งขัน กรณีเชิงใหม่ชี้ว่า แม้แต่ศักยภาพในการแข่งขันก็ถูกโครงสร้างกำหนดมาก่อนแล้ว ก่อนที่ผู้ประกอบการจะตัดสินใจทำอะไรได้

คุณค่าที่ร้านหนังสืออิสระสร้างขึ้นตลอดเจ็ดทศวรรษดำรงอยู่คู่ขนานกับแรงกดดันเหล่านั้นตลอดเวลา Laing (2020) เรียกคุณค่านี้ว่า ผลกระทบทางวัฒนธรรม ที่แผ่ออกไปจากการมีอยู่ของร้านหนังสือ (creative spillover impact) กรณีเชิงใหม่แสดงให้เห็นว่า “การแผ่ออก” (spillover) นี้สะสมมาในหลายรูปแบบที่ต่างกัน คุณรุ่งวิทย์ผลิตงานวิชาการให้มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในยุคที่มหาวิทยาลัยยังไม่มีสำนักพิมพ์ของตัวเอง บั๊กกะตินสร้างนักอ่านหลายรุ่นผ่านระบบเช่าที่ทำให้ทุกคนเข้าถึงหนังสือได้แม้ไม่มีทุนทรัพย์มากนัก Book Re:public จัดเสวนาที่คนล้นร้านในยุคที่พื้นที่สาธารณะทางการเมืองหดแคบ ร้านเล่าสร้างนักอ่านที่ค้นพบวรรณกรรมรัสเซียและเยอรมันผ่านพนักงานที่อ่านจริง รัฐมองข้ามคุณค่าเหล่านี้อยู่เสมอ เพราะมันปรากฏเป็นผลลัพธ์ทางวัฒนธรรม ไม่ใช่ตัวเลขในงบดุล

Oldenburg and Brissett (1982) นิยามพื้นที่ที่สามว่าเป็นพื้นที่ที่ผู้คนมาพบปะโดยไม่มีแรงกดดัน กรณีเชิงใหม่ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ที่สามในบริบทนี้มีลักษณะเฉพาะสำคัญ มันดำรงอยู่ได้บนเงื่อนไขที่เปราะบางมาก โดยเฉพาะค่าเช่าราคาถูกที่ขึ้นอยู่กับเจ้าของพื้นที่เพียงอย่างเดียว โดยไม่มีนโยบายรองรับ เมื่อเงื่อนไขนั้นเปลี่ยน พื้นที่ที่สามก็หายไปด้วย ไม่ใช่เพราะชุมชนไม่ต้องการ แต่เพราะโครงสร้างไม่เคยถูกออกแบบมาให้มันอยู่รอดได้

ทั้งหมดนี้วนกลับมาสู่คำถามของ Miller และ Laing ที่ว่า ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจจำเป็นต้องพัฒนาตัวเองเป็นผู้ประกอบการที่มีทักษะเพื่อความอยู่รอด กรณีเชิงใหม่ยืนยันว่าผู้ประกอบการพยายาม

ทำเช่นนั้นจริง ระบบฝากเช่าของบ๊ิกกะติน การสร้าง backlist ของสุริวงศ์ การผลักดันท้องถิ่นสู่เวทีนานาชาติของ Silkworm ล้วนเป็นหลักฐานของ ทักษะที่พัฒนาขึ้นจริง แต่ในขณะเดียวกัน กรณีเชียงใหม่ยังเปิดเผยพาดาน ที่ Miller และ Laing ยังไม่ได้พูดถึง คือทักษะเหล่านั้นจะทำงานได้มี ประสิทธิภาพ จำเป็นต้องมีโครงสร้างที่เอื้อและเกื้อหนุนด้วย ดังนั้น เมื่อ โครงสร้างไม่เอื้อ ขั้วยังกดทับหลายทิศพร้อมกัน ทักษะเหล่านั้นก็ไม่สามารถ ทำงานได้

กล่าวโดยสรุป ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจไม่อาจกลายเป็น ผู้ประกอบการที่มีทักษะได้ด้วยความสามารถของตัวเองเพียงลำพัง ผู้ประกอบการที่มีทักษะก็ไม่อาจอยู่รอดได้หากโครงสร้างไม่เปิดพื้นที่ให้ ทักษะนั้นทำงาน และประวัติศาสตร์เจ็ดทศวรรษของร้านหนังสืออิสระใน เชียงใหม่ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า โครงสร้างนั้นไม่เคยถูกออกแบบให้เอื้อ ต่อการอยู่รอดของผู้ประกอบการ จุดนี้เองที่จำเป็นต้องพัฒนาไปสู่ข้อเสนอ เชนนโยบายที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น

ข้อเสนอเชิงนโยบาย

บทวิเคราะห์ในส่วนที่ผ่านมาชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดสำคัญของการ เติบโตของร้านหนังสืออิสระในเชียงใหม่ ซึ่งต้องการการแก้ไขอย่างจำเป็น ในระดับนโยบายหลายระดับดังนี้

การปฏิรูปโครงสร้างอุตสาหกรรมหนังสือ

ปัญหาโครงสร้างสายส่งและการตัดราคาออนไลน์ คือแรงกดดัน ที่ร้านอิสระทุกแห่งเผชิญอยู่ และแก้ไม่ได้ด้วยกลไกท้องถิ่น คุณตรัสวิน เสนอแนวทางแก้ไข โดยยกตัวอย่างโมเดล Centraal Boekhuis (CB) ของประเทศเนเธอร์แลนด์ CB คือบริษัทจัดจำหน่ายหนังสือกลางของ

เนเธอร์แลนด์ ก่อตั้งในปี ค.ศ. 1871 โดยสมาคมร้านหนังสือเพื่อเป็นศูนย์กลางในการจัดเก็บและกระจายหนังสือ แทนการที่ร้านหนังสือแต่ละแห่งต้องติดต่อสำนักพิมพ์โดยตรง ปัจจุบัน CB ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานร่วมของอุตสาหกรรมหนังสือในเนเธอร์แลนด์และเบลเยียม โดยให้บริการสำนักพิมพ์กว่า 1,000 แห่ง และร้านหนังสือกว่า 1,500 แห่ง (Centraal Boekhuis, n.d.)

คุณตรัสวินได้ยกเนเธอร์แลนด์เป็นแบบอย่างสำหรับประเทศไทย โดยเสนอว่า หากประเทศไทยสามารถมี “สมาคมสำนักพิมพ์” และ “สมาคมร้านหนังสือ” ที่สามารถร่วมกันจัดตั้ง “บริษัทจัดจำหน่ายกลาง” (แบบ CB) ในสัดส่วน 50:50 โดยไม่มีฝ่ายใดมีอำนาจเหนืออีกฝ่าย ทุกส่วนในห่วงโซ่อุปทานก็จะอยู่รอดได้ร่วมกัน ทว่าอุปสรรคสำคัญของไทยคือ โครงสร้างสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT) ปัจจุบัน ที่รวมทั้งโรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ และร้านค้าไว้ด้วยกัน ทำให้ผลประโยชน์ทับซ้อนและไม่อาจตกลงกันได้

อย่างไรก็ตาม โมเดลดังกล่าวเกิดขึ้นได้ภายใต้บริบทเศรษฐกิจการเมืองที่เฉพาะเจาะจง Hall และ Soskice (2001) จำแนกเนเธอร์แลนด์เป็นประเทศที่มีระบบเศรษฐกิจแบบ Coordinated Market Economy (CME) ซึ่งภาคส่วนต่าง ๆ ประสานกันผ่านกลไกนอกตลาด เช่น สมาคมวิชาชีพ ข้อตกลงร่วม และโครงสร้างการถือหุ้นร่วมกัน การที่ CB เติบโตจนกลายเป็นโครงสร้างพื้นฐานร่วมของอุตสาหกรรมจึงมีเงื่อนไขเชิงสถาบันรองรับ ขณะที่ระบบเศรษฐกิจของไทยดำเนินภายใต้ตรรกะของ Liberal Market Economy (LME) ที่กลไกตลาดและการแข่งขันเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างผู้ประกอบการ ดังนั้น หากจะนำโมเดล CB มาปรับใช้ในบริบทไทย จึงจะต้องมีการออกแบบ “สถาบันใหม่” ในระดับนโยบาย และในระยะยาว สมาคมผู้ประกอบการร้านหนังสืออิสระ

ควรผลักดันให้มีระบบกำหนดราคาขายปลีกตายตัว (เช่น fixed book price) เพื่อปิดช่องว่างการแข่งขันที่ไม่เท่าเทียมกันในอุตสาหกรรมหนังสือ

การรับรองร้านหนังสืออิสระในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น

ร้านหนังสือที่ดำเนินการมายาวนาน คือโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่สะสมคุณค่ามาหลายทศวรรษ หน่วยงานท้องถิ่นควรกำหนดเกณฑ์การรับรอง “ร้านหนังสืออิสระในฐานะมรดกทางวัฒนธรรม” สำหรับร้านที่ดำเนินการมานานและมีบทบาทในชุมชน โดยได้รับสิทธิประโยชน์ เช่น การยกเว้นหรือลดหย่อนภาษีท้องถิ่น การสนับสนุนค่าเช่าหรือการรวมเข้าไปในเส้นทางท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของจังหวัด เป็นต้น

Laing (2020) พบปัญหาเดียวกันในสกอตแลนด์ รัฐบาลท้องถิ่นไม่มีกลไกรับรองคุณค่าของร้านหนังสืออิสระอย่างเป็นทางการ ทำให้ร้านที่สร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมให้ชุมชนมาหลายทศวรรษต้องแบกรับ “ภาษีที่ดินและสิ่งปลูกสร้าง” (business rates) ในอัตราเดียวกับธุรกิจทั่วไป บางร้านถูกขึ้นภาษีที่ดินและสิ่งปลูกสร้างเกือบ 100% ในปีเดียว โดยไม่มีกลไกพิเศษรองรับ Laing จึงเสนอให้รัฐบาลท้องถิ่นรับรองร้านหนังสืออิสระในฐานะ “community hubs” และจัดสรรงบประมาณสนับสนุนโดยตรง แนวทางนี้สอดคล้องกับสิ่งที่กรณีเชียงใหม่ต้องการ เพราะปัญหาของร้านหนังสืออิสระในทั้งสองบริบทไม่ได้อยู่ที่ขาดทักษะ แต่อยู่ที่รัฐยังไม่เคยออกแบบกลไกที่ยอมรับว่า ร้านหนังสืออิสระเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่ต้องการการปกป้องเป็นพิเศษ

การจัดการพื้นที่เช่าในบริบทเมืองท่องเที่ยว

ปัญหาเฉพาะของเชียงใหม่ คือค่าเช่าพื้นที่ที่ถูกดันสูงขึ้นจากกระแสการท่องเที่ยว ย่านที่ร้านหนังสืออิสระเคยเจริญรุ่งเรืองอย่างถนนนิมมาน-

เหมินท์กลายเป็นพื้นที่ที่ร้านหนังสืออิสระเริ่มแบกรับค่าเช่าไม่ได้อีกต่อไป ดังนั้น องค์การบริหารส่วนจังหวัดเชียงใหม่หรือเทศบาลนครเชียงใหม่ควรพิจารณาจัดตั้ง “พื้นที่วัฒนธรรม” (cultural zoning) ที่กำหนดสิทธิพิเศษด้านค่าเช่าแก่ร้านหนังสืออิสระและกิจกรรมทางวัฒนธรรมในย่านที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยอ้างอิงโมเดล Bras Basah Complex ของสิงคโปร์ที่สงวนพื้นที่ให้กับธุรกิจทางวัฒนธรรมในอัตราค่าเช่าที่ควบคุมไว้

ความร่วมมือระหว่างร้านหนังสืออิสระและสถาบันการศึกษา

Laing (2020) ชี้ให้เห็นจากกรณีสกอตแลนด์ว่า การเชื่อมโยงร้านหนังสือกับโรงเรียนและห้องสมุดสาธารณะ คือกลไกที่มีประสิทธิภาพที่สุดในการสร้างฐานนักอ่านรุ่นใหม่ กรณีเชียงใหม่มีศักยภาพในแนวทางนี้ อย่างชัดเจน เพราะมหาวิทยาลัยเชียงใหม่และสถาบันการศึกษาอื่นยังคงเป็นฐานลูกค้าหลักของร้านหนังสืออิสระ องค์การบริหารส่วนจังหวัดเชียงใหม่หรือเทศบาลนครเชียงใหม่ควรกำหนดให้โรงเรียนและห้องสมุดสาธารณะจัดซื้อหนังสือจากร้านหนังสืออิสระท้องถิ่นแทนที่จะผ่านระบบจัดซื้อกลาง รวมถึงการจัดกิจกรรมความร่วมมือระหว่างสถานศึกษาในท้องถิ่นและร้านหนังสืออิสระอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง

ความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชนในการสนับสนุนร้านหนังสืออิสระ

Laing (2020) ชี้ให้เห็นว่า รัฐบาลสกอตแลนด์มีนโยบายส่งเสริมการอ่านอย่างเป็นทางการ แต่นโยบายเหล่านั้นเชื่อมกับห้องสมุดและโรงเรียนเป็นหลัก โดยไม่ได้รวมร้านหนังสืออิสระเข้าไปในสมการ ขณะที่กิจการขนาดใหญ่อย่าง Amazon กลับได้รับสิทธิประโยชน์ทางภาษีจากรัฐ ทั้งที่ร้านหนังสืออิสระสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมให้ชุมชนในระดับที่ต่าง

ออกไปอย่างสิ้นเชิง กรณีนี้สะท้อนสิ่งที่เกิดขึ้นในเชียงใหม่เช่นกัน ดังที่ รจเรชกล่าวตรง ๆ ว่า “ไม่ว่าจะยุคไหน ๆ รัฐบาลไม่เคยมีส่วนช่วยพัฒนาวงการร้านหนังสืออย่างจริงจังและตรงจุด”

อย่างไรก็ตาม มีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า ความร่วมมือลักษณะนี้สามารถเกิดขึ้นได้จริง สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เคยเข้ามาสนับสนุนร้านเล่าผ่านเครือข่ายหนังสือทำมือที่เชื่อมจากกรุงเทพฯ สู่เชียงใหม่ในช่วงต้นทศวรรษ 2540 นับเป็นหนึ่งในไม่กี่กรณีที่หน่วยงานของรัฐเข้ามาสนับสนุนวัฒนธรรมการอ่านในเชิงรุก และมีร้านหนังสืออิสระเป็นหุ้นส่วน

ข้อเสนอในที่นี้คือ การทำให้ความร่วมมือในลักษณะนี้กลายเป็นโครงสร้างถาวร รัฐบาลกลางและหน่วยงานส่งเสริมวัฒนธรรมควรกำหนดกลไกสนับสนุนร้านหนังสืออิสระโดยตรงในหลายรูปแบบ เช่น ทุนอุดหนุนสำหรับการจัดงานเสวนา นิทรรศการ และกิจกรรมทางวัฒนธรรมในร้าน การจัดซื้อหนังสือท้องถิ่นผ่านร้านอิสระในงบประมาณห้องสมุดสาธารณะ และการรับรองร้านหนังสืออิสระที่มีบทบาทในชุมชนเป็น “หุ้นส่วนทางวัฒนธรรม” ของรัฐเพื่อรับสิทธิประโยชน์ด้านต่าง ๆ กลไกเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องใช้งบประมาณสูง แต่ต้องการการยอมรับอย่างเป็นทางการว่าร้านหนังสืออิสระเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่รัฐมีหน้าที่ร่วมดูแล ไม่ใช่กิจการเอกชนที่ต้องพึ่งตัวเองทั้งหมด

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกพร โชคจรัสกุล. (15 ตุลาคม 2568). ทางรอด ของ “ร้านหนังสืออิสระ” ในยุคดิจิทัลที่มีแต่แพลตฟอร์มออนไลน์. *กรุงเทพธุรกิจ*. สืบค้นจาก <https://www.bangkokbiznews.com/lifestyle/jud-prakai/1203133>
- กรกฎพร เชษฐพยัคฆ์. (8 กรกฎาคม 2568). คนไทยอ่านหนังสืออะไรอ่านมากแค่ไหน? สำรวจพฤติกรรมการอ่าน-ซื้อหนังสือของคนไทย ปี 67 [Infographic]. *TNN Thailand*.
- คุณากร. (14 กุมภาพันธ์ 2564). รจเรข วัฒนพานิชย์: ร้านหนังสือจะเปิดพื้นที่ให้ความคิดในวันที่เสรีภาพถูกปิดกั้น. *a day magazine*. สืบค้นจาก <https://adaymagazine.com/book-republic-rodjar-aeg-wattanapanit/>
- ชัยพงษ์ สำเนียง. (2561). พัฒนาการของกลุ่มทุนและเครือข่ายธุรกิจในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2446-ปัจจุบัน. *วารสารไทยคดีศึกษา*, 15(1), 209-260.
- บดินทร์ เทพรัตน์. (7 ธันวาคม 2561). รจเรข วัฒนพานิชย์ ผู้ขับเคลื่อนสังคมผ่านร้านหนังสือ Book Re:public. *The People*. สืบค้นจาก <https://www.thepeople.co/interview/social/1350>
- พันธวัฒน์ เศรษฐวิไล. (28 ตุลาคม 2562). รจเรข วัฒนพานิชย์: จากชั่วโมงมืดมิดในค่ายทหาร สู่วันที่ Book Re:public ย้ายกลับบ้าน. *The 101.world*. สืบค้นจาก <https://www.the101.world/rodjaraj-interview>

วิกฤตและทางรอดของร้านหนังสือ กับพื้นที่การอ่านเกิดใหม่. (2564).

The KOMMON. สืบค้นจาก <https://www.thekommon.co/crisis-survival-bookstore/>

สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย. (ม.ป.ป.).

ประวัติสมาคม. สืบค้นจาก <https://pubat.or.th/history/>

ภาษาอังกฤษ

Centraal Boekhuis. (n.d.). *History*. Retrieved from <https://www.cb.nl/en/about-cb/hystory>

Coelho, K. (2018). Reading history and power in urban landscapes: The lens of urban political ecology. *Ecology, Economy and Society-the INSEE Journal*, 1(2), 19-30. doi:10.37773/ees.v1i2.33

Hall, P. A., & Soskice, D. (Eds.). (2001). *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. New York, NY: Oxford University Press.

Laing, A. (2020). Indies in Scotland: Exploring the unique role of independent bookshops in Scotland's towns and villages. *Publishing Research Quarterly*, 36, 585-600. doi:10.1007/s12109-020-09759-5

Miller, L. J. (2006). *Reluctant capitalists: Bookselling and the culture of consumption*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Oldenburg, R., & Brissett, D. (1982). The third place. *Qualitative Sociology*, 5(4), 265-284.

จากพื้นที่การค้าสู่พื้นที่แห่งการคิด: ปฏิบัติการของร้านหนังสืออิสระในสังคมไทย¹ พงศกร สงวนศักดิ์

บทนำ

วงการหนังสือไทยในปัจจุบันกำลังเผชิญกับความท้าทายที่น่าสนใจ ข้อมูลของสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT) ใน พ.ศ. 2565 แสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสือที่มีหน้าร้านกำลังหายไปอย่างรวดเร็ว โดยลดลงจาก 2,483 ร้าน เหลือเพียงประมาณ 800 ร้าน หรือลดลงมากกว่า 2 ใน 3 (กรณพร เชษฐพยัคฆ์, 2568ก) แต่ในขณะเดียวกัน คนไทยกลับอ่านหนังสือมากขึ้น โดยอ่านเฉลี่ย 51.37 นาทีต่อวัน สำหรับหนังสือกระดาษ และ 152.10 นาทีต่อวัน เมื่อรวมทุกแพลตฟอร์ม ตัวเลขเหล่านี้แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากความเชื่อเก่าที่ว่าคนไทยอ่านหนังสือเพียง 8 บรรทัดต่อปี แต่ตลาดหนังสือที่มีมูลค่ามากกว่า 20,000 ล้านบาท (และคาดว่าจะเติบโตร้อยละ 3.5 ต่อปี) นี้ กลับไม่ได้กระจายลงสู่ร้านหนังสืออิสระซึ่งกำลังปิดตัวลงอย่างต่อเนื่อง (กรณพร เชษฐพยัคฆ์, 2568ข)

ปัญหาหลักที่ร้านหนังสืออิสระต้องเผชิญมาจากหลายระดับ ในระดับโครงสร้างอุตสาหกรรม สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่บางแห่งครอบคลุมทุกขั้นตอน ตั้งแต่การผลิต การจัดจำหน่าย ไปจนถึงการค้าปลีก ทำให้ร้านหนังสืออิสระไม่มีอำนาจต่อรอง การแข่งขันจากแพลตฟอร์มออนไลน์ที่มี

¹ บทความนี้ปรับปรุงและเพิ่มเติมเนื้อหาจากบทความชื่อเดียวกันที่ตีพิมพ์ในวารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน 2569)

ส่วนแบ่งตลาดถึงร้อยละ 28.9 เทียบกับร้านแบบมีหน้าร้านที่เหลือเพียงร้อยละ 16 ยิ่งทำให้สถานการณ์แย่ง ในระดับการจัดการภายใน เจ้าของร้านส่วนใหญ่มาจากสายวรรณกรรม จึงมักขาดความเชี่ยวชาญด้านระบบบริหารธุรกิจ ทำให้กำไรเฉลี่ยอยู่ที่เพียงร้อยละ 9-10 ซึ่งแทบไม่เพียงพอต่อการอยู่รอด (กนกพร โชคจรัสกุล, 2568) อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางวิกฤตของร้านหนังสือ กลับมีสัญญาณเชิงบวกที่ชัดเจนว่าคนไทยไม่ได้อ่านหนังสือน้อยลง จากงานมหกรรมหนังสือระดับชาติครั้งที่ 30 (ตุลาคม 2568) มีผู้เข้าชมทะลุ 1.5 ล้านคน สร้างยอดขายกว่า 474 ล้านบาท โดยกลุ่ม Gen Z คิดเป็นร้อยละ 70 ของผู้เข้าชม และร้านหนังสือแบบมีหน้าร้านยังคงเป็นแหล่งซื้อหนังสือยอดนิยม (ร้อยละ 39.75) แชนก์หน้าร้านค้าออนไลน์ (ร้อยละ 34.96) (วุฒิพันธุ์ เปรมาสวัสดิ์, 2568)

ชุดโครงการวิจัยนี้ตั้งโจทย์ใหญ่ไว้ว่า ระบบนิเวศแบบใดที่ทำให้วัฒนธรรมการอ่านเติบโตได้ในสังคมไทย ระบบนิเวศดังกล่าวประกอบด้วยโครงสร้างพื้นฐาน ปฏิบัติการทางสังคม และตัวแสดงหลายประเภทที่ทำงานพร้อมกัน ร้านหนังสืออิสระเป็นหนึ่งในตัวแสดงเหล่านั้น บทความชิ้นนี้จึงศึกษาร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่สร้างและหล่อเลี้ยงวัฒนธรรมการอ่าน ไม่ใช่แค่พื้นที่ขายหนังสือ

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่นี้ คำถามสำคัญจึงไม่ใช่คำถามที่ว่าคนจะหยุดอ่านหรือไม่ เพราะตัวเลขบอกชัดเจนว่าคนยังอ่านอยู่ แต่เป็นคำถามที่ว่า ภายในระบบนิเวศที่ส่งเสริมวัฒนธรรมการอ่านนั้น ร้านหนังสืออิสระทำหน้าที่อะไร มีปฏิบัติการอย่างไร และสร้างความหมายอะไรให้กับสังคมไทยเกินกว่าการเป็นเพียงสถานที่ซื้อขายหนังสือ บทความนี้จะนำเสนอคำตอบผ่านการวิเคราะห์แนวคิดทางทฤษฎีและกรณีศึกษาร้านหนังสืออิสระ 4 ร้าน คือ หนึ่ง ร้านเล่า จังหวัดเชียงใหม่ สอง ร้าน House of Commons กรุงเทพฯ สาม ร้านหนังสือเล็ก ๆ จังหวัดเชียงใหม่

และสี่ ร้านฟิลาเดลเฟีย (Philadelphia) จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อแสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระไม่ใช่แค่ร้านขายหนังสือ แต่เป็นสินทรัพย์ทางวัฒนธรรมที่สังคมไทยไม่ควรสูญเสียไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาบทบาทของร้านหนังสืออิสระในสังคมไทย ในฐานะพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีความหมายเกินกว่าการเป็นสถานที่ซื้อขายหนังสือ
2. เพื่อวิเคราะห์กลยุทธ์การปรับตัวและการอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของอุตสาหกรรมหนังสือ และการแข่งขันจากแพลตฟอร์มออนไลน์
3. เพื่อวิเคราะห์ปัญหาเชิงโครงสร้างของอุตสาหกรรมหนังสือไทย ที่ส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระ
4. เพื่อเสนอแนวทางเชิงนโยบายในการสนับสนุนและส่งเสริมร้านหนังสืออิสระ ให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนในฐานะสินทรัพย์ทางวัฒนธรรมของสังคมไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้วิธีการศึกษาแบบเจาะจงกรณีศึกษา เพื่อทำความเข้าใจบทบาท กลยุทธ์การอยู่รอด และความท้าทายของร้านหนังสืออิสระในบริบทสังคมไทยอย่างเจาะลึก ผู้วิจัยคัดเลือกร้านหนังสืออิสระจำนวน 4 แห่งเป็นกรณีศึกษา โดยใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจงตามเกณฑ์การดำเนินกิจการมาอย่างต่อเนื่องไม่น้อยกว่าห้าปี มีบทบาทโดดเด่นในการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมและสร้างชุมชนนักอ่าน และตั้งอยู่ในพื้นที่ที่หลากหลายทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด

กรณีศึกษาทั้ง 4 แห่ง ประกอบด้วย ร้านเล่า จังหวัดเชียงใหม่ ร้าน House of Commons กรุงเทพมหานคร ร้านหนังสือเล็ก ๆ จังหวัดเชียงใหม่ และร้านพิลาเดลเฟีย จังหวัดอุบลราชธานี ผู้ให้ข้อมูลสำคัญประกอบด้วย เจ้าของและผู้บริหารร้านหนังสืออิสระจำนวนหกคน รวมถึงลูกค้าที่มีประสบการณ์เปลี่ยนแปลงชีวิตจากการเป็นส่วนหนึ่งของร้านหนังสืออิสระจำนวนหนึ่งคน การเก็บรวบรวมข้อมูลใช้วิธีการหลายแบบ ได้แก่ การสัมภาษณ์เชิงลึกโดยใช้แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง การสังเกตแบบมีส่วนร่วมผ่านการเข้าร่วมกิจกรรมที่ร้านหนังสือจัดขึ้น และการทบทวนเอกสารทั้งวรรณกรรมวิชาการและรายงานสถิติที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมหนังสือไทย

ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดทางทฤษฎีทั้งสี่ประการดังกล่าวในการวิเคราะห์ข้อมูล โดยดำเนินการตั้งแต่การถอดความและจัดระเบียบการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกรณีศึกษา ไปจนถึงการตีความและสังเคราะห์ผลโดยเชื่อมโยงกับบริบทสังคมไทย การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลใช้วิธีการใช้แหล่งข้อมูลหลายแหล่ง และการตรวจสอบข้อมูลกับผู้ให้ข้อมูล อย่างไรก็ตามผู้วิจัยตระหนักว่า เกณฑ์การคัดเลือกที่กำหนดไว้ข้างต้น โดยเฉพาะเกณฑ์ด้านการดำเนินกิจการต่อเนื่องไม่น้อยกว่าห้าปี และบทบาทโดดเด่นในการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรม มีแนวโน้มนำไปสู่ร้านที่ตั้งอยู่ในเมืองใหญ่ เมืองท่องเที่ยว หรือเมืองที่มีมหาวิทยาลัย ซึ่งเอื้อต่อฐานลูกค้าและการระดมทุนทางสังคม กรณีศึกษาทั้ง 4 แห่งจึงสะท้อนภาพของร้านหนังสืออิสระในบริบทเมืองที่มีทรัพยากรค่อนข้างพร้อม และอาจไม่ครอบคลุมลักษณะและความท้าทายของร้านหนังสืออิสระในเมืองขนาดเล็กหรือพื้นที่ชนบท ซึ่งอาจมีคุณสมบัติและวิธีการดำรงอยู่ที่แตกต่างออกไป

ทบทวนแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

วัฒนธรรมการอ่านต้องการระบบนิเวศที่รองรับและหล่อเลี้ยง ชุดโครงการวิจัยนี้ระบุว่า ระบบนิเวศดังกล่าวทำงานในสี่ระดับพร้อมกัน ได้แก่ หนึ่ง โครงสร้างพื้นฐาน สอง ปฏิบัติการทางสังคม สาม เศรษฐกิจสร้างสรรค์ และสี่ โลกทัศน์ของผู้คน ร้านหนังสืออิสระดำรงอยู่ในระดับแรกในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรม แต่ในเวลาเดียวกันก็ทำงานข้ามระดับอื่นด้วย ทั้งการจัดกิจกรรมสาธารณะ การสร้างรายได้ในชุมชน และการหล่อหลอมทัศนคติของผู้อ่าน กรอบแนวคิดสี่ประการต่อไปนี้จึงต้องการอธิบายว่า ร้านหนังสืออิสระทำงานอย่างไรภายในระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่านของสังคมไทย

อุตสาหกรรมร้านหนังสือในศตวรรษที่ 21 เผชิญการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงจากแรงกดดันหลายด้าน ทั้งการเติบโตของร้านเครือข่ายขนาดใหญ่ (ร้านเซนส์โตร์) การแพร่หลายของการค้าออนไลน์ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกรรมการบริโภคสื่อของผู้คน การศึกษาร้านหนังสืออิสระในบริบทต่างประเทศได้พัฒนาไปจากการมองเชิงกลยุทธ์ทางธุรกิจ ไปสู่การวิเคราะห์ที่ซับซ้อนและหลากหลายมิติ บทความนี้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องโดยเน้นที่สี่แนวคิดหลักที่ช่วยอธิบายบทบาทของร้านหนังสืออิสระ ในฐานะพื้นที่แห่งการเรียนรู้และสร้างวัฒนธรรมการอ่าน ดังนี้

ร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่ต่อรองของความคิด

แนวคิดที่สำคัญที่สุดในการทำความเข้าใจคุณค่าเฉพาะตัวของร้านหนังสืออิสระคือ การมองร้านเหล่านี้ในฐานะ “พื้นที่ต่อรองของความคิด” ที่เปิดโอกาสให้เสียงและมุมมองที่หลากหลายได้มีที่ยืนในสังคม Miller (2006) นำเสนอการวิเคราะห์เชิงวิพากษ์ที่ครอบคลุมเกี่ยวกับการต่อสู้

ของร้านหนังสืออิสระในสหรัฐอเมริกา โดยชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงในอุตสาหกรรมหนังสือไม่ใช่เพียงปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจ แต่สะท้อนการต่อสู้ทางอุดมการณ์และอำนาจในสังคมทุนนิยม ร้านหนังสืออิสระจึงเป็นพื้นที่สำคัญสำหรับนักเขียนอิสระและหนังสือนอกกระแสที่ไม่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมทดลอง งานเขียนที่ท้าทายความเชื่อกระแสหลัก หรือหนังสือที่นำเสนอมุมมองของกลุ่มคนชายขอบในสังคม

ร้านหนังสืออิสระมีบทบาทเป็น “ผู้เฝ้าประตู” (gatekeeper) ทางเลือกที่แตกต่างจากสำนักพิมพ์และร้านหนังสือเครือข่ายขนาดใหญ่ ในขณะที่บรรณาธิการมีอาชีพของสำนักพิมพ์ใหญ่มักคัดเลือกหนังสือตามเกณฑ์ทางการตลาดและความเป็นไปได้ในการขาย เจ้าของและพนักงานร้านหนังสืออิสระซึ่งมักใกล้ชิดกับนักอ่านและนักเขียนรุ่นใหม่สามารถคัดเลือกและสนับสนุนงานที่มีคุณค่า แต่อาจไม่ตรงกับรสนิยมกระแสหลัก ร้านอิสระเหล่านี้จึงทำหน้าที่เป็น “ผู้ประกอบการทางเลือก” (alternative entrepreneur) ที่สร้างตลาดใหม่สำหรับงานเขียนที่มีความหลากหลาย และเมื่อตลาดเหล่านี้เติบโตขึ้น สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ก็มักจะเข้ามาทำตาม

แนวคิดสำคัญที่ Miller นำเสนอคือการเชื่อมโยงระหว่างบทบาทผู้บริโภคและพลเมืองเพื่อสร้างสิ่งที่เรียกว่า “พลเมือง - ผู้บริโภค” (citizen-consumer) ซึ่งตรงข้ามกับแนวคิดผู้บริโภคที่มีอธิปไตยที่เน้นความพึงพอใจส่วนบุคคล พลเมือง - ผู้บริโภค คือบุคคลที่ตัดสินใจซื้อโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวม และมองการบริโภคว่าเป็นการแสดงจุดยืนทางการเมือง ทำลายวัฒนธรรมการบริโภคร่วมสมัยที่มองการบริโภคเป็นกิจกรรมส่วนตัวที่แยกจากพื้นที่สาธารณะ Miller ชี้ให้เห็นว่า การเลือกซื้อมีผลกระทบต่อหลายฝ่าย ทั้งการที่ธุรกิจใดจะอยู่รอดหรือล้ม สภาพการทำงานของพนักงาน สภาพแวดล้อม และภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของชุมชน หนังสือถูกมองว่า

เป็นวัตถุดักตังสิทธิ์ที่บำรุงเลี้ยงจิตวิญญาณและจิตใจ ทำให้การต่อสู้เพื่อร้านหนังสือกลายเป็นสัญลักษณ์ของการต่อต้านกระแสทุนนิยมที่กำลังครอบงำชีวิต

ร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรม

นอกเหนือจากการเป็นพื้นที่ต่อรองทางความคิดแล้ว ร้านหนังสืออิสระยังมีบทบาทสำคัญในฐานะพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน Laing (2020) ศึกษาร้านหนังสืออิสระในเมืองเล็กและหมู่บ้านห่างไกลของสกอตแลนด์ โดยเน้นว่า ร้านหนังสือเหล่านี้มีบทบาทเกินกว่าการเป็นเพียงสถานที่ค้าขาย แต่เป็น “ศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรม” (social and cultural hubs) ที่มีคุณค่าอย่างมากต่อชุมชนท้องถิ่น งานวิจัยพบว่าร้านหนังสืออิสระทำหน้าที่เป็น “ตัวขับเคลื่อนทางวัฒนธรรม” (cultural driver) โดยเป็นแรงผลักดันสำคัญในการจัดเทศกาลหนังสือในพื้นที่ห่างไกล การนำผู้เขียนมาพบปะผู้อ่าน และการสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับโรงเรียน ห้องสมุด และองค์กรท้องถิ่น ที่สำคัญคือ เจ้าของร้านหนังสือหลายคนทำงานด้วยความทุ่มเทและความรักในหนังสือมากกว่าผลกำไรทางเศรษฐกิจ โดยมักดำเนินธุรกิจในระดับพอเลี้ยงชีพ (subsistence level) แต่ยังคงมุ่งมั่นส่งเสริมการรู้หนังสือ (literacy) และสร้างคุณค่าให้ชุมชน นอกจากนี้ ร้านหนังสืออิสระยังทำหน้าที่เป็น “พื้นที่ปลอดภัย” (safe space) สำหรับชุมชน ร้านหนังสือเหล่านี้กลายเป็น “จุดศูนย์กลางชุมชน” (community hub) ที่ผู้คนมาพบปะสังสรรค์ แลกเปลี่ยนความคิด และสร้างความผูกพันทางสังคม

Hill (2012) ขยายแนวคิดนี้ผ่านแนวคิด “พื้นที่แห่งประสบการณ์” (experiencescape) ซึ่งมองว่า ร้านหนังสือเป็นพื้นที่ที่ลูกค้าซื้อประสบการณ์ที่ไม่สามารถหาได้จากออนไลน์ โดยมีองค์ประกอบหลายประการ ได้แก่

การจัดวางชั้นหนังสือแบบเขาวงกตเชิญชวนให้ลูกค้าเดินสำรวจ พนักงานที่มีความรู้เกี่ยวกับหนังสือและให้คำแนะนำได้ และที่สำคัญคือ การสัมผัสทางกายภาพกับหนังสือจริง ซึ่งแพลตฟอร์มออนไลน์ไม่สามารถทดแทนได้ แนวคิดนี้ช่วยอธิบายว่า เหตุใดในยุคดิจิทัล ร้านหนังสือแบบมีหน้าร้านยังคงมีบทบาทสำคัญ โดยเฉพาะร้านหนังสืออิสระที่มักมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน มีเจ้าของหรือพนักงานที่รู้จักลูกค้าประจำเป็นการส่วนตัว และสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการสนทนาและแลกเปลี่ยน

การค้าที่เชื่อมโยงกับสังคม: เล็กและช้าคือความงาม

แนวคิดที่สามคือ การมองร้านหนังสืออิสระในฐานะ “การค้าที่เชื่อมโยงกับสังคม” (socially connective retail) ที่ท้าทายตรรกะของทุนนิยม O'Brien (2016) นำเสนอแนวคิดผ่านคำว่า “เล็กและช้าคือความงาม” (small and slow is beautiful) โดยเสนอว่า ร้านหนังสืออิสระตรงข้ามกับตรรกะของทุนนิยมที่เน้นความเร็ว ปริมาณมาก และกำไรสูงสุดในเวลาสั้น การค้าที่เชื่อมโยงกับสังคมมีจุดมุ่งหมายไม่เพียงการขายสินค้า แต่รวมถึงการสร้างความเป็นอยู่ที่ดี (well-being) ให้ชุมชนผ่านการเป็นพื้นที่เชื่อมโยงผู้คน และส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางวัฒนธรรม O'Brien ระบุบทบาทสามประการของร้านหนังสืออิสระ ได้แก่ หนึ่ง “การมีอยู่จริง” (being present) คือการเป็นพื้นที่ที่ลูกค้าเข้ามาพูดคุยและสร้างความสัมพันธ์ สอง “การส่งเสริมการมีส่วนร่วม” (enabling participation) ผ่านการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมที่ทำให้ร้านกลายเป็นพื้นที่เรียนรู้และแลกเปลี่ยนความคิด ซึ่งสร้างทุนทางสังคม (social capital) ให้ชุมชน และสาม “การคัดสรรที่เฉพาะเจาะจง” (curating the particular) คือการเลือกหนังสือที่หลากหลายและมีเอกลักษณ์ รวมหนังสือเฉพาะทาง หนังสือจากสำนักพิมพ์อิสระ หรือหนังสือที่ตรงกับความต้องการท้องถิ่น การคัดสรรแบบมนุษยช่วยเหลือขยาย

ขอบเขตความสนใจของผู้อ่านและส่งเสริมความหลากหลายทางวัฒนธรรม แตกต่างจากอัลกอริทึมออนไลน์ที่แนะนำเฉพาะสิ่งคล้ายกับที่เคยซื้อหรือค้นหา

สิ่งที่น่าสนใจคือ การเปลี่ยนแปลงของเจ้าของร้านจาก “เจ้าของร้านที่ไม่เต็มใจทำธุรกิจ” (reluctant capitalists) ไปสู่ “เจ้าของร้านที่เชี่ยวชาญธุรกิจ” (skilled capitalists) ในยุคปัจจุบัน Miller (2006) อธิบายแนวคิดดังกล่าวว่า ในปัจจุบันเจ้าของร้านไม่สามารถพึ่งเพียงความรักในหนังสือและความมุ่งมั่นทางอุดมการณ์ แต่ต้องพัฒนาทักษะธุรกิจหลากหลาย รวมถึงการตลาด การจัดการทางการเงิน และการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล โดยไม่ทอดทิ้งคุณค่าและพันธกิจทางสังคม แต่เป็นการผสมผสานระหว่างความสามารถทางธุรกิจกับความมุ่งมั่นในการสร้างคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรม

กลยุทธ์การอยู่รอดและความสำคัญของบริบทท้องถิ่น

การศึกษาร้านหนังสืออิสระในบริบทที่แตกต่างกันทั่วโลกแสดงให้เห็นว่า ไม่สามารถมองปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงเป็นแนวโน้มโลกที่เหมือนกันทุกที่ได้ Luyt and Heok (2015) จากการศึกษาในสิงคโปร์พบว่า ร้านหนังสืออิสระเผชิญความท้าทายรุนแรง โดยเฉพาะปัญหาค่าเช่าที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง การแข่งขันจากผู้ค้าออนไลน์ และวัฒนธรรมการอ่านที่ลดลง แม้เผชิญความท้าทาย แต่ร้านบางร้านยังดำรงอยู่ได้ด้วยกลยุทธ์หลากหลาย โดยเฉพาะการรวมแนวตั้ง (vertical integration) ผ่านการขายธุรกิจเข้าสู่การจัดพิมพ์และจัดจำหน่ายเอง การเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน (specialization) เช่น มุ่งเน้นหนังสือศิลปะหรือหนังสือหายาก และการใช้ชุมชนนักเขียนและผู้อ่านเป็นฐาน สิ่งที่โดดเด่นคือ เจ้าของร้านมีความผูกพันทางอารมณ์กับหนังสืออย่างลึกซึ้ง มองหนังสือเป็นมากกว่าสินค้า และ

การขายหนังสือเป็นพันธกิจในการส่งเสริมวรรณกรรมและสนับสนุนนักเขียนท้องถิ่น

ในบริบทของไทย กลยุทธ์ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศหนังสือมือสอง ตลาดหนังสือมือสองเป็นแหล่งทำกำไรที่สำคัญ และเป็นช่องทางที่ช่วยให้ร้านอิสระหลุดพ้นจากการผูกขาดของสำนักพิมพ์ใหญ่ สร้างวัฒนธรรมการอ่านที่หลากหลายมากขึ้น หนังสือมือสองไหลเวียนเข้าสู่ระบบจากหลายแหล่ง เช่น ผู้สูงอายุที่มีหนังสือล้นบ้านและต้องการปล่อยออก นักศึกษาที่ไม่อยากเก็บหนังสือเรียนหลังจบการศึกษา หรือห้องสมุดที่รับบริจาคหนังสือจำนวนมากจนกลายเป็นแหล่งของหนังสือมือสองราคาถูก วงจรการหมุนเวียนนี้เกื้อหนุนให้ร้านหนังสือบางแห่งอยู่รอดได้ โดยไม่ต้องพึ่งพาระบบสายส่งของสำนักพิมพ์ใหญ่เพียงอย่างเดียว

ในทางตรงกันข้าม การศึกษาของ Li (2010) ในออสเตรเลีย นำเสนอภาพที่แตกต่างชัดเจน โดยร้านหนังสืออิสระสามารถรักษาสัดส่วนแบ่งตลาดได้ถึงร้อยละ 20 แม้จะเผชิญการแข่งขันจากร้านเครือข่ายขนาดใหญ่และร้านค้าออนไลน์ กลยุทธ์การต่อสู้ของร้านอิสระในออสเตรเลียประกอบด้วยหลายมิติ เริ่มจากการเลือกที่ตั้งร้านบนถนนหลักมากกว่าศูนย์การค้าถึงร้อยละ 83 เพื่อหลีกเลี่ยงการแข่งขันโดยตรงกับห้างสาขา พร้อมทั้งสร้างบรรยากาศเฉพาะตัว และให้บริการคำแนะนำเฉพาะบุคคลหรือ “hand-selling” ผ่านพนักงานที่มีความรู้ สิ่งที่สำคัญที่สุดคือ การรวมกลุ่มผ่าน Leading Edge Books (LEB) ซึ่งเป็นกลุ่มซื้อร่วมสำหรับร้านหนังสืออิสระทั่วออสเตรเลีย บทบาทหลักของ LEB คือ การเจรจาต่อรองกับผู้จัดพิมพ์เพื่อทำการสั่งซื้อหนังสือแบบกลุ่มและได้รับส่วนลดพิเศษที่ร้านอิสระแต่ละร้านไม่สามารถเข้าถึงได้ นอกจากนี้ LEB ยังให้การสนับสนุนด้านอื่น ๆ เช่น การจัดแคมเปญส่งเสริมการขายและการตลาด ร้านหนังสือหลายร้าน

กล่าวว่า “เราคงอยู่ไม่ได้หากไม่มี LEB” ความสำเร็จของ LEB แสดงให้เห็นว่าการรวมกลุ่มและความร่วมมือระหว่างร้านอิสระเป็นกลยุทธ์สำคัญที่ช่วยให้สามารถแข่งขันกับร้านเครือข่ายขนาดใหญ่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในบริบทของไทย แม้จะยังไม่มียุทธศาสตร์รวมตัวในระดับชาติที่มีประสิทธิภาพเทียบเท่า LEB แต่มีกรณีระดับจังหวัดที่น่าศึกษาคือ การรวมตัวของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดขอนแก่น ซึ่งเกิดขึ้นในบริบทของ “สัปดาห์ร้านหนังสืออิสระแห่งชาติ ครั้งที่ 8” ระหว่างวันที่ 21-29 มิถุนายน พ.ศ. 2568 กรณีของจังหวัดขอนแก่นสะท้อนให้เห็นรูปแบบการรวมกลุ่มของร้านหนังสืออิสระที่มีลักษณะเฉพาะอย่างชัดเจน กล่าวคือ ร้านหนังสืออิสระในจังหวัดที่มีจำนวนประมาณ 6-7 ร้าน อาทิ สมจริงบุ๊ค Columbo Craft Village Wild Dog Bookshop 100 Acre Books & Café และร้านอับดุลบุ๊ค ได้ร่วมกันออกแบบโปรแกรมกิจกรรมหมุนเวียนตลอดระยะเวลา 9 วัน โดยมีร้าน Wild Dog (คุณโอ๊ค) และ 100 Acre (คุณกี้) ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางประสานงาน กิจกรรมที่จัดขึ้นมีความหลากหลายทั้งในมิติศิลปะ วรรณกรรม และ สุขภาวะ เช่น เวิร์กช็อปศิลปะการตัดปะและการจดบันทึก Book Club กิจกรรม Deep Talk with Card Games Sound Healing & Book Healing Club ตลอดจน Online Book Club อีกสองรายการ สะท้อนให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระในขอนแก่นไม่ได้ทำงานในฐานะหน่วยธุรกิจแยกส่วน หากแต่เชื่อมโยงกันเป็นระบบนิเวศทางวัฒนธรรมที่ช่วยเสริมสร้างซึ่งกันและกัน

แนวคิดเบื้องหลังรูปแบบการรวมกลุ่มดังกล่าว สอดคล้องกับหลักการ “Coopetition” ที่ ดร.กฤตินี พงษ์ธนเลิศ นำเสนอในหนังสือ *Makoto Marketing* (สำนักพิมพ์ The Cloud) ซึ่งเป็นแนวคิดผสมผสานระหว่างการแข่งขัน (Competition) และความร่วมมือ (Cooperation) กล่าวคือ แทนที่ร้านหนังสือจะมองกันในฐานะคู่แข่ง กลับเลือกที่จะขยายตลาดโดยรวมให้กว้างขึ้นร่วมกัน ผลที่ตามมาในเชิงปฏิบัติคือ ร้านหนังสือสามารถ

แนะนำลูกค้าข้ามร้านได้อย่างเป็นธรรมชาติ รวมถึงการช่วยกันกระจายสื่อประชาสัมพันธ์ไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศ บุญเลิศ เจ้าของร้าน House of Commons ซึ่งเคยทำหน้าที่ประสานงานในการจัดงานครั้งก่อน ประเมินว่ารูปแบบนี้เป็น “การรวมตัวกันโดยธรรมชาติ” (Organic Coalition) ที่เกิดจากความไว้วางใจและการรู้จักกันในวงกว้าง มิใช่การรวมกลุ่มที่ถูกกำหนดจากบนลงล่าง ซึ่งนับเป็นต้นแบบที่น่าสนใจสำหรับการศึกษาระบบนิเวศของร้านหนังสืออิสระในระดับภูมิภาค (บุญเลิศ คณานนสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ผลการวิจัย

อุตสาหกรรมหนังสือไทยดำเนินอยู่ภายใต้โครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมชาติหลายระดับ ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อความสามารถในการอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระ ในแง่ภาพรวม Thompson (2021) อธิบายในบริบทสากลว่าการรวมกิจการในแนวดิ่ง (vertical integration) ในอุตสาหกรรมหนังสือทำให้ผู้เล่นรายใหญ่สามารถกุมอำนาจตลอดห่วงโซ่อุปทานตั้งแต่การผลิตจนถึงการค้าปลีก และบีบให้ร้านหนังสืออิสระอยู่ในฐานะเสียเปรียบเชิงโครงสร้างอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นในบริบทไทยเช่นกัน ข้อมูลจาก PUBAT (กนกพร โชคจรัสกุล, 2568) แสดงให้เห็นว่าแม้ภาคการผลิตจะเติบโต 4.15% แต่ภาคการจัดจำหน่ายซึ่งมีมูลค่าถึง 13,000 ล้านบาท กลับเติบโตเพียง 0.39% และติดลบเมื่อหักเงินเพื่อสะท้อนให้เห็นว่า ผลประโยชน์จากการขยายตัวของตลาดหนังสือไม่ได้กระจายลงสู่ระดับร้านค้าปลีก ในช่วงปี 2557-2560 ตลาดหนังสือไทยยังหดตัวลงเกือบร้อยละ 20 ส่งผลต่อวงจรธุรกิจหนังสืออย่างถวนหน้าทั้งสำนักพิมพ์ สายส่ง และร้านหนังสือ (The KOMMON, 2564)

กลไกความไม่เป็นธรรมดังกล่าวมีรูปแบบที่ชัดเจนในระดับปฏิบัติการ
สี่ประการสำคัญคือ

หนึ่ง โครงสร้างส่วนแบ่งรายได้ที่ต่ำมากจนแทบไม่สามารถดำเนิน
กิจการได้ หนังสือราคาปก 100 บาทจะถูกแบ่งเป็นสองก้อนหลักคือ สำนัก
พิมพ์ได้ประมาณ 55 บาท และสายส่งได้ประมาณ 45 บาท จากส่วน
ของสายส่งนั้น ร้านค้าปลีกจะได้รับประมาณ 25-30 บาท ส่วนที่เหลือเป็น
ค่าบริหารคลังสินค้าและโลจิสติกส์ ถ้าไรที่ร้านอิสระได้รับจริงจึงอยู่ที่
ประมาณ 25-30% ของราคาปก ก่อนหักต้นทุนค่าเช่า ค่าแรงพนักงาน
และค่าสาธารณูปโภค ซึ่งแทบไม่เหลือส่วนต่างที่เพียงพอต่อการดำเนิน
กิจการ (บุญเลิศ คณาธนาสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568; อำนาจ
รัตนมณี อ้างถึงใน Thai PBS, 2556; The 101 World, 2564)

สอง ผู้เล่นรายใหญ่ที่ครอบคลุมห่วงโซ่อุปทานตั้งแต่โรงพิมพ์
สำนักพิมพ์ สายส่ง จนถึงร้านค้าปลีกของตนเอง ทำให้สามารถให้ส่วนลด
แก่ร้านในเครือสูงกว่าที่ให้กับร้านอิสระ และยังสามารถกันหนังสือบาง
ส่วนไว้ขายผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์ของตนเองโดยไม่ผ่านสายส่ง ทำให้มี
มาร์จิ้นเพียงพอที่จะลดราคา และจัด pre-order ในราคาที่ร้านอิสระไม่อาจ
แข่งขันได้ ส่งผลให้ยอดขายของร้านหนังสืออิสระลดลงอย่างเห็นได้ชัดนับ
ตั้งแต่ช่วงก่อนโควิด (บุญเลิศ คณาธนาสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน
2568; กรองทอง สดประเสริฐ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

สาม การมีอยู่ของผู้ค้าหนังสือมือสองรายใหญ่ที่มีทั้งทุนและ
ความสัมพันธ์พิเศษกับสำนักพิมพ์ ทำให้สามารถเข้าถึงหนังสือมือสองล็อต
ใหญ่ในราคาต่ำกว่าตอนที่ตลาดจะเปิดให้บุคคลทั่วไป แล้วนำมาจำหน่ายใน
ราคาที่ต่ำกว่าต้นทุนที่ร้านอิสระสามารถทำได้ ปัญหานี้มีนัยสำคัญอย่างยิ่ง
สำหรับร้านที่พยายามสร้างอิสระจากระบบสายส่งด้วยการพึ่งพาหนังสือ
มือสองเป็นหลัก เพราะแม้จะหลุดพ้นจากความไม่เป็นธรรมของระบบ

สายส่งได้ ก็ยังต้องเผชิญกับความไม่เป็นธรรมในตลาดหนังสือมือสองอีกชั้นหนึ่ง (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

ี่ การผูกขาดในอุตสาหกรรมกระดาษโดยผู้ผลิตรายใหญ่เพียงไม่กี่ราย ทำให้ต้นทุนการผลิตหนังสือสูงกว่าที่ควร รวมถึงระบบเครดิตเทอมของสายส่งรายใหญ่ที่ยาวนานถึง 3-6 เดือน ซึ่งสร้างปัญหาสภาพคล่องให้ทั้งนักเขียนอิสระ สำนักพิมพ์ขนาดเล็กที่ต้องการใช้บริการสายส่งซึ่งมักกำหนดปริมาณขั้นต่ำสูงถึง 500-1,000 เล่ม และร้านหนังสืออิสระพร้อมกัน (บุญเลิศ คณาณสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ปัญหาที่ทุกแห่งระบุตรงกันคือ การขาดนโยบายสนับสนุนจากภาครัฐอย่างเป็นระบบ ทำให้ความอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระต้องพึ่งพาความมุ่งมั่นส่วนบุคคลของเจ้าของร้านเป็นหลัก แทนที่จะเป็นเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่เอื้ออำนวย โครงสร้างเหล่านี้จึงเป็นฉากหลังสำคัญที่ทำให้เข้าใจว่า เหตุใดกลยุทธ์การอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระทั้ง 4 แห่งจึงต้องพัฒนาในรูปแบบที่แตกต่างและสร้างสรรค์ ดังที่จะเห็นได้จากกรณีศึกษาต่อไปนี้

ร้านเล่า: การปรับตัวตลอด 25 ปี

คุณกรรทอง สุดประเสริฐ (พี่จ๋า) และคุณเสาวนีย์ เมฆานุพัทธ์ (พี่เก็ท) ได้เล่าย้อนถึงความเป็นมาของ “ร้านเล่า” ในฐานะร้านหนังสืออิสระที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนานในเชียงใหม่ โดยมีรากฐานมาจากกลุ่มเพื่อนสี่คนที่เป็นศิษย์เก่ามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่มาของชื่อร้าน มาจากแนวคิดที่ว่าทุกสิ่งล้วนมีเรื่องเล่าในตัวเอง สะท้อนปรัชญาของร้านที่ต้องการให้หนังสือแต่ละเล่มและผู้คนที่เข้ามามีโอกาสเล่าเรื่องราว และแบ่งปันประสบการณ์ซึ่งกันและกัน ร้านแห่งแรกเปิดดำเนินการในช่วง พ.ศ. 2543-2545 ในย่านนิมมานเหมินท์ มีคอนเซ็ปต์เป็น Books &

Craft Hub ที่จำหน่ายหนังสือและงานฝีมือต่าง ๆ เช่น สมุดทำมือ ไปสการ์ด และหนังสือทำมือ โดยสินค้าส่วนใหญ่นำเข้าจากกรุงเทพฯ แต่การดำเนินธุรกิจในช่วงแรกเผชิญความท้าทายอย่างมาก เพราะรายได้ไม่เพียงพอเลี้ยงดูหุ้นส่วนทั้งสี่คน ทำให้หุ้นส่วนหลายคนแยกย้ายไปประกอบอาชีพอื่นเหลือเพียงหุ้นส่วนหนึ่งคน คือคุณเสาวนีย์ ที่เลือกดำเนินกิจการร้านหนังสือต่อ โดยย้ายร้านไปยังสถานที่ใหม่ (กรองทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุพัคตร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

ร้านที่สอง เปิดตั้งแต่ พ.ศ. 2545 ถึง 2560 ที่กาตเชิงดอย ข้างมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ไม่ไกลจากร้านเดิมมากนัก แม้จะมีความยากลำบากในการบริหารจัดการ แต่คุณเสาวนีย์ได้รับกำลังใจจากเครือข่ายความสัมพันธ์และคุณค่าที่นอกเหนือจากผลกำไรทางธุรกิจ ในช่วงนี้ร้านเล่าได้ปรับเปลี่ยนกลยุทธ์อย่างมีนัยสำคัญ โดยคุณเสาวนีย์ปรับการเจรจาต่อรองกับสำนักพิมพ์และสายส่งหนังสือเพื่อให้ได้เงื่อนไขที่ดีกว่า ขยายสายผลิตภัณฑ์ออกไปจากหนังสือเพียงอย่างเดียว โดยเพิ่มสินค้า เช่น ของเล่นเก่า ๆ และของทำมือที่มีเอกลักษณ์ จ้างพนักงานพาร์ตไทม์ห้าถึงหกคน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ โดยเฉพาะจากชมรมวรรณศิลป์ ซึ่งช่วยลดภาระในการบริหารร้าน สร้างบรรยากาศที่มีชีวิตชีวา และขยายฐานลูกค้าให้เชื่อมโยงกับชุมชนนักศึกษา (กรองทอง สุดประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานุพัคตร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

ร้านที่สาม เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2560 จนถึงปัจจุบัน ได้ย้ายกลับมาตั้งร้านบริเวณถนนนิมมานเหมินท์อีกครั้ง โดยมีพื้นที่ร้านที่ขนาดเล็กลง จึงทำให้การจัดกิจกรรมลดน้อยลง แต่รายได้จากการขายของที่ระลึกกลับเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากเป็นแหล่งท่องเที่ยวของชาวต่างชาติ โดยเฉพาะสินค้าที่แสดงถึงความเป็นไทยและเชียงใหม่ เช่น ไปสการ์ดที่

มีภาพอาหารไทย การเปลี่ยนแปลงนี้สะท้อนการปรับตัวของร้านให้เข้ากับบริบทของย่านที่เน้นการท่องเที่ยวมากขึ้น ปัจจุบันคุณกรทอง (เพื่อนสนิทของคุณเสาวนีย์) ที่เข้ามาช่วยบริหารร้านและทำงานมาแล้วกว่าสี่ปี ได้กลายเป็นหน้าตาของร้านที่ต้อนรับลูกค้าด้วยรอยยิ้มและความเป็นมิตร คุณกรทองกล่าวว่า สิ่งที่คุณรักที่สุดในการทำงาน คือการได้พบปะพูดคุยกับลูกค้า ซึ่งแต่ละคนมาแลกเปลี่ยนเรื่องราวเกี่ยวกับหนังสือและชีวิต เธอมักจดชื่อลูกค้าที่ประทับใจลงในสมุดและพยายามจำความชอบของแต่ละคน ทำให้ร้านเล่ากลายเป็นมากกว่าร้านหนังสือ แต่เป็นส่วนหนึ่งของความทรงจำและชีวิตของผู้คนมากมาย (กรทอง สุธประเสริฐ และเสาวนีย์ เมฆานพัตร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 11 กุมภาพันธ์ 2568)

กลยุทธ์สำคัญของร้านเล่าคือ การใช้ทำเลที่ตั้งใกล้มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และย่านท่องเที่ยวนิมานเหมินท์ การสร้างคอนเซ็ปต์ Books & Craft Hub ที่รวมงานฝีมือและสินค้าสร้างสรรค์ และการเลือกสรรหนังสือคุณภาพทั้งนวนิยาย สารคดี และหนังสือแปล ทำให้ร้านเล่าเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ผู้คนมาพบปะแลกเปลี่ยนความคิด นอกจากนี้ การสนับสนุนจาก สสส. ผ่านเครือข่ายหนังสือทำมือยัง ช่วยให้ร้านได้เชื่อมโยงกับร้านหนังสืออิสระอื่น ๆ ด้วย

ร้านหนังสือ House of Commons: จากคาเฟ่สู่สถาบันวัฒนธรรม

คุณบุญเลิศ คณาธนาสาร และคุณเพชร ทิพย์สุวรรณ เจ้าของร้านหนังสือ House of Commons (ตั้งอยู่บนถนนเจริญกรุง แขวงตลาดน้อย เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร) ได้เล่าถึงพัฒนาการของร้านว่า ร้านก่อตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2555 จากการรวมตัวกันของผู้ที่มีใจรักหนังสือและต้องการสานต่อร้านหนังสือเดิมที่กำลังจะปิดตัวลง คุณเพชรซึ่งเคยเป็นลูกค้าประจำของร้านเดิมได้ชวนเพื่อนอีกเจ็ดคนมารวมตัวกัน

เพื่อรับช่วงต่อร้านแห่งนี้ โดยมีเป้าหมายที่จะสร้างพื้นที่ที่ไม่ใช่เพียงแค่อร้านขายหนังสือทั่วไป แต่เป็นพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีความหมายต่อชุมชน โครงสร้างการบริหารของร้านมีความโดดเด่นในแง่ของการเป็นร้านหนังสืออิสระที่มีผู้ถือหุ้นรวม 16 คน ในจำนวนผู้ถือหุ้นทั้งหมด คุณบุญเลิศ และคุณเพชรถือหุ้นรวมกันประมาณร้อยละ 50 และเป็นผู้บริหารหลักของร้าน การที่มีผู้ถือหุ้นหลายคนนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเพื่อการระดมทุนเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการสร้างเครือข่ายและความสัมพันธ์ในการสนับสนุนร้านในระยะยาว (บุญเลิศ คณาณสาร และเพชร ทิพย์สุวรรณ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ในช่วงแรกของการเปิดร้าน คุณบุญเลิศและคุณเพชรได้แบ่งหน้าที่กันอย่างชัดเจน โดยคุณบุญเลิศที่มีพื้นฐานทางด้านวิศวกรรมจะดูแลงานประจำวัน และการบริหารการเงินของร้าน ในขณะที่คุณเพชรดูแลด้านโปรเจกต์ต่าง ๆ เช่น การจัดพิมพ์หนังสือของทางร้านเอง การจัดกิจกรรมชุมชน และการสร้างสรรค์โปรเจกต์พิเศษต่าง ๆ ร้านตั้งอยู่บริเวณที่มีแหล่งช้อปปิ้งและชุมชนแออัด ซึ่งคุณบุญเลิศและคุณเพชรตระหนักว่าการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับคนในชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ พวกเขาจึงพยายามเชื่อมโยงกับชาวบ้านโดยการให้เด็ก ๆ ในชุมชนมาทำงานที่ร้าน นอกจากนี้ยังมีการเปิดสอนการทำและบริหารร้านกาแฟ ซึ่งนำไปสู่การชวนลูกค้าบางคนมาเป็นหุ้นส่วนหลังจากที่พวกเขาмаเรียนรู้เกี่ยวกับการดำเนินธุรกิจที่ร้าน ในระยะเริ่มต้น ร้านเน้นการทຸ່มเทในส่วนของคาเฟ่เป็นหลักเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนรอบข้าง เช่น การเปิดพื้นที่ให้เด็ก ๆ ในชุมชนมาทำการบ้านและเรียนพิเศษ หรือการให้ชิมกาแฟฟรีแก่ชาวบ้าน (บุญเลิศ คณาณสาร และเพชร ทิพย์สุวรรณ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

สำหรับด้านหนังสือ ในช่วงแรก ร้านเดิมมีหนังสือไม่เกิน 200 ปก เมื่อคุณเพชรและคุณบุญเลิศเข้ามารับช่วงต่อ พวกเขาเริ่มเปลี่ยนแปลง

แนวทางของร้านโดยค่อย ๆ นำหนังสือของตัวเองเข้ามาขายก่อน จากนั้นจึงเริ่มต้นติดต่อกับสายส่งต่าง ๆ การคัดเลือกหนังสือของร้านมีอัตลักษณ์ที่ชัดเจน และสะท้อนถึงความสนใจของเจ้าของร้าน ร้านไม่พยายามมีหนังสือทุกเล่มเหมือนร้านหนังสือในห้างสรรพสินค้า แต่เลือกที่จะเน้นไปที่หนังสือเฉพาะกลุ่ม หรือแนวที่สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของร้าน โดยเน้นหนังสือจากนักเขียนอิสระ หนังสือที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณ ความหลากหลายทางเพศ และประเด็นทางสังคม (บุญเลิศ คณาธนสาร และเพชร ทิพย์สุวรรณ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

จากประสบการณ์ตลอดสิบสามปีของร้าน House of Commons สามารถสังเกตเห็นวิวัฒนาการของความสัมพันธ์ระหว่างร้านและลูกค้าที่พัฒนาไปไกลกว่าแนวคิด “พลเมือง - ผู้บริโภค” (citizen-consumer) ของ Miller โดยสามารถจำแนกเป็นสี่ระดับที่เรียกว่า “โมเดล 4C” ได้แก่ หนึ่ง Customer หรือลูกค้าทั่วไป ซึ่งเป็นผู้ที่เข้ามาซื้อหนังสือ หรือใช้บริการคาเฟ่ เป็นฐานรายได้หลักและจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์กับร้าน สอง Co-partner หรือผู้ดูแลร้านร่วมกัน ลูกค้าจำนวนมากที่สนิทสนมกับร้าน ได้กลายมาเป็นผู้ร่วมจัดกิจกรรมที่ร้าน หรือใช้ร้านเป็นพื้นที่แสดงออก บางคนมาช่วยจัดงานเปิดตัวหนังสือ บางคนเสนอตัวจัดเวิร์กช็อป หรือแม้แต่ช่วยดูแลร้านในบางโอกาส ความสัมพันธ์ในระดับนี้สะท้อนถึงความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกันที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ สาม Creator หรือผู้สร้างสรรค์ ร้าน House of Commons เป็นพื้นที่ที่สำคัญสำหรับนักเขียนอิสระและงานทดลองที่ไม่อยู่ในกระแสหลัก โดยเฉพาะวรรณกรรมที่เกี่ยวกับความหลากหลายทางเพศ งานเขียนเชิงทดลอง หรือหนังสือที่นำเสนอมุมมองทางสังคมที่แตกต่าง พนักงานร้านสามารถคัดเลือกและสนับสนุนงานเหล่านี้ให้เกิดตลาดใหม่ที่สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่อาจมองข้าม และสี่ Citizen หรือพลเมือง ร้านมักจัดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเด็นทางสังคม

และการเมืองอย่างสม่ำเสมอ ลูกค้าที่เข้าร่วมกิจกรรมเหล่านี้ไม่ได้เป็นเพียงผู้บริโภค แต่เป็นพลเมืองที่ใช้พื้นที่ร้านหนังสือเป็นเวทีสาธารณะในการมีส่วนร่วมทางสังคม โมเดล 4C นี้แสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระสามารถเป็นมากกว่าสถานที่ค้าขาย แต่เป็นพื้นที่ที่หล่อหลอมความสัมพันธ์หลายระดับ และสร้างคุณค่าทางสังคมที่ซับซ้อน (ปกรณ์ เลิศเสถียรชัย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2568)

กลยุทธ์หลักในการดำเนินงานของร้าน House of Commons คือการไม่ยึดติดกับการเป็นเพียงร้านขายหนังสือ แต่พัฒนาตนเองให้เป็นพื้นที่พหุมิติที่ผสมผสานระหว่างธุรกิจคาเฟ่ การขายหนังสือ และการจัดกิจกรรมทางสังคมวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน จากข้อมูลทางการเงินของร้านพบว่า รายได้หลักของร้านมาจากคาเฟ่ 54% หนังสือ 41% และการให้เช่าพื้นที่ 5% การที่รายได้จากคาเฟ่สูงกว่าหนังสือนี้สะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นที่ร้านหนังสืออิสระในปัจจุบันต้องมีธุรกิจเสริมเพื่อสร้างรายได้และดึงดูดลูกค้า โดยคาเฟ่ไม่ได้เป็นเพียงแหล่งรายได้เท่านั้น แต่ยังเป็นจุดดึงดูดให้ผู้คนเข้ามาใช้เวลาในร้าน ซึ่งจะนำไปสู่การซื้อหนังสือในที่สุด (บุญเลิศ คณารณสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ด้านการขายหนังสือ ร้านมีกลยุทธ์ที่น่าสนใจคือ การแบ่งช่องทางการขายออกเป็นสองช่องทาง โดย 60% ของยอดขายหนังสือมาจากการขายออนไลน์ผ่านเว็บไซต์ของร้านเองและแพลตฟอร์ม Shopee ในขณะที่อีก 40% มาจากการขายหน้าร้าน การขายผ่านออนไลน์โดยเฉพาะ Shopee นั้นมีความท้าทายในแง่ของกำไร เนื่องจากต้องจ่ายค่าธรรมเนียมให้กับแพลตฟอร์มประมาณ 4% เมื่อซื้อหนังสือจากสายส่งที่ลดราคาให้ 25-30% จึงมีกำไรหลังหักค่าส่งและค่าธรรมเนียมแล้วเพียง 4-5% เท่านั้น สถานการณ์นี้ทำให้ร้านต้องมีเงินหมุนเวียนประมาณ 100,000 บาทเป็นอย่างน้อย เพื่อให้สามารถดำเนินงานได้อย่างราบรื่น (บุญเลิศ คณารณสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

การเดินทางของร้าน House of Commons มีจุดเปลี่ยนสำคัญใน พ.ศ. 2562 เมื่อต้องย้ายสถานที่ เนื่องจากโครงการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ กำลังจะเข้ามาพัฒนาพื้นที่ แม้จะเผชิญกับความท้าทายจากการย้ายครั้งนี้ แต่ร้านก็ยังคงรักษาสไตล์และแนวทางในการดำเนินงานไว้ได้ โดยยังคงเน้นการเป็นพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมที่เปิดกว้างสำหรับการแลกเปลี่ยนความคิดและการเรียนรู้ ตลอดระยะเวลาสิบสามปีที่ผ่านมา ร้าน House of Commons พัฒนาจากร้านหนังสือเล็ก ๆ ที่มีหนังสือไม่ถึง 200 ปก กลายเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญต่อชุมชนและแวดวงวรรณกรรมอิสระในประเทศไทย ร้านมีการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดพิมพ์หนังสือเอง การที่ร้านมีบทบาทตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำในอุตสาหกรรมหนังสือนี้ ทำให้ร้านมีความยืดหยุ่นและสามารถสนับสนุนนักเขียนอิสระได้อย่างเต็มที่ (บุญเลิศ คณานสาร และเพชร ทิพย์สุวรรณ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

แม้ว่าร้าน House of Commons จะสามารถดำเนินงานมาได้อย่างต่อเนื่องตลอดสิบสามปี แต่ยังคงเผชิญกับปัญหาโครงสร้างของอุตสาหกรรมหนังสือไทย ปัญหาหลักคือ การผูกขาดในอุตสาหกรรมหนังสือไทยซึ่งมีการรวมธุรกิจตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำ ครอบคลุมทั้งโรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ สายส่ง และร้านหนังสือของตัวเอง การมีอำนาจครอบคลุมทุกส่วนของห่วงโซ่อุปทานหนังสือทำให้สามารถใช้กลยุทธ์ที่สร้างความเสียเปรียบให้กับร้านหนังสืออิสระได้ โดยเฉพาะการลดราคาหนังสือที่ร้านของตนเองมากกว่าส่วนลดที่ให้กับร้านค้าอิสระ เช่น ขณะที่ร้านของตนเองได้ส่วนลด 30% แต่ร้านอิสระจะได้เพียง 25% เท่านั้น (บุญเลิศ คณานสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

นอกจากปัญหาการผูกขาดในอุตสาหกรรมหนังสือแล้ว ยังมีปัญหาการผูกขาดในอุตสาหกรรมกระดาษที่ส่งผลกระทบต่อต้นทุน

การผลิตหนังสือ ในประเทศไทยมีบริษัทใหญ่เพียงไม่กี่รายที่ผูกขาดตลาดกระดาษ ทำให้ราคกระดาษอยู่ในระดับสูงและส่งผลกระทบต่อต้นทุนการผลิตหนังสือสูงขึ้นไปด้วย ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่รัฐไม่เคยเข้ามามีบทบาทในการช่วยเหลืออุตสาหกรรมหนังสืออย่างจริงจัง ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา รัฐได้ทอดทิ้งอุตสาหกรรมหนังสือและวัฒนธรรมการอ่านไว้ให้เจ้าของร้านดูแลตัวเอง โดยไม่มีนโยบายที่ชัดเจนในการสนับสนุนหรือส่งเสริมให้ร้านหนังสืออิสระสามารถอยู่รอดได้ (บุญเลิศ ฅณานสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ร้านหนังสือเล็ก ๆ: พื้นที่ชุมชนในพื้นที่เล็ก

คุณบุษกร พิษยาพิทย (พีจี) เจ้าของร้านหนังสือเล็ก ๆ ได้เล่าถึงเรื่องราวของร้านว่า ร้านเริ่มต้นจากคุณบุษกร ผู้เติบโตมาในครอบครัวต่างจังหวัด และได้รับการปลูกฝังให้รักการอ่านมาตั้งแต่เด็ก หลังจบการศึกษาวชิราวุธวิทยาลัยจากมหาวิทยาลัยศิลปากร และทำงานกับสำนักพิมพ์เมืองโบราณ เธอตัดสินใจเปิดพื้นที่ที่จะแบ่งปันความรักในการอ่านกับผู้อื่นด้วยความมุ่งมั่นและแนวคิดที่ชัดเจน คุณบุษกรจึงร่วมกับเพื่อนสนิทสองคนก่อตั้ง “ร้านหนังสือเล็ก ๆ” ขึ้นที่ถนนพระอาทิตย์ในกรุงเทพมหานคร แนวคิดหลักของร้านในขณะนั้นไม่ใช่การทำธุรกิจเพื่อแสวงหากำไรเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการสร้างพื้นที่ที่เหมือนห้องรับแขกที่อบอุ่น ที่ผู้คนสามารถมาพบปะ แลกเปลี่ยนความคิด และสัมผัสกับหนังสือดี ๆ ในบรรยากาศที่เป็นกันเอง พวกเขาทุ่มเทชีวิตให้กับร้านอย่างเต็มที่ โดยใช้ชีวิตอยู่ที่ร้านและดำเนินการทุกอย่างด้วยตนเอง สิ่งนี้ทำให้พวกเขาได้คลุกคลีกับนักเขียนรุ่นใหญ่หลายท่าน และสร้างมิตรภาพที่ลึกซึ้งกับผู้คนในแวดวงวรรณกรรม (บุษกร พิษยาพิทย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 16 กันยายน 2568)

ร้านหนังสือเล็ก ๆ ที่ถนนพระอาทิตย์กลายเป็นจุดหมายปลายทางสำคัญสำหรับคนรักหนังสือและนักเขียนในกรุงเทพฯ คุณบุษกรและทีมงานจัดกิจกรรมทางวรรณกรรมและชุมชนที่ไม่เคยมีมาก่อนในยุคหนึ่ง โดยเฉพาะงานหนังสือทำมือครั้งแรกของประเทศไทย ซึ่งได้รับความสนใจอย่างมาก และกลายเป็นต้นแบบในภายหลัง นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมอ่าน *เจ้าชายน้อย* ในหลากหลายภาษา เป็นการสร้างพื้นที่สำหรับการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างประเทศผ่านวรรณกรรม กิจกรรมเหล่านี้เกิดจากความหลงใหลส่วนตัวและแรงบันดาลใจของทีมงาน นอกจากเป็นศูนย์กลางทางวรรณกรรม ร้านยังสร้างความผูกพันกับชุมชนย่านบางลำพูอย่างแน่นแฟ้น โดยจัดกิจกรรมเพื่อเด็ก ๆ ในละแวกและมีส่วนร่วมในการจัดงานปิดถนนพระอาทิตย์ครั้งแรก ซึ่งกลายเป็นเทศกาลสำคัญของชุมชนในภายหลัง ความสำเร็จของร้านไม่ได้เกิดจากการวางแผนทางธุรกิจที่เข้มงวด แต่มาจากความจริงใจและความเป็นตัวของตัวเองของคุณบุษกรและทีมงาน ที่สามารถสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แข็งแกร่งกับนักเขียน ศิลปิน และผู้คนในชุมชน (บุษกร พิษยาทิถย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 16 กันยายน 2568)

หลังดำเนินกิจการที่ถนนพระอาทิตย์ประมาณหกปี คุณบุษกรตัดสินใจย้ายมาเชียงใหม่เพื่อดูแลพ่อแม่ที่สูงอายุ ร้านหนังสือเล็ก ๆ ที่ถนนพระอาทิตย์ถูกส่งต่อให้ “ร้านหนังสือเดินทาง” ดำเนินต่อ ในขณะที่คุณอริยา ไพฑูรย์ (พี่เอ) เพื่อนสนิทผู้เชี่ยวชาญด้านหนังสือเด็กได้นำสาขาใหม่ไปเปิดที่สงขลา ก่อนจะย้ายตามมาในภายหลัง เมื่อคุณอริยาย้ายร้านหนังสือเล็ก ๆ จากสงขลามายังเชียงใหม่ คุณบุษกรได้ปรับโรงรถของบ้านให้เป็นร้านที่อบอุ่นเป็นกันเอง สะท้อนปรัชญาการผสมผสานการทำงานครอบครัว และชีวิตเข้าด้วยกัน คุณบุษกรรับผิดชอบการจัดกิจกรรมและบรรยากาศ ส่วนคุณอริยาดูแลการคัดเลือกหนังสือ โดยเฉพาะหนังสือเด็กและการเขียนรีวิว ซึ่งช่วยให้ร้านรักษาลักษณะที่โดดเด่นไว้ได้ (บุษกร พิษยาทิถย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 16 กันยายน 2568)

กลยุทธ์หลักของร้านหนังสือเล็ก ๆ คือการยึดมั่นในความหลงใหลและความสนใจส่วนตัวเป็นแรงผลักดัน แทนที่จะพยายามตอบสนองความต้องการของตลาดทั่วไป พวกเธอเลือกสร้างสิ่งที่รักและเชื่อ แล้วปล่อยให้ผู้คนที่มีค่านิยมคล้ายกันมาพบกับร้านเอง โดยมีการจัดกิจกรรมสร้างสรรค์ เช่น งานหนังสือทำมือครั้งแรกของประเทศไทย เป็นตัวอย่างของวิสัยทัศน์ที่ต้องการให้ร้านเป็นมากกว่าสถานที่ซื้อขาย การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนผ่านกิจกรรมเพื่อเด็ก ๆ และการเป็นผู้ริเริ่มงานปิดถนนพระอาทิตย์เป็นการสร้างความผูกพันระยะยาว ที่นำมาซึ่งฐานลูกค้าที่ภักดีและเครือข่ายสนับสนุน กิจกรรมในเชียงใหม่ยังคงยึดหลักเดิม เช่น งานปรัชญาชีวิต หรือปาร์ตี้วันเกิดธีมหนังสือให้กับเด็ก ๆ โดยไม่คิดค่าใช้จ่าย (บุษกร พิชยาทิพย์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 16 กันยายน 2568)

ร้านฟิลาเดลเฟีย: การต่อสู้กับโครงสร้างผูกขาด

คุณวิทยากร โสวัตร (พี่เจ๊ียบ) เจ้าของร้านหนังสือฟิลาเดลเฟีย (Philadelphia) ในจังหวัดอุบลราชธานี ได้เล่าถึงความเป็นร้านหนังสืออิสระแบบฟิลาเดลเฟียว่า ร้านฟิลาเดลเฟียเป็นพื้นที่สาธารณะสำหรับการแลกเปลี่ยนความคิดทางสังคมและการเมืองอย่างอิสระ ร้านนี้เกิดจากความฝันของคุณศินีนาฏ โสวัตร (พี่ท้อพี - ภรรยาของคุณวิทยากร) ที่อยากมีร้านหนังสือที่ใครจะอยู่นานแค่ไหนก็ได้ โดยมีคุณวิทยากรเป็นผู้สานฝัน คุณวิทยากรเติบโตในครอบครัวชาวนายากจนในจังหวัดกาฬสินธุ์ ได้สัมผัสความไม่เป็นธรรมทางสังคมตั้งแต่วัยเด็ก การบวชเป็นสามเณรเปิดโลกการอ่านเชิงวิพากษ์ให้เขา จนนำไปสู่การทำจุลสารทำมือ “หิ่งห้อย” และการก่อตั้งกลุ่มถกเถียงประเด็นสังคมอย่างไม่เป็นทางการที่มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี หลังปลดประจำการทหาร และทำงานเป็นคอลัมนิสต์ที่กรุงเทพฯ เขากลับมาอุบลราชธานี และเปิดร้านฟิลาเดลเฟียร่วมกับภรรยา (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

ใน พ.ศ. 2556 ทั้งคู่ตัดสินใจซื้อที่ดินและสร้างร้านใหม่ที่กว้างขวางกว่าเดิม ปีถัดมาเมื่อเกิดรัฐประหาร ร้านและเพจเฟซบุ๊กของคุณวิทยากรซึ่งมีจุดยืนทางการเมืองชัดเจนในการต่อต้านรัฐประหาร ถูกโจมตีและรายงานจนเกือบถูกปิด เหตุการณ์นี้ยังตอกย้ำให้เห็นว่า ร้านฟิลาเดลเฟียไม่ได้เป็นเพียงร้านค้าธรรมดา แต่เป็นพื้นที่ทางการเมืองและสังคมที่มีความสำคัญต่อชุมชน ด้านกลยุทธ์การดำเนินงาน คุณวิทยากรพัฒนารูปแบบที่เขารเรียกว่า “โมเดลบ้านนอก” ซึ่งมีเป้าหมายหลักคือ การสร้างความเป็นอิสระทางธุรกิจอย่างแท้จริง โดยลดการพึ่งพาระบบสายส่งและสำนักพิมพ์ใหญ่ หัวใจของโมเดลนี้คือ การสร้างสต็อกหนังสือของร้านเองแทนการพึ่งพาระบบฝากขาย เริ่มจากการไปกว้านซื้อหนังสือในงานลดราคาและแหล่งราคาถูกต่าง ๆ โดยเลือกหนังสือที่มีศักยภาพขายได้ในราคาสูงกว่า เช่น ซื้อมาเล่มละ 20 บาท แต่ขายได้ 300-500 บาท เป้าหมายคือ ทำให้ 70% ของหนังสือในร้านเป็นของร้านเอง ซึ่งใช้เวลาประมาณสองปีในการค่อย ๆ สะสม ขณะเดียวกันก็จัดสรรพื้นที่ 30% สำหรับหนังสือจากสำนักพิมพ์อิสระและนักเขียนอิสระที่ตรงกับ “จริต” ของร้าน คือมีคุณภาพ กระตุ้นความคิด และสอดคล้องกับปรัชญาการส่งเสริมการอ่านเชิงวิพากษ์ (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

ในปัจจุบัน ร้านร่วมงานกับสำนักพิมพ์แบบดั้งเดิมเพียงแห่งเดียวที่เหลือดำเนินงานด้วยสต็อกของตัวเองทั้งหมด นอกจากนี้ คุณวิทยากรยังตั้ง “กองทุนร้าน” จำนวน 100,000 บาทแยกจากบัญชีส่วนตัว พร้อมจัดสรรกำไรร้อยละ 20-30 ต่อเดือนเข้ากองทุนอย่างสม่ำเสมอ การบริหารแบบมีวินัยนี้ทำให้ร้านมีเสถียรภาพและสามารถวางแผนระยะยาวได้ คุณวิทยากรประเมินว่าโมเดลนี้ทำให้ร้านมีกำไรมากกว่าการรับฝากขายจากสายส่งถึงสี่เท่า และที่สำคัญคือ ร้านมีอิสระเต็มที่ในการเลือกหนังสือตามอัตลักษณ์ของตนเอง (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

ในฐานะพื้นที่ทางสังคม คุณวิทยากรจัดกิจกรรมเสวนาและบรรยาย สาธารณะอย่างสม่ำเสมอ ครอบคลุมประเด็นสังคมการเมืองไปจนถึงหัวข้อ หลากหลาย ลักษณะเด่นคือ การอ้างอิงหนังสือที่เกี่ยวข้องระหว่างการเสวนา ทำให้ผู้เข้าร่วมสามารถตามอ่านต่อได้ และเกิดการถกเถียงแลกเปลี่ยน อย่างเป็นธรรมชาติ เมื่อเวลาผ่านไป ร้านก็กลายเป็นพื้นที่ที่เกิดวสนทนา แทบทุกวัน ใครมาก็พูดคุยกัน ใครมาทีหลังก็สมทบเข้าไป สอดคล้องกับ สโลแกน “Make yourself at home” ที่ต้องการให้ผู้มาเยือนรู้สึกเหมือน อยู่บ้านตัวเอง (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

คุณวิทยากรมองว่าปัญหาที่แท้จริงของอุตสาหกรรมหนังสือไทยคือ ผู้ประกอบการส่วนใหญ่มุ่งแต่ “ขาย” โดยไม่สนใจ “สร้างฐานผู้อ่าน” อย่างจริงจัง ประสพการณ์จากโครงการ วมว. ที่นักเรียนชั้นมัธยมปลาย ได้รับเงินคนละ 1,000 บาทต่อปีการศึกษาเพื่อซื้อหนังสือ ทำให้เขาพบว่า เด็กที่เคยอ่านแต่หนังสือเรียนสามารถกลายเป็นคนรักการอ่านได้เมื่อมี โอกาสและบรรยากาศที่ส่งเสริม และในที่สุดก็กลายเป็นลูกค้าประจำที่ ซื้อหนังสือด้วยเงินของตัวเอง ประสพการณ์นี้ยืนยันความเชื่อของเขาว่า การลงทุนสร้างผู้อ่านตั้งแต่เด็ก คือกุญแจสำคัญของระบบนิเวศการอ่านที่ ยั่งยืน (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

ด้านโครงสร้างอุตสาหกรรม คุณวิทยากรชี้ว่า ร้านหนังสืออิสระแบบ ดั้งเดิมเผชิญอุปสรรคหลายประการ ประการแรกคือ อัตรากำไรต่ำมาก การทำงานผ่านสายส่งได้ส่วนแบ่งเพียงร้อยละ 25 ขณะที่การทำงานโดยตรง กับสำนักพิมพ์ได้ร้อยละ 30 ซึ่งไม่เพียงพอเมื่อรวมกับปัญหาสภาพคล่อง และภาระเงินมัดจำ ปัญหาที่ร้ายแรงกว่าคือ การแข่งขันที่ไม่เป็นธรรม เมื่อสำนักพิมพ์จัดงานลดราคาหนังสือ 50-70% แต่ร้านอิสระกลับ ไม่สามารถลดราคาได้เพราะมีข้อตกลงการวางบิล ที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังคือ “เจ้าพ่อหนังสือเก่า” ผู้ค้ารายใหญ่ที่มีเงินทุนและความสัมพันธ์พิเศษกับ

สำนักพิมพ์ ทำให้ได้ซื้อหนังสือล็อตใหญ่ในราคาเล่มละ 5-10 บาทก่อนงานเปิด แล้วนำมาขายต่อในราคาที่ร้านอิสระแข่งไม่ได้ ปัญหานี้เป็นสิ่งที่คนในวงการไม่ค่อยพูดถึงแต่เป็นอุปสรรคสำคัญที่ต้องได้รับการแก้ไขเชิงโครงสร้าง (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

นอกจากนี้ คุณวิทยากรยังกังวลเรื่องการผูกขาดรสนิยมในวงการหนังสือไทย โดยมองว่ามีสองระดับคือ การผูกขาดลิขสิทธิ์ และการผูกขาดรสนิยม ซึ่งอย่างหลังน่ากังวลกว่า เพราะเมื่อสำนักพิมพ์ใหญ่หรือนักวิจารณ์บางคนมีอิทธิพลมากเกินไป จะทำให้เกิดการกำหนดทิศทางรสนิยมตลาดจำกัดความหลากหลายของงานเขียน และทำให้งานดี ๆ ของนักเขียนอิสระถูกมองข้าม ร้านหนังสืออิสระจึงมี “สิทธิ์ในการเลือก” ที่จะเปิดพื้นที่ให้งานคุณภาพที่ระบบใหญ่ไม่ให้โอกาส สะท้อนความเชื่อว่า “ร้านหนังสือไม่ได้เป็นเพียงแค่ธุรกิจ แต่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศวัฒนธรรมที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม” คุณวิทยากรสรุปว่า การสร้างอุตสาหกรรมหนังสือที่ยั่งยืนต้องเริ่มจากการสร้างฐานผู้อ่าน ทำให้หนังสือเข้าถึงได้ง่าย และส่งเสริมความหลากหลายของงานเขียน รัฐควรแก้ปัญหาโครงสร้างโดยไม่เข้ามาควบคุม ขณะที่ผู้ประกอบการต้องให้ความสำคัญกับการสร้างฐานผู้อ่านในระยะยาวมากกว่าการขายในระยะสั้น (วิทยากร โสวัตร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

(5) จากเด็กเกเรสู่คุณครู: เมื่อร้านหนังสือเปลี่ยนชีวิต

เรื่องราวของพรหม หนูม่ออายุ 32 ปีที่เปลี่ยนจากวัยรุ่นเกเรสู่การเป็นครูผู้สร้างแรงบันดาลใจ สะท้อนบทบาทของร้านหนังสืออิสระในฐานะพื้นที่เปลี่ยนแปลงชีวิต เมื่อสิบห้าปีที่แล้ว เมื่อเขาอายุเพียงสิบเจ็ดปี ชายหนุ่มคนนี้กำลังเผชิญกับจุดต่ำสุดของชีวิต หลังจากไม่ได้เรียนต่อหลังจบมัธยมศึกษาปีที่ 3 เขาใช้เวลาสองปีอย่างสูญเปล่าด้วยการเกเรและไร้จุดหมาย

แต่ในใจลึก ๆ เขาปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงตัวเอง ความต้องการนี้นำพาเขาไปสู่การแสวงหาความรู้ผ่านการอ่านหนังสือ โดยเริ่มต้นจากงานเขียนของอาจารย์เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ซึ่งในยุคนั้นเขาต้องสั่งซื้อออนไลน์ เพราะไม่มีร้านหนังสือใกล้บ้านที่จำหน่ายหนังสือประเภทนี้ โอกาสแห่งการเปลี่ยนแปลงมาถึงในช่วง พ.ศ. 2553-2554 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สถานการณ์การเมืองไทยตึงเครียดจากเหตุการณ์เสื้อแดง พี่พี่ แฟนของพี่สาวได้ชักชวนเขามาที่ร้านหนังสือของพี่เจียบ (คุณวิทยากร โสวัตร - ร้านฟิลาเดลเฟีย) ร้านหนังสืออิสระแห่งหนึ่งในชุมชนของเขา เมื่อก้าวเข้าไปในร้าน เขารู้สึกตื่นตาตื่นใจอย่างที่ไม่เคยคิดว่าจะมีสถานที่แบบนี้อยู่ในแถบบ้านของเขา ร้านแห่งนี้ไม่ได้เป็นเพียงร้านขายหนังสือธรรมดา แต่เป็นศูนย์รวมของชุมชนนักอ่าน นักคิด และนักเขียน ที่มารวมตัวกันเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและเรียนรู้ร่วมกัน ร้านหนังสือของพี่เจียบกลายเป็นห้องเรียนที่สำคัญที่สุดในชีวิตของเขา ที่นี่ไม่มีกำแพงแห่งความรู้ ไม่มีการจำกัดความคิด พี่เจียบทำหน้าที่มากกว่าเจ้าของร้านหนังสือ คือเป็นครู เป็นพี่เลี้ยง และเป็นเพื่อนที่คอยแนะนำหนังสือ ชวนถกเถียงความคิด และท้าทายความเชื่อเดิม ๆ ที่เขายึดมั่นมา โดยเฉพาะเรื่องประวัติศาสตร์ กระแสหลักที่เขาเคยเรียนมาในโรงเรียน พี่เจียบกระตุ้นให้เขาตั้งคำถาม ตรวจสอบความคิดของตนเองอยู่เสมอ และเปิดใจรับมุมมองใหม่ ๆ ที่แตกต่างจากสิ่งที่เคยรู้จัก (พรม (นามแฝง), ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

สิ่งที่ทำให้ร้านแห่งนี้แตกต่างคือ บรรยากาศที่อบอุ่นและปลอดภัย ร้านหนังสือของพี่เจียบเป็นเหมือนบ้านของเพื่อน เป็นพื้นที่ปลอดภัยที่ทุกคนสามารถพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้อย่างอิสระในทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเมือง สังคม ปรัชญา หรือแม้แต่เรื่องส่วนตัว พี่เจียบจัดกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การสังสรรค์ยามเย็นวันศุกร์ และการไปแคมป์ปิ้งร่วมกัน ซึ่งในกิจกรรมเหล่านี้ บทสนทนามักจะวนเวียนอยู่กับเรื่องหนังสือและแนวคิด

ต่าง ๆ ทำให้เขามีโอกาสฟังและซึมซับความรู้ใหม่ ๆ จากผู้คนที่หลากหลาย ที่เจี๊ยะบไม่เพียงแต่แนะนำหนังสือที่น่าสนใจเท่านั้น แต่ยังเป็นแบบอย่างในการใช้ชีวิตที่มีคุณค่า ที่เจี๊ยะบเป็นคนที่ยืนหยัดเป็นปากเป็นเสียงให้กับคนตัวเล็กตัวน้อยและผู้ที่ถูกเอารัดเอาเปรียบในสังคม ทักษะในการแนะนำหนังสือของพี่เจี๊ยะบโดดเด่น สามารถทำให้ผู้อ่านรู้สึกอยากอ่านและไม่ผิดหวังความสามารถในการสื่อสารและสร้างปฏิสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้ร้านหนังสือแห่งนี้กลายเป็นสถานที่ที่ผู้คนต้องการกลับมาเยือนซ้ำ (พรม (นามแฝง), ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

วันนี้ ชายหนุ่มคนนั้นเติบโตขึ้นเป็นครูที่สอนนักเรียนชั้นมัธยม และเขาได้นำแนวคิดทั้งหมดที่ได้รับจากพี่เจี๊ยะบและร้านหนังสือไปประยุกต์ใช้ในการสอนของเขา เขาจัดตั้งห้องสมุดหน้าห้องเรียนเพื่อให้เด็กนักเรียนได้อ่านและมาแลกเปลี่ยนกันเช่นเดียวกับที่เขาเคยทำที่ร้านพี่เจี๊ยะบ เขาทำทายชนบทเดิมของโรงเรียนหลายประการ ทำให้ต้องเจอการต่อต้านจากครูรุ่นเก่า แต่เขาเรียนรู้ที่จะเข้าใจพวกเขาและสื่อสารความต้องการของตนเองอย่างนอบน้อม เพื่อหาจุดร่วมในการทำงานเพื่อประโยชน์ของเด็กนักเรียน เขาพยายามเป็นที่พึ่งให้กับเด็กนักเรียนเมื่อพวกเขาถูกใช้อำนาจโดยครูคนอื่น โดยเน้นย้ำว่า ครูควรเป็นที่พึ่งให้เด็ก ไม่ใช่เป็นผู้กดขี่พวกเขา เขาตั้งชุมชนภูมิปัญญาวิทยาศาสตร์เพื่อชวนเด็กนักเรียนแลกเปลี่ยนประเด็นวิทยาศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับสังคมและค่านิยมต่าง ๆ เขาเชื่อมั่นว่าโรงเรียนควรเป็นพื้นที่ปลอดภัยที่เด็กสามารถแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันได้อย่างเต็มที่ เหมือนกับที่ร้านหนังสือของพี่เจี๊ยะบเคยเป็นพื้นที่ปลอดภัยสำหรับเขา แม้ว่าเวลาผ่านไปหลายปี เขายังคงแวะเวียนไปหาพี่เจี๊ยะบบ่อยครั้ง แม้ในยามดึก เพื่อพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ความสัมพันธ์ที่ยั่งยืนนี้แสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระสามารถสร้างความผูกพันระหว่างคนได้อย่างลึกซึ้ง และสะท้อนความทุ่มเทของพี่เจี๊ยะบที่มีต่อการอ่านและ

การแบ่งปันความรู้ (พรม (นามแฝง), ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 กันยายน 2568)

เรื่องราวของพรมแสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระเป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้ที่ไม่มีกำแพง เป็นชุมชนที่รวมความคิดหลากหลาย และเป็นแหล่งสร้างแรงบันดาลใจที่เปลี่ยนแปลงชีวิต เจ้าของร้านอย่างพี่เจี๊ยะเป็นมากกว่าพ่อค้า แต่เป็นครูและผู้นำทางความคิดที่หล่อหลอมพลเมืองรุ่นใหม่

สรุปและอภิปรายผล

กรณีศึกษาไทยสะท้อนแนวคิดจากต่างประเทศเรื่องร้านหนังสือในฐานะพื้นที่ต่อรองความคิด พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรม และการค้าที่เชื่อมโยงกับสังคม แต่บริบทไทยโดดเด่นด้วยการต่อสู้กับโครงสร้างผูกขาดที่รุนแรงกว่า และการขาดการสนับสนุนจากรัฐ ทำให้ร้านอิสระต้องพึ่งพาความมุ่งมั่นส่วนบุคคลและการสร้างเครือข่ายชุมชนเป็นหลัก

เมื่อเปรียบเทียบร้านหนังสืออิสระทั้งสี่แห่งพบจุดร่วมและจุดต่างที่ชัดเจน ในด้านจุดร่วม เจ้าของร้านทุกคนมีรากฐานจากความรักในหนังสือและความมุ่งมั่นทางอุดมการณ์ที่นำมาก่อนการคำนวณกำไร ร้านทุกแห่งทำหน้าที่มากกว่าพื้นที่ซื้อขาย โดยเป็นพื้นที่ทางสังคมที่ผู้คนมาพบปะแลกเปลี่ยนความคิด และสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน ทุกร้านยังเผชิญโครงสร้างอุตสาหกรรมที่ไม่เป็นธรรมเหมือนกัน ทั้งอำนาจต่อรองที่ต่ำกับสำนักพิมพ์และการขาดการสนับสนุนจากรัฐ และทุกร้านใช้กิจกรรมทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสร้างชุมชนผู้อ่านที่ภักดีในระยะยาว

ในด้านจุดต่าง ความแตกต่างปรากฏชัดในสามมิติดังนี้

หนึ่ง อุดมการณ์ของผู้ก่อตั้ง ร้านเล่าเติบโตจากมิตรภาพของกลุ่มศิษย์เก่าที่เชื่อว่าทุกสิ่งมีเรื่องเล่า จึงเน้นการสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างคนและหนังสือ ร้าน House of Commons ก่อตั้งด้วยเจตนาทางสังคม

อย่างชัดเจนว่าต้องการพื้นที่ที่มีความหมายต่อชุมชน จึงให้ความสำคัญกับความหลากหลายทางเพศและงานเขียนที่ท้าทายกระแสหลัก ร้านหนังสือเล็ก ๆ ขับเคลื่อนด้วยความหลงใหลส่วนตัวของเจ้าของร้านที่มาจากสายมานุษยวิทยา จึงให้คุณค่ากับความจริงใจและการเป็นตัวของตัวเองมากกว่าการขยายธุรกิจ ส่วนร้านฟิลาเดลเฟียมีที่มาจากจิตสำนึกวิพากษ์ทางการเมืองของผู้ก่อตั้งที่เติบโตมาจากครอบครัวชาวนายากจน จึงเน้นการอ่านเพื่อตั้งคำถามและการเมืองทางความรู้่างเปิดเผย

สอง ปฏิบัติการของร้าน ร้านเล่าปรับตัวตามทำเลและฐานลูกค้าที่เปลี่ยนไปตลอดยี่สิบห้าปี ผสมหนังสือกับงานฝีมือและของที่ระลึก ร้าน House of Commons พัฒนาโมเดลพหุมิติที่รวมคาเฟ่ การขายหนังสือ และการจัดพิมพ์เอง พร้อมสร้างความสัมพันธ์ระดับกับลูกค้า (โมเดล 4C) ร้านหนังสือเล็ก ๆ ยึดการจัดกิจกรรมสร้างสรรค์ที่ไม่เคยมีมาก่อน เช่น งานหนังสือทำมือครั้งแรกของไทย และเน้นหนังสือเด็กเป็นอัตลักษณ์หลัก ส่วนร้านฟิลาเดลเฟียพัฒนา “โมเดลบ้านนอก” ที่สร้างอิสระจากระบบสายส่งด้วยการสะสมสต็อกเป็นของตัวเอง และใช้เสวนาสาธารณะเป็นเครื่องมือสร้างชุมชนผู้คิดวิเคราะห์

สาม บทบาทในระบบนิเวศ ร้านเล่าและร้านหนังสือเล็ก ๆ เน้นบทบาทพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมในความหมายกว้าง ร้าน House of Commons เน้นบทบาทพื้นที่พลเมืองที่ตื่นรู้ทางสังคมการเมือง ส่วนร้านฟิลาเดลเฟียเน้นบทบาทโรงเรียนนอกระบบที่ปลูกจิตสำนึกวิพากษ์อย่างโจ่งแจ้งที่สุด ความแตกต่างเหล่านี้แสดงว่าร้านหนังสืออิสระไม่ได้เป็นหน่วยเดียวกัน แต่มีลักษณะเฉพาะของตนที่หล่อหลอมจากบุคลิกประสบการณ์และบริบทของผู้ก่อตั้ง ในขณะที่จุดร่วมชุดเดียวกันคือพันธกิจที่เกินกว่าการค้า ยืนยันว่านี่คือลักษณะเฉพาะที่ร้านหนังสืออิสระทุกแห่งมีร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม ภาพที่ปรากฏในกรณีศึกษาทั้งสี่แห่งอาจทำให้เกิดความเข้าใจว่าร้านหนังสือในสังคมไทยแบ่งออกเป็นสองขั้วชัดเจน คือร้านหนังสือขนาดใหญ่ในเครือกับร้านหนังสืออิสระ แต่ในความเป็นจริง ภูมิทัศน์ของร้านหนังสือมีความซับซ้อนและมีรูปแบบกลางอยู่หลายลักษณะ ตัวอย่างที่น่าสังเกตคือ ร้านหนังสือของสำนักพิมพ์ร่วมสมัยบางแห่งที่ผสมผสานองค์ประกอบหลายอย่างซึ่งคล้ายคลึงกับร้านหนังสืออิสระ ไม่ว่าจะเป็นการจัดงานเสวนาและกิจกรรมทางวัฒนธรรม การมีพื้นที่บริการเครื่องดื่มหรือการสร้างชุมชนผู้อ่านที่มีความสนใจร่วมกัน ร้านเหล่านี้ดำรงอยู่ในพื้นที่ระหว่างกลาง กล่าวคือ มีทุนและพื้นที่กายภาพมากกว่าร้านหนังสืออิสระ แต่มีเจตนาทางวัฒนธรรมและการคัดสรรที่แตกต่างจากร้านหนังสือในเครือขนาดใหญ่ การมองร้านหนังสือในฐานะที่ตั้งอยู่บนแถบต่อเนื่องของรูปแบบที่หลากหลาย แทนที่จะเป็นคู่ตรงข้ามระหว่างสองขั้ว จะช่วยให้เห็นได้ว่าการสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้และชุมชนผู้อ่านไม่ได้เป็นคุณลักษณะเฉพาะของร้านหนังสืออิสระเท่านั้น หากแต่เป็นสิ่งที่ตัวแสดงหลายประเภทในระบบนิเวศหนังสือต่างพยายามสร้างในรูปแบบของตนเอง

กลยุทธ์การอยู่รอดมีความหลากหลายดังนี้ ร้านเล่าปรับตัวตลอดยี่สิบห้าปีผ่านการเปลี่ยนทำเลและขยายสินค้า House of Commons พัฒนาโมเดลพหุมิติที่ผสมคาเฟ่ - หนังสือ - การจัดพิมพ์พร้อมโมเดล 4C ร้านหนังสือเล็ก ๆ ยึดปรัชญา “ความหลงใหล” แทนการมุ่งกำไร ส่วนร้านพิลาเดลเฟียพัฒนา “โมเดลบ้านนอก” ที่สร้างอิสระจากสายส่งโดยการสร้างสต็อกเอง แต่ละกลยุทธ์ตอบสนองต่อบริบทท้องถิ่นและปรัชญาของเจ้าของร้าน

ความตึงเครียดระหว่างมิติเศรษฐกิจกับมิติสังคมเป็นประเด็นสำคัญ เจ้าของร้านต้องเป็นทั้ง “ผู้ประกอบการที่มีทักษะ” และ “นักกิจกรรมทางวัฒนธรรม” ดังที่ Miller (2006) อธิบายการเปลี่ยนผ่านจาก reluctant

สู่ skilled capitalists รายได้ของ House of Commons จากกาแฟ 54% และหนังสือ 41% สะท้อนว่า การขายหนังสืออย่างเดียวไม่เพียงพอ แต่เผชิญความยากลำบาก ร้านเหล่านี้ยังคงจัดกิจกรรมที่ไม่หวังกำไรและสร้างพื้นที่สาธารณะแห่งการแลกเปลี่ยนความคิด สิ่งที่เชื่อมโยงทุกกรณีศึกษาคือ บทบาทการสร้างพื้นที่ต่อต้าน (counterspace) ในสังคมทุนนิยม ร้านเหล่านี้ท้าทายตรรกะของตลาดผ่านการนำเสนอ “ความช้า ความเฉพาะเจาะจง และความมีความหมาย” ตามแนวคิด “Small and slow is beautiful” ของ O'Brien โดยร้านพิลาเดลเฟียโดดเด่นที่สุดในการใช้ร้านเป็นพื้นที่ทางการเมือง และใช้ “สิทธิ์ในการเลือก” ต่อสู้กับการผูกขาดเสรีนิยม

เรื่องราวของพรหม สะท้อนพลังการเปลี่ยนแปลงของร้านหนังสืออิสระในฐานะโรงเรียนนอกระบบ พื้นที่ปลอดภัยสำหรับการพัฒนาจิตสำนึกวิพากษ์ และจุดเชื่อมระหว่างความรู้กับการกระทำ ซึ่งมีความสำคัญเชิงยุทธศาสตร์ต่อสังคมประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม การต่อสู้ของร้านหนังสืออิสระไทยยังขาดความเป็นสถาบันในการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ ซึ่งแตกต่างจากต่างประเทศ เช่น Leading Edge Books (LEB) ในออสเตรเลียที่รวมกลุ่มซื้อเพื่อเจรจาต่อรองกับผู้จัดพิมพ์ จนร้านต่าง ๆ กล่าวว่า “เราคงอยู่ไม่ได้หากไม่มี LEB” (Li, 2010) หรือ American Booksellers Association (ABA) ในสหรัฐอเมริกาที่มีวิวัฒนาการการต่อสู้ที่เป็นระบบ

กิจกรรมอย่าง “สัปดาห์ร้านหนังสืออิสระ” แม้มีเจตนาดี แต่มีร้านหนังสืออิสระส่วนหนึ่งเห็นว่าเป็นการดำเนินการแบบ top-down ที่ไม่ได้รับฟังความต้องการเฉพาะของแต่ละร้านอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม กรณีการรวมตัวของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดขอนแก่นก็สะท้อนให้เห็นว่า ยังมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ การมี “คนกลาง” ที่รู้จักและไว้วางใจกัน ในวงกว้าง ทำหน้าที่รับฟังข้อจำกัดและความต้องการของแต่ละร้าน

แล้วจัดตารางกิจกรรมร่วมกันเพื่อหลีกเลี่ยงการแข่งขันที่ไม่จำเป็น ผลที่เกิดขึ้นคือ ร้านต่าง ๆ สนับสนุนและแนะนำลูกค้าข้ามร้านกันแทนที่จะแข่งกันเอง (บุญเลิศ คณานนสาร, ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2568)

ลักษณะดังกล่าว สอดคล้องกับสิ่งที่ได้อธิบายไว้ในส่วนบททบทวนวรรณกรรมว่า ความสำเร็จของการรวมตัวไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นทางการขององค์กร หากแต่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการรับฟังความต้องการที่หลากหลายและแปลงความต้องการนั้นสู่การขับเคลื่อนร่วมกันได้จริง กรณีขอนแก่นจึงเป็นตัวอย่างของการรวมตัวแบบ organic ที่เกิดจากทุนทางสังคมและความสัมพันธ์ในวงการค้า ไม่ใช่คำสั่งหรือบรรทัดฐานจากภายนอก และนั่นอาจเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้มันได้ผล

อย่างไรก็ตาม กรณีเช่นนี้ยังคงเป็นข้อยกเว้นมากกว่าบรรทัดฐานความท้าทายในการสร้างความเป็นสถาบันในระดับชาติยังเชื่อมโยงกับการขาด “พลเมือง - ผู้บริโภค” (citizen-consumer) ตามแนวคิด Miller ที่ตัดสินใจซื้อโดยคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวม ไม่ใช่แค่ราคาถูกสุด การที่ผู้บริโภคส่วนใหญ่ยังไม่ได้ตัดสินใจในเชิงนี้ ทำให้ร้านหนังสืออิสระไทยยังคงอยู่ในภาวะเปราะบางที่พึ่งพาความมุ่งมั่นของเจ้าของร้านเป็นหลัก แม้จะมีตัวอย่างความสำเร็จในระดับพื้นที่อย่างกรณีขอนแก่นก็ตาม

การเปรียบเทียบ LEB กับประเทศไทยชี้ให้เห็นว่า ความสำเร็จของการรวมตัวไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นทางการของกลุ่ม แต่อยู่ที่ว่าองค์กรหรือกลไกที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะในรูปแบบใด สามารถทำหน้าที่รับฟังและทำความเข้าใจความต้องการที่หลากหลายของสมาชิกแต่ละร้าน และแปลงความต้องการเหล่านั้นไปสู่การขับเคลื่อนร่วมกันได้จริง การรวมตัวเป็นองค์กรจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่จำเป็น แต่ความยั่งยืนของการรวมตัวนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการความต้องการที่แตกต่างกันในด้านขนาดร้าน ทำเล ฐานลูกค้า และอุดมการณ์ของเจ้าของ เพื่อสร้าง

ผลประโยชน์ร่วมที่ทุกร้านรับรู้ได้อย่างเป็นรูปธรรม

กรณีขอนแก่นจึงเป็นต้นแบบที่ควรขยายผลไปยังพื้นที่อื่น กล่าวโดยสรุป คำตอบต่อความอยู่รอดของร้านหนังสืออิสระไม่ได้ขึ้นอยู่กับความสามารถของเจ้าของร้านเพียงอย่างเดียว แต่ต้องการการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระดับอุตสาหกรรมและการตระหนักของสังคม ข้อมูลชี้ชัดว่าคนไทยอ่านหนังสือมากขึ้น แต่ตลาดมูลค่า 20,000 ล้านบาทไม่ได้กระจายสู่ร้านอิสระที่เป็นหัวใจของระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่าน

กรณีศึกษาทั้งสี่แสดงให้เห็นว่า ร้านหนังสืออิสระทำหน้าที่มากกว่าสถานที่ซื้อขาย โดยการเป็นทั้งพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมที่ผู้คนมาพบปะและแลกเปลี่ยนความคิด เป็นพื้นที่ปลอดภัยสำหรับการพัฒนาจิตสำนึกวิพากษ์ เป็นพื้นที่ที่ท้าทายตรรกะตลาดด้วยคุณค่าของความช้าและความเฉพาะเจาะจง และยังเป็นโรงเรียนนอกระบบที่หล่อหลอมพลเมืองที่คิดวิเคราะห์ได้ ในแง่นี้ ร้านหนังสืออิสระจึงเป็นส่วนประกอบที่ขาดไม่ได้ของระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่าน

ความท้าทายที่แท้จริงมาจากโครงสร้างอุตสาหกรรมที่ไม่เป็นธรรม ได้แก่ การครอบงำโซ่อุปทานของสำนักพิมพ์ใหญ่ การผูกขาดในอุตสาหกรรมกระดาษ การแข่งขันที่ไม่เท่ากัน และการขาดนโยบายรัฐที่จริงจัง ปัญหาเหล่านี้ทำให้ร้านหนังสืออิสระอยู่ในภาวะเปราะบางตลอดเวลา การสูญเสียร้านหนังสืออิสระจึงไม่ใช่แค่การปิดกิจการรายหนึ่ง แต่คือการสูญเสียส่วนประกอบสำคัญของระบบนิเวศที่ส่งผลต่อวัฒนธรรมการอ่านโดยรวม คำตอบจึงต้องการมากกว่าการช่วยเหลือรายร้าน แต่ต้องการการสร้างระบบนิเวศที่เอื้อให้ร้านเหล่านี้ทำหน้าที่ได้อย่างยั่งยืนทั้งในระดับโครงสร้างอุตสาหกรรม นโยบายรัฐ และจิตสำนึกของผู้บริโภค ในฐานะพลเมืองทางวัฒนธรรม

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

จากกรณีศึกษาทั้ง 4 แห่งชี้ให้เห็นว่า ความท้าทายที่ร้านหนังสืออิสระเผชิญไม่ใช่ปัญหาของผู้ประกอบการรายบุคคล แต่เป็นปัญหาเชิงโครงสร้างในระดับอุตสาหกรรมที่จำเป็นต้องได้รับการแก้ไขอย่างเป็นระบบ อย่างไรก็ตาม การแก้ปัญหาคควรเป็นนโยบายแบบ “หุ้นส่วน” (partnership) ที่เกี่ยวข้องกับทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคประชาสังคม และผู้ประกอบการร้านหนังสืออิสระเอง จากการสังเคราะห์ข้อเสนอของเจ้าของร้านและแนวทางจากต่างประเทศ พบประเด็นสำคัญดังนี้

คูปองวัฒนธรรม: การสร้างนักอ่านรุ่นใหม่

ข้อเสนอที่น่าสนใจคือ การนำแนวคิด “คูปองวัฒนธรรม” (Cultural Voucher) มาปรับใช้ในบริบทไทย โดยอ้างอิงจากรายงาน Industry Insights ของโครงการ RISE Bookselling (Brennan & Asling, 2023) ซึ่งศึกษานโยบายคูปองวัฒนธรรมใน 4 ประเทศ ได้แก่ อิตาลี ฝรั่งเศส สเปน และเยอรมนี อิตาลีเป็นผู้ริเริ่มโครงการตั้งแต่ พ.ศ. 2559 โดยมอบเงิน 500 ยูโร แก่เยาวชนอายุ 18 ปี เพื่อใช้จ่ายในสินค้าวัฒนธรรม ผลปรากฏว่าเยาวชนใช้เงินถึง 80% ไปกับการซื้อหนังสือ สำหรับประเทศไทยอาจปรับใช้โดยรัฐมอบเงินจำนวนหนึ่งแก่เยาวชนอายุ 18 ปี หรือนักศึกษาระดับอุดมศึกษา เพื่อใช้ซื้อหนังสือหรือบัตรเข้าชมกิจกรรมทางวัฒนธรรมผ่านแอปพลิเคชันที่เชื่อมต่อกับร้านหนังสืออิสระทั่วประเทศ นโยบายนี้ไม่ใช่เพียงการช่วยเหลือระยะสั้น แต่เป็นการลงทุนสร้างฐานผู้อ่านระยะยาวในรูปแบบ “หุ้นส่วน” ที่รัฐอุดหนุน ร้านหนังสือสร้างประสบการณ์ และเยาวชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

การสร้างความเท่าเทียมในการเข้าถึงหนังสือ

ราคาหนังสือในประเทศไทยค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับรายได้และค่าครองชีพ ทำให้หนังสืออาจไม่เข้าถึงคนทุกระดับ รัฐควรมีนโยบายช่วยลดราคาหนังสือ เช่น การยกเว้นภาษีมูลค่าเพิ่ม การสนับสนุนสำนักพิมพ์เพื่อลดต้นทุน หรือการจัดสรรงบประมาณซื้อหนังสือแจกจ่ายให้โรงเรียนและห้องสมุด นอกจากนี้ รัฐควรพัฒนาห้องสมุดประชาชนและศูนย์การเรียนรู้ในชุมชนให้มีประสิทธิภาพและเข้าถึงได้ง่ายมากขึ้น

ในประเด็นเรื่องการยกเว้นภาษีมูลค่าเพิ่ม ดุลยลักษณ์ ตราชูธรรม (2566) อธิบายว่า ราคาหนังสือที่สูงมีรากฐานมาจากโครงสร้างภาษีในกระบวนการผลิต โดยกระบวนการผลิตและจำหน่ายหนังสือมีภาระภาษีสะสมหลายขั้นตอน ทั้งภาษีหัก ณ ที่จ่ายในสัญญาจ้างผลิต ภาษีจากค่าลิขสิทธิ์ในสัญญาอนุญาตให้ใช้สิทธิ และภาระภาษีเงินได้ ในสัญญาให้บริการวรรณกรรมอิเล็กทรอนิกส์ แม้การขายหนังสือกระดาษจะได้รับยกเว้นภาษีมูลค่าเพิ่มตามมาตรา 81 (1) (ฉ) แห่งประมวลรัษฎากรแล้ว แต่ภาระภาษีในขั้นตอนการผลิตก่อนหน้านั้นยังคงสะสมอยู่ในต้นทุนและส่งผ่านมาสู่ราคาขายปลีกในที่สุด รัฐบาลกลางควรพิจารณายกเว้นหรือลดหย่อนภาษีในกระบวนการผลิตหนังสือให้ครอบคลุมมากกว่าเพียงขั้นตอนการขายปลีก และควรให้สิทธิประโยชน์ทางภาษีแก่ร้านหนังสืออิสระโดยตรง เช่น การลดหย่อนภาษีเงินได้สำหรับกิจการที่พิสูจน์ได้ว่ามีบทบาทในชุมชน มาตรการเหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อครอบครัวที่มีรายได้น้อย ซึ่งราคาหนังสือคือเงื่อนไขหลักที่เป็นอุปสรรคในการเข้าถึงความรู้

การสนับสนุนร้านหนังสืออิสระโดยตรง

รัฐควรมีมาตรการสนับสนุนร้านหนังสืออิสระอย่างเป็นรูปธรรม เช่น การให้สิทธิประโยชน์ทางภาษี การสนับสนุนค่าเช่าพื้นที่ การให้เงิน

อุดหนุนสำหรับการจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน และการช่วยพัฒนาช่องทาง การขายออนไลน์ ที่สำคัญคือการสนับสนุนการจัดตั้งสมาคมหรือเครือข่าย ที่สามารถเป็นตัวแทนเจรจาต่อรองกับสำนักพิมพ์ ดังตัวอย่างความสำเร็จของ Leading Edge Books ในออสเตรเลีย หรือการรวมตัวของร้านหนังสือ อิสระในจังหวัดขอนแก่น

การสร้างความเป็นธรรมในโครงสร้างอุตสาหกรรม

รัฐควรมีมาตรการสร้างความเป็นธรรมในการแข่งขัน เช่น การควบคุมการผูกขาดแนวดิ่ง การกำหนดให้สำนักพิมพ์เสนอเงื่อนไขที่เป็นธรรมกับร้านหนังสืออิสระ และการสนับสนุนระบบจัดจำหน่ายที่โปร่งใส รวมถึงการตรวจสอบพฤติกรรมที่เอาเปรียบ เช่น การให้ส่วนลดที่แตกต่างกันระหว่างร้านในเครือกับร้านอิสระ หรือการจัดงานลดราคา ที่ทำให้ร้านอิสระไม่สามารถแข่งขันได้

การสนับสนุนสำนักพิมพ์และผู้เขียนในประเทศ

รัฐควรให้ทุนสนับสนุนการเขียนและตีพิมพ์หนังสือคุณภาพ จัดรางวัลยกย่องผู้เขียนและสำนักพิมพ์ที่มีผลงานดีเด่น ส่งเสริมการแปล หนังสือไทยเป็นภาษาต่างประเทศ และสนับสนุนสำนักพิมพ์อิสระและ นักเขียนอิสระเป็นพิเศษ เพราะพวกเขาเป็นผู้สร้างสรรค์ความหลากหลาย ทางวรรณกรรมและเป็นหุ้นส่วนสำคัญของร้านหนังสืออิสระ

การจัดตั้งสถาบันหนังสือแห่งชาติ

ข้อเสนอสำคัญที่สุดคือ การจัดตั้งสถาบันหนังสือแห่งชาติที่มี โครงสร้างแบบ “หุ้นส่วน” ซึ่งมีตัวแทนจากทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ สำนักพิมพ์

ร้านหนังสือ นักเขียน และภาคประชาสังคม สถาบันควรทำหน้าที่บูรณาการการทำงานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง กำหนดนโยบายระยะยาว และรับฟังเสียงจากผู้ประกอบการรายย่อยอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพียงกำหนดนโยบายจากส่วนกลางโดยไม่เข้าใจความต้องการของผู้ที่อยู่หน้างาน

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยในอนาคตควรขยายขอบเขตไปยังร้านหนังสืออิสระในภูมิภาคอื่น ๆ เพื่อให้ได้ภาพที่ครอบคลุมมากขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาเชิงเปรียบเทียบระหว่างร้านในเมืองใหญ่กับพื้นที่ชนบทหรือเมืองรอง เนื่องจากกรณีศึกษาในงานวิจัยชิ้นนี้ล้วนตั้งอยู่ในเมืองที่มีมหาวิทยาลัย มีฐานลูกค้านักศึกษาและนักท่องเที่ยว และมีโครงสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง คำถามที่ยังรอการตอบคือ ร้านหนังสืออิสระในเมืองขนาดเล็ก หรือพื้นที่ที่ไม่มีมหาวิทยาลัย จะมีคุณสมบัติ บทบาท กลยุทธ์ การอยู่รอดที่แตกต่างจากภาพที่พบในงานวิจัยชิ้นนี้อย่างไร การศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวจะช่วยทดสอบว่าแนวคิดเรื่อง “พื้นที่ต่อรองความคิด” และ “โรงเรียนนอกระบบ” สามารถดำรงอยู่ได้ในบริบทที่ทรัพยากรและฐานผู้อ่านจำกัดกว่าหรือไม่ นอกจากนี้ควรศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับโมเดลการรวมตัวของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดขอนแก่นเพื่อถอดบทเรียนและขยายผลในพื้นที่อื่น รวมถึงการศึกษาเชิงปริมาณเกี่ยวกับพฤติกรรมและทัศนคติของผู้บริโภคต่อร้านหนังสืออิสระ เพื่อทำความเข้าใจปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจซื้อและความเป็นไปได้ในการสร้าง “พลเมือง - ผู้บริโภค” ในบริบทสังคมไทย

นอกจากนี้ยังควรมีการศึกษาเชิงนโยบายเปรียบเทียบนโยบายสนับสนุนร้านหนังสืออิสระในต่างประเทศ เช่น ระบบคูปองวัฒนธรรมในยุโรป หรือการรวมกลุ่มแบบ Leading Edge Books ในออสเตรเลีย

เพื่อประเมินความเป็นไปได้และปรับให้เหมาะสมกับบริบทไทย และควรมีการวิจัยเชิงโครงสร้างเกี่ยวกับห่วงโซ่อุปทานและกลไกการผูกขาดในอุตสาหกรรมหนังสือไทย เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงประจักษ์ที่สามารถนำไปใช้ผลักดันนโยบายสร้างความเป็นธรรมในการแข่งขันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกพร โชคจรัสกุล. (2568, 15 ตุลาคม). ทางรอด ของ “ร้านหนังสืออิสระ” ในยุคดิจิทัลที่มีแต่แพลตฟอร์มออนไลน์. *กรุงเทพธุรกิจ*. Retrieved from <https://www.bangkokbiznews.com/lifestyle/judprakai/1203133>
- กรุณพร เชษฐพยัคฆ์. (2568ก, 4 เมษายน). วงการหนังสือจะตาย เมื่อคนไทยเลิกอ่าน? สร้างวัฒนธรรมการอ่านให้หนังสือรอด. *TNN Thailand*. Retrieved from <https://www.tnnthailand.com/tnnexclusive/195030/>
- กรุณพร เชษฐพยัคฆ์. (2568ข, 8 กรกฎาคม). คนไทยอ่านหนังสืออะไรอ่านมากแค่ไหน? สำรวจพฤติกรรมการอ่าน-ซื้อหนังสือของคนไทย ปี 67 [Infographic]. *TNN Thailand*. Retrieved from <https://www.tnnthailand.com/infographic/204811/>
- ดุลยลักษณ์ ตราชูธรรม. (2566, 28 พฤศจิกายน). ภาษีสัญญาณนกเขียน. สืบค้นจาก <https://uat-ca.dst.co.th/article/623>
- วุฒิพันธุ์ เปรมาสวัสดิ์. (2568, 20 ตุลาคม). จับสัญญาณขาขึ้น “วงการหนังสือ” เมื่อนักอ่าน Gen Z กลายเป็นกุญแจสำคัญ. *TNN Thailand*. Retrieved from <https://www.tnnthailand.com/tnnexclusive/214784/>
- Thai PBS. (2556, 26 ธันวาคม). สานฝันคนอยากทำร้านหนังสืออิสระ. Retrieved from <https://www.thaipbs.or.th/news/content/213792>

- The 101 World. (2564, 22 กุมภาพันธ์). เปิดทางรอด 'ร้านหนังสืออิสระ': ล้อมวงคุยกับ 3 คนทำร้านหนังสือยุคใหม่. Retrieved from <https://www.the101.world/survival-guide-of-independent-bookshop/>
- The KOMMON. (2564). วิฤฤฤฤและทางรอดของร้านหนังสือ กับพื้นที่การอ่านเกิดใหม่. Retrieved from <https://www.thekommon.co/crisis-survival-bookstore/>

ภาษาอังกฤษ

- Brennan, D. M., & Asling, T. (2023). *Industry insights II: Culture vouchers* (Research report). Brussels: European and International Booksellers Federation.
- Hill, G. (2012). *The bookshop as an experiencescape: The future of the physical book and bookshop in the digital era* (Master's thesis). Lund University, Sweden. Retrieved from <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=4301167&fileOId=4742857>
- Laing, A. (2020). Indies in Scotland: Exploring the unique role of independent bookshops in Scotland's towns and villages. *Publishing Research Quarterly*, 36, 585-600. <https://doi.org/10.1007/s12109-020-09759-5>
- Li, J. (2010). Choosing the right battles: How independent bookshops in Sydney, Australia compete with chains and online retailers. *Australian Geographer*, 41(2), 247-262. <https://>

doi.org/10.1080/00049181003742369

Luyt, B., & Heok, A. (2015). David and Goliath: Tales of independent bookstores in Singapore. *Publishing Research Quarterly*, 31, 122-131. <https://doi.org/10.1007/s12109-015-9402-y>

Miller, L. J. (2006). *Reluctant capitalists: Bookselling and the culture of consumption*. Chicago: University of Chicago Press.

O'Brien, G. T. M. (2016). Small and slow is beautiful: Well-being, "socially connective retail" and the independent bookshop. *Social & Cultural Geography*, 18(4), 547-565. <https://doi.org/10.1080/14649365.2016.1199814>

Thompson, J. B. (2021). *Book wars: The digital revolution in publishing*. Cambridge: Polity Press.

เศรษฐกิจความรู้สึกกับทุนนิยมการพิมพ์เคเวียร์ในสังคมไทย

ณิรันดร์ แผลงฤทธิ์

บทนำ

ข้อมูลเชิงสถิติจากสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT) (2568) ผู้จัดงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติครั้งที่ 53 ที่จัดขึ้นในเดือนมีนาคม 2568 ชี้ว่า ในงานดังกล่าวมีผู้เข้าร่วมถึง 1,304,507 คน และมียอดขายหนังสือรวมทั้งงานกว่าสี่ล้านบาท จากข้อมูลส่วนแบ่งตลาดหนังสือในปี 2567 หนังสือนิยายมีส่วนแบ่งตลาดราว 8 พันล้านบาท โดยมูลค่าของนิยายวายหรือ Boys' Love (BL) และ Girls' Love (GL) ซึ่งหมายถึงนิยายรักที่มีคู่รักเพศเดียวกันเป็นตัวละครหลักนั้น คิดเป็นมูลค่าร้อยละ 30 ของมูลค่าในหนังสือกลุ่มนิยาย แม้ว่านิยายวายจะยังคงมีสัดส่วนมูลค่าการตลาดน้อยกว่านิยายแบบรักต่างเพศอยู่เล็กน้อย แต่มีกลุ่มผู้อ่านที่เหนียวแน่น และมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ (Suratchawee Porbunmee, 2025: 4) โดยจากสถิติของ PUBAT ที่สำรวจความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติครั้งที่ 53 มีผู้อ่านนิยายวายร้อยละ 24 จากจำนวนผู้ตอบแบบสอบถาม 4,314 คน อีกรึ่ง มีนิยายที่มีเรื่องราวหรือตัวละครที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหลากหลายแต่ยังมีความไม่ชัดเจนในการจัดประเภท โดยนักเขียนและนักอ่านเรียกว่า นิยายเคเวียร์ แต่ร้านหนังสือยังจัดประเภทตามกรอบ GL และ BL หนังสือกลุ่มดังกล่าวนั้นไม่ถูกพูดถึงในรายงานของ PUBAT แต่ก็มีบูธของสำนักพิมพ์ที่ผลิตหนังสือกลุ่มนี้ในงานสัปดาห์หนังสือครั้งนั้นเช่นกัน แต่จากมุมมองของนักเขียนที่นิยามตนเองว่าเป็นนักเขียนเคเวียร์และนักอ่าน นิยายเคเวียร์นั้นแตกต่างจากนิยาย GL และ BL เพราะนำเสนอความสั่นไหวของเพศวิถี

และเพศภาวะ มีเนื้อหาสะท้อนหรือตั้งคำถามกับสังคมเป็นสำคัญ ขณะที่ นิยาย BL และ GL นั้นมีความโรแมนติกเป็นเรื่องหลัก นักอ่านบางคนเรียกนิยายที่นำเสนอความหลากหลายมากกว่าความรักแบบชาย/ชาย หรือหญิง/หญิง และสะท้อนสังคมว่าเป็นวรรณกรรม ไม่นับเป็นนิยาย ในบทความนี้ ผู้เขียนใช้คำว่า นิยายเควียร์ เป็นคำร่ม (umbrella term) เพื่อหมายรวมถึงทั้งนิยายวาย BL/GL และนิยายที่นำเสนอความหลากหลายทางเพศนอกเหนือจากเพศภาวะและเพศวิถีแบบรักต่างเพศ อันเป็นบรรทัดฐานและเพศวิถีเกย์ชายและหญิงรักหญิงซึ่งก็เป็นอัตลักษณ์รักเพศเดียวกันที่แพร่หลายในสังคมไทยแล้ว (Duangwiset & Jackson, 2021) ดังที่ Baudinette (2024) ได้เสนอไว้ว่า แม้นิยายวายไทยจะถูกวิจารณ์ว่ามีเนื้อหาความสัมพันธ์แบบเพศเดียวกันที่ยังติดกรอบคู่ตรงข้ามแบบชายหญิงในความสัมพันธ์รักต่างเพศ แต่นิยายวายก็ได้สร้างพื้นที่และจินตนาการเควียร์ให้กับผู้อ่านเช่นกัน

แม้ว่านิยายวายจะได้รับความนิยมอย่างมาก แต่ในแผนผังของงานสัปดาห์หนังสือครั้งที่ 53 ก็ไม่ได้นิยามสำนักพิมพ์หรือประเภทหนังสือใดในงานว่าเป็นสำนักพิมพ์วายหรือหนังสือวาย ถัดมาหนึ่งปี ในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติครั้งที่ 54 ซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 26 มีนาคม ถึง 6 เมษายน 2569 พบว่า ทางผู้จัดมีการเพิ่มประเภทบูธหนังสือ BL โดยถูกจัดให้อยู่ที่มุมหนึ่ง มีพื้นที่น้อยที่สุดเมื่อเทียบกับหนังสือประเภทอื่น โดยมีนิทรรศการนิยายวายจัดอยู่ในบริเวณดังกล่าวด้วย ส่วนสำนักพิมพ์ที่ขายหนังสือนิยาย GL หรือนิยายเควียร์อื่น ๆ นั้นถูกจัดอยู่ในกลุ่มหนังสือนิยายและวรรณกรรมงานหนังสือขนาดใหญ่เป็นภาพสะท้อนโครงสร้างเชิงอำนาจในอุตสาหกรรมหนังสือ ภูมิทัศน์ของงานหนังสือขนาดใหญ่สามารถสะท้อนเศรษฐศาสตร์การเมืองของหนังสือและการพิมพ์ในสังคมได้ ดังที่ Driscoll และ Squires (2020) ได้วิเคราะห์ผังงานหนังสือ Frankfurt Book Fair ซึ่งเห็นว่า ที่ทางของบูธแสดงหนังสือตามประเภทและสำนักพิมพ์ในงานสะท้อนให้เห็น

ความเหลื่อมล้ำระหว่างประเภทหนังสือและระหว่างสำนักพิมพ์ ที่ทางของนิยายเคียวรีในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติสะท้อนมุมมองของอุตสาหกรรมหนังสือไทย ที่นิยายเคียวรียังคงมีความเป็นชายขอบในบรรณพิภพไทย แม้วาทกรรมเกี่ยวกับอุตสาหกรรมหนังสือวายในปัจจุบันมักนำเสนอว่า เติบโตอย่างรวดเร็วและเป็นซอฟต์แวร์ของชาติในปัจจุบัน (Suratchawee Porbunmee, 2025; งานสัปดาห์หนังสือ, 2024; Nattachit B., 2025)

อย่างไรก็ตาม พื้นที่ส่วนน้อยของหนังสือเคียวรีกลับเป็นพื้นที่ที่นักอ่านมาเยือนมากที่สุด มีการแนะนำนิยายโดยผู้ขายอย่างออกรส มีสีสันของการตกแต่งบูธด้วยภาพจากปกนิยาย มีกิจกรรมร่วมสนุก มีบทสนทนาเกี่ยวกับอดีตและปัจจุบันของวงการหนังสือวาย เป็นพื้นที่ที่อัดแน่นไปด้วยอารมณ์ความรู้สึกที่อยู่ในหัวตออย่างหนังสือและผู้คน ผู้เขียนเห็นว่ามีมิติเชิงอารมณ์ความรู้สึกนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำ ความเข้าใจชุมชนหนังสือเคียวรีในสังคมไทย ดังที่นักวิชาการสตรีนิยมเสนอว่า ความรู้สึกเป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยให้ทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมที่พ้นไปจากตรรกะแบบเหตุผลแบบปฏิฐานนิยม (Liljesdtrom, 2016)

การศึกษาสิ่งพิมพ์เคียวรีในสังคมไทยที่ผ่านมาเชื่อมโยงสิ่งพิมพ์เคียวรีกับการบริโภควัฒนธรรมภายใต้เศรษฐกิจแบบตลาดที่มีความเข้มข้นขึ้น และโลกาภิวัตน์ที่ทำให้วัฒนธรรมไม่ติดที่ และเป็นการศึกษาสิ่งพิมพ์เคียวรีในฐานะภาพแทนและพื้นที่ในการแสดงออกเพศวิถี ทั้งยังเป็นสื่อที่สำคัญต่อพลวัตของวัฒนธรรมเคียวรีในสังคมไทยตลอดจนการยอมรับในความหลากหลายทางเพศ (Jackson, 2016; Duangwiset, และ Jackson, 2021; 2023; Sinnott, 2011; Baudinette, 2024) อนึ่ง งานจำนวนมากเกี่ยวกับหนังสือกลุ่มดังกล่าวเป็นงานด้านวรรณกรรมศึกษาและสื่อสารมวลชน เน้นการวิเคราะห์ตัวบท ภาพแทนเพศวิถี จิตวิทยา และกลวิธีในการแต่งวิเคราะห์สื่อ ตลาดนิยาย และผู้บริโภค โดยมักเป็นงานวิทยานิพนธ์ระดับ

ปริญญาบัณฑิตและมหาบัณฑิต (สุภาวรัตน์ วัฒนทัพ, 2556; บุญกร ไชยราช, 2565; สุนารินทร์ มูลศิริ, 2565; Bunyavejchewin และคนอื่น ๆ, 2024; Akaraputhiporn, 2016) มีงานศึกษาที่ถกเถียงว่านิยายวายเป็นสิ่งที่ขับเคลื่อนความเท่าเทียมทางเพศหรือเป็นการฉกฉวยอัตลักษณ์ควีร์และสร้างภาพจำผิด ๆ ต่อควีร์ได้แก่ งานของ Baudinette (2024) Prasannam (2023) และ งานของ Li และ Pang (2024) งานศึกษาที่กล่าวมาข้างต้นสอดคล้องกับวาทกรรมสาธารณะในสังคมไทยเกี่ยวกับหนังสือควีร์ที่อยู่บนเส้นที่ตึงเครียดระหว่างมูลค่าทางการตลาดกับความก้าวหน้าในประเด็นสิทธิความหลากหลายทางเพศ บทความนี้เสนอการทำความเข้าใจชุมชนหนังสือควีร์ที่ต่างออกไป โดยให้ความสำคัญกับสิ่งที่จับต้องไม่ได้แต่เด่นชัดอย่างความรู้สึกในฐานะสิ่งที่หมุนเวียนและขับเคลื่อนชุมชนนิยายควีร์ ผ่านมุมมองของทั้งผู้ผลิตและผู้อ่านในฐานะผู้กระทำการที่รู้สึก (feeling subject) (Lehmann and Schankweiler, 2019) เพื่อชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของมิติเชิงอารมณ์ นิยายควีร์ และระบบการพิมพ์ในสังคมไทยปัจจุบัน

บทความนี้มองอารมณ์ความรู้สึกว่ามีพลังในการส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ (Ahmed, 2004: 119) ผ่านมโนทัศน์เศรษฐกิจความรู้สึก (Grossberg, 1997; Ahmed, 2004; Lehmann and Schankweiler, 2019) เพื่อวิเคราะห์การไหลเวียนของอารมณ์ความรู้สึกที่ทำให้เกิดการก่อรูปของอารมณ์และสุนทรียภาพร่วมที่ขับเคลื่อนชุมชนนิยายควีร์และปฏิบัติการในวัฒนธรรมการผลิตนิยายควีร์ ตลอดจนวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของเศรษฐกิจความรู้สึกของนิยายควีร์กับบริบทของการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่ (Di Leo, 2013) มีคำถามวิจัยสำคัญคือ อารมณ์ความรู้สึกนั้นไหลเวียนระหว่างผู้กระทำการที่รู้สึกในชุมชนนิยายควีร์อย่างไร ขับเคลื่อนการพิมพ์นิยายควีร์อย่างไร และต่อตรงกับระบบการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่ใน

สังคมไทยปัจจุบันอย่างไร

ในการตอบคำถามดังกล่าว งานวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา โดยเก็บข้อมูลสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้กระทำการสำคัญในชุมชนนิยายเครือข่ายและระบบการพิมพ์เครือข่ายของไทย ได้แก่ นักเขียนนิยายจำนวน 8 คน ตัวแทนจากสำนักพิมพ์ 4 แห่ง นักรีวิวนิยาย 3 คน ตัวแทนจากร้านหนังสือ 3 แห่ง และผู้จัดงานเกี่ยวกับหนังสือเครือข่าย 1 คน ระยะเวลาในการเก็บข้อมูลระหว่างเดือน ธ.ค. 2567 - มีนาคม 2569 โดยในการคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลจากนักเขียนนิยายวายและนิยายเครือข่ายที่มีชื่อเสียงจำนวน 4 คน และนักเขียนสมัครเล่น 4 คน คัดเลือกนักรีวิวนิยายโดยเลือกเฉพาะผู้ที่รีวิวนิยายวายหรือเครือข่าย รีวิวสม่ำเสมอ และมีผู้ติดตามจำนวนมาก สำนักพิมพ์ที่เข้าร่วมวิจัยเป็นสำนักพิมพ์รายย่อยที่เน้นผลิตนิยายวายหรือนิยายเครือข่าย ตัวแทนจากร้านหนังสือที่เข้าร่วมวิจัยมาจากร้านหนังสืออิสระที่เน้นขายนิยายวายหรือเครือข่าย ส่วนผู้จัดงานหนังสือนั้นเป็นผู้ก่อตั้งงาน Y-Book Fair งานหนังสือนิยายวายที่มีการจัดต่อเนื่องมากกว่าสิบปี นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติครั้งที่ 53 และ 54 และติดตามวิวาทะสาธารณะเกี่ยวกับนิยายวายและนิยายเครือข่ายในพื้นที่ออนไลน์อีกด้วย การวิจัยให้ความสำคัญกับข้อมูลที่สะท้อนอารมณ์ความรู้สึก แรงขับเคลื่อนทางใจและความปรารถนา ในกระบวนการและเครือข่ายของชุมชนการพิมพ์นิยายเครือข่าย และการเผชิญกับความท้าทายในอุตสาหกรรมหนังสือไทย

บทความนี้เสนอว่า นิยายเครือข่ายเป็นวัตถุสื่อกลางในเศรษฐกิจความรู้สึก สัมพันธ์กับการก่อรูปของความรู้สึก ความปรารถนา และสุนทรียภาพแบบเครือข่ายในสังคมไทย สร้างความรู้สึกร่วมที่มีพลังในการขับเคลื่อนทุนนิยมการพิมพ์เครือข่าย ซึ่งต่างกับทุนนิยมการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่ที่กำเริบทางธุรกิจคือสิ่งสำคัญที่สุด แม้ทุนนิยมการพิมพ์เครือข่ายที่มี

อารมณ์ความรู้สึกเควียร์เป็นสิ่งสำคัญต้องเผชิญกับการชุดรีดในนิเวศการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่ แต่ก็มีการสร้างพื้นที่ต่อรองและท้าทายกับทุนใหญ่ สะท้อนให้เห็นความเป็นไปได้ใหม่ ๆ ของพื้นที่เชิงเพศภาวะและเพศวิถีในอุตสาหกรรมหนังสือไทย

เศรษฐกิจความรู้สึกและนิยายเควียร์

มโนทัศน์เศรษฐกิจความรู้สึกนั้นให้ความสำคัญกับกระบวนการหมุนเวียนและแลกเปลี่ยนของอารมณ์ความรู้สึกในฐานะกลไกสำคัญในสร้างความเห็นร่วมในชุมชนทางการเมือง มีพลังที่จะขับเคลื่อนและเปลี่ยนแปลง หรือสร้างจินตนาการใหม่ในสังคม Sarah Ahmed (2004) ผู้เสนอมนทัศน์เศรษฐกิจความรู้สึก (affective economies) เสนอว่าแม้อารมณ์ความรู้สึกจะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น จับต้องไม่ได้ แต่ก็มีอำนาจกระทำการ อารมณ์นั้นเคลื่อนไหวยระหว่างบุคคล บางครั้งก็มีความเป็นสภาวะภายใน แต่หลายครั้งก็หลุดพ้นจากตัวตนของปัจเจกและหมุนเวียนระหว่างปัจเจกกับวัตถุในสังคม Ahmed ใช้การหมุนเวียนของเงินตราในเศรษฐกิจเป็นอุปลักษณ์ในการทำความเข้าใจปฏิบัติการของอารมณ์ความรู้สึกในสังคม ที่สามารถไปติดอยู่กับคนและวัตถุแล้วสร้างความหมายเหมือนกับที่มูลค่าเงินสามารถไปผูกอยู่กับคนและสิ่งของได้ อารมณ์ความรู้สึกยังสามารถแลกเปลี่ยน หรืออารมณ์หนึ่งทำให้เกิดอารมณ์อื่น ๆ ต่อไปได้ และเหมือนกับเงินตรา อารมณ์ความรู้สึกได้ยิ่งไหลเวียนในสังคมนานเท่าใดก็จะยิ่งมีพลังมากขึ้น ส่งผลต่าง ๆ ได้มากขึ้น Ahmed ยกตัวอย่างอารมณ์รักชาติที่แปลงเป็นอารมณ์เกลียดกลัวและไปผูกติดอยู่กับร่างกายและสิ่งที่เป็นอื่นและเป็นภัยต่อชาติ อารมณ์ทั้งสองอย่างไหลเวียนในสังคมสร้างสำนึกร่วมชาตินิยมที่สร้างความรุนแรงหรือสร้างการขับเคลื่อนสังคมชาติได้จริง

Lehmann และ Schankweiler (2019) เสนอเพิ่มเติมว่า การไหลเวียนของอารมณ์ความรู้สึกที่ยิ่งไหลเวียนมากเท่าใดก็ยิ่งเพิ่มพลังของอารมณ์ความรู้สึกนั้น ๆ ในสังคมนั้น เป็นไปได้อย่างสำคัญด้วยสื่อกลาง โดยเฉพาะการสื่อสารมวลชน สื่อนั้นจัดการกระบวนการแลกเปลี่ยนและแบ่งปันความรู้สึก ทำให้อารมณ์ความรู้สึกซึ่งมาจากที่อื่นกลายเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อตัวของผู้ที่อารมณ์ความรู้สึกนั้นไหลเวียนไปถึง เกิดตัวตนและผู้กระทำการที่รู้สึกแบบเดียวกัน สร้างความเป็นกลุ่มที่เข้าใจสุนทรียภาพจินตนาการ มุมมอง แนวคิด หรือความใฝ่ฝันร่วมกัน สร้างสังคมที่รู้สึก (affective societies) สื่อที่เป็นทั้งภาพแทน และวัตถุเชิงประจักษ์ของสิ่งที่เป็นนามธรรม เป็นตัวกลางสำคัญของการไหลเวียนและกระจายอารมณ์ความรู้สึก ดังนั้น การทำความเข้าใจเศรษฐกิจความรู้สึกก็ต้องให้ความสำคัญกับสื่อต่าง ๆ ด้วย Lehmann และ Schankweiler ยกตัวอย่างภาพของมหาสมุทรที่ทำให้ผู้ชมในสังคมอเมริกันเกิดความรู้สึกผ่องคลายและเป็นอิสระได้ทันที ทั้งนี้ การที่ผู้ชมรู้สึกแบบเดียวกันนั้นไม่ใช่เพราะวัตถุสภาวะของภาพ แต่เป็นเพราะความรู้สึกผ่องคลายและเป็นอิสระนั้นถูกเชื่อมโยงกับทะเลผ่านสื่ออื่น ๆ ในสังคม เช่น ภาพยนตร์ นิยาย เป็นต้น และได้กลายเป็นความรับรู้ร่วมและประสบการณ์เชิงสุนทรียภาพร่วมในสังคม

หนังสือนิยายเป็นวัตถุที่มีอารมณ์ความรู้สึกผูกติดอยู่ และผู้บริโภคหนังสือกับโรคอารมณ์ความรู้สึก ไม่ว่าจะเป็นการอ่านเพื่อกระตุ้นความรู้สึกหรือการอ่านเพื่อความบันเทิงใจ ซึ่ง Lawson (2023) เสนอว่า ทำให้ผู้คนที่เกี่ยวข้องกับหนังสือเกิดความสัมพันธ์ทางอารมณ์กับหนังสือ และต้องการอ่านเพื่อตอบสนองความต้องการทางอารมณ์ของตนเอง หนังสือยังเป็นพื้นที่ให้ผู้อ่านสร้างตัวตนในจินตนาการซึ่งได้รับประสบการณ์เชิงอารมณ์ความรู้สึกที่ต่างไปจากชีวิตจริงของผู้่านได้ ในบริบทของวัฒนธรรมหนังสือในประเทศไทย อารมณ์ความรู้สึกที่ผูกติดอยู่กับ

หนังสือมีส่วนสำคัญในการทำให้คนในประเทศยังรักการอ่าน และส่งเสริมอุตสาหกรรมหนังสือ โดยเฉพาะร้านหนังสืออิสระ

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลทั้งนักเขียน สำนักพิมพ์ นักรีวิว ร้านหนังสือ ตลอดจนนักอ่านที่จัดงานหนังสือขาย ความรู้สึกมีความสุขที่เกิดจากการอ่านและการสร้างสรรค์ ความปรารถนาจะเสพเรื่องราวเคียวร์ และความต้องการสร้างพื้นที่ของหนังสือกลุ่มนี้นั้นถูกกล่าวถึงอย่างสำคัญ และเป็นเหตุผลแรก ๆ ที่นำพวกเขาเข้ามาอยู่ในชุมชนนิยายเคียวร์ อารมณ์ความรู้สึกของการอ่านและผลิตินิยายเคียวร์นั้นทั้งเป็นความรู้สึกส่วนบุคคลและไหลเวียนอยู่ในชุมชนนิยายเคียวร์ จะเห็นว่ามีคำเฉพาะในการพูดถึงอารมณ์จากการเสพนิยายเหล่านี้ เช่น คำว่า *ฟิน* ที่หมายถึงความสุขจากการอ่านเรื่องรักเคียวร์ และมีนัยเกี่ยวกับความสุขทางเพศ คำว่า *เหียน* ที่มาจากการยืมเห็นพ้องอย่างไม่รู้ตัวเมื่ออ่านนิยายรัก หรือ คำว่า *กลายเป็นลิง* ที่หมายถึงมีความสุขจนลืมความเป็นคน ก็สะท้อนความสำคัญของความรู้สึก Crawley (2022) ชี้ว่า สำหรับผู้อ่านเคียวร์ การได้อ่านเรื่องราวที่ตรงกับอัตลักษณ์ทางเพศของตนเองนั้นทำให้รู้สึกว่าได้รับการยอมรับมากขึ้นและรู้สึกโดดเดี่ยวน้อยลง จากการสัมภาษณ์นักอ่านเคียวร์ไทย พวกเขาเล่าถึงประสบการณ์ของความรู้สึกว่า การอ่านนิยายที่มีภาพแทนอัตลักษณ์ทางเพศตรงกับอัตลักษณ์ของพวกเขา นั้นมีความสุขและสนุกกว่าอ่านนิยายรักชายหญิง เช่น จี๊ด ผู้อ่านหญิงรักหญิง วัยสี่สิบกว่าที่เพิ่งได้อ่านนิยาย GL เมื่อไม่นานมานี้ก็เล่าว่า เธอเติบโตมากับเรื่องโรมานซ์ชายหญิง เธออ่านนิยายแปลโรมานซ์และการตุนมังงะโรมานซ์ที่มักเสนอนจากเพศสัมพันธ์ชายหญิงที่ร้อนแรง แต่การอ่านเรื่องชายหญิงในตอนนั้นเหมือนการอ่านการ์ตูน “ที่มันมีความเวอร์ ๆ แต่อ่านไปก็ไม่รู้สึกอะไรเลย” (จี๊ด สัมภาษณ์, 18 มีนาคม 2569) ส่วนอุ้ม นักอ่านหญิงรักหญิงเจนซี ก็เล่าถึงวัยเด็กที่ต้องอ่านนิยายชายหญิงที่เธอ

นิกภาพตามไม่ออกว่า “บรรยายผู้ชายหล่อไปเถอะ แต่นิกตามไม่ออกหรอก ถ้าเป็นหญิงหญิงนี่นิกออกเลย” (อัม สัมภาษณ์, 18 มีนาคม 2569) ซึ่งการที่สามารถเชื่อมโยงรสนิยมของตัวเองเข้ากับเรื่องราวที่อ่านนั้น เป็นสิ่งที่นักอ่านเคเวียร์เข้าถึงได้ยากมาตลอดเมื่อเทียบกับนักอ่านชายหญิงรักต่างเพศ นักอ่านจำนวนหนึ่งยังมองว่าเรื่องราวความรักที่ไม่ตรงบรรทัดฐานรักต่างเพศในนิยาย ยังทำให้อ่านแล้วรู้สึก *ฮิลใจ* เป็นความหวัง และเป็นกำลังใจว่าการมีอัตลักษณ์เคเวียร์นั้นก็สามารถมีความรักที่ดีได้ ส่วนความสุขของนักอ่านชายหญิงที่อ่านงานเคเวียร์ Kwon (2019) เสนอว่า สื่อวาย BL เป็นพื้นที่จินตนาการที่ปลอดภัยของผู้หญิงในการสำรวจและแสดงออกเพศวิถีของตนเอง ความ *ฟิน* ของสาววายที่เป็นหญิงรักต่างเพศ คือการได้เห็นตัวละครที่ชอบหรือผู้ชายแบบที่ชอบมีความสัมพันธ์ตามแฟนตาซีของผู้หญิงซึ่งพ้นไปจากโลกความเป็นจริงที่ผู้หญิงนั้นถูกจำกัดไม่ให้เห็นแสดงออกเกี่ยวกับเพศวิถีมากนัก และมีอำนาจน้อยกว่าผู้ชายในการควบคุมความสัมพันธ์โรแมนติก นิยายเคเวียร์ยังสร้างมุมมองในการเข้าใจความเคเวียร์และสุนทรียภาพเคเวียร์ตามนิยาย ไม่ว่าจะเป็นแบบรักเพศเดียวกันหรือหลากหลาย เช่นการที่ปกหนังสือวายส่วนมากมีลักษณะเดียวกันคือ ตัวละครเพศเดียวกันแต่คนหนึ่งดูมีความเป็นหญิงและอีกคนหนึ่งมีความเป็นชาย ก็สะท้อนความปรารถนาแบบนิยายเคเวียร์ที่อยู่ในกรอบแบบรักต่างเพศ

บทความนี้ต้องการเสนอการไหลเวียนของอารมณ์ความรู้สึกเคเวียร์ในชุมชนนิยายเคเวียร์ผ่านประสบการณ์ของตัวตนและผู้กระทำการที่รู้สึกในชุมชนดังกล่าว และต้องการชี้ให้เห็นพลังในการสร้างความเป็นกลุ่มและผลักดันพื้นที่ของนิยายเคเวียร์ ซึ่งท้าทายทั้งบรรทัดฐานทางเพศในสังคมไทยและอุตสาหกรรมการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่

การก่อรูปและไหลเวียนของอารมณ์ความรู้สึกเคเวียร์ในชุมชนนิยายเคเวียร์

“turning point เปลี่ยนมาเป็น Girl Love ก็เพราะว่าถึงทางตันที่จะแต่ง ชาย - หญิงแล้วค่ะ เพราะว่ารู้สึกว่ามันไม่สนุกอีกแล้ว แล้วก็เลยไปอ่านการ์ตูน เรื่องหนึ่งที่จำชื่อเรื่องไม่ได้ เป็นการตูนแนว Girls' Love นี่แหละค่ะ อ่านแล้วก็รู้สึกแบบ ใจสั่นจิงเลย มันน่ารักจิงเลยอะไอย่างนี้ นี่ยากจะแต่งบ้าง ก็เริ่มแต่ง เรื่อง US รักของเราขึ้นมา ขึ้นมา”

(เจ้าปลาน้อย, สัมภาษณ์ 23 กันยายน 2568)

เจ้าปลาน้อย คือนักเขียนนิยาย GL ชื่อดังของวงการ เธอเล่าถึงความรู้สึกที่ผลักดันให้เธอกล้าเขียนนิยายหญิงรักหญิงเป็นครั้งแรกในปี 2559 แม้ว่าที่ผ่านมา เธอเขียนแต่นิยายรักต่างเพศ ความรู้สึกเชิงโรมานซ์ของเพศวิถีนอกบรรทัดฐานนี้ เป็นสิ่งที่นักเขียน นักอ่าน ตัวแทนสำนักพิมพ์ นักรีวิว และร้านหนังสืออิสระที่ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ ต่างเล่าถึง ความรู้สึกที่มองไม่เห็นนี้ยังเด่นชัดใจสีหน้า เสียงกรีด และความมีชีวิตชีวาในพื้นที่นี้นักอ่านมารวมตัวกันอย่างงานหนังสือ เช่นงาน Y-Book Fair และงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ นอกจากความรู้สึกโรมานซ์แบบวายแล้ว ในกลุ่มนักเขียนและนักอ่านนิยายเคเวียร์ที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหลากหลายกว่า การเป็นหญิงรักหญิงหรือชายรักชาย ก็เล่าถึงความรู้สึกอยากเห็นเรื่องราวที่สัมพันธ์กับอัตลักษณ์ของพวกเขา ผู้เขียนเสนอว่าอารมณ์ความรู้สึกทั้งสองแบบเป็นความปรารถนาแบบเคเวียร์ที่ก่อรูปภายใต้บริบทของชุมชนนิยายเคเวียร์ มีความสัมพันธ์กัน และไหลเวียนสร้างความเป็นกลุ่มจนมีพลังในการเปลี่ยนแปลงมุมมองของสังคมต่อความหลากหลายทางเพศ

เคเวียร์ศึกษาและสตรีศึกษาให้ความสำคัญกับการสืบสาวการก่อรูป ความหมาย และปฏิบัติการของอารมณ์ความรู้สึกในสังคมภายใต้บริบท

ทางประวัติศาสตร์ (Liljestrom, 2016: 18)¹ ผู้วิจัยเสนอว่า อารมณ์ความรู้สึก ความปรารถนาแบบเกย์ก็มีบริบททางประวัติศาสตร์เฉพาะในสังคมไทย งานของ Jackson (2016; 2011) Duangwises และ Jackson (2021; 2023) และ Sinnott (2011) ได้ศึกษาวัฒนธรรม LGBTQ ในสังคมไทย ทั้งวัฒนธรรม เกย์และวัฒนธรรมเลสเบียนภายใต้บริบทความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมในไทย ซึ่งมีความเป็นเศรษฐกิจแบบตลาดที่เข้มข้นขึ้นนับแต่ช่วง สงครามเย็นเป็นต้นมา โดยการมีเพศวิถีแบบรักเพศเดียวกันนั้นถูกทำให้อยู่ในพื้นที่สาธารณะมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่สื่อ หรือพื้นที่กายภาพจริง โดยเป็นวัฒนธรรมชนชั้นกลางในเมืองใหญ่เป็นหลัก คำเรียกอัตลักษณ์ เพศวิถีอย่างเกย์ ทอม ดี เลสเบียน ก็เริ่มกลายเป็นที่ใช้และรู้จักในพื้นที่ สาธารณะ โดยปรากฏการณ์ดังกล่าวนั้นเกิดขึ้นภายใต้บริบทนิยมที่มี LGBTQ ชนชั้นกลางเป็นตลาดและเป็นผู้บริโภคที่สำคัญ

การเปิดพื้นที่ LGBTQ ในช่วงเวลาดังกล่าวก็เป็นจุดเริ่มต้นให้มีการพิมพ์เรื่องราวประสบการณ์ความรักจากผู้ที่มีอัตลักษณ์เกย์และเลสเบียน ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่ ผู้ก่อตั้งสำนักพิมพ์สะพาน สำนักพิมพ์แรกในประเทศไทยที่พิมพ์นิยายหญิงรักหญิง ผู้ซึ่งเคยผ่านประสบการณ์ของ ช่วงเวลาที่เป็นจุดเปลี่ยนของวัฒนธรรม LGBTQ ดังกล่าวในสังคมไทย ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า “พลังโรมานซ์มันเป็นพลังวัยรุ่น เราชอบอ่านกลอนความรัก เราก็เขียนกลอนส่งนิตยสาร วัยหวาน กันตั้งแต่อายุ 16-17” (ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่, สัมภาษณ์ 17 สิงหาคม 2568) ฉันทลักษณ์ได้รับการชักชวนเข้าไปทำงานในวงการนิตยสารวัยรุ่นตั้งแต่อายุยังน้อย เพราะชอบเขียนเรื่องราว ส่งไปตามนิตยสารเหล่านี้ ต่อมาเมื่อมีการรวมกลุ่มหญิงรักหญิงที่เรียก

¹ เช่น Cveckovich (2003) ที่ศึกษาบาดแผลทางจิตใจของวัฒนธรรมเลสเบียน หรืองานของ Brown (1999) ที่ศึกษาอารมณ์ซึมเศร้าของผู้ดัดจริตออกมการณ์สังคมนิยม

ตัวเองว่า อัญจารี ฉะนั้นลักษณะก็เป็นเป็นผู้อยู่เบื้องหลังในการพิมพ์ *อัญจารีสาร* ซึ่งเชื่อมโยงความต้องการมีชุมชนของผู้ที่มีอัตลักษณ์ทางเพศแบบหญิงรักหญิงผ่านการเขียนเล่าประสบการณ์ลงในนิตยสาร และทั้งข้อมูลติดต่อเอาไว้ให้ผู้สนใจทำความรู้จักกันสามารถติดต่อกันได้

อย่างไรก็ตาม ความปรารถนาเคียร์รี่ที่เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการนำไปสู่การผลิตนิตยสารเคียร์รี่นั้น คือการเข้ามาของการ์ตูนมังงะวาย (Yaoi และ Yuri) ซึ่งทำให้การเสพเรื่องราวของการรักเพศเดียวกันเป็นที่แพร่หลายในหมู่วัยรุ่นหญิง อรรถ บุนนาค (สัมภาษณ์ 18 มิถุนายน 2568) ผู้ก่อตั้งสำนักพิมพ์ J-Lit และอยู่ในวงการการ์ตูนและหนังสือแปลญี่ปุ่นมาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2520 เล่าว่า น่าจะเริ่มต้นจากมังงะเรื่อง *Cipher* ซึ่งพิมพ์ลงในนิตยสารการ์ตูน *Gift Magazine* ซึ่งนำมังงะญี่ปุ่นมาแปลเป็นภาษาไทยโดยไม่ลิขสิทธิ์ แม้ตัวละครชายที่เป็นคู่แฝดในเรื่องจะไม่ได้เป็นคู่รักกัน แต่ความสัมพันธ์ก็มีความกำกวม ทำให้ผู้อ่านเริ่ม จิ้น แบบชายรักชาย ส่วนการเสพความสัมพันธ์หญิงรักหญิงในสังคมไทยน่าจะเริ่มจากการ์ตูนที่ช่อง ท.ท.บ. 5 ตอนกลางคืน เรื่อง *Danso Reijin* ซึ่งเป็นเรื่องราวของโรงเรียนหญิงล้วน แม้ไม่ได้เสนอความรักแบบหญิงรักหญิงตรง ๆ แต่ก็ชวนให้ผู้ดูจินตนาการจับคู่ตัวละครเป็นคู่รัก โดย อรรถ บุนนาค เรียกว่า มี *กลืนวาย กลืนยूरิ* และเป็น *หน่ออ่อน* ของสุนทรียภาพแบบวายขณะเดียวกัน วงดนตรีชายล้วนของญี่ปุ่นที่ได้รับความนิยมในไทย เช่น วง Johnny Junior ก็ทำให้เกิดการเขียนแฟนฟิคชั่นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสมาชิกในวง นอกจากการ์ตูนมังงะวายจะเข้ามาในสังคมไทยมากขึ้นในช่วงทศวรรษ 2530-2540 แล้ว ช่วงเวลาดังกล่าวถือว่าสังคมไทยมีความคุ้นเคยและเปิดกว้างกับ LGBTQ โดยความเป็นเกย์ กะเทย ทอม ดี นั้นก็เป็นสิ่งที่เห็นได้เป็นปกติ ทั้งยังมีดาราดังหลายคนที่ไม่ได้ระบุว่า มีอัตลักษณ์ทางเพศแบบใด แต่คนก็รู้โดยทั่วกันว่าเป็นเกย์หรือเป็นทอม

ส่วนสื่อบันเทิงก็เปิดกว้างเกี่ยวกับเนื้อหาทางเพศมากกว่าในช่วงทศวรรษ 2550 ซึ่งมีการควบคุมสื่อต่าง ๆ ไม่ให้ผิดศีลธรรม ในยุคดังกล่าวที่มีมังงะ วายแบบไม่ชัดเจนเข้ามาในไทยจำนวนมาก ก็เกิดการรวมกลุ่มแฟนคลับ การ์ตูนที่มีการนัดพบปะกันที่ห้าง Isetan² โดยมีการเป็นสมาชิกอย่างเป็นเรื่องเป็นราว และเป็นกลุ่มวัยรุ่นที่ครอบครัวมีฐานะ นอกจากนัดพบกัน เพื่อพูดคุยเกี่ยวกับการ์ตูนแล้วยังทำหนังสือทำมือแปลการ์ตูนกันเอง และแต่งแฟนฟิคชันพิมพ์เป็นเล่มแบบทำมืออ่านกันเองอีกด้วย วัฒนธรรม กลุ่มย่อยดังกล่าวก็พัฒนามาเป็นการแต่งนิยายวายต่อมา อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ทำให้ความปรารถนาแบบวายเป็นความรู้สึกที่เชื่อมโยงกลุ่มคนได้ อย่างเหนียวแน่นคือ การที่นิยายวายและการ์ตูนวายถูกทำให้เป็นสิ่งผิดกฎหมายในช่วงปลายทศวรรษ 2550 ภายใต้รัฐบาล ทักษิณ ชินวัตร ที่มีการควบคุมศีลธรรมของรัฐผ่านกระทรวงวัฒนธรรมอย่างเข้มข้น พร้อม ๆ กับการเข้ามาของอินเทอร์เน็ต ที่ทำให้แฟนฟิคชันวายเป็นเติบโตอยู่ในเว็บไซต์ต่าง ๆ แทน

เว็บไซต์ต่าง ๆ โดยเฉพาะ Dek-D.com เป็นพื้นที่แห่งความปรารถนา ที่จะเล่าและอ่านนิยายที่มีเนื้อหารักเพศเดียวกัน โดยเฉพาะแฟนฟิคชัน ตัวละครจากการ์ตูน และศิลปินกลุ่มทั้งญี่ปุ่นและไทย เช่น Johny Junior และ วง เพย์ ฟาง แก้ว ต่อมาในช่วงปลายทศวรรษ 2540 ที่เริ่มมีความนิยมศิลปิน กลุ่มเกาหลีสไในประเทศไทย แฟนฟิคชันวงหญิงล้วนอย่าง Girl Generations และวงชายล้วนอย่าง Super Junior ก็ทำให้วัฒนธรรมการเขียนและ อ่านแฟนฟิคชันแบบวายเติบโตอย่างมากในพื้นที่ออนไลน์ โดยช่วงแรก

² กลุ่ม ACHO โดยชื่อกลุ่มเป็นการเอาอักษรตัวหน้าของชื่อนักเขียนการ์ตูนชื่อดังสี่คนมารวมกัน A คือ Amagi Sayuri C คือ CLAMP H คือ Hatsuki Shinobu และ O คือ Ozaki Minami

เว็บ Dek-D.com ยังไม่ค่อยยอมให้ลงนิยายรักเพศเดียวกัน พื้นที่หลักของนิยายชายรักชายจึงเป็นเว็บไซต์ thaiboyslove.com หรือที่เรียกกันว่า *เล้าเบ็ด* ส่วนเรื่องหญิงรักหญิงนั้นมักไปอยู่ที่เว็บไซต์ ComeOn ซึ่งทำโดยสำนักพิมพ์สีม่วงอ่อน เมื่อพ้นจากยุคที่นิยายวายต้องแอบขาย แพนฟิคชิ้นจำนวนมากก็ถูกปรับให้เป็นนิยาย และมีสำนักพิมพ์ต่าง ๆ ชื้อไปพิมพ์ขาย รวมถึงเว็บไซต์ Dek-D เองด้วย ในปี 2549 ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่ ก็ตั้งสำนักพิมพ์สะพานขึ้นมาเพื่อพิมพ์นิยายหญิงรักหญิงและสิ่งพิมพ์เกี่ยวกับ LGBTQ ต่าง ๆ เพราะเห็นว่าไม่มีใครทำ จึงลงทุนลงแรงเองชักชวนนักเขียนที่เขียนลงในเว็บไซต์มาพิมพ์กับสำนักพิมพ์สะพาน โดยให้ค่าต้นฉบับ 1,000 บาท และจ้างนักวาดรูปในเครือข่ายหญิงรักหญิงเป็นคนวาดปกให้ ในราคาที่ไม่สูงมาก ฉันทลักษณ์เล่าว่า

“ก็มีคนอื่นที่เขียนประเด็นอย่างนี้ (รักเพศเดียวกัน) อย่าง กฤษณา อโศกสิน เขาก็มีใช้ไหม เรื่อง *รากแก้ว* คือมันเป็นนิยายที่แบบว่าตัวละครจะเป็นแนวโรจิตเนาะ นี่คือแรงบันดาลใจที่ทำให้พี่อยากทำนิยายด้วย เพราะรู้สึก่านิยายที่เราอ่านที่ผ่าน ๆ มา มันเป็นแต่แบบนี้ แนวโรจิต วิปริตผิดเพศต่าง ๆ นานา แล้วด้วยความที่เราทำงานด้านสิทธิ เราารู้ว่ามันผลิตซ้ำความเชื่อความคิดอะไรแบบนี้ เราก็อยากทำนิยายเพราะรู้สึกว่ามันน่าจะใช้สำหรับเปลี่ยนสังคมได้บ้างก็เลยทำ นี่คือจุดเริ่มต้นแรงบันดาลใจ”

(ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่, สัมภาษณ์ 17 สิงหาคม 2568)

ความปรารถนาเควียร์ที่ต้องการเล่าเรื่องเกี่ยวกับอัตลักษณ์ทางเพศ และเพศวิถีที่ซับซ้อนและสลับไหลเกินกว่าชายรักชายหรือหญิงรักหญิง ซึ่งได้

กลายเป็นเพชรบรรทัดฐานใหม่ในสังคมไทยไปแล้วนั้น³ เริ่มปรากฏมากขึ้น หลังนิยายวายเป็นที่นิยม นักเขียนเคเวียร์อย่าง Ladys และ Moonscape เล่าว่า พวกเขาเขียนแฟนฟิคชันแบบวาย ทั้ง BL และ GL ลงในเว็บไซต์ Dek-D มาก่อน แต่ถึงจุดหนึ่งก็รู้สึกว่าการร่ายแบบยายนั้นไม่ตอบสนองความต้องการเล่าเรื่องของตนเองอีกแล้ว พวกเขาอยากเล่าเรื่องที่จับต้องความเป็นไปของสังคม และเพศวิถีที่ลื่นไหลซึ่งสะท้อนความเป็นตัวตนของพวกเขา มากกว่านี้ จึงลองเขียนตามใจ แม้ในตอนแรกเสียงตอบรับอาจจะยังไม่ดี แต่พวกเขาพบว่า ก็มีคนที่มีย่อตัลักษณ์ลื่นไหลเช่นเดียวกับพวกเขา รอคอยที่จะอ่านเรื่องราวที่เกี่ยวกับตัวเองเป็นจำนวนมาก นิยายของ Ladys และ Moonscape จึงสามารถตีพิมพ์เป็นเล่มได้และมีราคาสูง เพราะแฟนนิยายต้องการมีเล่มนิยายจริงเก็บไว้ กรณีของนักเขียนหญิงข้ามเพศอย่าง ฟินเลย์ ซึ่งยังเป็นนักเขียนสมัครเล่นและกำลังเรียนปริญญาตรีอยู่ ก็เล่าว่า เพราะในทะเลของนิยายยายนั้น ไม่มีเรื่องราวของหญิงข้ามเพศเท่าใดนัก และเขาหานิยายหญิงข้ามเพศที่รักผู้หญิงไม่ได้เลย จึงลงมือเขียนเอง ฟินเลย์ต้องการที่จะเล่าเรื่องเกี่ยวกับชีวิตประจำวันที่หญิงข้ามเพศต้องเจอ ซึ่งผู้ที่มีอัตลักษณ์ทางเพศอื่น ๆ โดยเฉพาะเพชรบรรทัดฐาน ไม่มีทางจินตนาการถึงได้ เช่น การต้องหาเงินมาซื้อฮอร์โมนที่เกี่ยวข้องกับการข้ามเพศ กรณีของมิลเลอร์และนัท ผู้สร้างนิยายภาพเกี่ยวกับชายข้ามเพศ ก็สร้างสรรค์ผลงานเพราะอยากสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอัตลักษณ์ทางเพศของเขาและเล่าประสบการณ์เฉพาะของการเป็นชายข้ามเพศ นอกจากนั้นในทุก ๆ วัน ก็ยังมีนักเขียนหลายพันคนกำลังเขียนให้อ่านโดยไม่เสียเงิน

³ Sinnott (2011) และ Doungwises และ Jackson (2021; 2023) ต่างก็เสนอว่า อัตลักษณ์หญิงรักหญิง ชายรักชาย กะเทย ทอม ดี เป็นอัตลักษณ์เพศวิถีที่ชัดเจน และเป็นที่ยอมรับในวัฒนธรรมสาธารณะของไทย

ในเว็บไซต์ ReadAwrite หรือเว็บไซต์ SparksJoy รายได้ที่เป็นตัวเงินมีความสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจนิยายวาย และมักเป็นมาตรวัดของกระแสขายในสายตาของภาคธุรกิจและภาครัฐ แต่อารมณ์ความรู้สึกที่ต้องการสร้างพื้นที่นำเสนออัตลักษณ์และความบันเทิงแบบเคียวร์ก็มีความสำคัญสำหรับผู้ผลิตนิยายไม่แพ้กัน ถ้าไรแบบหนึ่งของทุนนิยมการพิมพ์เคียวร์ คือกำไรทางอารมณ์และการขับเคลื่อนทางสังคมเกี่ยวกับความหลากหลายทางเพศ

นักอ่านและนักรีวิวหนังสือก็เป็นผู้กระทำการสำคัญที่ขับเคลื่อนวงการนิยายเคียวร์ จะเห็นได้ว่า นักเขียนที่ประสบความสำเร็จนั้นต้องมีฐานนักอ่านที่ใหญ่และเหนียวแน่นที่พร้อมจะซื้องานของนักเขียนที่พวกเขาชื่นชอบ สำหรับเว็บไซต์อย่าง Dek-D หรือ ReadAwrite นักอ่านสามารถสนทนา ชื่นชม หรือวิพากษ์งานเขียนได้ เป็นแรงกระตุ้นสำคัญในการให้นักเขียนอยากผลิตผลงาน อารมณ์ความรู้สึกโรแมนติกแบบเคียวร์ก็ถูกส่งผ่านไปมาในปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวด้วย นักเขียนอาชีพที่ผลิตผลงานต่อเนื่องปีละหลายเรื่อง ก็มักสร้างงานที่ตรงตามรสนิยมและสุนทรียภาพของนักอ่าน นอกจากนักอ่านทั่วไป ก็ยังมีนักอ่านที่เป็นนักรีวิว บางคนทำเป็นรายได้เสริมโดยการรับจ้างรีวิวนิยาย โดยเฉพาะใน TikTok เรียกกันว่า BookTokker ซึ่ง นุ่น (นามสมมติ) ผู้ทำเว็บไซต์ Sapphic Union และเขียนรีวิวนิยายเคียวร์ ได้อธิบายว่า เหมาะกับนักอ่านสมัยนี้ที่ต้องการอ่านสิ่งที่ตรงกับรสนิยมของตัวเองมากกว่าเปิดใจอ่านสิ่งที่ไม่คุ้นเคย เช่น การรีวิวนิยายวาย ก็จะเน้นว่ามีฉากโรแมนติกมากแค่ไหน และมีฉากเพศสัมพันธ์มากน้อยอย่างไร ส่วนการรีวิวในเว็บไซต์ X นั้นมีทั้งการรีวิวในกลุ่มชุมชนนักอ่าน และการรีวิวคนเดียวเพราะชื่นชอบหนังสือที่อ่านและอยากให้หนังสือที่พวกเขาชอบประสบความสำเร็จ เช่น Thai GL Please Mass หรือ StellaRose อย่างไรก็ตาม นักเขียนก็สามารถติดต่อนักรีวิว

เหล่านี้เพื่อให้ช่วยโปรโมทหนังสือได้ สำหรับนักเขียนที่มีแฟนคลับนักอ่าน เหนียวแน่น พวกเขาจะมีการรวมกลุ่มพบปะ แต่งชุดคอสเพลย์ตัวละคร และทำของที่ระลึกเกี่ยวกับหนังสือที่พวกเขาชื่นชอบมาแลกเปลี่ยนกัน งาน Y-Book Fair นั้นถือเป็นงานที่จัดขึ้นโดยนักอ่านที่ต้องการสร้างพื้นที่หนังสือ วายให้นักเขียนและนักอ่านได้มาพบปะกัน เป็นพื้นที่นักอ่านและนักเขียน มารวมตัวด้วยความรู้สึและความปรารถนาวยที่เชื่อมโยงพวกเขา ร้านหนังสืออิสระที่วางขายหนังสือนิยายเคียวรี่ก็เริ่มต้นด้วยความเป็นนักอ่าน และนักเขียนนิยายเหล่านี้ของเจ้าของร้าน เช่น ร้าน Anyway Book Café ในจังหวัดเชียงใหม่ ที่เน้นขายหนังสือเกี่ยวกับสตรีนิยม หนังสือหญิง รักหญิง ทั้งนิยาย GL และนิยายเคียวรี่เพศหลากหลายและลื่นไหล ส่วน ร้าน House of Commons จังหวัดกรุงเทพมหานคร ก็ขายนิยายเคียวรี่ มากขึ้นกว่าแต่ก่อนอย่างสำคัญ เพราะมีผู้จัดการร้านเป็นแซฟฟีกที่ชอบ นิยายเคียวรี่ ทั้งสองร้านยังมีการจัดกิจกรรมพูดคุยเกี่ยวกับประเด็น ความหลากหลายทางเพศ เปิดพื้นที่ให้นักเขียนและนักอ่านได้มาพบปะกัน

ทุนนิยมการพิมพ์นิยายเคียวรี่ในแง่อุตสาหกรรมการพิมพ์เสรีนิยมใหม่

ทุนนิยมการพิมพ์เป็นมโนทัศน์ที่อธิบายพัฒนาการของการพิมพ์ที่ถูกขับเคลื่อนด้วยกำไร ทำให้มีการผลิตและการบริโภคสิ่งพิมพ์จำนวนมาก ซึ่งมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงจินตนาการของผู้คนในสังคมหรือชุมชน (Anderson, 2006; Schick, 2011) การผลิต การขาย และการบริโภค นิยายเคียวรี่ ก็มีกำไรเป็นแรงขับเคลื่อนเช่นเดียวกับอุตสาหกรรมอื่น ๆ อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะอารมณ์ความรู้สึกเคียวรี่เป็นพลัง สำคัญในการสร้างสรรค์ การขาย การส่งต่อ และการบริโภคนิยายเคียวรี่ ทุนนิยมการพิมพ์นิยายเคียวรี่จึงไม่ได้ถูกกำกับด้วยเหตุผลเรื่องกำไรอย่าง เบ็ดเสร็จ ผู้เขียนเสนอว่า เพราะเศรษฐกิจความรู้สึกเคียวรี่เป็นสิ่งสำคัญ

ในการขับเคลื่อนการพิมพ์นิตยสารเคียวร์ ทุนนิยมการพิมพ์นิตยสารเคียวร์จึงมีลักษณะสำคัญคือ การขับเคลื่อนโดยสำนักพิมพ์อิสระขนาดเล็กและนักเขียนอิสระ เพื่อให้สามารถผลิตเนื้อหาเฉพาะทางได้ตามความต้องการ ผู้ผลิตนิตยสารเคียวร์ยังคงต้องเผชิญกับการสะสมทุนแบบยืดหยุ่นรูปแบบต่าง ๆ ในตลาดการพิมพ์เสรีนิยมใหม่ แต่ก็มีวิธีการต่อรองและท้าทายทุนการพิมพ์ใหญ่เช่นกัน

จากข้อมูลของเว็บไซต์ของร้านหนังสือนายอินทร์ซึ่งเป็นแหล่งรวมหนังสือที่มากที่สุดในประเทศไทย มีนามปากกานักเขียนที่ทางเว็บไซต์จัดว่าเป็นนักเขียนขายมากถึง 1,823 นามปากกา โดยเมื่อดูในรายละเอียดนักเขียนที่เขียนนิตยสารเคียวร์อย่าง Ladys ก็ถูกจัดอยู่ในกลุ่มนี้ด้วยเช่นกัน มีสำนักพิมพ์ที่พิมพ์นิตยสารขายแบบเป็นรูปเล่มจริง 120 สำนักพิมพ์ และมีสำนักพิมพ์ที่ขายแบบ e-book ถึง 1,249 สำนักพิมพ์ โดยจนถึงเดือนตุลาคม 2568 มีจำนวนนิตยสารที่ขายเป็นรูปเล่มจริง 2,669 เรื่อง และมี e-book 8,102 เรื่อง ที่วางขายในเว็บไซต์ของร้านหนังสือนายอินทร์ ส่วนเว็บไซต์ MEB.com ที่เป็นร้านขายนิตยสาร e-book โดยเฉพาะ มีนิตยสารขายแบบ BL วางขาย 10,000 เรื่อง และมีนิตยสาร GL 9,800 เรื่อง ซึ่งเมื่อเทียบกับจำนวนนิตยสารรักแบบชายหญิงที่วางขายแล้ว จำนวนนิตยสารขายนับว่ามีปริมาณมากเกือบครึ่งหนึ่งของนิตยสารที่วางขายใน MEB.com ราคาหนังสือนิตยสารทั้งที่เป็นแบบรูปเล่มจริงและแบบ e-book อยู่ระหว่าง 250-400 บาท โดยหนังสือ e-book ไม่ได้ราคาถูกกว่ามากนัก ทั้งนี้เพราะต้นทุนในการฝากไฟล์หนังสือนั้นสูงไม่ต่างกับการพิมพ์เล่มจริง นอกจากนี้หนังสือนิตยสารที่ต้องเสียเงินซื้อเหล่านี้แล้ว ผู้อ่านยังสามารถอ่านนิตยสารโดยไม่เสียเงินได้ที่เว็บไซต์ ReadAWrite.com ซึ่งเป็นพื้นที่ให้นักเขียนทั้งนักเขียนอาชีพและผู้ที่ต้องการเขียนเพื่อความบันเทิงเท่านั้นได้มาเสนอผลงาน โดยในเว็บไซต์ดังกล่าว มีนิตยสาร BL และแฟนฟิคชัน BL รวม

3,520 เรื่อง และมีนิยาย GL และแฟนฟิคชั่น GL รวม 3,440 เรื่อง อย่างไรก็ตาม วิธีการจัดประเภทนิยายโดยร้านหนังสือและเว็บไซต์ดังกล่าวก็มีลักษณะแบบคร่าว ๆ ด้วยกรอบคู่ตรงข้าม ทำให้นิยายเคเวียร์ที่นำเสนอเพศวิถีที่สิ้นไหล หรือเพศวิถีที่อยู่นอกเหนือจากเพศวิถีที่เป็นที่รู้จักดีในสังคมแล้วอย่างเกย์หรือแซฟฟิกลงกลืนไปกับนิยายวายที่มีจำนวนมหาศาล นอกจากนั้น นิยายที่แม้ว่าจะมีตัวละครอัตลักษณ์เคเวียร์ แต่เสนอเรื่องราวสะท้อนหรือวิพากษ์สังคม ก็จะไม่ถูกจัดว่าเป็นนิยายวาย แต่จัดว่าเป็นวรรณกรรม เช่น งานเรื่อง *ปริณทลแห่งรัก* (2551) โดย การะเกด ศรีปริญญาศิลป์ แม้จะมีตัวละครเอกที่รักทั้งสองเพศ แต่เนื่องจากเนื้อหาเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำในสังคมไทย ก็ถูกจัดเป็นวรรณกรรม ไม่ใช่ นิยาย ทำให้จำนวนจริง ๆ ของนิยายเคเวียร์นั้นประเมินได้ยาก⁴

อุตสาหกรรมการพิมพ์โลกในปัจจุบันมีลักษณะการสะสมทุนแบบเสรีนิยมใหม่ ดังที่ Di Leo (2013) ได้เสนอไว้ว่า เป็นการพิมพ์ที่ให้ความสำคัญกับข้อมูลทางการตลาดมากกว่าแนวทางเนื้อหาและสุนทรียภาพของสิ่งพิมพ์ สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่มีอำนาจในการควบคุมการกระจายหนังสือได้กว้างขวาง เป็นเจ้าของธุรกิจอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพิมพ์ เช่น ธุรกิจสื่อ ทำให้สามารถควบคุมและชี้นำทิศทางของตลาดหนังสือได้ มีการควบรวมกิจการของทุนการพิมพ์ขนาดใหญ่ หรือแตกแขนงเป็นสำนักพิมพ์ในเครือเพื่อ

⁴ Noize Magazine ได้มีการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามเพื่อจัดทำฐานข้อมูลนักเขียนเคเวียร์และนิยายเคเวียร์ ตั้งแต่เดือนธันวาคม 2568 แต่ยังไม่มียางานผลการสำรวจออกมา (The Noize Team, 2568)

ผลิตหนังสือเฉพาะกลุ่มแข่งกับสำนักพิมพ์เล็ก⁵ กลายเป็นเครือข่ายที่ทำให้สำนักพิมพ์ขนาดเล็กแข่งขันได้ยาก สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่มักเลือกพิมพ์หนังสือที่น่าจะเป็นที่นิยมสำหรับคนหมู่มาก มีส่วนให้ร้านหนังสืออิสระลดจำนวนลง และมีส่วนเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการอ่าน เช่น การที่สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่เลือกลงทุนผลิตนิยายกระแสหลักมากกว่านิยายที่มีเนื้อหาเฉพาะกลุ่ม นอกจากทำให้ความหลากหลายของการอ่านนิยายในสังคมลดลงแล้ว ก็เป็นการผลักดันให้ผู้ผลิตรายเล็กทั้งนักเขียนทั้งสำนักพิมพ์ ไม่สามารถสู้ในตลาดกระแสหลักได้ และต้องเน้นผลิตหนังสือที่มีเนื้อหาเฉพาะกลุ่ม และยังทำให้ช่องว่างของรายได้ระหว่างทุนใหญ่กับทุนเล็กกว้างขึ้นเรื่อย ๆ

การเกิดขึ้นของเว็บไซต์อ่านออนไลน์และ e-book เป็นที่นิยมในหมู่นักอ่านในปัจจุบันมาก โดยในปี 2566 มีมูลค่าตลาดสูงถึง 5,705 ล้านบาท (อูปุกส์ ธุรกิจหนังสืออิเล็กทรอนิกส์, 2024) ในปี 2566 e-book มีส่วนแบ่งในตลาดหนังสือถึงร้อยละ 42 สำนักพิมพ์ที่ยังคงพิมพ์หนังสือเล่มและร้านหนังสืออิสระต่างก็มีความเห็นว่า e-book ส่งผลให้ยอดขายหนังสือเล่มลดลง แพลตฟอร์มเว็บไซต์อ่านออนไลน์และ e-book นั้นเป็นของทุนขนาดใหญ่ สามารถขายตัดราคาได้ ในมุมมองของนักเขียนนิยายเครือข่ายแพลตฟอร์มดังกล่าวเปิดโอกาสให้เกิดนักเขียนใหม่ และเปิดโอกาสให้พวกเขานำเสนอเรื่องราวที่พวกเขาต้องการ เพราะทุกคนสามารถลงขายบนแพลตฟอร์มได้โดยไม่ต้องผ่านการคัดกรองจากสำนักพิมพ์หรือบรรณาธิการ อย่างไรก็ตาม ทุนนิยม e-book เป็นกลไกสำคัญของการสะสมทุนแบบยืดยุ่น (Harvey, 1989) ในทุนนิยมการพิมพ์เสรีนิยมใหม่ของไทย

⁵ เช่น ในเครืออมรินทร์ มีสำนักพิมพ์ย่อยถึง 16 สำนักพิมพ์เพื่อผลิตหนังสือต่างประเภทกัน Rose Publishing ซึ่งเป็นสำนักพิมพ์ลูกของเครืออมรินทร์นั้นเน้นพิมพ์นิยายวายและนิยายแปลวายโดยเฉพาะ

ในปัจจุบัน แพลตฟอร์มอ่านออนไลน์และ e-book เช่น ReadAwrite และ MEB.com นั้นทำให้เกิดตัวเลือกนิยายจำนวนมากในตลาด แม้ว่าจะเป็นช่องทางโอกาสของนักเขียนใหม่ แต่ระบบอัลกอริทึมของแพลตฟอร์มก็ควบคุมการมองเห็นของนิยายอย่างไม่เท่าเทียมกัน โดยนักเขียนต้องลงทุนจ้างนักวาดรูปทำปกหนังสือเอง จึงจะมีสิทธิ์ได้ขึ้นที่หน้าแนะนำนิยาย และแพลตฟอร์มยังเลือกแนะนำนิยายเฉพาะที่มีผู้อ่านเป็นจำนวนมาก สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ก็ใช้ข้อมูลนี้ในการเลือกซื้องานจากแพลตฟอร์มมาพิมพ์กับสำนักพิมพ์โดยไม่ต้องลงทุนพัฒนานักเขียนแต่อย่างใด โดยที่แพลตฟอร์มก็ได้ค่าส่วนแบ่งการขายจากนักเขียนโดยผลกภาระการพัฒนางานเขียน การจัดหน้า และการทำปกหนังสือไปที่นักเขียนทั้งหมด อนึ่ง ในปัจจุบัน แพลตฟอร์มอ่านออนไลน์ทุกแพลตฟอร์มยังอนุญาตให้นิยายที่ใช้ AI เขียนและทำปกบนแพลตฟอร์มด้วย ซึ่งยิ่งเป็นการแย่งโอกาสของนักเขียนมากขึ้นไปอีก เพราะไม่สามารถผลิตงานได้เร็วเท่า AI อัลกอริทึมที่ควบคุมการมองเห็นงานเขียนอย่างไม่เท่าเทียมกัน ยังส่งผลต่อเศรษฐกิจความรู้สึกของชุมชนนิยายเควีร์ด้วย โดยนักอ่านมีปฏิสัมพันธ์กับนักเขียนน้อยลง และมีปฏิสัมพันธ์กับนักเขียนที่ได้รับความนิยมมากกว่า จนกระทั่งปัจจุบันนักเขียนรายเล็กหลายคนใช้วิธีจ้างนักรีวิว โดยไม่ใช่เพื่อให้มีคนเห็นงานเท่านั้น แต่เพื่อให้มีปฏิสัมพันธ์กับนักอ่านมากขึ้นด้วย เพราะการสนทนาถึงความรู้สึกจากเรื่องนั้นเป็นพลังใจอย่างสำคัญของนักเขียนในการผลิตงาน

ทุนนิยมการพิมพ์เควีร์ของไทยนั้นมีตรรกะที่ต่างไปจากทุนนิยมการพิมพ์เสรีนิยมใหม่ โดยแม้กำไรยังมีความสำคัญแต่ยังคงคำนึงถึงเนื้อหาที่ตอบสนองความต้องการของผู้สร้าง การเป็นนักเขียนอิสระและพิมพ์อย่างอิสระ และการสร้างเนื้อหาเฉพาะกลุ่มนั้นเป็นกลวิธีสำคัญในการต่อรองกับทุนการพิมพ์ขนาดใหญ่ ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่ เล่าถึงตอนที่ทำสำนักพิมพ์สะพานว่า “กำไรหรือ ได้มั่ง ไม่รู้เหมือนกัน อยากทำเฉย ๆ ขาย

ไม่ได้ ที่พิมพ์เป็นพันเล่มนี้ยังเหลืออยู่นะคะ ก็ขายได้บ้างไม่ได้บ้าง ก็อยู่ที่บ้านนี้แหละคะ ปลวกกินอยู่” (ฉันทลักษณ์ รักชาอยู่, สัมภาษณ์ 17 สิงหาคม 2568) ปัจจุบัน สำนักพิมพ์สะพานพิมพ์หนังสือน้อยลง ส่วนฉันทลักษณ์มีงานหลักคือ การดูแลเว็บไซต์มูลนิธิเพื่อสิทธิและความเป็นธรรมทางเพศ เมื่อมองย้อนกลับไปในช่วงที่เริ่มทำสำนักพิมพ์สะพาน ฉันทลักษณ์ใช้เงินรายได้จากงานประจำที่ทำกับสำนักพิมพ์อื่นมาทำงานผลิตนิตยสารหญิงรักหญิง

ในการทำนิตยสารนิตยสารภาพเรื่อง ฉันทลักษณ์เป็นเด็กชายข้ามเพศ มิลเลอร์และนัก ชายข้ามเพศที่ยังเรียนอยู่ในระดับปริญญาตรี ใช้วิธีเขียนโครงการขอทุนจากแหล่งทุนมาเพื่อทำหนังสือแจกไปตามโรงเรียนต่าง ๆ และทำเป็น e-book ให้ผู้สนใจอ่านฟรี โดยทำเป็นชุดนิตยสารภาพ เริ่มต้นทำในปี 2564 และต้องการออกฉบับใหม่ทุกปี จึงต้องขอทุนกับแหล่งทุนต่าง ๆ ไปเรื่อย ๆ เช่น ทุนจากสถานทูตสหรัฐอเมริกา หรือสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) โดยเมื่อคำนวณเป็นค่าแรงในการผลิตแล้ว พวกเขาได้เงินเดือนละประมาณ 2,000 บาท มิลเลอร์กล่าวว่า ถ้าคิดเรื่องค่าแรง พวกเขาขาดทุนไปมาก แต่เพราะ “อยากให้คนรู้จักอัตลักษณ์เรา เราไม่ได้อยากให้คนมาบอกว่าเราเป็นทอมอยู่อย่างนั้น เราก็เลยกัดฟันทำ ผมก็ทำโครงการกับ สสส. นี่ผมก็ขอเวลาเขาสามเดือน ก็คือผมนอนไม่เต็มอิ่มสักวัน ต้องรีบมาแก้เนื้อหาที่ต้องมาแก้ แบกคอมไปตลอด”

เจ้าปลาน้อย ซึ่งเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียงมากอยู่แล้วในการสร้างนิตยสารวัยรุ่นแบบรักต่างเพศ ก็เล่าถึงการเขียนนิตยสารหญิงรักหญิงเรื่องแรกของตัวเองว่า เลือกยอมเสี่ยงและเอาความมั่นคงของการเป็นนักเขียนมีสังกัดไปต่อรองกับสำนักพิมพ์

“ก็สำนักพิมพ์เขาพยายามที่จะไม่ปล่อยเรื่องนั้น ฉันปลาน้อยบอกว่า ถ้าไม่ปล่อยฉันเดียวปลาน้อยออกมาเองก็ได้ แล้วมี บ.ก. อีกคนหนึ่งที่เขารับแล้วเขา

ก็บอกว่า สะพานเขาขายหนังสือแนวนี้นี้ได้แค่ 50 เล่มถึง 100 เองนะ ปลา
จะทำจริงหรือ คือเขาก็มีความไม่แน่ใจอะไรเลย ปลาก็เลยยื่นคำขาดไปว่าถ้า
ไม่ทำเดี๋ยวปลาทำเอง เขาก็เลยลองพิมพ์ดูลอง Pre-order ดู รู้สึกตอนนั้นจะ
ขายได้ยอดแรก 1,300 เล่ม ซึ่งถือว่าเยอะมากสำหรับแจ่มใสภายในสัปดาห์”
(เจ้าปลาน้อย, สัมภาษณ์ 23 กันยายน 2568)

หลังจากพิมพ์ US รักของเรา เจ้าปลาน้อยก็เลือกออกมาจากสำนัก
พิมพ์แจ่มใส ซึ่งเป็นต้นสังกัด แล้วออกมาทำสำนักพิมพ์อิสระที่พิมพ์งาน
ของตนเอง นักเขียนหลายท่านก็เลือกพิมพ์หนังสือเอง ทั้งที่ตั้งเป็นสำนัก
พิมพ์อิสระ และฝากขายกับสำนักพิมพ์ ทั้งนี้เพราะยังได้กำไรมากกว่าทำ
กับสำนักพิมพ์ใหญ่ แม้ว่าต้องเผชิญกับความเสี่ยงเอง

“เลือกออกมาทำเองมันได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากกว่าอะ อยู่กับสำนัก
พิมพ์มันเหมือนได้รับประกันว่าเราจะมีรายได้ที่แน่นอน เช่น สิ่งนี้เราจะได้แค่
10% จากยอดขายทั้งหมด เขาก็จะรับประกันเลยว่าเขาจะให้เราเงินก้อนนี้มา
ก่อนเลย แล้วเขาจะไปตีพิมพ์ สมมติเขาตีพิมพ์ 5,000 เล่ม เราก็จะได้ 10%
ของ 5,000 เล่มมาไว้ในมือเลย จนกว่าจะพิมพ์เพิ่มเราก็จะได้เงินเพิ่มกลับมา
แต่ถ้าเราทำเองมันเกิดความเสี่ยงไ้คะ ว่าจะมีคนซื้อเราไหม แล้วถ้าเกิดคน
ไม่ซื้อก็จะกลายเป็นขยะต้องรีบล่าอะไรแบบนี้ แต่หนังสือมันไม่เน่าไม่เสีย
เราก็แบบยอมเสี่ยงลองดู แต่จริง ๆ ขนาดหักค่าสายส่ง 45% แล้ว เรายังได้
45% เต็มๆ ไม่ใช่ 10% เหมือนที่กำกับสำนักพิมพ์”

(เจ้าปลาน้อย, สัมภาษณ์ 23 กันยายน 2568)

Lily House สำนักพิมพ์นิยาย GL ซึ่งคุณคิว (นามสมมติ) ผู้ก่อตั้ง
มองว่าสำนักพิมพ์ของเขายังเป็นสำนักพิมพ์เล็ก แต่ก็ยังเป็นสำนักพิมพ์ที่

แนวทางการตลาดของสำนักพิมพ์ เช่น ต้องเพิ่มตอน แม้ว่าเรื่องราวนั้นสมบูรณ์แล้วในความเห็นของผู้เขียน สำนักพิมพ์ Ladys & Moonscape ยังทดลองแนวทางการจ่ายเงินให้นักเขียนที่สร้างความมั่นคงให้มากขึ้น โดยตามปกติ นักเขียนจะได้ค่าตอบแทนร้อยละ 20 จากรายได้ของต้นฉบับ ซึ่งมีความไม่แน่นอน สำนักพิมพ์ของพวกเขา กำลังทดลองลดสัดส่วนของค่าตอบแทนต้นฉบับแล้วนำมาจ่ายเป็นเงินเดือนนอกเหนือจากค่าต้นฉบับ

สำนักพิมพ์ Lily House ก็มองว่าพวกเขามีความรู้เฉพาะทางเรื่องตลาดนิยาย GL ที่สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ไม่มี เพราะทีมของสำนักพิมพ์นั้นมีอัตลักษณ์หญิงรักหญิงและรักทั้งสองเพศ อ่านงานกลุ่มนี้มานานและรู้จักงานเป็นจำนวนมาก พวกเขารู้ว่าเรื่องราวแบบไหนมีแนวโน้มที่จะขายได้ การแข่งขันที่อาจต้องเผชิญบ้างคือ การซื้อลิขสิทธิ์นิยายแปลที่สำนักพิมพ์ใหญ่มีเงินประมูลลิขสิทธิ์มากกว่า อย่างไรก็ตาม Lily House รู้แนวทางว่าสำนักพิมพ์ใหญ่มักเลือกเรื่องแบบไหน ก็จะใช้วิธีไม่ไปแข่งด้วย และเลือกซื้อเรื่องที่เหมาะกับแนวทางของสำนักพิมพ์ตัวเองมากกว่า แต่เพราะ Lily House เน้นการเฟ้นหางานใหม่ ๆ จึงต้องแข่งกับเว็บไซต์ขาย e-book อย่าง MEB ต้องเข้าถึงนักเขียนหน้าใหม่ก่อนที่นักเขียนจะเอาหนังสือไปพิมพ์ลงใน MEB

ปัฐน์ นักเขียนหญิงข้ามเพศ เล่าว่า ส่วนหนึ่งทีมงานนิยายเควียร์มักเป็นการผลิตอย่างอิสระ เป็นเพราะระบบการพิมพ์หนังสือของไทยนั้นยังถูกครอบงำด้วยโลกทัศน์แบบรักต่างเพศเป็นหลัก ทำให้การผลิตงานที่มีเนื้อหาเควียร์ภายใต้ระบบสำนักพิมพ์เป็นไปอย่างยากลำบาก ดังที่ปัฐน์เล่าว่า

“โลกเควียร์มันเป็น norm ของเรา เราก็เขียนโลกของเราส่งไป ไม่ได้รู้สึกว่ามีปัญหาอะไร แต่บรรณาธิการและคนอื่น ๆ เขาอยู่ใน norm ชายหญิง เขาก็ไม่เข้าใจ ต้องอธิบายยืดยาว และเขาจินตนาการความเป็นไปได้

แบบโลกเราไม่ได้ สำนักพิมพ์แต่ละอะไรที่ relatable แต่ตั้งต้นว่าเป็นเรื่องหญิงข้ามเพศ เขาก็ว่าไม่ relatable แล้ว"

(ปฐุณ, สัมภาษณ์ 18 กรกฎาคม 2568)

Ladys และ Moonscape ยังเสริมว่า เหตุผลที่สำนักพิมพ์ใหญ่เลือกพิมพ์นิยายวายแบบ BL และ GL ซึ่งมักมีการครอบคลุมเป็นชายและความเป็นหญิงในตัวละครคู่รักเพศเดียวกัน เพราะนายทุนรู้จักแต่โลกแบบคู่ตรงข้าม ชาย - หญิง และเชื่อว่าโลกส่วนมาก ผู้อ่านส่วนมากก็เข้าใจแบบเดียวกัน จึงน่าจะมีความเสี่ยงทางการตลาดต่ำ และการที่สำนักพิมพ์ใหญ่ลงทุนกับการซื้องานต่างประเทศที่มีชื่อเสียงมาแปลเพื่อให้แน่ใจว่าจะมีลูกค้าแน่ ๆ ก็ทำให้นักเขียนไทยหน้าใหม่ที่เขียนนิยายเคียวรี่ได้ไปพิมพ์กับสำนักพิมพ์ใหญ่ยากขึ้นไปอีก ดังนั้นจึงพิมพ์กันอย่างอิสระ หรือโดยสำนักพิมพ์ขนาดเล็กกันมาก การได้กำไรของทุนนิยมการพิมพ์เคียวรี่นั้น หากมองเชิงธุรกิจก็เกิดจากการที่พวกเขามีลูกค้าเฉพาะกลุ่มที่เป็นฐานลูกค้าประจำอยู่แล้ว และนักเขียนที่พิมพ์อย่างอิสระ เมื่อมีชื่อเสียงแล้ว ก็จะมีนักอ่านประจำคอยซื้อหนังสืออยู่เสมอ แม้ว่าหนังสือที่พิมพ์ได้ครั้งละจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับสำนักพิมพ์รายใหญ่จะมีราคาแพงกว่าก็ตาม แต่หากมองในแง่ของกำไรเชิงอารมณ์ การได้สร้างสรรค์งานที่ตอบสนองความปรารถนาของตนเอง สะท้อนมิติทางเพศและอัตลักษณ์หลากหลาย ตลอดจนสร้างชุมชนการอ่านเคียวรี่ การเปิดพื้นที่เคียวรี่ และผลักดันความก้าวหน้าด้านความหลากหลายทางเพศของสังคมนั้นถือว่าเป็นมูลค่าที่ประเมินเป็นเงินไม่ได้

สรุป

บทความนี้เป็นความพยายามสำรวจและทำความเข้าใจชุมชนหนังสือเครือข่ายอย่างครอบคลุม ทั้งนิยายวายซึ่งเป็นความเครือข่ายแบบกระแสหลักและนิยายเครือข่ายที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเพศที่หลากหลายไปกว่าหญิงรักหญิงหรือชายรักชาย ซึ่งเป็นความเครือข่ายกระแสรอง โดยให้ความสำคัญกับเสียงของผู้กระทำการที่รู้สึกในชุมชนนิยายเครือข่าย ได้แก่ นักเขียน นักอ่าน นักรีวิว สำนักพิมพ์ ร้านหนังสือ และผู้จัดงานหนังสือ มองหนังสือในฐานะวัตถุทางสังคมวัฒนธรรมที่มีอารมณ์ความรู้สึก โดยศึกษาผ่านมโนทัศน์เศรษฐกิจความรู้สึกซึ่งให้ความสำคัญกับการไหลเวียนแลกเปลี่ยนของอารมณ์ความรู้สึกผ่านสื่อ ซึ่งนำไปสู่การรวมกลุ่มและพลังในการขับเคลื่อนสังคม นิยายเครือข่ายสัมพันธ์กับการก่อรูปของความรู้สึก ความปรารถนา และสุนทรียภาพแบบเครือข่ายในสังคมไทย สร้างความรู้สึกร่วมที่มีพลังในการขับเคลื่อนทุนนิยมการพิมพ์เครือข่ายในท่ามกลางแรงกดดันของทุนนิยมการพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่ แม้ต้องเผชิญกับการแข่งขันที่สูงและการชุดรีดแบบยืดหยุ่น แต่ก็มีการสร้างพื้นที่ต่อรองและท้าทายกับทุนใหญ่ สะท้อนให้เห็นความเป็นไปได้ใหม่ ๆ ของพื้นที่เชิงเพศภาวะและเพศวิถีในอุตสาหกรรมหนังสือไทย

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. รัฐควรมีการส่งเสริมให้มีการพิมพ์หนังสือที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับอัตลักษณ์ที่หลากหลาย ไม่ควรมองการพิมพ์เครือข่ายอย่างแคบ ที่ให้ความสำคัญกับนิยาย BL/GL ที่มีมูลค่าการตลาดสูงเท่านั้น

2. รัฐควรส่งเสริมให้มีพื้นที่ของการรวมกลุ่มเพื่ออ่านหนังสือและอภิปรายที่หลากหลาย ร้องรับกลุ่มคนที่มีอัตลักษณ์และรสนิยมที่แตกต่างกัน
3. ควรส่งเสริมห้องสมุดให้เป็นพื้นที่ปลอดภัยและมีหนังสือที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับอัตลักษณ์ทางเพศที่หลากหลาย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- การะเกด ตรีปริญญาศิลป์. 2551. *ปริมณฑลแห่งรัก*. มติชน.
- บุษกร ไชยราช. 2565. *นวนิยายแนวจักรวาลไอเมก้าของไทย*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สาขาภาษาไทย.
- สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย. 2568. *สรุปผลสำรวจความพึงพอใจ งานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติครั้งที่ 53 27 มีนาคม - 8 เมษายน 2568*. สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย.
- สุนารินทร์ มูลศิริ. 2565. *นักเขียนนิยายวายกับทัศนะเรื่องความหลากหลายทางเพศ วิธีการเรียนรู้ และฐานะประพันธ์กร*. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สาขาศึกษาศาสตร์.
- สุภาวรัชต์ วัฒนทัพ. 2556. *ภาพแทนคนรักเพศเดียวกันในนิยายวายจากสื่ออินเทอร์เน็ต*. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สาขาภาษาไทย.
- Forbes Thailand. 2567, 8 เมษายน. *งานสัปดาห์หนังสือ ปิดฉากยิ่งใหญ่ เม็ดเงินสะพัด 400 ล้านบาท นิยายวาย-การ์ตูน แชมป์ขายดีต่อเนื่อง*.
<https://forbesthailand.com>
- Moonscape. 2567. *ลำนํ้าจักรวาล*. ลาติตและมูนสเคป (TH).
- Nuttachit B., A. 2025, 27 พฤษภาคม. *เคมีคู่จิ้นเปลี่ยนเศรษฐกิจ Y-Economy โตไม่หยุด*. *Marketeer Online*. <https://marketeeronline.co/archives/417502> (Jackson 2016);

Suratchawee Porbunmee. 2025. ธุรกิจสายวายมูลค่ากว่า 4,000 ล้านบาท.

ผู้จัดการ. <https://gotomanager.com/content/138354/>

The Noize Team. 2568, 22 ธันวาคม. ฐานข้อมูลนักเขียนวรรณกรรม

เครือข่ายไทย: The Noize Magazine ชวนนักเขียน สำนักพิมพ์

ร่วมสร้างประวัติศาสตร์. *The Noize Magazine*. [https://www.](https://www.thenoizemag.com/queer-database-thai-writers-publishers/)

[thenoizemag.com/queer-database-thai-writers-publishers/](https://www.thenoizemag.com/queer-database-thai-writers-publishers/)

ภาษาอังกฤษ

Ahmed, S. 2004. Affective Economies. In *Social Text* (Vol. 79,

Issue 2). <http://muse.jhu.edu/journals/soc/summary/v022/>

22.2ahmed.html

Akaraputhiporn, P., & Sangsingkeo, N. 2016. *The development*

of Boy's love novel in Thailand and its effect on the

readers (No. 193178). Thammasat University. Faculty of

Journalism and Mass Communication.

Anderson, B. 2006. *Imagined communities: Reflections on the*

origin and spread of nationalism. Verso Books.

Baudinette, T. 2024. *Boys love media in Thailand: Celebrity, fans,*

and transnational Asian queer popular culture. Bloomsbury

Publishing.

Bunyavejchewin, P., Tungkeunkunt, K., Kamonpetch, P., Sirichuanjun,

K., & Sukthungthong, N. 2024. Socio-demographics, lifestyles,

and consumption frequency of Thai 'Boys Love' series

- content: Initial evidence from Thailand. *Cogent Social Sciences*, 10(1). <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2307697>
- Crawley, S. A. (2022). Queer reading. In K. K. Strunk & S. A. Shelton (Eds.), *Encyclopedia of queer studies in education* (pp. 560-565). Brill.
- Di Leo, J. R. 2013. The Publishing Market. In *Corporate Humanities in Higher Education: Moving Beyond the Neoliberal Academy* (pp. 105-119). New York: Palgrave Macmillan US.
- Driscoll, B., & Squires, C. 2020. *The Frankfurt Book Fair and Bestseller Business*. Cambridge University Press.
- Duangwises, N., & Jackson, P. 2021. A homoerotic history of Bangkok's gay middle class: Thai gay bars and magazines in the 1980s and 1990s. *The Journal of the Siam Society*, 109(2), 59-77.
- Duangwises, N., & Jackson, P. A. 2023. Evolving Thai Homoeroticism, Male Nudity, and Multiple Masculinities in Gay Magazines Since the 1980s-2010s. *Asia Social Issues*, 16(2), e258105-e258105.
- Grossberg, L. 1997. *Dancing in spite of myself: Essays on popular culture*. Duke University Press.
- Harvey, D. 1989. The condition of postmodernity. *An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Jackson, P. 2011. Bangkok's early twenty-first-century queer boom. In *Queer Bangkok: Twenty-First-Century Markets, Media, and Rights* (pp. 17-42). Hong Kong University Press.

- Jackson, P. A. 2016. *First queer voices from Thailand: Uncle Go's advice columns for gays, lesbians and kathoey*s. Hong Kong University Press.
- Kwon, J. (2019). *Straight Korean Female Fans and Their Gay Fantasies*. University of Iowa Press.
- Lawson, A. 2020. The UK's reading culture and consumers' emotional response to books. In *Contemporary Publishing and the Culture of Books* (pp. 58-76). Routledge.
- Lehmann, H., Roth, H., & Schankweiler, K. 2019. Affective economy. In *Affective societies* (pp. 140-151). Routledge.
- Leming, S. (2007). "Reading for It": Lesbian Readers Constructing Culture and Identity through Textual Experience. In *Queer popular culture: literature, media, film, and television* (pp. 85-102). New York: Palgrave Macmillan US.
- Robbins (2011)
- Li, E. C. Y., & Pang, K. W. 2024. Queer Media from the Global South: The Emerging Girls Love (GL) Media Industry of Southeast Asia. In *Feminist Media Studies*. Routledge. <https://doi.org/10.1080/14680777.2024.2433564>
- Liljeström, M. 2015. Affect. In *Oxford Handbook of Feminist Theories*. Pp. 16-38.
- Prasannam, N. 2023. Intersections: Authorial Revisions of Boys Love/Y Novels: The Dialogue between Activism and the Literary Industry in Thailand Authorial Revisions of Boys Love/Y Novels: The Dialogue between Activism and the Literary Industry in Thailand Natthanai Prasannam. *Open*

Research Repository. <https://doi.org/10.25911/PJHM-E120>

Schick, I. C. 2011. Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 31(1), 196-216

Sinnott, M. 2011. The language of rights, deviance, and pleasure: Organizational responses to discourses of same-sex sexuality and transgenderism in Thailand. *Queer Bangkok: twenty-first century markets, media, and rights*, 205-228.

หน้านี้เว้นว่างไว้โดยเจตนา: การเร่งปฏิริยาด้านสิทธิ หนังสือในความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ของไทย

กนกวรรณ สมศิริวรังกุล

บทนำ: การเมืองเรื่องระบบหนังสือในไทย

(Politics of book system in Thailand)

ประเทศไทยไม่มีระบบหนังสือแห่งชาติ มีเพียงโครงการด้านหนังสือและการอ่านตามโครงสร้างระบบราชการ วงการและสายพานการผลิตกำกับโดยภาคเอกชน โดยประชาชนผู้เข้าถึงหนังสือและการอ่านแตกต่างกันตามสถานะทางสังคมเศรษฐกิจ ทำให้หนังสือที่หมุนเวียนอยู่ในสังคมส่วนมากเป็นหนังสือสาธารณะเผยแพร่ตามลิขสิทธิ์ (publics but exclusive) มากกว่าหนังสือส่วนรวมที่ทุกคนมีสิทธิเสมอกัน (commons but inclusive) มกุฎ อรฤดี (2565) ผู้เสนอแนวคิดการตั้งสถาบันเพื่อจัดการระบบหนังสือแห่งชาติไว้ตั้งแต่ทศวรรษ 2540 อันเป็นรากฐานสำคัญในการแก้ปัญหา และก่อรูปสังคมการอ่านการเรียนรู้ สถาบันหนังสือแห่งชาตินี้อาจต้องมีอำนาจเทียบเท่ากระทรวง ๆ หนึ่ง ทำหน้าที่สนับสนุนกระบวนการสร้างความรู้ตั้งแต่ต้นทาง ได้แก่ นักเขียน นักแปล นักทำหนังสือ พื้นที่บริการหนังสือสาธารณะ เป็นต้นว่าศูนย์หมุนเวียนหนังสือ เชื่อมโยงกับสถาบันการศึกษาที่ให้ความรู้ทางวิชาการ วิชาชีพ ที่เกี่ยวข้องกับหนังสือ ไปจนถึงการกระจายทรัพยากร ต้นทุนการพิมพ์ คัดเลือกหนังสือด้วยงบประมาณรัฐอย่างมีประสิทธิภาพ ความสามารถในการตรวจสอบการทำงานของสถาบันนี้ได้โดยประชาชน ทั้งหมดนี้เป็นรากฐานของระบบหนังสือที่จะสร้างความเสมอภาคในการเข้าถึงหนังสือ โดยคำนึงถึงความแตกต่างทางสังคมเศรษฐกิจเป็นหลัก

แม้ว่าสถาบันหนังสือแห่งชาติเป็นหนึ่งในแผนด้านซอฟต์แวร์แห่งชาติ ของคณะกรรมการขับเคลื่อนด้านหนังสือ เนื่องจากหนังสือถูกบรรจุให้เป็นหนึ่งในอุตสาหกรรมซอฟต์แวร์ของประเทศตั้งแต่ปี 2566 ซึ่ง ณ ปัจจุบัน (ปี 2569) ยังอยู่ในระหว่างขั้นตอนทางกฎหมาย เพื่อออกเป็นพระราชบัญญัติการพัฒนาซอฟต์แวร์เพื่อเศรษฐกิจและสังคม หรือ พ.ร.บ. THACCA รองรับการจัดตั้งหน่วยงานและงบประมาณจรัญ หอมเทียนทอง (2567) ประธานกรรมการขับเคลื่อนด้านหนังสือคนปัจจุบัน ซึ่งเป็นอดีตนายกสมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย รวมถึงเป็นผู้ก่อตั้งสำนักพิมพ์แสงดาวที่เปิดมายาวนานกว่าสามทศวรรษ กล่าวถึงการตั้งสถาบันหนังสือและการอ่านแห่งชาติเพื่อจัดการด้านความรู้ สร้างกลไกสนับสนุนนักเขียน เลือกหนังสือเข้าห้องสมุด ด้วยการจัดสรรงบประมาณรัฐให้บริการเป็นสวัสดิการสังคม ลดความเหลื่อมล้ำทางความรู้ของคนในชาติ

ข้อสังเกตของผู้เขียนต่อระดับความเหลื่อมล้ำโดยเฉพาะในวัฒนธรรมหนังสือแบบจำกัดส่วน¹ มีตั้งแต่การไม่มีหนังสือหรือมีหนังสือแต่อ่านไม่ได้ เมื่อพูดถึงวัฒนธรรมหนังสือหรือ book culture เราจึงต้องอภิปรายถึงการสร้างอำนาจในการเข้าถึงความรู้สำหรับผู้คนในสังคม วัฒนธรรมหนังสือเป็นเรื่องใหญ่ที่ต้องการระบบจัดการทรัพยากรและสถาบันทำหน้าที่รับผิดชอบเป็นหลักประกันว่า ความรู้เป็นสวัสดิการพื้นฐานของทุกคน ภายใต้ระบบหนังสือที่ทุกคนสามารถเป็นผู้ผลิต ผู้เผยแพร่และผู้บริโภค อย่างเสมอภาค โดยหนังสือเป็นวัตถุเชิงเทคนิคที่ปราศจาก

¹ โปรดอ่านเพิ่มเติมในบทความ “สภาวะหลากหลายของความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ในวัฒนธรรมหนังสือแบบจำกัดส่วน” (กนกวรรณ สมศิริวรกุล, บทความตอบรับการตีพิมพ์แล้ว รอเผยแพร่ในวารสารปี 2570 ฉบับที่ 1)

ข้อจำกัดทางความพิการและสถานภาพทางสังคมในการอ่านและการเขียน เป็นการกระจายอำนาจของความรู้ เมื่อมีหนังสือจึงมีการอ่าน ความสำคัญของการอ่านในฐานะปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับวัตถุทางวัฒนธรรมที่เปิดพื้นที่ให้กับความหมายและการตีความความรู้ การอ่านยังเป็นการเคลื่อนไหวทางความคิดและปฏิบัติการเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์สังคม เช่น ธิรัช สุเมธสวัสดิ์ (2568) ใช้วิธีวิทยาแบบวรรณกรรมศึกษามารับทาบประวัติศาสตร์ของประกาศคณะราษฎร โดยเสนอถึงการขยายขอบเขตนิยามของสิ่งที่ถูกอ่านพร้อมกับการทำความเข้าใจเสียงเล่าของการสื่อสารตัวบท โลกทัศน์ของการอธิบายที่ต่างออกไป สะท้อนว่า นอกเหนือจากเจตนารมณ์ของผู้เขียน การอ่านโดยผู้อ่านด้วยมุมมองและสัมผัสเสียงแตกต่างกันยังเป็นกระบวนการสำรวจความคิดทางสังคม

การอ่านและการเขียน คืออำนาจเชิงโลกทัศน์ ทว่าการปราศจากระบบหมุนเวียนหนังสือที่นับรวมผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์² สร้างช่องว่างทางประสบการณ์ในการเข้าสู่โลกของความรู้และการตีความทางความคิดด้วยผัสสะของตนเองซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิต เนื่องจากไม่มีสื่อสิ่งพิมพ์ที่สามารถอ่านได้ ทำให้การอ่านเกิดขึ้นล่าช้ากว่าคนตาเห็นเสมอ สโรชา กิตติสิริพันธุ์ (2568) บรรณาธิการผู้พิการทางการเห็นแห่งสำนักพิมพ์

² ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ไม่ได้จำกัดเพียงผู้พิการทางการเห็น แต่ยังหมายรวมถึงผู้ที่เผชิญข้อจำกัดด้านผัสสะและมิติทางสังคมอื่น ๆ ในการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ เนื่องด้วยขอบเขตของการวิจัย บทความนี้จึงนำเสนอข้อค้นพบจากกรณีของผู้พิการทางการเห็นเท่านั้น การอภิปรายถึงความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ในบทความนี้จึงหมายถึงสถานะจำกัดอันหลากหลายในการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ โดยเฉพาะโครงสร้างสังคมที่ทำให้ผู้คนไม่สามารถอ่านสื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ได้อย่างเท่าเทียม

ผีเสื้อปีกบาง³ เล่าถึงประสบการณ์สมัยเรียนอยู่ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยว่าเมื่อได้รับงานมอบหมายให้สืบค้นวรรณกรรม สำหรับทำรายงาน เช่น วรรณคดีเปรียบเทียบระหว่างเรื่อง ลิลิตตะเลงพ่าย กับวรรณกรรมสมัยใหม่ แม้ว่าทรัพยากรในห้องสมุดของมหาวิทยาลัยจะมีมากมาย ครอบคลุมศาสตร์ต่าง ๆ แต่กลับไม่มีการผลิตหนังสืออักษรเบรลล์ และหนังสือเสียง สโรชาจึงต้องขบคิดเสมอว่าจะเข้าถึงความรู้ที่ได้รับโจทย์ มาอย่างไร เริ่มจากการค้นคว้าว่าเรื่องนั้น ๆ มีอยู่ในสื่อรูปแบบใดบ้าง กระบวนการค้นคว้าหาความรู้นี้สัมพันธ์กับต้นทุนการอ่านของแต่ละคน เช่น การเลือกวรรณคดีหรือพระราชนิพนธ์มาสักเรื่อง สโรชาต้องหาว่ามีสื่อ แบบใดอยู่บ้าง ค้นหาในระบบของห้องสมุดคนตาบอดและผู้พิการทางสื่อ สิ่งพิมพ์แห่งชาติ หรือตามเว็บไซต์ที่เผยแพร่วรรณกรรมข้างต้นในรูปแบบ ดิจิทัล ได้แก่ ตู้หนังสือเรือนไทย ห้องสมุดวชิรญาณ ถ้าไม่มีก็ต้องใช้ หนังสือปกติ เลือกรสชาติ เนื้อหาไม่ยาวจนเกินไป อ่านง่าย หากคนอ่านให้ได้ ไม่ว่าจะเป็นเพื่อน พ่อแม่ หรือว่าจ้างโดยมีค่าใช้จ่ายขึ้นอยู่กับความรีบเร่ง ของการอ่าน ให้ทันกับการเรียน ฉะนั้น หนังสือหลายเล่มที่มีชื่อเสียงหรือ แพร่หลายในกระแสหลัก หากไม่อยู่ในรูปแบบที่อ่านได้ก็เท่ากับว่าการเข้าถึง โลกของหนังสือ อันเปรียบเสมือนพื้นที่สนทนาทางความคิดระหว่างผู้อ่าน กับผู้เขียน ย่อมเกิดขึ้นได้ยากตามไปด้วย (สโรชา กิตติสิริพันธุ์, 2568)

³ สโรชา กิตติสิริพันธุ์ เป็นผู้ก่อตั้งสำนักพิมพ์ผีเสื้อปีกบาง เข้าร่วมโครงการ พลังเปลี่ยนแปลงสังคม สนับสนุนโดยบริษัท บ้านปู จำกัด (มหาชน) เป็นโครงการ ธุรกิจเพื่อสังคม เพื่อผลักดันให้สำนักพิมพ์เพื่อคนพิการสามารถเป็นพื้นที่ดำเนิน ประโยชน์ทางสังคมเศรษฐกิจได้จริง (รดา มนตรีวัต, 2567) อย่างไรก็ตาม การได้รับ ทุนสนับสนุนอย่างต่อเนื่องและเพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพของผู้พิการเป็นข้อ ท้าทายสำคัญทั้งต่อภาครัฐและภาคเอกชน

การครอบงำของทุนนิยมสิ่งพิมพ์ (print capitalism) โดยเฉพาะฉบับสากลและทางการ ไม่เพียงนำมาซึ่งผลผลิตทางอุดมการณ์ชาตินิยมอันเป็นแบบแผนการสร้างรัฐสมัยใหม่ในประวัติศาสตร์สังคม ดังที่ Benedict Anderson เสนอผ่านแนวคิดชุมชนจินตกรรม (imagined communities) แต่เป็นกระบวนการสร้างความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ (print disability) ขึ้นมาในเวลาเดียวกัน ด้วยการกำหนดขอบเขตของความรู้ที่สร้างมูลค่าแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ แยกออกจากความรู้ใช้สอยในชีวิตประจำวัน เราอาจเรียกความรู้อย่างหลังนี้ว่า สิทธิด้านหนังสือ ซึ่งเป็นสิทธิที่ทุกคนพึงเข้าถึงได้อย่างอิสระ ตัวอักษรและเอกสารได้กลายเป็นรูปแบบมาตรฐานของความรู้ อาจเรียกทั่วไปว่า “หนังสือ” (book) ซึ่งในยุคดิจิทัลปัจจุบันกลายเป็นสื่อสากลที่ไม่ได้มีแต่รูปเล่ม หนังสือปรากฏทั้งในรูปแบบเสียง ภาพ และ/หรือตัวอักษรที่แสดงผ่านอุปกรณ์ต่าง ๆ การคำนึงถึงความหมายอย่างกว้างของหนังสือที่นอกเหนือจากสื่อสิ่งพิมพ์ (print) จึงอาจปลดปล่อยความหมายของวัฒนธรรมหนังสือออกจากวิสัยคิดว่าด้วยการทำซ้ำดัดแปลง (จากหนังสือ) สู่การสร้างหนังสือที่มีรูปแบบพร้อมใช้งานแบบตอบสนองทุกคน (multiformat) ตั้งแต่แรก

ปัญหาคือ ประเทศไทยยังขาดการสำรวจสิทธิการอ่านของพลเมืองในมิติของความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ทำให้ผลการสำรวจการอ่านออกเขียนได้ (literacy) เน้นไปที่ระบบการอ่านตัวอักษรมาตรฐานผ่าน “หนังสือ” (มากกว่าสื่อรูปแบบอื่น) และ “การเห็นด้วยตา” (มากกว่าผัสสะอื่น) เป็นข้อมูลอ้างอิงที่นำไปสู่การกำหนดนโยบายหลักในการส่งเสริมการอ่านทั้งในห้องสมุดสาธารณะ ห้องสมุดสถาบันการศึกษา และห้องสมุดออนไลน์ บนสมาร์ตโฟนส่วนตัว ทว่าในความเป็นจริง รูปแบบและวิถีการอ่าน (readership) ซึ่งเกี่ยวข้องกับพื้นที่และเวลา มีหลากหลายขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมเศรษฐกิจ ดังในรายงานการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ในประเทศแคนาดา

ที่สำรวจข้อมูลตัวอย่างผู้เผชิญความยากลำบากด้านสื่อสิ่งพิมพ์ หรือ persons with difficulties with print material ซึ่งให้เห็นถึงมิติเรื่องเพศ อายุ ความแตกต่างในการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ด้วยรูปแบบผัสสะ ทั้งการเห็นตัวหนังสือ การถือและเปิดหน้าหนังสือ การอ่านและการทำความเข้าใจคำและความหมาย รวมถึงอัตลักษณ์ทางเชื้อชาติ ชาติพันธุ์ และภาษา แหล่งที่อยู่อาศัย ระดับการศึกษา สถานภาพการทำงานและรายได้ ที่เกี่ยวข้องกับ การใช้เทคโนโลยีการอ่านในปริมาณและคุณภาพที่ต่างกัน เงื่อนไขด้านต้นทุนเป็นข้อจำกัดการเข้าถึงสื่อรูปแบบทางเลือก แม้ว่าเทคโนโลยีจะเป็นพื้นที่และเครื่องมือที่ผู้มีความยากลำบากด้านสื่อสิ่งพิมพ์ใช้เข้าถึงสื่อมากที่สุด ในแคนาดา ร้านหนังสือและห้องสมุดสาธารณะ เช่น ห้องสมุดของสถานศึกษา เป็นสถานที่หลักที่มีสื่อทางเลือกจำหน่ายและบริการ (McDiarmid, 2023)

หนังสือและการอ่านเป็นการเมือง เพราะ “สิทธิการอ่าน” (right to read) ไม่ได้เกิดขึ้นทันที ฉะนั้น แต่ละประเทศจะต้องมี “หลักประกันความรู้” เป็นสวัสดิการพื้นฐาน ดังความเห็นของ กิติพงศ์ สุทธิ (2568) ผู้อำนวยการสถาบันคนตาบอดแห่งชาติเพื่อการวิจัยและพัฒนา มูลนิธิคนตาบอดไทย ได้กล่าวไว้ในงานเสวนาวัฒนธรรมหนังสือโดยเริ่มต้นจากความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ณ หอศิลปวัฒนธรรมแห่งกรุงเทพมหานคร เมื่อเดือนพฤศจิกายน 2568 เพื่อสร้างสิทธิด้านหนังสือขึ้นมา มากกว่าการแยกส่วนและแบ่งส่วนการเข้าถึงความรู้เช่นที่เป็นมา ซึ่งสร้างความแตกต่างระหว่างสิทธิของผู้พิการและสิทธิของทุกคนออกจากกัน การให้ทุกคนอยู่ในระบบหนังสือเดียวกัน มีโอกาสเป็นผู้ผลิต ผู้กระจาย และผู้บริโภค อาจสร้างการมีส่วนร่วมอย่างมีชีวิตชีวา ลดอคติทางสังคม และฉะนั้น สิทธิการอ่านจึงเป็นของทุกคนตามหลักสิทธิมนุษยชน

Harpur (2017) เสนอแนวทางทำความเข้าใจความพิการแบบใหม่ (New Disability Human Rights) ผ่านการศึกษาประเทศที่มักถูกอ้างอิงเป็นต้นทางของสังคมเสมอภาคแบบอุดมคติ เช่น ออสเตรเลีย สหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร และสหภาพยุโรป Harpur ชี้ว่า การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ โดยเฉพาะในยุคดิจิทัลเป็นสิทธิขั้นพื้นฐาน การเลือกปฏิบัติโดยลิขสิทธิ์หรือเทคโนโลยีก็ตามถือเป็นการละเมิดสิทธิ งานของ Harpur เผยให้เห็นว่าการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์เป็นปัญหาร่วมระดับสากล โดยเฉพาะความลึกลับภายในระบบกฎหมายและทุนนิยมแบบตะวันตกต่อการผลิตและเผยแพร่ความรู้ แม้ไม่ได้เป็นการวิพากษ์โลกตะวันตกโดยตรงไปตรงมาว่า ในฐานะผู้กำหนดความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างในระดับโลก

จากประมาณการการเข้าถึงสื่อรูปแบบทางเลือกสำหรับผู้ที่ไม่สามารถอ่านสื่อสิ่งพิมพ์มาตรฐานได้อยู่ที่เพียงร้อยละ 5 แม้การพัฒนาเทคโนโลยีดิจิทัลและปัญญาประดิษฐ์เพื่อใช้งานแทนผัสสะของมนุษย์มากขึ้น ตัวเลขยังคงอยู่ในระดับหลักหน่วยเมื่อเทียบกับข้อมูลมหาศาลที่ไหลเวียนอยู่ในโลก (Epp, 2006) ช่องว่างเกินกว่าร้อยละ 95 ข้างต้นสะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำโดยเจตนาของการเมืองระดับโลกเรื่องหนังสือ ซึ่งหมายถึงการเมืองเรื่องความรู้ การผลิตและเผยแพร่ความรู้ในปัจจุบันอยู่ในวัตถุนอกเหนือจากหนังสือ การคำนึงถึงวัตถุหรือสื่ออิสระเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างระบบหนังสือเพื่อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า รูปแบบข้ามข้อจำกัด หรือ alternative formats ช่วยให้เนื้อหาสาระถูกนำเสนอและเข้าใจได้ด้วยการออกแบบจากสิทธิการอ่าน หรือ universal design for right to read ด้วยเหตุนี้ ความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์จึงเป็นปรากฏการณ์ที่ถูกสร้างขึ้นและเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นได้ หรือผู้เขียนเปรียบเป็น “หน้าเว่นว่างไว้โดยเจตนา” จำเป็นต้องนำมาถกเถียงกับหน้าที่ของรัฐและทุน ส่วนต่อไปผู้เขียนจะนำเสนอว่าสิทธิด้านหนังสือและส่วนร่วมสร้างสรรค์มีที่ทางความเป็นไปได้

อย่างไรในปัญหาเชิงโครงสร้างว่าด้วยความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ดังที่
เกริ่นในบทนำนี้

ลิขสิทธิ์ โดยเจตนา

(Not born-accessible, copyright accessible)

การผลิตซ้ำสื่อสิ่งพิมพ์โดยทั่วไปให้อยู่ในรูปแบบที่อ่านและเข้าถึง
ได้โดยผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ในแง่หนึ่งเป็นการคุ้มครองสิทธิมนุษยชน
ในการเข้าถึงความรู้ของทุกคน แต่ในทางปฏิบัติกลับเป็นการสร้างอำนาจ
อธิปไตยเหนือการจัดการระบบความรู้ที่ขึ้นอยู่กับบริบททางการเมือง
ภายในประเทศ เกิดการเข้าถึงแบบสิทธิเฉพาะกลุ่มภายใต้กลไกของ
ลิขสิทธิ์เอง กิติพงศ์ สุทธิ (2568) ประเมินการตัวเลขการเข้าถึงสื่อ
สิ่งพิมพ์ของผู้พิการอยู่ที่ร้อยละ 1-2 จากสัดส่วนการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์
โดยรวมของประเทศไทย ตัวเลขนี้สะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำด้านสื่อสิ่งพิมพ์
ที่สูงกว่าระดับสากล ในปี 2569 มี 150 องค์กรภาคีทั่วโลก⁴ ที่ได้รับอนุญาต
โดยอาศัยอำนาจจากสนธิสัญญามาร์ราเคช (Marrakesh Treaty) ภายใต้
องค์การทรัพย์สินทางปัญญา (World Intellectual Property Organization:
WIPO) ในจำนวนนี้องค์กรส่วนใหญ่เป็นองค์กรเฉพาะด้านความพิการ
โดยเฉพาะด้านการมองเห็น มากกว่าเป็นหอสมุดแห่งชาติที่ทำหน้าที่ด้าน
หนังสือในภาพรวมของประเทศ

WIPO ยังมีสมาคมหนังสือเข้าถึงได้ หรือ Accessible Book
Consortium (ABC) เป็นหน่วยงานความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชนด้าน
หนังสือ สนับสนุนเทคโนโลยี ระบบหมุนเวียนหนังสือ สื่อสิ่งพิมพ์รูปแบบ

⁴ โปรดดูรายชื่อองค์กร <https://www.accessiblebooksconsortium.org/en/web/abc/globalbooks>

ทางเลือก มีหนังสือกว่าล้านเล่มและหลายภาษาในฐานข้อมูล กล่าวได้ว่า ABC เป็นระบบหนังสือสากลที่ให้บริการสื่อสิ่งพิมพ์ที่เข้าถึงได้แก่องค์กรสมาชิก (World Intellectual Property Organization, 2026) รวมถึง 14 องค์กรในไทย⁵ มีอำนาจขอบรรณ (authorized entities) ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537 มาตรา 32/4 และประกาศกระทรวงพาณิชย์ เรื่อง การใช้ข้อยกเว้นการละเมิดลิขสิทธิ์เพื่อประโยชน์ของคนพิการที่ไม่สามารถเข้าถึงงานอันมีลิขสิทธิ์ได้ พ.ศ. 2562 สามารถงานลิขสิทธิ์มาทำซ้ำ ดัดแปลง ให้คนพิการเข้าถึงได้ โดยไม่จำเป็นต้องขออนุญาตเจ้าของลิขสิทธิ์อีก และยังมีสถานะตัวกลางในการแลกเปลี่ยนสื่อระหว่างองค์กรที่ได้รับอนุญาตทั้งในและนอกประเทศ

ในทางปฏิบัติ การเข้าถึงสื่อของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์จะต้องติดต่อผ่านองค์กรที่ได้รับอนุญาตในต่างประเทศ จะต้องประสานผ่านองค์กรที่ได้รับอนุญาตในประเทศไทยให้เป็นผู้ดำเนินการเผยแพร่สื่อ กระบวนการคัดเลือกสื่อสิ่งพิมพ์จึงมีลักษณะเป็นลูกโซ่โดยอาศัยอำนาจระดับองค์กร

⁵ องค์กรตามบัญชีรายชื่อท้ายประกาศกระทรวงพาณิชย์ ปี 2562 ได้แก่ (1) สมาคมคนตาบอดแห่งประเทศไทย (2) มูลนิธิคนตาบอดไทย (3) มูลนิธิช่วยคนตาบอดแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (4) มูลนิธิธรรมิกชนเพื่อคนตาบอดในประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ (5) มูลนิธิคอลฟิลด์เพื่อคนตาบอด ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (6) วิทยาลัยราชสุดา มหาวิทยาลัยมหิดล (7) สมาคมคนหูหนวกแห่งประเทศไทย (8) สมาคมผู้ปกครองคนพิการทางสติปัญญาแห่งประเทศไทย (9) สมาคมผู้ปกครองบุคคลออทิซึมไทย (10) มูลนิธิออทิสติกไทย (11) สมาคมคนพิการแห่งประเทศไทย (12) สำนักบริหารงานการศึกษาพิเศษ (13) ศูนย์บริการสนับสนุนนักศึกษาพิการระดับอุดมศึกษา (Disability Support Services Center) (14) กรมส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตคนพิการ

ขึ้นไปในการเข้าถึง เช่นเดียวกับการเผยแพร่ต่อสาธารณชนนอกเหนือจากผู้พิการ กรณี "องค์กรที่ได้รับอนุญาตหรือได้รับการยอมรับ ข. ไม่สามารถจัดทำคำบรรยาย แทนเสียงใส่ลงในภาพยนตร์เรื่องหนึ่ง แล้วนำภาพยนตร์นั้นมาเผยแพร่ต่อสาธารณชนทางโทรทัศน์ เพื่อให้สาธารณชนทุกคนได้ดูเนื่องจากไม่อยู่ในขอบเขตของข้อยกเว้นตามมาตรา 32/4 และมาตรา 32 วรรคหนึ่ง" (กรมทรัพย์สินทางปัญญา, 2562, น. 12) โดยการเผยแพร่จะต้องกระทำผ่านระบบสมาชิก อุปกรณ์หรือโปรแกรม สำหรับการใช้ส่วนตัวของผู้พิการเท่านั้น ไม่สามารถจำหน่ายสิทธินั้นให้กับผู้อื่น กล่าวได้ว่า สนธิสัญญาอาร์ราเคซเป็นมาตรฐานสากลที่รับรองกฎหมายยกเว้นลิขสิทธิ์สำหรับผู้พิการสื่อสิ่งพิมพ์ แต่การนำไปปรับใช้จริงขึ้นอยู่กับเขตตามกฎหมายและวัฒนธรรมการอ่านของแต่ละประเทศ

ในประเทศไทย การผลิตสื่อทั้งหมดในระบบการอ่านของผู้พิการทางการเห็น ถูกผลิตโดยภาคเอกชนเป็นหลัก และผู้ดูแลกระบวนการผลิตสื่อ เช่น ฝ่ายบันทึกเสียง ฝ่ายสารสนเทศ ฝ่ายตรวจทาน ในหลายแห่งเป็นผู้พิการทางการเห็นด้วยเช่นกัน องค์กรหลักที่ผลิตสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับผู้พิการทางการเห็นในปัจจุบัน ได้แก่

1) มูลนิธิคนตาบอดไทย ภายใต้สมาคมคนตาบอดแห่งประเทศไทย เป็นองค์กรจัดอบรมอาสาสมัครคนตามองเห็น อ่านหนังสือเสียงและลงบันทึกเสียงเผยแพร่ทางแอปพลิเคชันห้องสมุดคนตาบอดและผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์แห่งชาติ อีกทั้งเป็นองค์กรกลางประสานกับองค์กรภาคีอื่น เพื่อประโยชน์ด้านสิทธิสวัสดิการของผู้พิการ

2) ศูนย์เทคโนโลยีการศึกษาเพื่อคนตาบอด ภายใต้มูลนิธิช่วยคนตาบอดแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์ เป็นแหล่งผลิตต้นฉบับและสำเนาโดยเฉพาะแบบเรียน หนังสืออ่านเสริม และเอกสารทั่วไป มีสื่อ

หนังสืออักษรเบรลล์และหนังสือเสียงอยู่ในคลังประมาณ 5,000 รายการ อีกทั้งยังถือเป็นศูนย์กลางการผลิตสื่อโดยใช้เทคโนโลยีการพิมพ์หนังสืออักษรเบรลล์แบบเล่ม สื่อภาพนูน ให้บริการหน่วยงานภาครัฐและเอกชน ที่ต้องการจัดทำสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับผู้พิการ รวมถึงมีให้บริการยืมอ่านผ่านไปรษณีย์ สื่อสำหรับคนพิการ ผู้ปกครองผู้ดูแล บุคลากรทางการศึกษา พิเศษ

3) มูลนิธิธรรมิกชนเพื่อคนตาบอดในประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีองค์กรเครือข่ายหลายแห่งทั่วประเทศ ดำเนินงานเกี่ยวกับการศึกษาและอาชีพของผู้พิการทางการเห็น เช่น สำนักงานหอสมุดเบญญาลัย จังหวัดนครราชสีมา ถือเป็นระบบห้องสมุดบนเว็บไซต์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในปัจจุบัน จากสถิติปี 2567 พบว่า มีผู้เข้าใช้งานห้องสมุดออนไลน์ประมาณ 6,000 ครั้ง จากจำนวนสมาชิกห้องสมุดราว 4,000 คน

4) ส่วนสื่อการศึกษาเพื่อคนพิการ⁶ ศูนย์เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ เป็นหน่วยงานภาครัฐ สังกัดกรมส่งเสริมการเรียนรู้ กระทรวงศึกษาธิการ ผลิตสื่อประเภทเสียงเผยแพร่ทางวิทยุกระจายเสียง และหนังสือเสียงจำนวนหนึ่งให้กับห้องสมุดชุมชนในต่างจังหวัด ตามงบประมาณที่ได้รับจัดสรร

การผลิตสื่อโดยตัวอย่างองค์กร 4 จาก 14 องค์กรที่ได้รับอนุญาตข้างต้น ส่วนมากผลิตทั้งสื่อด้านการศึกษาและสื่อสารความบันเทิง อาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ และที่แก้ไขเพิ่มเติม ประกอบกับประกาศกระทรวงพาณิชย์ ในการใช้ข้อยกเว้นการละเมิดลิขสิทธิ์เพื่อ

⁶ เดิมสังกัดสำนักบริหารงานการศึกษาพิเศษซึ่งอยู่ในรายชื่อตามประกาศแนบท้ายองค์กรที่ได้รับอนุญาต งานการศึกษาพิเศษทำหน้าที่จัดการศึกษาสำหรับบุคคลซึ่งมีความบกพร่องด้านต่าง ๆ

ประโยชน์ของคนพิการ สามารถทำซ้ำหรือดัดแปลงงานอันมีลิขสิทธิ์ และเผยแพร่ต่อผู้ใช้งานซึ่งเป็นผู้บกพร่องตามข้อยกเว้นการละเมิดลิขสิทธิ์ ประกอบด้วย ความบกพร่องทางการเห็น การได้ยิน การเคลื่อนไหว สติปัญญา การเรียนรู้⁷ และความบกพร่องประเภทอื่นตามประกาศกำหนด โดยกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์ เป็นหน่วยงานรับแจ้ง และจัดทำฐานข้อมูลการใช้งาน⁸

อย่างไรก็ตาม ความบกพร่องดังกล่าวไม่ได้ขึ้นอยู่กับความพิการทางกายภาพ แต่ขึ้นอยู่กับความไม่สามารถอ่าน “หนังสือ” แบบมาตรฐานได้ ดังคู่มือของกรมทรัพย์สินทางปัญญา ยกตัวอย่างว่ากรณี “นาย ข. เป็นคนพิการแขนขาด แต่สามารถอ่านหนังสือที่คนทั่วไปสามารถอ่านได้ กรณีนี้ นาย ข. ไม่ใช่คนพิการที่จะได้รับประโยชน์จากข้อยกเว้นการละเมิดลิขสิทธิ์” (กรมทรัพย์สินทางปัญญา, 2562, น. 5) และกรณีขาดแคลนด้วยเหตุผลเชิงจำนวน “หนังสือของนาย ก. มีการตีพิมพ์และจัดทำเป็นหนังสือเสียงไว้เพียงในรูปแบบซีดี 1 แผ่นเท่านั้น โดยหนังสือเสียงไม่มี

⁷ ความบกพร่องทางการเรียนรู้ หรือ Learning Disorder (LD) เป็นสภาวะที่ส่งผลให้ไม่สามารถอ่านสื่อสิ่งพิมพ์ส่วนใหญ่ได้ โดยแบ่งเป็นการไม่สามารถอ่าน ไม่สามารถเขียน และไม่สามารถคิดคำนวณ ดังนั้นจึงต้องใช้สื่อแบบอื่นในการอธิบาย เช่น ยกตัวอย่างสถานการณ์สมมติ

⁸ ข้อมูลจากผู้แทนกรมทรัพย์สินทางปัญญาในงานเสวนาเรื่องวัฒนธรรมหนังสือโดยเริ่มต้นจากความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์เมื่อปี 2568 พบว่า มีการแจ้งเรื่องการทำซ้ำดัดแปลงเข้ามายังกรมเพียงร้อยละ 4 จากผลงานลิขสิทธิ์ทั้งหมดราว 400,000 รายการ ถือเป็นช่องว่างของฐานข้อมูลในการสะท้อนภาพรวมทรัพยากรสำหรับผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ในปัจจุบัน ซึ่งจำเป็นต่อการออกแบบนโยบายรองรับระบบหมุนเวียนหนังสือของประเทศ

การจำหน่ายหรือแจกจ่ายแต่อย่างใด กรณีนี้ถือว่าคนพิการไม่สามารถเข้าถึงงานที่เป็นหนังสือเสียงของนาย ก. ได้ องค์กรที่ได้รับอนุญาตหรือได้รับการยอมรับสามารถนำหนังสือ ของนาย ก. ไปจัดทำเป็นหนังสือเสียงให้แก่คนพิการทางการเห็นได้” (เพ็งอ้ง, 2562, น. 11)

ปัจจุบัน รูปแบบสื่อที่อยู่ภายใต้นิยามขอบเขตความจำเป็นของผู้พิการและได้รับอนุญาตให้ทำซ้ำหรือดัดแปลงมีอยู่ 11 รูปแบบ ได้แก่ 1) หนังสืออักษรเบรลล์ 2) สื่อเสียง (หนังสือเสียง หรือเสียงบรรยายภาพ) 3) หนังสือหรือภาพขยายใหญ่ 4) ตัวหนังสือนูน แผนภาพนูน 5) รูปจำลอง (โมเดล) 6) สื่ออิเล็กทรอนิกส์ตามมาตรฐานสากล (e-book) 7) สื่อผสม 8) สื่อภาษามือ 9) คำบรรยายแทนเสียง 10) สื่อการสอนรูปทรงเรขาคณิต 11) สื่อเพื่อการเรียนรู้และพัฒนาทักษะ เช่น สมุดภาพ คำศัพท์ โดยทั้ง 11 รูปแบบจะต้องเป็นงานที่ผลิตภายหลังจากต้นฉบับได้โฆษณาหรือเผยแพร่ต่อสาธารณชนแล้ว เจ้าหน้าที่ส่วนสื่อการศึกษาเพื่อคนพิการ ศูนย์ดิจิทัลเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ กรมส่งเสริมการเรียนรู้ กระทรวงศึกษาธิการ ใช้คำว่า “การผลิตแบบชนโรง” หมายถึง องค์กรที่ได้รับอนุญาตให้ทำซ้ำหรือดัดแปลงจะต้องรอให้ผลงานลิขสิทธิ์นั้นเผยแพร่หรือจำหน่ายเสียก่อน ปกติแล้วขึ้นอยู่การเจรจาและพิจารณาของสำนักพิมพ์หรือเจ้าของลิขสิทธิ์ แม้ว่าตามกระบวนการไม่จำเป็นต้องรอการได้รับอนุญาต เห็นได้ว่า กระบวนการผลิตที่เกิดขึ้นภายหลังผลงานลิขสิทธิ์ต่าง ๆ อาศัยต้นทุนด้านเวลากว่าที่ผู้พิการจะสามารถเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์เหล่านั้นได้

เทคโนโลยีเป็นตัวช่วยในการเผยแพร่และเข้าถึงสื่อการอ่านสำหรับผู้พิการทางการเห็น จากเดิมเป็นรูปแบบวัตถุที่เป็นเล่มหนังสือ เทปคาสเซ็ท ซีดี ปัจจุบันถูกจัดเก็บและใช้งานในรูปแบบดิจิทัลผ่านเว็บไซต์และแอปพลิเคชันมากขึ้น เช่น TAB2Read เป็นแอปพลิเคชันของสมาคมคนตาบอดแห่งประเทศไทยที่รวบรวมรายการหนังสือเสียงและระบบ

การโทรศัพท์ไปฟังหนังสือทางสายด่วน 1414 ไปด้วยกัน เพื่อให้บริการผู้พิการทางการเห็น การอ่านโดยการฟังจากสมาร์ตโฟน เป็นช่องทางที่ผู้พิการใช้ในระดับชีวิตประจำวันอย่างเข้มข้น อ่านได้ทันที ไม่เฉพาะแค่การอ่านหนังสือ แต่คือการอ่านเพื่อดำรงชีวิต เช่น อ่านป้าย อ่านเส้นทาง ข้อมูลเตือนภัย รวมถึงการใช้ผัสสะในสถานที่ต่าง ๆ และแม้สื่อสิ่งพิมพ์ออนไลน์จะเป็นทางเลือกให้ผู้พิการเข้าถึงได้ ด้วยเนื้อหาสาระที่บุคคลมัยกว่า แต่ระบบป้องกันข้อมูลของเทคโนโลยียังเป็นอุปสรรคต่อการมองเห็นเนื้อหาของผู้พิการ บางเนื้อหาไม่สามารถใช้ฟังก์ชันอ่านหน้าจอได้ หรือไม่มีคำบรรยายภาพ⁹ ทำให้ขอบเขตการอ่านตกหล่นไม่สัมพันธ์กับข้อมูลทั้งหมด รวมถึงขั้นตอนการเข้าถึงข้อมูลสงวนสิทธิ์ให้เฉพาะผู้พิการ และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลผู้พิการ ได้แก่ ผู้ปกครอง สถานศึกษา โดยต้องลงทะเบียนยืนยันสิทธิ์ก่อนใช้งาน การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์จึงขึ้นอยู่กับอัตลักษณ์ตัวตนและต้นทุนด้านเทคโนโลยีที่ผู้อ่านมี ความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ (print disability) จึงขยายสู่ความพิการทางดิจิทัล (digital disability) อันเนื่องมาจากเงื่อนไขลิขสิทธิ์เองที่ต้องจำกัดการใช้งานสื่อที่ผลิตขึ้นใหม่

เมื่อเข้าถึงได้โดยส่วนรวมตั้งแต่ต้น

(Born-and-common accessible)

เหตุผลของการมีระบบหนังสือที่นับรวมผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์คือการเร่งปฏิริยาสิทธิเสมอภาคด้านหนังสือ โดยวางอยู่บนฐานคิดว่าปัญหา

⁹ Audio Description (AD) เป็นการบรรยายภาพที่ปรากฏในสื่อทั้งในหนังสือเสียง โทรทัศน์ และภาพยนตร์ เพื่อให้ผู้พิการทางสายตาสามารถเข้าใจรายละเอียดเนื้อหาของภาพได้ สมาคมคนตาบอดแห่งประเทศไทยมีบริการเพิ่มเสียงบรรยายภาพให้กับสื่อต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของผู้พิการ

การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์เกิดขึ้นได้กับคนส่วนใหญ่ในประเทศ เป็นความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่ซับซ้อนกว่าความจำเป็นทางกายภาพ จากรายงานผลสำรวจความพิการโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ และองค์การยูนิเซฟ ฉบับปี 2565 (2566, น. vii-viii) ชี้ให้เห็นว่า สวัสดิการจากรัฐที่ผู้พิการต้องการแต่ยังไม่ได้รับนั้น ข้อที่มากที่สุดคือ ความช่วยเหลือและสวัสดิการเพื่อเพิ่มโอกาสการเข้าถึงและมีส่วนร่วมด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ การศึกษา การประกอบอาชีพเพิ่มเติมจากสวัสดิการพื้นฐานที่พึงได้รับตามสิทธิการรักษาพยาบาล พื้นฟูสมรรถภาพ และอุปกรณ์ช่วยเหลือต่าง ๆ อันนำมาสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อการสร้างกลไกสนับสนุนด้านการศึกษาทั้งในและนอกระบบการทำงาน การดำเนินชีวิต เพื่อให้ผู้พิการสามารถใช้ชีวิตของตนเองอย่างอิสระและมีส่วนร่วม ด้วยคุณภาพชีวิตที่ดี

นอกจากนี้ สัดส่วนประชากรเกือบทุกช่วงวัยที่มีความลำบากหรือปัญหาสุขภาพมากกว่าหนึ่งประเภท (ความพิการซ้ำซ้อน) นับเป็นครึ่งหนึ่งจากจำนวนทั้งหมด¹⁰ และหากนับรวมความพิการอันเนื่องมาจากลักษณะบกพร่อง¹¹ จะพบว่า แนวโน้มจำนวนมีเพิ่มมากขึ้นตามอายุด้วย (เพ็งอ้าง, น. 17-18) ถึงกระนั้น เกินกว่าครึ่งหนึ่งของความพิการไม่สามารถระบุสาเหตุได้แน่ชัด ไม่ว่าโดยการวินิจฉัยของแพทย์หรือจากสภาพการณ์

¹⁰ ประเภทความลำบากหรือปัญหาสุขภาพ หมายถึง การมองเห็น การได้ยิน การเดิน การเคลื่อนไหวร่างกายส่วนบน การลุกจากการนอนเป็นท่านั่ง การจดจำหรือการมีสมาธิ การสื่อสาร การดูแลตนเอง อาการจิตสังคม การเรียนรู้ การเล่น การควบคุมพฤติกรรม การยอมรับการเปลี่ยนแปลงกิจวัตรประจำวัน การคบเพื่อนใหม่

¹¹ ในจำนวนผู้พิการที่มีลักษณะความบกพร่อง พบความบกพร่องมากที่สุดตามลำดับ ได้แก่ สายตาเลือนรางสองข้าง แขน ขา มือ ลำตัว คอ ไหล่ กรดงอก สัน หูตึงสองข้าง อัมพฤกษ์ แขน ขา ลิ้นหรือเหยียดงอไม่ได้

มีจำนวนมากกว่าความพิการแต่กำเนิดอย่างมาก¹² จึงกล่าวได้ว่า บริบท ความเสี่ยงและความไม่แน่นอนทางสังคมเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องคำนึงถึงในการนิยามความพิการอย่างรอบด้าน

ความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์เป็นตัวอย่างความรุนแรงเชิงญาณวิทยา ด้วยการทำให้ความเป็นพิการเป็นข้อจำกัดของการเป็นผู้รู้ (knowing subject) Spivak วิพากษ์แนวคิดความรุนแรงเชิงญาณวิทยา (epistemic violence) ของ มิเชล ฟูโกต์ ซึ่งละเว้นนำโครงสร้างทางวาทกรรมแบบอาณานิคมเข้ามาอภิปราย กรณีความรู้แบบท้องถิ่นของอินเดียไม่เพียงถูกทำให้ตกอยู่ภายใต้ลำดับชั้นของการรู้ที่ไม่เท่าเทียมกับความรู้แบบตะวันตกหรือความรู้แบบชนชั้นนำ แต่ยังสร้างผู้อยู่ในสถานะรองด้วยความเป็นอื่นที่หลุดลอยออกจากโครงสร้างเชิงญาณวิทยา (สิงห์ สุวรรณกิจ, 2558 อ้างถึง Spivak, 1985) การสร้างโลกผ่านทุนนิยมสิ่งพิมพ์ในยุคสมัยใหม่ ทำให้เกิดความรู้และการรู้แบบมาตรฐานซึ่งยึดโยงกับสถาบันและสิทธิโดยชอบธรรมตามเงื่อนไขทางสังคม การไม่สามารถอ่านสื่อสิ่งพิมพ์ (ในที่นี้หมายถึงทั้งการเข้าถึงและการอ่านได้) ที่เป็นทั้งแหล่งความรู้และการแสดงถึงสิทธิพลเมืองทั้งระดับชาติและระดับโลก ย่อมหมายถึงการเว้นว่างโดยเจตนาภายในโครงสร้างสังคม

หากกล่าวให้ถึงที่สุดคือ การจำแนกความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ออกจากการเมืองของมวลชน ขัดทำทลายต่อการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์จึงจำเป็นต้องมุ่งเป้าหมายสูงสุดสู่การรื้อถอนวาทกรรมเหล่านั้นและรื้อสร้างสนาม

¹² สาเหตุของความพิการ แบ่งออกเป็นร้อยละ 52.7 แพทย์ไม่สามารถระบุสาเหตุความพิการได้ ร้อยละ 22 ไม่ทราบสาเหตุ ร้อยละ 17.9 ความเจ็บป่วยหรือโรคอื่น ๆ ร้อยละ 6.7 อุบัติเหตุ ร้อยละ 0.6 กรรมพันธุ์หรือพันธุกรรม ร้อยละ 0.1 พิการแต่กำเนิด (กรมส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตคนพิการ, 2563)

ความสัมพันธ์ใหม่ เพิ่มการเข้าถึงและมีส่วนร่วมด้านเศรษฐกิจของผู้ที่
รวมถึงการดำเนินชีวิตที่มีเงื่อนไขความบกพร่องข้างต้น ดังนั้น การผลิตสื่อ
สิ่งพิมพ์ต้องอาศัยความเป็นการเมืองส่วนรวม เปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วน
โดยภาครัฐมีหน้าที่สร้างระบบและโครงสร้างพื้นฐานทั้งในรูปแบบพื้นที่
และเทคโนโลยี สนับสนุนให้สื่อสิ่งพิมพ์หลากหลายเกิดขึ้นได้ในเชิงปริมาณ
และคุณภาพ โดยเฉพาะอาศัยกลไกลิขสิทธิ์เป็นการกระจายสิทธิให้กับ
ผู้เกี่ยวข้องซึ่งมีวิธีการอ่านและความต้องการแตกต่างกัน นำเสนอข้อคิดเห็น
และข้อเรียกร้องด้านหนังสือและสื่อสิ่งพิมพ์อย่างสม่ำเสมอ ทันทต่อ
ความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย

เจตนาของลิขสิทธิ์คือ การคุ้มครองสิทธิ (ผลประโยชน์) ของผู้เขียน
ซึ่งเป็นเจ้าของผลงาน ควบคุมอำนาจของผู้เผยแพร่ (ทำซ้ำ) การเริ่มทำสื่อ
สิ่งพิมพ์ (printing) ในศตวรรษที่ 18 คือจุดเริ่มต้นของการต่อรองสินทรัพย์
(property) อันเป็นมูลค่าส่วนเกินจากอุตสาหกรรมการผลิตวัตถุความรู้
นอกจากการใช้กฎหมายลิขสิทธิ์ภายในประเทศเป็นหลักแล้ว ยังมีสนธิ
สัญญาระหว่างประเทศในการคุ้มครองสิทธิของกันและกันในประเทศ
สมาชิก สื่อทั้งหลายจึงมีสัญลักษณ์ลิขสิทธิ์ © เป็นเครื่องหมายแสดง
ความเป็นเจ้าของแต่เพียงผู้เดียวของเจ้าของผลงาน (exclusive right) ต่าง
จากสัญญาอนุญาตให้ใช้ลิขสิทธิ์ (Creative Commons: CC) ที่สามารถเผยแพร่
ต่อได้ โดยเจ้าของผลงานยังได้รับการสงวนสิทธิ์บางส่วนและสามารถ
แบ่งปันผลงานให้เกิดการใช้ประโยชน์ตามข้อตกลงการใช้งานร่วมกัน
หลักการพื้นฐานคือ การอ้างอิงลิขสิทธิ์เพื่อให้เครดิตเจ้าของผลงานเมื่อนำ

ไปเผยแพร่ต่อในลักษณะต่าง ๆ¹³ นอกจากนี้ ลิขสิทธิ์ที่หมดอายุ (retired licenses: CC0) เป็นการปลดปล่อยความเป็นเจ้าของสู่สาธารณะเนื่องจาก มีนวัตกรรมที่ทันสมัยกว่ามารองรับ หรือเงื่อนไขได้รับการยกเว้นให้กับ ประเทศกำลังพัฒนา (developing nations 2.0)

เห็นได้ว่า ลิขสิทธิ์เป็นเรื่องของการจัดระเบียบโลกโดยอาศัย เงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ ตลอดจนการเมืองเป็นตัวชี้วัดการอนุญาต เผยแพร่ ขณะที่หลักประกันการเข้าถึงการใช้งานต้องอาศัยอำนาจต่อรอง ภายในขอบเขตอธิปไตยของประเทศ ผู้เขียนจึงเห็นว่า หากแนวคิดเรื่อง การกระจายความรู้ผ่านข้อตกลงการใช้งานแบบ CC ข้างต้น มีภาครัฐ เข้ามาเป็นเจ้าภาพหลักในการอำนวยความสะดวกให้เกิดเครือข่ายความร่วมมือ กำหนดการใช้งานร่วมที่เปิดโอกาสให้ผู้คนหลากหลายในสังคมสามารถผลิต เผยแพร่ และเข้าถึง ในรูปแบบต่าง ๆ แม้มีต้นทุนชีวิตแตกต่างกัน อันจะเกิด การเชื่อมโยงระบบหนังสือแบบแยกส่วนที่เป็นอยู่ (ภาคประชาสังคม ภาคเอกชน ภาครัฐ) ในการออกแบบนโยบายภาพรวมและข้อมูลกลาง หมุนเวียนทรัพยากรทั้งในแง่ของพื้นที่กายภาพและพื้นที่ออนไลน์ ส่วน สำคัญคือ การอุดหนุนด้านโครงสร้างพื้นฐานและเงินทุนในการเข้าถึง ลิขสิทธิ์ ประกันราคาสินค้าจากเจ้าของผลงานและผู้เผยแพร่ให้สามารถ แข่งขันกับทุนใหญ่ในอุตสาหกรรมสิ่งพิมพ์ สร้างความเชื่อมั่นให้กับนักเขียน

¹³ ลักษณะสัญญาอนุญาต Creative Commons (CC) หลัก ๆ ได้แก่ 1) CC BY อ้างอิง 2) CC BY-SA อ้างอิงโดยใช้สัญญาอนุญาตแบบเดียวกัน 3) CC BY-ND อ้างอิงและไม่ดัดแปลง 4) CC BY-NC อ้างอิงและไม่ใช้เพื่อการค้า 5) CC BY-NC-SA อ้างอิงและไม่ใช้เพื่อการค้า โดยใช้สัญญาอนุญาตแบบเดียวกัน 6) CC BY-NC-ND อ้างอิงและไม่ใช้เพื่อการค้า รวมถึงไม่ดัดแปลง (<https://creativecommons.org/licenses/>)

และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ในการได้รับผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม ตลอดจนส่งเสริมการผลิตสื่อรูปแบบทางเลือกพร้อมใช้งาน (alternative formats at once) โดยเฉพาะสื่อเสียง และสื่อสัมผัส ที่ตอบสนองและคำนึงถึงศักยภาพการเป็นผู้บริโภคของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์

ตัวอย่างสิทธิในการให้ยืมสาธารณะ (Public Lending Right: PLR) ในหลายประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มสแกนดิเนเวียและสหภาพยุโรป ผลักดันโดยสมาคมนักเขียน เกิดพระราชบัญญัติและโครงการสนับสนุนให้เกิดสังคมการเขียนการอ่านตั้งแต่ช่วงศตวรรษที่ 20 เน้นการให้สิทธิการใช้งานโดยรัฐบาลทำหน้าที่ให้บริการหนังสือครอบคลุมสื่อดิจิทัลและสื่อเสียงด้วยเลขมาตรฐานสากล (ISBN & E-ISBN) รวมถึงห้องสมุดซึ่งเป็นพื้นที่การเรียนรู้สาธารณะ เมื่อเกิดกิจกรรมการอ่าน รัฐบาลจะเป็นผู้จ่ายค่าตอบแทนให้กับผู้ผลิตในระบบหนังสือ เช่น นักเขียน นักวาดภาพประกอบ นักแปล ผู้บรรยายเสียง ผู้ประพันธ์ดนตรี การสร้างระบบหนังสือผ่านสิทธิการให้ยืมสาธารณะกระตุ้นให้การเขียนและการอ่านเป็นพื้นที่สร้างสรรค์ทั้งในเชิงสังคมเศรษฐกิจและสวัสดิการ สิ่งเหล่านี้วางอยู่บนเงื่อนไขทางการเมือง ประสิทธิภาพของรัฐบาลกลางและส่วนท้องถิ่น (Hunt, 2024)

ในประเทศไทย ระบบหนังสือแบบนับรวมเกิดขึ้นได้เมื่อกระทรวงและสมาคมต่าง ๆ มีข้อตกลงร่วมกันในนามตัวแทนประสานงานเกี่ยวกับหนังสือ เช่น กระทรวงศึกษาธิการ (รวมถึงกระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม) กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงการคลัง สมาคมนักเขียน สมาคมนักแปลและล่าม สมาคมผู้จัดพิมพ์ฯ สมาคมการอ่าน สมาคมห้องสมุด และอื่น ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้อง (คณะเตรียมการสัมมนา โครงการสถาบันหนังสือแห่งชาติ พุทธศักราช พ.ศ. 2545; 2565, น. 106-7)

ผู้เขียนอยากเสนอต่อไปว่า กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม หรือเดิมคือ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร มีศักยภาพ ในการพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานของหนังสือ ด้วยการเป็นศูนย์กลาง ข้อมูลเพื่อการหมุนเวียนระดับชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อร่วมมือกับกรม ทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์ ผลักดันให้กระบวนการสร้างความรู้ ตั้งแต่ผู้ผลิต ผู้เผยแพร่ และผู้อ่าน เป็นเรื่องคุณค่าและคุณภาพชีวิต มากกว่ามูลค่าเพียงอย่างเดียว หากสถาบันหนังสือแห่งชาติจัดตั้งได้สำเร็จ การกระจายสิทธิและความเป็นไปได้ในการแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้าง การผลิต อาจมีแนวโน้มดังต่อไปนี้

1) เมื่อเจตนาของลิขสิทธิ์มุ่งเน้นไปที่การคุ้มครองผลประโยชน์ ส่วนรวม การผลิตหนังสือเล่มใด ๆ ไม่ว่าภาษาใดก็ตาม สามารถจัดทำใน รูปแบบหนังสือเสียงหรือสื่อแบบอื่นที่ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์เข้าถึงได้ไป พร้อมกัน เปิดกว้างให้กับเครือข่ายองค์กรที่ต้องการเป็นหุ้นส่วน นอกเหนือ จาก 14 องค์กรที่ได้รับอนุญาตในปัจจุบัน เมื่อสื่อสิ่งพิมพ์สามารถผลิต ออกมาพร้อม ๆ กับหนังสือเล่ม โดยมีกระบวนการเผยแพร่สู่ผู้อ่านอย่าง หลากหลาย สำนักพิมพ์และนักเขียนผู้เป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ก็สามารถปัน ส่วนจากการจำหน่ายสื่อเหล่านั้นได้เช่นกัน ศูนย์ประสานงานด้านลิขสิทธิ์ จึงเป็นตัวกลางสำคัญในการเร่งปฏิริยาด้านสิทธิหนังสือที่คนทุกกลุ่ม เข้าถึงได้จริง โดยอาศัยระบบสนับสนุนของภาคีระดับชุมชนท้องถิ่นใน การประชาสัมพันธ์และประสานความต้องการของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ กระบวนการเจรจาที่เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบกับระยะเวลา การผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ที่สั้นลงสามารถช่วยให้เนื้อหายังมีความร่วมสมัย ทันกับความต้องการอ่านของผู้บริโภค อีกทั้งกระตุ้นให้เกิดการออกแบบ สื่อสิ่งพิมพ์อย่างสร้างสรรค์ เพื่อเสนอความเป็นไปได้ใหม่ในเงื่อนไขบาง ประการของลิขสิทธิ์ เช่น พรมแดนด้านภาษาในการดัดแปลงงานลิขสิทธิ์

“องค์กรที่ได้รับอนุญาตหรือได้รับการยอมรับ ข. ไม่สามารถนำหนังสือเสียงภาษาสเปนมาดัดแปลงเป็นหนังสือเสียงภาษาไทยได้ เนื่องจากความไม่รู้ภาษาต่างประเทศไม่เป็นเหตุในการใช้ข้อยกเว้นการละเมิดงานอันมีลิขสิทธิ์เพื่อประโยชน์ของคนพิการ” (กรมทรัพย์สินทางปัญญา, 2562, น. 11) ศูนย์ประสานงานด้านลิขสิทธิ์อาจมีโครงสร้างการทำงานระหว่างองค์กร เพื่อสร้างความเข้าใจหรือข้อตกลงเรื่องการเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ต่อไป

2) หนังสืออักษรเบรลล์ในแง่ทรัพยากรความรู้ที่มีให้บริการในห้องสมุดมีน้อยมาก และประเภทเนื้อหาจำกัดอยู่ที่หมวดสาระความรู้ทั่วไป และนิยายยอดเยี่ยมในตำนาน แม้กระทั่งหอสมุดแห่งชาติและหอสมุดเมืองกรุงเทพมหานครที่พอจะมีหนังสืออักษรเบรลล์บ้าง แต่ยังไม่เพียงพอและมีสัดส่วนน้อยเมื่อเทียบกับปริมาณหนังสือเสียงแบบออนไลน์ การจัดตั้งสถาบันหนังสือแห่งชาติสามารถจัดสรรงบประมาณในการอุดหนุนต้นทุนการผลิตหนังสืออักษรเบรลล์แบบเล่มซึ่งสูงกว่าต้นทุนหนังสือทั่วไป สอดคล้องตามเจตนาของพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ที่ไม่เน้นการแสวงหากำไรจากการผลิตซ้ำสื่อสิ่งพิมพ์ ให้การสนับสนุนด้านเทคโนโลยีแก่สมาคมผู้ผลิตและจัดพิมพ์เพื่อให้ปริมาณและคุณภาพของหนังสืออักษรเบรลล์หลากหลายและได้มาตรฐาน ในแง่ของฐานข้อมูลซึ่งสัมพันธ์กับพื้นที่จัดเก็บหนังสือและระบบสืบค้นทั้งในระบบห้องสมุดและระบบออนไลน์ ควรได้ในมาตรฐานเดียวกันกับระบบห้องสมุดสากล โดยคำนึงถึงหลักการออกแบบอย่างเท่าเทียม (universal design) ตลอดกระบวนการเผยแพร่และเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ของผู้พิการ การเพิ่มช่องทางการเข้าถึงฐานข้อมูลรวมของสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภทได้ตั้งแต่การสืบค้นจะทำให้ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์มีส่วนร่วมในโลกของความรู้ รองรับศักยภาพด้านการอ่านและการเขียนภายใต้เงื่อนไขเดียวกันกับบุคคลทั่วไป

3) การผลิตหนังสือเสียงในปัจจุบันดำเนินการผ่านระบบอาสาสมัครอ่านหนังสือเสียงเป็นหลัก โดยผู้สนใจทั่วไปและผู้ที่ต้องการทำกิจกรรมเพื่อสังคม ทางสมาคมและมูลนิธิมีการจัดอบรมการบันทึกหนังสือเสียงให้กับอาสาสมัครอย่างต่อเนื่อง ถึงกระนั้น ปริมาณและคุณภาพของหนังสือเสียงในระบบห้องสมุดออนไลน์ยังคงไม่ครอบคลุมจำนวนและเนื้อหาหนังสือแบบเล่มที่ผู้พิการทางการเห็นต้องการอ่านจริง บางกรณีเทคโนโลยีเสียงสังเคราะห์ AI ช่วยให้สามารถผลิตหนังสือเสียงได้รวดเร็วขึ้น เมื่อเทียบกับการอ่านโดยอาสาสมัครที่ใช้เวลานาน แต่ระบบภาษาของเสียงสังเคราะห์อาจไม่เสถียรนัก ความธรรมชาติและอรรถรสต่างจากการอ่านของมนุษย์ การฟังจึงขึ้นอยู่กับประสบการณ์ความชอบของผู้อ่านแต่ละคน

นอกจากนี้ กิติพงศ์ สุทธิ (2568) อธิบายว่า หนังสือยอดนิยมของห้องสมุดคนตาบอดฯ สามอันดับแรกคือ เรื่องสยองขวัญ เรื่อง sex และเรื่องพระ หรือเรื่องที่ผู้อ่านสามารถสร้างจินตนาการจากการฟังได้ ส่วนหนังสือวิชาการ อาสาสมัครไม่นิยมนำมาอ่าน เนื่องจากภาษาและแผนภาพเชิงสัญลักษณ์ในหนังสือวิชาการมีความเฉพาะ อย่างไรก็ดี การใช้ AI สามารถช่วยแปลงเนื้อหาเหล่านี้ให้อยู่ในภาษาและรูปแบบที่เข้าใจได้ แล้วนำมาตรวจสอบคุณภาพและความถูกต้องของตาราง รูปภาพ กราฟ หรือสื่อที่ผู้ใช้งานมีปฏิสัมพันธ์ได้ด้วยตนเองได้ง่าย กิติพงศ์เห็นว่า การประยุกต์ใช้เทคโนโลยีดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยการจัดการทุน ระเบียบ และระบบลิขสิทธิ์อย่างรอบด้าน สถาบันหนังสือแห่งชาติถือเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาเทคโนโลยีช่วยอ่านเหล่านี้ รวมถึงบุคลากรที่เกี่ยวข้องในการผลิตสื่อทางเลือกรูปแบบต่าง ๆ ให้เป็นไปตามสิทธิการอ่านตามความต้องการของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ การผลิตหนังสือเสียงยังเป็นระบบหนังสือที่สามารถใช้ระบบหมุนเวียนหนังสือและอาสาสมัครในการอ่านได้ ดังที่

การประชุมในงานสมัชชาคนตาบอดทุกปีให้ความสำคัญกับการพัฒนาเทคโนโลยีในการดำเนินชีวิตประจำวันและเพิ่มโอกาสการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจของผู้พิการ

ด้วยเหตุนี้ สถาบันหนังสือ คือระบบที่จำเป็นเร่งด่วนสำหรับสังคมไทย เพื่อประโยชน์ในการปรับปรุงระบบลิขสิทธิ์และสร้างสรรค์ระบบหมุนเวียนสื่อสิ่งพิมพ์ให้เข้าถึงประชาชนทุกกลุ่ม ภาครัฐต้องมีบทบาทบริหารจัดการระบบหนังสือแกนกลางให้มั่นคงทั้งด้านงบประมาณและระเบียบอย่างก้าวหน้าเป็นรูปธรรม กระจายอำนาจสู่การมีส่วนร่วมของท้องถิ่น โดยเฉพาะระบบการศึกษาและบริการสาธารณะตามหลักสิทธิมนุษยชนสากล

เศรษฐกิจหมุนเวียนหนังสือ กับสวัสดิการด้านความรู้

(Book sharing economy and knowledge welfare)

ณ ปัจจุบันระบบหมุนเวียนหนังสือ โดยเฉพาะหนังสือเสียงสำหรับผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ที่มีจำนวนมากที่สุดในประเทศ เช่น ห้องสมุดคนตาบอดและผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์แห่งชาติ ภายใต้การดำเนินงานของมูลนิธิคนตาบอดไทย ยังคงเป็นระบบหมุนเวียนแบบปิดที่ผลิตผ่านอาสาสมัครและกิจกรรมการกุศล เข้าถึงได้เฉพาะสมาชิกผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ตามเงื่อนไขคุณสมบัติผ่านระบบลงทะเบียนเท่านั้น มีสถิติการเข้าใช้งานบริการสื่อสิ่งพิมพ์ออนไลน์ ปี 2567 กว่า 120,000-150,000 ครั้งต่อเดือน จากสัดส่วนหนังสือในคลังหมิ่นกว่าเล่มและสมาชิกห้องสมุดเกือบหนึ่งหมื่นคน ในสามช่องทาง ได้แก่

1) Tab2Read เว็บไซต์และแอปพลิเคชันสำหรับการอ่านหนังสือทั้งหนังสือเสียงระบบเดซี (Digital Accessible Information System;

DAISY)¹⁴ และหนังสือระบบไฟล์ EPUB (Electronic Publication)¹⁵ รวมถึงฟังก์ชัน Tab Radio ที่สามารถฟังวิทยุกระจายเสียงและโทรทัศน์แบบออนไลน์ได้

2) Read for the Blind (RFB) แอปพลิเคชันสำหรับการบันทึกเสียง การอ่านของอาสาสมัคร ผู้คนทั่วไปสามารถสมัครเป็นอาสาอ่านบทความหรือหนังสือ สามารถแบ่งการอ่านออกเป็นส่วนได้ โดยมูลนิธิคนตาบอดไทย มีการอบรมวิธีการอ่านหนังสือและบันทึกเสียงโดยใช้โปรแกรม OBI¹⁶ จัดทำเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ โดยเฉพาะหนังสือเสียงระบบเดซี เผยแพร่ให้ผู้พิการสามารถเลือกอ่านได้ทั้งทาง RFB, Tab2Read และ 1414 Plus

3) 1414Plus พัฒนาให้เป็นช่องทางออนไลน์ (ปัจจุบันเป็นฟังก์ชันอยู่ใน Tab2Read) ต่อจากอ่านหนังสือผ่านการโทรเบอร์สายด่วน 1414 ข้อมูล

¹⁴ เดซีเป็นระบบมาตรฐานในการผลิตหนังสือดิจิทัลที่เข้าถึงได้แบบ Digital Talking Book (DTB) ซึ่งต่างจาก audiobook ทั่วไป ในแง่ที่ DTB ประยุกต์ใช้เทคโนโลยีให้เหมาะกับข้อจำกัดในการอ่าน สามารถอ่านตามลำดับโครงสร้างหรืออ่านข้ามเป็นส่วนได้ อีกทั้งยังนำเสนอข้อมูลหลายลักษณะ เช่น ภาพ เสียง ข้อความจากเดิมหนังสือเสียงระบบเดซีจัดเก็บไว้ในรูปแบบเทปคาสเซต เปลี่ยนสู่รูปแบบซีดีและคลั่งดิจิทัลในปัจจุบัน

¹⁵ ไฟล์นามสกุล .epub เป็นรูปแบบไฟล์ที่สามารถปรับเนื้อหาและการจัดวางในไฟล์ได้ ต่างจากไฟล์นามสกุล .pdf ที่รูปแบบการแสดงผลคงที่ ทั้งสองแบบรองรับการอ่านหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ (e-book) แต่ในแง่ของการเข้าถึงโดยผู้พิการ epub เป็นไฟล์ที่ใช้เทคโนโลยีการอ่านจอตว์ระบบสังเคราะห์เข้าถึงเนื้อหาได้มากกว่า pdf

¹⁶ ผู้สนใจทั่วไปสามารถศึกษาวิธีการอ่านและบันทึกเสียงด้วยโปรแกรม OBI ด้วยตนเองจากช่องทาง YouTube หรือสื่อสังคมของมูลนิธิคนตาบอดไทย ผู้พัฒนาแอปพลิเคชัน Read for the Blind และสำนักหอสมุดเบญญาลัย

ข่าวสารความรู้ ผู้ใช้บริการสามารถกดหมายเลขที่จะขั้นตอนผ่านระบบอัตโนมัติเพื่อเลือกเข้าสู่หนังสือที่ต้องการอ่าน เป็นบริการทางโทรศัพท์ที่เข้าถึงได้ผ่านอุปกรณ์โทรศัพท์ทั่วไป สะดวกต่อกลุ่มผู้ใช้งานที่ไม่ถนัดใช้สมาร์ตโฟน

การสร้างเศรษฐกิจหมุนเวียนหนังสือแบบเปิด อาศัยทั้งคนและเทคโนโลยี วิธีการอ่านที่หลากหลายสามารถเป็นรากฐานในการวางระบบเทคโนโลยีด้านการอ่าน ตั้งแต่ขั้นตอนการผลิต การเผยแพร่ และการอ่านอย่างเป็นระบบ ขณะเดียวกัน การเข้าถึงเทคโนโลยีจะต้องกระจายสู่ท้องถิ่น เป็นกลไกหมุนเวียนข้อมูลที่สามารถเข้าถึงระบบหนังสือได้ ตัวอย่างการให้ความรู้ด้านการใช้งานโปรแกรมต่าง ๆ สำหรับผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์อย่างเฟซบุ๊กและช่องยูทูปขององค์กร เช่น หอสมุดคนตาบอดและผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ และสำนักหอสมุดเบญญาลัย ทำให้ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์เป็นผู้สอน ผู้ผลิตสื่อเอง แลกเปลี่ยนประสบการณ์ด้านการเข้าถึงหนังสือและการอ่านในบริบทที่หลากหลาย ข้อต่างสำคัญระหว่างการมีระบบหมุนเวียนหนังสือแบบเปิดกับแบบปิด จึงอยู่ที่การทำให้การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์เป็นเรื่องปกติพื้นฐานสำหรับทุกคน ผู้พิการและผู้ยังไม่พิการสามารถเป็นผู้ผลิตและเผยแพร่สื่อเองได้ ใช้สื่อร่วมกันได้ โดยความพิการทางกายภาพและสังคมไม่เป็นอุปสรรคต่อการแลกเปลี่ยนสื่อสิ่งพิมพ์ซึ่งกันและกัน

หากมีระบบหนังสือแห่งชาติที่สร้างพื้นที่ให้กับข้อตกลงร่วมในการใช้งานหลากหลายรูปแบบของสื่อสิ่งพิมพ์ ดังตัวอย่าง Creative Commons การสร้างเศรษฐกิจหมุนเวียน แลกเปลี่ยนหนังสือและสื่อต่าง ๆ อาจเปิดกว้างมากขึ้น ในฐานะหลักประกันการเข้าถึงสวัสดิการด้านความรู้ของทุกคน เศรษฐกิจหมุนเวียนหนังสือในที่นี้หมายถึงการที่ผู้คนจำนวนมากเป็น (ใช้สิทธิ์ความเป็น) เจ้าของร่วม เป็นหุ้นส่วนในการก่อรูปเศรษฐกิจ

ด้วยระบบหมุนเวียนทรัพยากรต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์หลากหลาย ต่างจากเศรษฐกิจแบบแสงกำไรผู้ส่งออกหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะนอกจากสิทธิในการจัดการทรัพยากรแล้ว สิทธิทางเศรษฐกิจโดยเน้นศักยภาพที่จะสามารถกระทำสิ่งต่าง ๆ ได้ (capability) สะท้อนถึงเสรีภาพในการต่อรองอันเป็นสิทธิพื้นฐานที่สิทธิใด ๆ ไม่อาจพรากได้

ยกตัวอย่างการสร้างพื้นที่ปฏิบัติการผ่านเทคโนโลยีช่วยพรรณภาพด้วยเสียง ทำหยาการบริโภคสื่อวัฒนธรรมกระแสหลัก (อมินา ทรงศิริ, 2565) รวมถึงงานหัวข้อ เรียน - ทำงาน - ใช้ชีวิต โมเดลจริงเพื่อคุณภาพชีวิตคนพิการแบบยั่งยืน ภายในงานสัมมนาวิชาการระดับชาติด้านคนพิการครั้งที่ 17 ปี 2568 จัดขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ ได้มีการแลกเปลี่ยนถึงประเด็นการสร้างระบบนิเวศเชิงพื้นที่และเทคโนโลยีที่ยืดหยุ่นครอบคลุมการใช้งานสำหรับทุกคน รวมทั้งผู้พิการ การสื่อสารระหว่างกันโดยอาศัยเทคโนโลยีช่วยเหลือ (assistive technologies) เช่น ซอฟต์แวร์อ่านข้อความออกเสียง โปรแกรมแปลงเสียงเป็นข้อความ หรืออุปกรณ์เสริมที่ช่วยเรื่องการมองเห็น เป็นความรู้พื้นฐานที่ความพิการไม่ถูกทำให้กลายเป็นข้อจำกัดในกระบวนการทำงาน การสื่อสารระหว่างกันโดยอาศัยเทคโนโลยีช่วยเหลือเป็นสื่อกลางระหว่างกัน สามารถช่วยสะท้อนความเข้าใจและศักยภาพของกันและกันได้ดียิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ในโลกการอ่านของผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ปัจจุบันที่ปรับเข้าหาการฟังเสียงเพื่อจับใจความสำคัญมากขึ้น ครูผู้มีประสบการณ์สอนหนังสือเด็กนักเรียนในโรงเรียนสอนคนตาบอดและทำงานในหน่วยงานสนับสนุนนักศึกษา ขณะที่ตัวเธอเองมีภาวะสายตาสั้นด้วย อธิบายว่าการได้สัมผัสข้อความและเล่มหนังสือเปรียบเหมือน “การได้อ่าน” เธอยกตัวอย่างนักศึกษามหาวิทยาลัยผู้พิการทางสายตาที่ไม่ค่อยได้อ่านหนังสือแต่ใช้โปรแกรมเสียงเป็นหลัก มักจะประสบปัญหาการเขียนหรือพิมพ์

ในลักษณะความเรียงด้วย เห็นได้ว่า กระบวนการอ่านมีความสำคัญยิ่ง ไม่เฉพาะกับผู้พิการเท่านั้น แต่รวมถึงการเปลี่ยนแปลงการอ่านสู่การฟังมากขึ้นของผู้ที่ยังไม่พิการ

เช่นเดียวกับมุมมองของผู้ร่วมก่อตั้งสำนักพิมพ์อิสระ ซึ่งเน้นผลิตหนังสือแนววิทยาศาสตร์เทคโนโลยีประยุกต์กับสังคมโลกร่วมสมัย กล่าวในงานเสวนาของงานนายอินทร์สนามอ่านเล่น เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2568 อธิบายถึงข้อท้าทายในระบบการผลิตหนังสือว่า หลักคิดของสำนักพิมพ์ในการเลือกหนังสือทั้งจากเนื้อหา นักเขียน นักแปล รวมถึงนักอ่านในระบบการอ่าน ให้ยืนระยะในโลกที่ทุนนิยมการพิมพ์ทำงานร่วมกับเทคโนโลยีอย่างเข้มข้น คือการให้ความสำคัญกับการอ่านหนังสือในฐานะกระบวนการสำรวจและเชื่อมโยงความคิด เพราะหนังสือเปรียบเสมือนแว่นทางสังคม ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการอ่านจึงต่างจากการรับข้อมูลแบบย่อที่เข้าถึงได้ง่ายผ่านเทคโนโลยีและสื่อสังคม ฉะนั้น เทคโนโลยีจึงเป็นเครื่องมือและพื้นที่อำนวยความสะดวกอ่านที่ใช้ควบคู่กับหนังสือ มากกว่าแทนที่

ในประเทศไทย สิทธิหนังสือถูกขับเคลื่อนมาอย่างยาวนาน ทั้งในและนอกระบบการศึกษา การริเริ่มการศึกษาสำหรับผู้พิการทางการเห็นในประเทศไทยเป็นการจัดการศึกษาโดยเอกชน โดยมีครูสอนหนังสือชาวอเมริกัน เจเนวีฟ คอลฟิลด์ ผู้เข้ามาวางระบบการศึกษาสำหรับคนตาบอดหลังช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทย ในรูปแบบของมูลนิธิและโรงเรียนสอนคนตาบอด จนกระทั่งสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม การมีส่วนร่วมของคนตาบอดตามโอกาสสาธารณะต่าง ๆ ขยายมุมมองสังคมต่อผู้พิการทางสายตา รัฐบาลสนับสนุนการศึกษาของผู้พิการ แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์จัดตั้งโรงเรียนของภาครัฐเอง โรงเรียนสอนคนตาบอดกรุงเทพจึงยังคงดำเนิน

งานในรูปแบบเอกชนจวบจนปัจจุบัน¹⁷ ต่อมาในปี 1960 มิสคอลฟิลด์ได้เริ่มงานสอนคนตาบอดที่จังหวัดเชียงใหม่ ในภายหลังกระทรวงศึกษาธิการได้เข้ามารับช่วงต่อจัดการศึกษาในฐานะโรงเรียนรัฐ (คชรักษ์ แก้วสุราษ, 2567)

กล่าวได้ว่า ที่ผ่านมา ระบบหนังสือโดยภาคประชาสังคมอย่าง มูลนิธิและสมาคม และศูนย์การศึกษาพิเศษของรัฐ เป็นภาคส่วนหลักในการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับผู้พิการในระบบการศึกษา โดยผลิตสื่อตามการใช้งานสื่อประกอบการเรียนการสอนมากกว่าสื่อทั่วไป กิติพงศ์ สุทธิ (2568) เล่าถึงประสบการณ์สมัยศึกษาอยู่ในโรงเรียนสอนคนตาบอดกรุงเทพฯ ขณะนั้นที่เทคโนโลยีดิจิทัลยังไม่แพร่หลาย การจัดการเรียนการสอนเฉพาะสำหรับผู้พิการทางการเห็น ไม่มีตำราสำหรับค้นคว้า จึงเน้นการจดอักษรเบรลล์ตามคำบอกของคุณครู การไม่มีตำราเรียนกลายเป็นเรื่องปกติที่ยอมรับกัน ต่างจากโรงเรียนเรียนร่วมที่มีตำราตามหลักสูตร นอกจากนี้ โรงเรียนเฉพาะผู้พิการในระดับหลักสูตรขั้นพื้นฐานยังเน้นการฝึกทักษะการใช้ชีวิตประจำวันเตรียมความพร้อมก่อนเข้าสู่ระบบการศึกษาแบบเรียนร่วมกับนักเรียนทั่วไป รูปแบบภาษาและการอ่านพื้นฐานที่นักเรียนผู้พิการได้รับจึงเป็นข้อท้าทายต่อการสื่อสารในโรงเรียนเรียนร่วมที่ใช้หนังสือและตัวอักษรเป็นหลัก เช่น นักเรียนพิการทางการได้ยินใช้ภาษามือเป็นภาษาแรก การสื่อสารด้วยภาษาตัวอักษรจึงเป็นภาษารอง หรือระดับพัฒนาการการอ่านที่ต่างกันในแต่ละบุคคลยังส่งผลต่อการเข้าถึงเนื้อหาการอ่านในระดับการเรียนรู้ที่สูงขึ้น

¹⁷ โรงเรียนสอนคนตาบอดกรุงเทพ เป็นโรงเรียนเครือข่ายภายใต้ความดูแลของมูลนิธิช่วยคนตาบอดแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์ สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน กระทรวงศึกษาธิการ

ประเภทสื่อการเรียนการสอนสำหรับนักเรียนผู้พิการทางสายตา สามประเภทหลัก ได้แก่ หนังสือเสียง หนังสืออักษรเบรลล์ และหนังสือภาพ นูน เป็นสื่อที่ให้ประสบการณ์เชิงผัสสะการอ่านแตกต่างกัน แม้ว่าหนังสือเสียงจะได้รับความนิยมในกลุ่มครูและนักเรียนมากที่สุด สามารถเข้าถึงได้สะดวกรวดเร็ว ส่วนหนังสืออักษรเบรลล์ช่วยให้เกิดการสร้างอัตลักษณ์ และปฏิสัมพันธ์ทางสังคมจากการอ่านร่วมกัน และสามารถอ้างอิงที่มาของเนื้อหาได้เหมือนหนังสือทั่วไป โดยหนังสือภาพนูนเป็นสื่อเสริมสร้างความเข้าใจจากการได้สัมผัสรูปแบบของวัตถุต่าง ๆ อย่างไรก็ดี งานศึกษาของ นล นาคนาคา (2555) ในโรงเรียนสอนคนตาบอดภาคเหนือในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดเชียงใหม่ ยังพบว่า แม้สื่อการเรียนสอนจะมีปริมาณเพียงพอต่อจำนวนนักเรียนประถมศึกษาตอนปลาย แต่ความไม่หลากหลายของเนื้อหาเป็นขอบเขตจำกัดการอ่านที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการอ่านของนักเรียน

ปัจจุบันมีการปรับใช้หลักสูตรที่ให้ความสำคัญกับความพิการเชิงซ้อน (multiple disability) และการใช้ชีวิตอิสระ (independent living) จากรูปแบบตัวอย่างการจัดการศึกษาของ Perkins School for the Blind ในสหรัฐอเมริกา เริ่มพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนสอนคนตาบอดเชียงใหม่ และกำลังเริ่มใช้ในโรงเรียนสอนคนตาบอดกรุงเทพ โดยใช้สื่อและวิธีการสอนแบบผสม สร้างประสบการณ์ผ่านการดำรงชีวิตจริง ให้เห็นความคิดรวบยอด (concept) ของสิ่งต่าง ๆ ถึงกระนั้น การพัฒนาหลักสูตรรวมถึงสื่อที่ใช้ตามโครงสร้างการบริหาร ดังกรณีโรงเรียนสอนคนตาบอดกรุงเทพ เป็นโรงเรียนเอกชนที่อยู่ภายใต้เครือข่ายของมูลนิธิช่วยคนตาบอดแห่งประเทศไทย สามารถออกแบบและผลิตสื่อได้เอง จึงต่างจากหลักสูตรในโรงเรียนของรัฐซึ่งกำหนดจากส่วนกลาง

ปัญหาของระบบหนังสือและการอ่านที่ซับซ้อนในระบบการศึกษาเอง ยังนำมาสู่ความพยายามในการสร้างพื้นที่อ่านเขียนทางเลือกสำหรับผู้พิการ เพราะกระบวนการอ่านหนังสือทำให้สามารถสังเกตความยากลำบากของเด็กในการเรียนรู้และจัดทำสื่อหลากหลายตามความถนัดของเด็กแต่ละคน ตัวอย่างกรณี Books for visually impaired ซึ่งเป็นห้องเรียนนอกเวลา ที่ผลิตสื่อสิ่งพิมพ์รูปแบบเล่มขึ้นมาโดยเฉพาะสำหรับส่งเสริมพัฒนาการ การอ่านเขียนอักษรเบรลล์ของเด็กพิการ Books for Visually Impaired เป็นโครงการผลิตหนังสือและห้องเรียนนอกเวลาสำหรับเด็กผู้พิการ ทางการเห็น โดยเฉพาะในระดับชั้นอนุบาลจนถึงประถมซึ่งอยู่ในช่วงวางรากฐานการอ่าน มีการผลิตหนังสือโดยเครื่องพิมพ์เอกสารอักษรเบรลล์ โดยเฉพาะประเภทนิทาน เรื่องสั้นสำหรับเด็กเล็ก ที่มีอยู่ค่อนข้างน้อย ตลอดจนสื่อผสมสำหรับฝึกหัดอ่านและคำนวณ แบ่งซอยเนื้อหาและปรับขนาดสื่อสิ่งพิมพ์ให้เหมาะสมและดึงดูดความสนใจ ภายใต้อำนาจกีดด้านลิขสิทธิ์ที่ทำให้ไม่สามารถดัดแปลงเนื้อหาจากหนังสือเรียนบางเล่มให้เหมาะสมกับผู้พิการทางการเห็นและการเคลื่อนไหวได้ง่าย ๆ

ในระดับอุดมศึกษาจะมีศูนย์บริการนักศึกษาพิการ (Disability Support Services Center, DSS)¹⁸ เป็นฝ่ายสนับสนุนการทำสื่อ ด้วยวิธีการแปลงเนื้อหาประกอบการบรรยายให้อยู่ในรูปแบบที่เข้าถึงได้ โดยเฉพาะ

¹⁸ ส่วนสื่อการศึกษาเพื่อคนพิการ (2568) รวบรวมรายชื่อหน่วยงานด้านการศึกษาที่ให้บริการแก่คนพิการไว้ว่าสองร้อยแห่ง ประกอบด้วยศูนย์การศึกษาพิเศษประจำจังหวัด สำนักงานส่งเสริมการเรียนรู้ หรือ สกร. (สำนักงานการศึกษา นอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย หรือ กศน. เดิม) จังหวัด โรงเรียนโสตศึกษา (โดยเฉพาะนักเรียนที่มีความพิการทางการได้ยิน) ในจำนวนนี้มีศูนย์บริการสนับสนุน นักศึกษาพิการในมหาวิทยาลัยประมาณ 20 แห่งทั่วประเทศ

ไฟล์ดิจิทัลที่ผู้พิการทางการเห็นสามารถอ่านได้ด้วยโปรแกรมช่วยอ่าน เนื้อหาประกอบการบรรยายของผู้สอน¹⁹ หากเป็นหนังสือที่มีเนื้อหามาก มักจัดทำออกในรูปแบบหนังสือเสียงมากกว่าหนังสืออักษรเบรลล์ เช่น หนังสือ *โลกของไซไฟ* ซึ่งใช้เป็นหนังสืออ่านประกอบของวิชาในสายมนุษยศาสตร์ มีเนื้อหาความยาวมาก อาศัยอาสาสมัครอ่านหลายคนในการผลิตหนังสือเสียง อย่างไรก็ตาม ศูนย์บริการนักศึกษาพิการตั้งอยู่เฉพาะในมหาวิทยาลัยที่มีการรับนักศึกษาพิการเข้าศึกษาต่อ (บางคณะ โดยเฉพาะในสายสังคมศาสตร์ - มนุษยศาสตร์ หรือคณะที่ไม่มีภาคปฏิบัติ จำเป็นเกี่ยวข้องกับการมองเห็น) เช่น มหาวิทยาลัยมหิดล มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อีกทั้งความแตกต่างระหว่างมหาวิทยาลัยยังส่งผลต่องบประมาณ บุคลากร และเครื่องมือที่รองรับความหลากหลายของผู้พิการ การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ของจึงขึ้นอยู่กับระเบียบและระบบราชการที่กำกับดูแล

สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษายังให้บริการพื้นที่ เทคโนโลยี และสื่อสิ่งพิมพ์ผ่านห้องสมุด อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงข้อมูลทรัพยากรสารสนเทศขึ้นอยู่กับระบบห้องสมุดของแต่ละมหาวิทยาลัยเป็นหลัก สงวนสิทธิ์ไว้สำหรับนักศึกษาประจำมหาวิทยาลัยและการยืมระหว่างห้องสมุด

¹⁹ ผู้ดูแลศูนย์บริการนักศึกษาพิการของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งเป็นผู้พิการทางการเห็น แสดงความคิดเห็นในงานเสวนาวัฒนธรรมหนังสือโดยเริ่มต้นจากความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ (2568) ว่าปัจจุบัน การเขียนหนังสือหรือตำราต่าง ๆ ส่วนใหญ่จัดทำในรูปแบบไฟล์อยู่แล้ว หากสามารถส่งมอบไฟล์นี้เผยแพร่ให้ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์อ่านได้ ด้วยวิธีการใดวิธีการหนึ่ง จะเกิดประโยชน์อย่างมาก ลดขั้นตอนการแปลงจากหนังสือเล่มเป็นไฟล์ และจากไฟล์เป็นเสียง

ผ่านเครือข่ายสมาชิกมหาวิทยาลัย (Interlibrary Loan: ILL)²⁰ ประเภท
 สำเนาไฟล์รองรับการแปลงตัวหนังสือเป็นเสียงหรืออ่านโดยการฟังได้
 (text-to-speech) กรณีเฉพาะ เช่น สถาบันราชสุดาของมหาวิทยาลัยเป็น
 เพียงแห่งเดียวที่เปิดหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษาด้านความพิการโดยตรง
 มีการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือเสียงระบบเดซีหนังสือเรียนและ
 หนังสืออ่านนอกเวลา อยู่ในรูปแบบแผ่นซีดี ได้แก่ หมวดพระราชนิพนธ์
 หมวดศาสนา - ธรรมะ หมวดประวัติศาสตร์ หมวดประวัติบุคคลสำคัญ
 หมวดสังคมและวัฒนธรรม หมวดการแพทย์-สุขภาพ หมวดกฎหมาย
 หมวดวรรณคดี - นวนิยาย หมวดภาษาต่างประเทศ หมวดตำราเรียน และ
 หมวดเพลง แต่ปัจจุบันไม่ได้มีการผลิตเพิ่มเติม

ปัญหาเชิงโครงสร้างเหล่านี้ ทำให้ผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์จำนวนมาก
 ต้องชวนช่วยสร้างทางเลือกด้วยตนเอง ด้วยการดัดแปลงสื่อการเรียนด้วย
 ตนเอง รวมกลุ่มกับเพื่อนเพื่อสร้างสื่อที่เข้าถึงได้ หรือการค้นหาทางเลือก
 จากสื่อออนไลน์ที่เปิดกว้างขึ้น Yoshimi Horiuchi ผู้พิการทางการเห็น
 ชาวญี่ปุ่น ผู้ก่อตั้งมูลนิธิรื้อถอนหนังสือขึ้นในอำเภอรอบนอกของจังหวัด
 เชียงใหม่ เห็นปัญหาของการเข้าถึงหนังสือที่รวมถึงผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์
 ในมิติทางสังคม มีประสบการณ์เป็นอาสาอ่านหนังสือช่วงที่มาเป็น
 นักศึกษาแลกเปลี่ยนที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปี 2553 เดินทางไปอ่าน

²⁰ ปัจจุบันมีการรวบรวมและให้บริการข้อมูลบรรณานุกรมกว่า 2.6 ล้านเรื่อง
 ของห้องสมุดสถาบันอุดมศึกษาไทยที่เป็นสมาชิก 106 แห่ง บนฐานข้อมูล
 สหบรรณานุกรม หรือ Union Catalog สนับสนุนโดยสำนักงานบริหารเทคโนโลยี
 สารสนเทศเพื่อพัฒนาการศึกษา กระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและ
 นวัตกรรม (<https://uc.thailis.or.th/>) อย่างไรก็ดี ข้อมูลส่วนใหญ่ระบุถึงแหล่งห้องสมุด
 ของหนังสือวิชาการรูปเล่มและไม่สามารถดาวน์โหลดเอกสารดิจิทัลได้

หนังสือให้กับผู้ที่เข้าไม่ถึงหนังสือในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ริเริ่มตั้งห้องสมุด
ร้างใหม่ในอำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อเป็นพื้นที่การอ่านให้กับเด็กและ
เยาวชนในชุมชน นำหนังสือไปวางตามจุดหมุนเวียนสาธารณะของเมือง
พร้าว เช่น โรงพยาบาล สถานีขนส่ง กิจกรรมพาหนังสือไปเยี่ยมบ้านผู้ที่ไม่
สามารถเดินทางมาห้องสมุดได้สะดวก เช่น ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ป่วยพักฟื้น

ปัจจุบัน ขยายโครงการสู่ห้องสมุดเคลื่อนที่เป็นรถคาราวานหนังสือ
ชื่ออิรุโนะไปยังโรงเรียนและพื้นที่ต่าง ๆ ให้เด็ก ๆ สามารถเลือกหนังสือ
ตามความสนใจ รวมถึงการสร้างศูนย์เรียนรู้ในหมู่บ้านชาติพันธุ์อาข่า ลาหู่
และลีซุ ในอำเภอพร้าว และเขตอำเภอติดต่ออย่างอำเภอเชียงดาว และ
อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย เพื่อเป็นแหล่งฝึกฝนการอ่านสำหรับเด็ก
บนพื้นที่สูง นอกจากระบบสมาชิกห้องสมุดแล้ว มูลนิธิหนอนหนังสือได้รับ
การสนับสนุนจากเครือข่าย โดยเฉพาะนานาชาติผ่านการบริจาคหนังสือ
และระดมทุนในการจัดกิจกรรมการอ่าน เป็นหนึ่งในตัวอย่างของการ
สร้างระบบหนังสือในภาคประชาสังคม ที่ขยายสู่การเข้าถึงทุนหลากหลาย
แต่ยังคงขาดกลไกระบบหนังสือแห่งชาติในการต่อยอดสร้างสรรค์

โดยสรุป ในภาพรวมเศรษฐกิจหมุนเวียนหนังสือยังขับเคลื่อนผ่าน
ระบบอาสาสมัคร ที่มีต้นทุนแรงงานในทางเศรษฐกิจในการผลิต ขึ้นอยู่กับ
ความสัมพันธ์ในการกระจายทรัพยากร ไม่ได้เป็นแค่การกุศลเชิงศีลธรรม
เป็นทั้งกำลังหลักในการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับผู้พิการทางการเห็น
ช่วยอ่านหนังสือ หรือจัดทำไฟล์ในรูปแบบอ่านได้ เช่น ตรวจทานต้นฉบับ
จัดพิมพ์เอกสารอักษรเบรลล์ เนื้อหาที่นำมาผลิตเป็นหนังสือเสียงใน
ปัจจุบันยังเน้นเนื้อหาที่อ่านได้นาน ๆ หมายถึงเนื้อหาที่ร่วมทุกข์สุขสมัย
ส่วนเนื้อหาข่าวหรือกระแสประจำวันจะอาศัยสื่อเสียงลักษณะอื่น เช่น
วิทยุกระจายเสียง สื่อสังคมออนไลน์ทั่วไป ตามกำลังการผลิตที่มีอยู่ ทว่า
การหมุนเวียนที่เป็นอยู่ยังขาดกลไกภาครัฐผลักดันอย่างเป็นระบบส่วนรวม

บทสรุปข้อเสนอ: ระบบหนังสือโดยเจตนา

หลักประกันความเสมอภาคด้านหนังสือสำคัญต่อทุกคน โดยเฉพาะในบริบทสังคมสมัยใหม่ ที่การกลายเป็นผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ โดยสภาวะความไม่แน่นอนทางสังคม เป็นเรื่องเดียวกับความเหลื่อมล้ำ และความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจการเมือง ดังนั้น เพื่อสร้างธรรมาภิบาลของความรู้ที่เข้าถึงได้ (knowledge governance) รัฐต้องมีนโยบายด้านโครงสร้างพื้นฐานและสิทธิด้านหนังสือ ตลอดจนสื่อสิ่งพิมพ์ทุกรูปแบบ เพิ่มการมีอยู่ของหนังสือและพื้นที่สำหรับการอ่าน ให้บริการห้องสมุดสาธารณะ คือสถานที่และเวลาต่าง ๆ ที่เข้าถึงได้จริงโดยส่วนรวม เงื่อนไขเหล่านี้เป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่พึงมีในสถาบันหนังสือแห่งชาติ

ในระบบหนังสือโดยเจตนา จะต้องเป็นระบบหนังสือแห่งชาติที่หลักประกันต่อการเข้าถึงสวัสดิการความรู้ ทำหน้าที่เชื่อมโยงการผลิต การกระจาย และการเข้าถึงหนังสืออย่างเป็นระบบ ตั้งแต่ นักเขียน สำนักพิมพ์ ห้องสมุด และผู้อ่าน โดยรัฐต้องมีบทบาทเป็นแกนกลางในการจัดสรรทรัพยากร และกำกับให้เกิดความเสมอภาคในการเข้าถึง ไม่ปล่อยให้กลไกตลาดและทุนผูกขาดเป็นตัวกำหนดเพียงลำพัง ที่สำคัญ จะต้องมีการปรับโครงสร้างลิขสิทธิ์ให้สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชน และขยายรูปแบบการอนุญาตแบบเปิด เช่น การเชื่อมโยงสัญญาอนุญาตเข้ากับสิทธิการให้ยืมสาธารณะ เพื่อให้เกิดการหมุนเวียนความรู้ในสังคม ขณะเดียวกันต้องสร้างกลไกกลางในการเจรจาระหว่างเจ้าของลิขสิทธิ์กับผู้ผลิตสื่อ เมื่อหนังสือเข้าถึงได้ตั้งแต่ต้นโดยส่วนรวม (born-and-common accessible) ในหลากหลายรูปแบบ เช่น หนังสือเสียง หนังสืออักษรเบรลล์ และสื่อดิจิทัลที่รองรับเทคโนโลยีช่วยอ่าน แทนการผลิตซ้ำภายหลังซึ่งใช้เวลานานและสร้างความเหลื่อมล้ำเชิงเวลา รวมถึงการเชื่อมต่อระบบสมาชิกให้สะดวกต่อการใช้ทรัพยากรร่วมกันได้โดยไม่ต้องแยกระบบหรือระดับ

ท้ายที่สุด การสร้างเศรษฐกิจหมุนเวียนหนังสือที่เปิดโอกาสให้ผู้คนเป็นทั้งผู้ผลิต ผู้เผยแพร่ และผู้ใช้ความรู้ร่วมกัน ผ่านเครือข่ายห้องสมุด แพลตฟอร์มดิจิทัล และระบบอาสาสมัคร โดยมีรัฐสนับสนุนเครือข่ายความร่วมมือเทคโนโลยีและข้อมูล กระจายโอกาสและต้นทุนในการเข้าถึงหนังสือและการอ่านออกจากการรวมศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์ คณะทำงานระดับท้องถิ่นที่มาจากภาคประชาชนกลุ่มต่าง ๆ จึงมีความสำคัญ ด้วยเหตุนี้ หลักประกันความเสมอภาคด้านสิทธิหนังสือจำเป็นต้องมองความพิการในฐานะ “เงื่อนไขทางสังคมที่ถูกสร้าง” มากกว่าข้อจำกัดส่วนบุคคลหรือเฉพาะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และยอมรับว่าความสามารถไม่สามารถึงถึงการอ่านคือรูปแบบหนึ่งของความรุนแรงเชิงโครงสร้าง ผู้เขียนเสนออย่างถึงที่สุดว่าการออกแบบระบบหนังสือแห่งชาติต้องมุ่งตอบโต้กับความเหลื่อมล้ำเชิงญาณวิทยา (epistemic inequality) ที่ถูกเว้นว่างไว้โดยเจตนา และสร้างสังคมที่ทุกคนสามารถเป็นผู้รู้ได้อย่างเท่าเทียม ผ่านการเข้าถึงการมีส่วนร่วม และการผลิตความรู้ร่วมกันต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกวรรณ สมศิริวรากล. (2570). สภาวะหลากหลายของความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ในวัฒนธรรมหนังสือแบบจำกัดส่วน. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 23(1), กำลังรอตีพิมพ์.
- กรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์. (2562). *คู่มือการใช้งานลิขสิทธิ์เพื่อประโยชน์ของคนพิการ*. สืบค้น 3 กุมภาพันธ์ 2569, จาก <https://www.ipthailand.go.th/images/2284/Document-CopyrightPersion.pdf>
- กรมส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตคนพิการ. (2563). *รายงานข้อมูลสถานการณ์ด้านคนพิการในประเทศไทย*. สืบค้น 19 กุมภาพันธ์ 2569, จาก https://dep.go.th/images/uploads/Downloads/pdf/25630630_1.pdf
- กิตติพงศ์ สุทธิ. (2568, 9 พฤศจิกายน). *วัฒนธรรมหนังสือโดยเริ่มต้นจากความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์* [เสวนา]. กรุงเทพฯ: SEA Junction.
- ศรัทธา แก้วสุราษ. (2567). 'เจนวีฟ คอลฟิลด์' บทเรียนบทที่ 1 ของการศึกษาคนตาบอดไทย. สืบค้น 29 มกราคม 2569, จาก <https://thisable.me/content/2024/12/958>
- คณะเตรียมการสัมมนา โครงการสถาบันหนังสือแห่งชาติ พฤศจิกายน พ.ศ. 2545. (2565). *แนวคิด โครงสร้างสถาบันหนังสือแห่งชาติ: ระบบหนังสือสาธารณะ 'ศูนย์บริการหนังสือ' 'ห้องหนังสือ' และการอ่านของคนไทย*. ใน มกุฏ อรฤดี และ มูมมัต บิน มุดอ. (บ.ก.), *แนวคิดระบบหนังสือแห่งชาติ* (พิมพ์ครั้งที่ 11, น. 101-112).

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผีเสื้อ.

จรัญ หอมเทียนทอง. (2567, 11 กุมภาพันธ์). *ปราศรัยพิเศษ “สถาบันหนังสือแห่งชาติ”* [วิดีโอ]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=vl-b4r51xLQ>

ธีธัช สุเมธสวัสดิ์. (2568). “เสียง” ในประกาศคณะราษฎรฉบับที่ 1: วรรณศิลป์เพื่อการปฏิวัติ. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 25(1), 543-572.

นล นาคนาคา. (2555). ความพึงพอใจของนักเรียนตาบอดในประเทศไทยต่อหนังสือเสียง หนังสือภาพนูน และหนังสืออักษรเบรลล์ (การค้นคว้าอิสระ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). เชียงใหม่. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. สืบค้นจาก <https://cmudc.library.cmu.ac.th/frontend/Info/item/dc:118840>

มกุฏ อรฤดี. (2565). สถาบันหนังสือแห่งชาติ. ใน มกุฏ อรฤดี และ มุขมัต บิน มุดอ. (บ.ก.), *แนวคิดระบบหนังสือแห่งชาติ* (พิมพ์ครั้งที่ 11, น. 85-100). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผีเสื้อ.

รดา มนตรีวัต. (2567, 27 กันยายน). ‘พลอย สโรชา’ กับบทบาทการขึ้นสำนักพิมพ์ผีเสื้อปีกบางโดยผู้พิการให้เป็นธุรกิจเพื่อสังคม. สืบค้น 22 มิถุนายน 2569, จาก <https://capitalread.co/bfly-forpwd/>

สโรชา กิตติสิริพันธุ์. (2568, 9 พฤศจิกายน). *วัฒนธรรมหนังสือโดยเริ่มต้นจากความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์* [เสวนา]. กรุงเทพฯ: SEA Junction.

สิงห์ สุวรรณกิจ. (2558). “งานศึกษาผู้อยู่ในสถานะรอง”: ทบทวนประวัติศาสตร์นิพนธ์ และมวลชนผู้เคลื่อนไหว. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 27(1), 149-189.

- สำนักงานสถิติแห่งชาติ และองค์การยูนิเซฟ. (2566). *การสำรวจความพิการ พ.ศ. 2565*. สืบค้น 13 มกราคม 2569, จาก https://www.nso.go.th/nsoweb/storage/survey_detail/2023/20230725162812_14118.pdf
- อมีนา ทรงศิริ. (2565). การใช้แอปพลิเคชันเพื่อการเข้าถึงเสียงบรรยายภาพของคนพิการทางการเห็นตามแนวคิด “สังคมแห่งความทั่วถึงและเท่าเทียม”: กรณีศึกษา แอปพลิเคชันพรรณนา (วิทยานิพนธ์วารสารศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สืบค้นจาก https://digital.library.tu.ac.th/tu_dc/frontend/Info/item/dc:307081

ภาษาอังกฤษ

- Benedict, A. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (revised edition). London: Verso.
- Epp, M. P. (2006). Closing the 95 Percent Gap: Library Resource Sharing for People with Print Disabilities. *Library Trends*, 54(3), 411-429.
- Harpur, P. (2017). *Discrimination, copyright and equality: Opening the e-book for the print-disabled*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Hunt, R. (2024, June 19). *PLR: What is Public Lending Right?*. Retrieved June 24, 2026, from <https://irishwritersunion.org/plr-what-is-public-lending-right/>

- McDiarmid, C. (2023). Print Material Accessibility in Canada. *Statistics Canada Catalogue*, 89-654-X. Retrieved April 29, 2026, from <https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/pub/89-654-x/89-654-x2023003-eng.pdf?st=N4JIDCnu>
- World Intellectual Property Organization. (2026, March 9). *Opening Statemen-Ms. Monica Halil (World Intellectual Property Organization (WIPO)).* Convention on the Rights of Persons with Disabilities 34th Session Geneva. Retrieved April 6, 2026, from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/SessionDetails1.aspx?SessionID=2898&Lang=en

ดัชนี

A

American Booksellers Association (ABA), 252

Anyway Book Café, 281

B

Benedict Anderson, 15, 75, 281, 303

Book Re:public, 92, 168, 199, 208-211

BookTokker, 280

C

Centraal Boekhuis (CB), 212

Coelho, K., 177

ComeOn, สำนักพิมพ์สีม่วงอ่อน, 278

D

Daniel McGilvary, 176

David K. Wyatt, 188

Dek-D.com, 277, 278

E

e-book, 95, 105, 122, 140, 142, 147, 153, 204, 282, 284-286, 289

311, 312

Gayatri Chakravorty Spivak, 314

Gen Z, 18, 20, 22, 222, 272

Hall, P. A. & Soskice, D., 213

Harpur, 305

Hill, G., 227

House of Commons, 222, 224, 232, 236, 238-240, 250-252

100 Acre Books & Café, 231

J

J-Lit, 276

Ladys, 279, 282, 288-290

Laing, A., 170-175, 195, 211, 212, 214, 215, 227

Leading Edge Books (LEB), 230, 252, 257, 259

Li, J., 230, 252, 268

Lily House, 287-289

Luyt, B. & Heek, A., 229

M

MEB.com, 282, 285

Miller, L. J., 170-172, 175, 191, 209, 211, 212, 225, 226, 229, 238, 232, 252,

Moonscape, 279, 288-290

O

O'Brien, G. T. M., 173, 228, 252

Oldenburg, R. & Brissett, D., 174, 208, 211

P

print capitalism, 15, 303

R

ReadAWrite.com, 282

RISE Bookselling, 255

S

SE-ED, 135, 189, 191

Silkworm Books, 167, 188, 189, 191, 204, 210, 212

SparksJoy, 280

T

Thai GL Please Mass, 280

thaiboyslove.com, 278

Thompson, J. B., 16, 232

U

University of Washington Press, 188

W

Waltz Bakes x Harvest Moon Bookshop, 168, 205

Wild Dog Bookshop (ขอนแก่น), 231

Y

Y-Book Fair, 269, 274, 281

Zelizer, 170

ก

กนกพร โชคจรัสกุล, 201, 222, 232

กรมส่งเสริมการเรียนรู้ (สกร.), 86, 88, 92, 94, 105, 106, 109, 127, 155, 157

กรองทอง สุดประเสริฐ, 167, 193, 194, 198, 202, 203, 205, 208, 233-236

กรุณพร เชษฐพยัคฆ์, 203, 221

กฤตินี พงษ์ธนเลิศ, ดร., 231

กลยุทธ์การอยู่รอด, 223, 229, 234, 251

กลุ่มชาติพันธุ์, 25, 87, 111, 114-117, 132, 152, 157, 331

กลุ่มซื้อร่วม (group purchasing), 230

การกระจายความรู้, 316

การกลายเป็นเมือง/การขยายตัวของเมืองแบบกระจาย (urbanization/urban sprawl), 86, 90

การเข้าถึงความรู้, 7, 17, 26, 28, 110, 257, 300, 304, 306

การเข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์, 301, 303-306, 312, 323, 329

การค้นพบโดยไม่ตั้งใจ (serendipity), 173

- การค้าที่เชื่อมโยงกับสังคม (socially connective retail), 228
- การ์ตูน/มังงะ (manga), 13, 21, 22, 123, 125, 126, 128, 129, 133, 140-143, 145, 148, 150, 154-156, 158, 272, 276, 277,
- การทำให้มีเหตุผล (rationalization), 171, 209
- การผลิต, 14, 16, 23, 25, 26, 29, 35, 74, 149, 155, 177, 178, 201, 202, 221, 232, 234, 241, 256, 268, 276, 281, 285, 286, 289, 299, 302, 305, 306, 308, 309, 311, 314, 315, 317, 318-320, 322, 323, 325, 326-333,
- การผูกขาดในแนวดิ่ง (vertical integration), 229
- การเผยแพร่, 14, 16, 19, 26, 27, 41, 44, 45, 62-65, 67, 69, 72, 75, 92, 307, 308, 311, 318, 319, 323
- การพิมพ์แบบเสรีนิยมใหม่, 268-270, 273, 291
- การมองเห็น, 15, 16, 19, 24-27, 29, 205, 285, 306, 313, 324-326, 328-331
- การเมืองของการอ่าน, 14-30
- การรวมกลุ่มแบบ organic (organic coalition), 70, 277, 281, 291
- การรวมกิจการในแนวดิ่ง (vertical integration), 201, 232
- การรับบทบาทหลายอย่างพร้อมกัน (cross-pollination), 174
- การศึกษาในบริบทเมือง (urban education), 121-124
- การศึกษาภาคบังคับ, 38
- การหมุนเวียน, 106, 107, 190, 196, 197, 230, 270, 318, 331, 332
- การออกแบบเพื่อทุกคน/การออกแบบอย่างเท่าเทียม (universal design), 319
- การอ่าน
- โปรดดู* การเมืองของการอ่าน การอ่านเพื่อความเพลิดเพลิน/การอ่าน เพื่อความบันเทิง (leisure reading), ความเหลื่อมล้ำในการอ่าน, เทคโนโลยี

กับการอ่าน, นิเวศการอ่าน, ระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่าน, โลกคู่ขนาน
 ของการอ่าน, วัฒนธรรมการอ่าน, วิกฤตการอ่าน, สิทธิการอ่าน
 การอ่านเพื่อความเพลิดเพลิน/การอ่านเพื่อความบันเทิง (leisure reading),
 136, 144, 149, 150, 155, 156
 การเกต์ ศรีปริญาศิลป์, 283
 กิตติพงศ์ สุทธิ, 304, 306, 320, 326
 กุหลาบ สายประดิษฐ์, ศรีบูรพา, 42-44, 50, 51, 56, 57, 184
 ไกรศรี นิมมานเหมินท์, 181

ข

ข้อตกลงในการกำหนดราคาหนังสือคงที่ (Net Book Agreement), 171
 ขอนแก่น (การรวมตัวของร้านหนังสืออิสระ), 231, 253, 254, 257, 258

ค

คณะราษฎร, 43, 207
 คณะสุภาพบุรุษ, 42
 คนจนเมือง, 87, 114, 121, 152
 คนชายขอบ/กลุ่มเปราะบาง, 25, 87, 110, 113-116, 118, 120, 158, 226
 ครีเอทีฟคอมมอนส์ (Creative Commons), 315, 316
 ความเปราะบางซ้อนทับ/ความเหลื่อมล้ำเชิงซ้อน (intersectionality), 122,
 124-130
 ความพิการซ้ำซ้อน, 313
 ความพิการทางดิจิทัล (digital disability), 312
 ความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ (print disability), 299, 300-306, 310, 314, 329
 ความยุติธรรมเชิงพื้นที่ (spatial justice), 87, 112, 114

ความรักของวิลยา, 53, 56, 57

ความรุนแรงเชิงญาณวิทยา (epistemic violence), 314

ความรู้

โปรดดู การกระจายความรู้, ความเสมอภาคด้านความรู้

ระบบความรู้, บทบาทด้านสวัสดิการความรู้ ใน รัฐ

ความเสมอภาคด้านความรู้, 116, 299, 332, 333

ความหลากหลายของระบบทุนนิยม (varieties of capitalism), 213-214

โปรดดู Hall, P. A. & Soskice, D.

ความเหลื่อมล้ำในการอ่าน, 146

ค่าเช่าพื้นที่, 187, 196-198, 201, 210, 211, 214

คาเฟ่/พื้นที่เชิงพาณิชย์ (café/co-working space), 88, 91, 110, 112, 113,

127, 130, 131, 146, 147, 154

คุณค่าทางวัฒนธรรมที่แผ่ออก (creative spillover impact), 172

คูปองวัฒนธรรม (cultural voucher), 255, 259

โครงสร้างพื้นฐาน, 17-19, 25, 30, 168, 170, 179, 183, 197, 198, 315,

209, 213, 214, 216, 222, 258, 315, 316, 318, 332

โครงสร้างวัฒนธรรมหนังสือ, 36

ง

งานสับดาห์หนังสือแห่งชาติ, 204, 265-267, 269, 274, 275

จ

จรัล มโนเพ็ชร, 186

จ้อย จิตติเดชารักษ์, 190, 191, 199

จิตร ภูมิศักดิ์, 69, 71, 186

จิตสำนึกวิพากษ์, 250, 252, 254

เจ้าปลาน้อย, 274, 286, 287

ฉ

ฉันทลักษณ์ รักษาอยู่, 275, 278, 285, 286

ฉนั้นเป็นเด็กชายข้ามเพศ, 286

ช

ชนชั้นกลาง, 38, 40, 114, 122, 134, 144, 146-149, 153-155, 159

ชนชั้นน้ำ, 35, 36, 70, 75, 151

ชัย จิตติเดชารักษ์, 179

ชัยพงษ์ สำเนียง, 179

ชายรักชาย, 274, 278, 279, 288, 291

ชุ่ม ณ บางช้าง, 182

ชุมชนจินตกรรม (imagined communities), 15, 27, 303

ชุมชนผู้อ่าน, 23, 180, 186, 209, 249, 251

เชียงใหม่ (ในฐานะเมืองรองที่มีพลวัต), 18, 20, 86, 87, 168-169, 175-189, 192, 197, 210, 224

ช

โซจา, เอ็ดเวิร์ด (Edward Soja), 112, 113

ญ

ญาณฆาต, 25

ด

ดอกหญ้า, 189, 191

ต

ต้นทุนการผลิตหนังสือ, 202, 234, 241, 319

ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์, 167, 176, 180-182, 188-190, 202, 204, 212, 213

ตลาดวัฒนธรรม, 15, 16

ตลาดหนังสือไทย, 20, 182, 201, 221, 230, 232, 234, 265, 283,
284, 288

ท

ทรัพย์สินทางปัญญา, 306, 308, 310, 318, 319

ทวี สว่างปัญญากุล, 182

ท้องถิ่นนิยม, 177, 186

ทำเลที่ตั้ง, 101, 105, 107, 113, 131, 158, 236, 250, 251, 254

ทุนเซนส์โตร, 169, 171, 175, 187, 189-192, 210, 225

ทุนเชิงสถาบัน (institutionalized cultural capital), 148, 153

ทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital), 87, 124, 146, 147, 150, 153, 158, 159

ทุนทางสังคม (social capital), 113, 224, 228, 253

ทุนที่ฝังอยู่ในตัวบุคคล/ฮาบิทัส (embodied cultural capital/habitus), 147,
148, 153

ทุนนิยม, 15, 19, 110, 149, 226-228, 252, 269, 282, 285, 290, 291,
325

ทุนนิยมการพิมพ์, 265, 269, 282, 285, 290, 291, 325

ทุนนิยมการพิมพ์เควีเยร์, 19, 265, 269, 282, 285, 290, 291

ทุนนิยมแพลตฟอร์ม, 19

ทุนนิยมสิ่งพิมพ์ (print capitalism), 15, 303, 314

ทุนนิยมหนังสือ, 19

ทุนนิยมแอบอิง (ชัยพงษ์ สำเนียง), 179

ทุนในรูปของวัตถุ (objectified cultural capital), 147, 153

ทุนแห่งการต่อต้าน (resistant capital), 148

เทคโนโลยีกับการอ่าน, 14, 15, 24, 35, 75, 109, 116, 124, 125, 145, 153,
169, 176, 178, 229, 304-312, 315, 319-333

แท่นพิมพ์, 36, 41, 43, 176-178

น

นโยบายสนับสนุนร้านหนังสือ, 85, 223, 234, 241, 254-256, 258

นวนิยาย, 42, 49-60, 75, 180, 236, 330

นักเขียน, 11, 35, 42, 44, 49, 56, 57, 88, 129, 172, 173, 177, 178, 182,
184, 186, 204, 226, 229, 230, 234, 238, 240-242, 244, 246, 247,
257, 258, 265, 269, 272, 274, 277-291

นักเขียนนิยายเคเวียร์, 265, 269, 272, 274, 277-291

นักเขียนอิสระ, 88, 177, 226, 234, 238, 240, 244, 246, 257, 285, 288

นักหนังสือพิมพ์, 35, 42, 43, 46, 48, 49, 54, 56

นักอ่าน, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 24, 26, 28, 149, 167, 168, 191, 194-196,
198, 200, 211, 215, 223, 226, 247, 255, 265-267, 272-274, 280,
281, 284, 285, 288, 290, 291, 325

นายอินทร์, 282, 325

นิธิ เอียวศรีวงศ์, 17, 18, 66, 149

นิยาย BL (boys' love), 265, 266, 282, 291

นิยาย GL (girls' love), 265, 272, 274, 281-283, 287, 289, 291

นิยายเคเวียร์, 23, 265-276, 280-284, 288-291

นิยายวาย/แซฟฟีก/ยูริ, 13, 14, 21-23, 129, 131, 143, 145, 147, 148, 150, 154, 156, 158, 265, 266, 268, 269, 277-284, 288, 290, 291,

นิเวศการอ่าน, 8, 13-18, 22-30, 110, 112, 114, 115, 152, 155, 176, 193, 198, 210, 245

บ

บ้านหนังสือชุมชน, 88, 99, 105-108, 113, 152, 157, 159

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 177

บุญเลิศ คณาธนสาร, 201, 202, 232-234, 236-241, 253

บุษกร พิษยาพิทย, 241-243, 268

บูร์ดิเยอ, ปีแอร์ (Pierre Bourdieu), 146

ป

ปกรณ์ เลิศเสถียรชัย, 11, 239

ปฏิกิริยาด้านสิทธิหนังสือ, 299, 318

ปักกะติน, 168, 189, 191, 195, 198, 205-209, 211, 212

ปัญญาประดิษฐ์ (AI), 285, 305, 320

ปัญหาสภาพคล่อง, 234, 245

ปัฐน์, 289, 290

ปิยศักดิ์ ประไพพร, 168, 190, 195, 204-206

ผ

ผู้ประกอบการทางเลือก (alternative entrepreneur), 226

ผู้ประกอบการที่มีทักษะ (skilled capitalists), 173, 175, 211, 212, 252
 ผู้ประกอบการที่ไม่เต็มใจ (reluctant capitalists), 172, 173, 175, 183, 191, 211, 212
 ผู้เฝ้าประตู (gatekeeper), 226
 ผู้พิจารณาเห็น, 301, 308, 309, 311, 312, 320, 325, 326, 328-331
 ผู้พิจารณาสิ่งพิมพ์, 29, 301, 306-308, 310, 312, 317, 318, 320-324, 330, 332

พ

พจนา จันทรสันติ, 186
 พรหม (นามแฝง), 246-249, 252
 พระราชบัญญัติการพิมพ์, 45, 47, 49
 พฤติกรรมผู้บริโภค, 202
 พลเมือง - ผู้บริโภค (citizen-consumer), 226, 238, 253, 258
 พลเมืองการผลิต (productive citizen), 149, 155, 156
 พลังขับเคลื่อนทางวัฒนธรรม (cultural driver), 170
 พันศักดิ์ วิญญรัตน์, 185
 พื้นที่กายภาพ, 195, 206, 209, 251, 275, 316
 พื้นที่ชายขอบ (coelho), 177
 พื้นที่ต่อต้าน (counterspace), 252
 พื้นที่รองรับของความคิด, 225
 พื้นที่ทางการเมือง, 175, 184, 186, 244, 252
 พื้นที่ทางเลือก/พื้นที่ปลอดภัย, 15, 26, 28, 115, 124, 148, 151
 พื้นที่ที่สาม (third place), 174, 208, 211
 พื้นที่ปลอดภัย (safe space), 115, 124, 148

พื้นที่ส่วนรวม (commons/commoning), 159

พื้นที่สาธารณะ, 14, 24, 27, 29, 35, 62, 75, 88, 114, 150, 158, 159.

204, 206, 210, 211, 226, 243, 252, 275

พื้นที่แห่งประสบการณ์ (experience scape), 227

เพชร ทิพย์สุวรรณ, 236-238, 240

เพ็ญศรี พุ่มชูศรี, 184

แพลตฟอร์มดิจิทัล/แพลตฟอร์มออนไลน์, 13, 14, 19, 26, 169, 196, 199,

200 202, 203, 206-208, 210, 221, 223, 228, 233

ฟ

ฟิลาเดลเฟีย (Philadelphia), 223, 224, 243, 244, 247, 250-252

ภ

ภูมิทัศน์ทางปัญญา, 169, 175, 176, 178

ม

มกุฏ อรฤดี, 299

มนุษยภาพ, 43

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 71, 135, 138, 169, 175, 179-181, 183-186,

189, 190, 193-196, 198, 210, 211, 215, 234-236, 329

มาร์จิ้น (margin), 233

มูลนิธิคนตาบอดไทย, 304, 307, 308, 321, 322

โมเดล 4C, 238, 239, 250, 251

โมเดลบ้านนอก, 244, 250, 251

ย

ยาขอบ, 178

เยาวชน/เจนเอเรชั่นใหม่, 150, 151

ร

รจเรข วัฒนพาณิชย์, 11, 199, 200, 202, 204, 207, 208

ระบบกำหนดราคาขายปลีกตายตัว (fixed book price), 214

ระบบความรู้, 25, 36

ระบบนิเวศวัฒนธรรมการอ่าน, 225, 254

ระบบฝากขาย, 172, 202, 244

ระบบฝากเช่า (นวัตกรรม), 209, 210, 212

ระบบสายส่ง, 197, 230, 233, 234, 244, 250

ระบบหนังสือ, 299, 300, 304, 305, 307, 312, 316, 317, 320, 321, 323, 326, 328, 331-333

ระบบหนังสือแห่งชาติ, 299, 323, 331-333

ระบบหมุนเวียนหนังสือ, 201, 306, 310, 320, 321, 323

ระบอบประชาธิปไตย, 39, 40, 41, 43, 44, 47

รัฐ

การกำกับดูแลลิขสิทธิ์, 307-310, 315-320, 332

บทบาทด้านสวัสดิการความรู้, 332

รัฐประหาร พ.ศ. 2519, 186, 199

รัฐประหาร พ.ศ. 2557, 199, 204, 207-209

ราชบัณฑิตยสภา, 36, 37

ร้านที่ลูกค้าตั้งใจมา (destination store), 173, 195

ร้านเล่า, 167, 168, 193-195, 197, 198, 203-205, 208, 211, 216, 222,

224, 234-236, 250, 251

ร้านหนังสือเควีร์, 281

ร้านหนังสือเล็ก ๆ, 222, 224, 240-243, 250, 251

รายได้จากกาแฟ, 239

ราษฎรใหม่, 41

รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, 167, 179, 180, 184-187, 191, 192, 199, 210, 211

แรงงานข้ามชาติ, 90, 91, 113, 114, 116, 117, 148, 152, 357, 359

แรงตึงเชิงโครงสร้าง (structural ambivalence), 171, 172, 178, 187, 209

แรงผลักดัน (forces), 167-170, 175, 176, 178, 183, 206, 209, 210

แรงผลักดันจากตลาด, 169, 178, 183-209

แรงผลักดันจากเทคโนโลยีดิจิทัล, 169, 199-209

แรงผลักดันจากอำนาจรัฐ, 169, 178, 179-209

ล

ลิขสิทธิ์, 299, 305-312, 315, 316, 318-321, 328, 332

ลิขสิทธิ์แบบเปิด, 315-317

เลสเบี้ยน, 275

เล่าเปิด, 278

โลกคู่ขนานของการอ่าน, 122, 149, 153

ว

วงจรรสารสื่อสาร, 16

วรรณกรรมการเมือง, 184-187

วรรณคดีสโมสร, 36

วรรณิ จิตติเดชารักษ์, 179-190

วัฒนธรรมการพิมพ์, 28, 35

วัฒนธรรมการอ่าน, 15, 18-20, 22, 23, 29, 30, 86, 89, 123, 124,
144, 146, 149, 151, 167, 168, 170, 180, 183, 190, 192-194, 216, 222,
225, 229, 230, 254, 284, 308

วิกฤตการอ่าน, 13, 20

วิกฤตโควิด พ.ศ. 2563, 205

วิกฤตต้มยำกุ้ง พ.ศ. 2540, 190, 192

วิทยากร โสวัตร, 234, 243-247

วุฒิพันธุ์ เปรมาสวัสดิ์, 222

ศ

ศรวณีย์ สุขุมวาท, 168, 186, 197

ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 167, 184, 185, 187, 192

เศรษฐกิจความรู้สึกล, 23, 28, 265, 268, 270, 271, 281, 285, 291

ส

สโรชา กิตติสิริพันธุ์, 301, 302

สงวน โชติสุขรัตน์, 177, 178, 182

สถาบันหนังสือแห่งชาติ, 258, 299, 300, 317-320, 332

สนธิสัญญาमारراكะช (Marrakesh Treaty), 306, 308

สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย (PUBAT), 111, 180,
201, 213, 221, 232, 265, 300

สมาร์ทโฟน/เครื่องมือนิจิจัล, 122, 123-125, 128, 131-134, 142, 144, 146,
147, 151, 153, 154, 157, 175-178

ส่วนแบ่งรายได้, 233

- สสส. (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ), 193, 216, 236, 286
- สาววาย, 128, 273
- สังคมที่รู้สึก (affective societies), 271
- สังคมศาสตร์ปริทัศน์, 60, 62-67, 70
- สปาห้าร้านหนังสืออิสระแห่งชาติ, 231, 252
- สำนักพิมพ์เควีร์, 288
- สำนักพิมพ์แจ่มใส, 287
- สำนักพิมพ์เพรสไบทีเรียนพายัพ, 178
- สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 188
- สำนักพิมพ์ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 185
- สำนักพิมพ์สะพาน, 275, 278, 285, 286, 288
- สำนักพิมพ์อิสระ, 189, 201, 228, 244, 257, 282, 287, 288, 325
- สิ่งพิมพ์เควีร์, 267
- สิทธิการอ่าน (right to read), 303-305, 320
- สิทธิด้านหนังสือ, 303-305, 332
- สิทธิมนุษยชน, 304, 306, 321, 332
- สินค้าที่ไม่ใช่แค่สินค้า (sacred products), 170
- สินค้านำขาดทุน (loss leader), 355
- สื่อทางเลือก (alternative formats), 304, 305, 317, 320
- สื่อสิ่งพิมพ์, 65, 301-333
- สุนทรียภาพแบบวาย, 276
- สุภา ศิริมานนท์, 48, 184
- สุรเดช ลุนทรานนท์, 168, 194, 195, 196, 204, 205, 208
- สุวัฒน์ วรดิลก, 184
- เสนีย์ เสาวพงศ์, 53-55, 57-60, 69, 184

เสาวนีย์ เมฆานุกปัตร, 167, 193, 194, 198, 203, 205, 234-236
 สุริวงศ์บุ๊คเซ็นเตอร์, 167, 176, 179-183, 186-188, 190, 191, 195, 199

ห

หญิงรักหญิง, 266, 272, 274-276, 278, 279, 286, 288, 291

หนังสือ

หนังสือเข้าถึงได้ (accessible books), 306, 322

หนังสือท้องถิ่น, 183, 187, 190, 191, 181, 216

หนังสือทำมือ, 193, 216, 235, 242, 243, 250, 277

หนังสือบริจาค, 107, 113, 122, 123, 152, 153, 155, 156, 159

หนังสือมือสอง, 190, 192, 197, 198, 206, 230, 233, 234

หนังสือเล่มละบาท, 68, 69, 73-75

หนังสือเสียง, 302, 308-312, 318-322, 327, 329-333

หนังสืออักษรเบรลล์, 302, 309, 311, 319, 327, 329, 332

หนังสืออิเล็กทรอนิกส์ (e-book), 95, 105, 122, 140, 142, 147, 153, 204,
 282, 284, 285, 286, 289, 311, 322

ห่วงโซ่อุปทาน (supply chain), 201, 213, 232, 233, 240, 254, 259

ห้องสมุด

ห้องสมุดคนตาบอดและผู้พิการทางสื่อสิ่งพิมพ์แห่งชาติ, 302, 308, 320,
 321, 323

ห้องสมุดประชาชน, 20, 21, 86, 88, 91, 92, 94, 95, 97, 99, 101, 105,
 106, 109, 111, 127, 129, 136, 138, 154, 157

ห้องสมุดโรงเรียน, 87, 115, 116, 121, 124, 126, 131, 138, 140, 144,
 153, 154, 156, 159

ห้องสมุดสาธารณะ, 101, 110, 152, 155, 157, 159, 303, 304, 332

ห้องสมุดออนไลน์, 303, 320

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เชียงใหม่, 91, 100, 101

อ

องค์กรที่ได้รับอนุญาต (authorized entities), 307-309, 311, 318, 319

อรรถ บุนนาค, 276

อริยา ไพฑูรย์, 242

อักษรเบรลล์, 302, 309, 311, 319, 326-329, 331, 332

อัตลักษณ์ร้านหนังสือ, 250, 238, 240, 243, 245

อ่านหลากหลาย, 13, 26, 29

อานันท์ กาญจนพันธุ์, 11, 167, 178, 180-181, 183, 185-186, 188

อารมณ์ความรู้สึก, 149, 267-275, 280, 281, 291,

อารยา แซ่ตั้ง, 167, 189, 195, 196, 200, 205-208, 210

อำนาจ รัตนมณี, 233

อำนาจเชิงญาณวิทยา, 314, 333

อำนาจต่อรอง, 201, 221, 249, 316

อุตสาหกรรมกระดาษ, 202, 234, 241, 254

อุตสาหกรรมการพิมพ์, 273, 281, 283

อุตสาหกรรมหนังสือ, 14, 15, 18-20, 26, 28, 168, 171, 172, 200, 209,

212-214, 223, 224, 226, 232, 241, 245, 246, 259, 267, 269, 270,

272, 291

เอกวัฒนธรรม (monoculturalism), 145, 148, 150, 156

กนกวรรณ สมศิริวารกุล

สนใจประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทุกรูปแบบ สอนวิชามานุษยวิทยา ความสัมพันธ์ อยู่ที่ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ งานศึกษาที่ผ่านมาคือ การผลิตและการผลิตซ้ำทางสังคม เครือญาติ ครอบครัวเกษตร ครอบครัวข้ามชาติ แรงงานทำ ความสะอาด แรงงานสูงอายุ การดูแลร่วมระหว่างคน - ช้าง - ป่า และปัจจุบัน เรื่องความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์ ทั้งหมดนี้เพื่อตั้งคำถามกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม

ชัยพงษ์ สำเนียง

เขาเกิดและเติบโตในเมืองแพร่ เมืองที่ก่อกบฏต่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไปร่ำเรียนประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยา ณ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีความสนใจประวัติศาสตร์ แรงงานข้ามชาติ และมานุษยวิทยาการเมือง เขามีหนังสือ อาทิ *กบฏเงี้ยว การเมืองของความทรงจำประวัติศาสตร์ ขบวนการ เคลื่อนไหวของ “คนล้านนา”* (2564; 2567) *เจ้า พ่อคำ ขาวนา นายทุน และเครือข่าย การก่อตัวของกลุ่มทุนในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ล้านนา* (2565) *กลุ่มทุนการเมืองล้านนา: การเปลี่ยนทุนเศรษฐกิจและวัฒนธรรมให้เป็นทุน* (2567) ปัจจุบัน เขาสอนอยู่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ในหลายวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียง ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ไทย ประวัติศาสตร์ขบวนการ เคลื่อนไหว ปัญหาในประวัติศาสตร์ล้านนา ฯลฯ

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี

เป็นศาสตราจารย์ด้านมานุษยวิทยา สังกัดภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีผลงานวิชาการที่โดดเด่นหลากหลายชิ้น อาทิ *อัตลักษณ์เอกสาร: วงศาวิทยาการควบคุมประชากรของรัฐไทย, ครรภ์แห่งชาติ: รัฐเจริญพันธุ์ ร่างกาย และเพศวิถี, ส่วยชายแดน: มานุษยวิทยากับการศึกษาคอร์รัปชัน, หลังเขตเศรษฐกิจพิเศษ และ ทุนนิยมคาสโน: เขตเศรษฐกิจพิเศษจีนกับการสร้างชายแดนเสรีนิยมใหม่ในลาว* นอกจากบทบาทด้านวิชาการแล้ว ยังเป็นหนึ่งในผู้ร่วมก่อตั้งร้านหนังสืออิสระ Book:Republic อีกด้วย

พงศกร สงวนศักดิ์

สนใจประเด็นเกี่ยวกับสังคมวิทยากีฬา วัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน และพื้นที่ทางสังคมของผู้คนในสังคมไทย สอนวิชาสังคมศึกษาอยู่ที่วิทยาลัยเทคโนโลยีและสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา งานศึกษาที่ผ่านมาคือ เส้นทางอาชีพของเยาวชนนักฟุตบอล วิถีดิจิทัลของชาวชุมชนแออัด การซื้อขายสลากกินแบ่งออนไลน์ ไปจนถึงชีวิตทางสังคมของร้านหนังสืออิสระ ทั้งหมดนี้เพื่อทำความเข้าใจปฏิบัติการในชีวิตประจำวันของผู้คนภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมในช่วงเวลาต่าง ๆ

พิสิษฐ์ นาสี

สำเร็จการศึกษาปริญญาเอกในสาขาวิชาสังคมศาสตร์ จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปัจจุบันเป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ สังกัดสาขาวิชา สังคมศาสตร์การศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ นอกจากนี้ยังเป็นหัวหน้าศูนย์วิจัยพหุวัฒนธรรมศึกษาและนโยบายการศึกษา นอกเหนือจากงานทางวิชาการแล้ว พิสิษฐ์ยังมีความสนใจในกิจกรรมของ ภาคประชาสังคม โดยตั้งแต่ พ.ศ. 2565 เป็นต้นมา เขาได้ดำรงตำแหน่ง กรรมการบริหารของมูลนิธิเพื่อสุขภาพและการเรียนรู้ของแรงงานกลุ่มชาติพันธุ์ (MAP Foundation) ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ที่ขับเคลื่อนเพื่อสิทธิและสวัสดิการของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย

ณิรนุช แมลงภู

นักมานุษยวิทยา อาจารย์ประจำภาควิชาสตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จบการศึกษาระดับปริญญาเอก สาขามานุษยวิทยา จากมหาวิทยาลัย Wisconsin-Madison สนใจประเด็นผู้หญิงและเคียวร์ ในวัฒนธรรมมวอลชนา ปริณทลศาสนา การท่องเที่ยว และพม่าศึกษา เขียนนิยายแซฟฟิกเป็นงานอดิเรก

อำนาจ และนิเวศการอ่านในสังคมไทย.- นนทบุรี : ภาพพิมพ์, 2569.

360 หน้า.

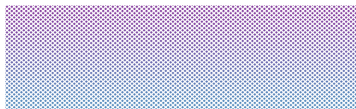
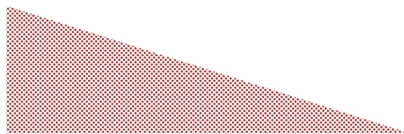
1. หนังสือและการอ่าน. 2. การอ่าน. I. ชัยพงษ์ สำเนียง. II. ชื่อเรื่อง.

028.9

ISBN 978-616-636-878-9

เขียนโลกใหม่: “โครงเรื่องสามัญชน”
ในวัฒนธรรมหนังสือในสังคมไทยช่วง
ทศวรรษ 2470-2510

ชัยพงษ์ สำเนียง

พลวัตเมืองใหญ่กับความเหลื่อมล้ำ
ทางการอ่าน: การเข้าถึงทรัพยากร
การเรียนรู้ของเยาวชนหลากหลายชนชั้น
ในเชียงใหม่

พิสิษฐ์ นาสี

ชีวิตทางสังคมของร้านหนังสืออิสระในจังหวัดเชียงใหม่
พ.ศ. 2490-2569: พลวัต แรงผลักดัน และการอยู่รอด

พงศกร สงวนศักดิ์

จากพื้นที่การค้าสู่พื้นที่แห่งการคิด: ปฏิบัติการ
ของร้านหนังสืออิสระในสังคมไทย

พงศกร สงวนศักดิ์

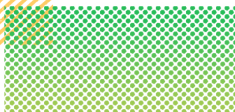
เศรษฐกิจความรู้สึกกับทุนนิยม
การพิมพ์เควีร์ในสังคมไทย

ณิรันดร์ แผลงล่งภู

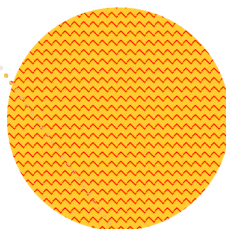

หน้านี้เว้นว่างไว้โดยเจตนา: การเร่งปฏิกิริยา
ด้านสิทธิหนังสือในความพิการทางสื่อสิ่งพิมพ์
ของไทย

กนกวรรณ สมศิริวางกุล

สนับสนุนทุนวิจัยโดย
หน่วยบริหารจัดการทุนด้านเทคโนโลยี
และนวัตกรรมเพื่ออุตสาหกรรมแห่งอนาคต

ISBN 978-616-636-878-9

